Hazırlayanlar
Helena Hırata, Françoise Laborie,
Hélène Le Doaré, Danièle Senotier

Eleştirel Feminizm Sözlüğü

Fransızcadan çeviren
Gülnur Acar-Savran

dipnot

Özgün adı: Dictionnaire critique du féminisme
© Presses Universitaires de France - PUF, 2007
© Dipnot Yayınları, 2015
Bu Kitabın Türkçe yayın hakları Dipnot Yayınları'na aittir.

ISBN: 978-605-4878-31-4
Dipnot Yayınları: 213
Sertifika No: 14999

1. Baskı: Kanat Kitap, 2009
1. Baskı: dipnot, 2015

Fransızcadan çeviren: Gülnur Acar-Savran
Düzelti: Soner Torlak
Kapak Tasarımı: Duysal Tuncer

Baskı Öncesi Hazırlık: Dipnot Bas. Yay. Paz. Ltd. Şti.
Baskı: Sözkesen Matbaacılık
İvedik O.S.B 1518. Sok Mat-Sit İş Merkezi No: 2/40
Yenimahalle/ANKARA Tel: (0312) 395 21 10

Dipnot Yayınları
Selanik Cad. No. 82/24 Kızılay/ANKARA
Tel: (0 312) 419 29 32/Faks: (0 312) 419 25 32
e-posta: dipnotkitabevi@yahoo.com
www.dipnotkitap.com

Hazırlayanlar

Helena Hırata, Françoise Laborie,

Hélène Le Doaré, Danièle Senotier

ELEŞTİREL FEMİNİZM SÖZLÜĞÜ

dipnot yayınları

Hazırlayanlar
Helena Hırata, Françoise Laborie,
Hélène Le Doaré, Danièle Senotier

Eleştirel Feminizm Sözlüğü

Çeviren
Gülnur Acar-Savran

dipnot yayınları

Gülnur Acar-Savran: 1951'de İstanbul'da doğdu. 1976-1981 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde asistanlık yaptı. 1987-97 yılları arasında İstanbul BİLAR'da, 1993-94 yıllarında Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde, 1999-2002 yıllarında ise Mimar Sinan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde ders verdi. *Somut*, *Yapıt*, *11.Tez*, *Sınıf Bilinci*, *Defter*, *Praksis*, *Kaktüs*, *Pazartesi* dergilerinde yazıları yayınlandı. Kitapları: *Sivil Toplum ve Ötesi* (Alan 1987; Belge 2003, dipnot 2012); *Kadının Görünmeyen Emeği* (derleme, Nesrin Tura Demiryontan ile birlikte; Kardelen 1992; Yordam 2008); *Beden, Emek, Tarih* (Kanat 2004); *Özne-Yapı Gerilimi* (Kanat 2006). Kurulduğundan bu yana Sosyalist Feminist Kolektif üyesi *ve Feminist Politika* dergisinde yazıları yayınlanıyor.

Çevirenin notu:

Kısaltmalar Listesinde geçen merkez, dernek ve kurum adlarının Türkçe karşılıklarını bu listede verdim; metin içinde ise kısaltmaları ve açılımlarını orijinal dilinde bıraktım. Buna karşılık, söz konusu listeye dahil edilmemiş olan merkez, dernek ve kurum adlarının Türkçe karşılıklarını metnin içinde verdim. Dergi, kitap ve makale adlarını Türkçeleştirmedim.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7

Madde Başlıkları Listesi 13

Yazarlar 15

Kısaltmalar 29

Genel Kaynakça 337

Ad Dizini 369

ÖNSÖZ

"İyi bir sözlüğün sahip olması gereken özellik,
yaygın olarak benimsenmiş düşünme biçimini değiştirmektir."
Diderot

Biraz özel olan bu sözlüğün hedefi tam da budur. Nitekim Fransa'da kendi türünün ilki olan bu eserin amacı, bir edinilmiş bilgiler toplamını ya da sınırları geçici olarak çizilmiş bir bilginin öğelerini alfabetik sıraya göre düzenlemek değil, bir sorunsala ve onun yöntemlerine açılmaktır. Böyle olunca, belli bir disiplinin ya da araştırma alanının ürettiği terimlerin tüketici bir dökümünün yerini başka bir şey alır: Artık, farklı bilimsel çerçevelere ait olmakla birlikte kavramların, eril ile dişil cins arasındaki hiyerarşinin algılanması ve cinsliksiz[1] olanın reddiyle doğan bambaşka bir toplum tasavvurunun ortaya çıkmasına ya da sağlamlaşmasına izin verecek şekilde düzenlenmesi söz konusudur. Kısaca ifade etmek gerekirse, sağduyunun eleştiri duygusuna dönüşmesi için yeni bir okuma biçiminin aktarılması söz konusudur. Kitabın başlığı da buradan kaynaklanmaktadır. Bu sözlük feministtir çünkü cinsiyetler arasındaki egemenlik sorunsalını ve bunun sonuçlarını merkezine almaktadır. İki anlamda eleştireldir: Feminist düşünceyi ve feminist hareketi boydan boya kateden teorik ve politik tartışmaları sergilemekte ve toplum bilimlerinin klasik kavramlarını yapısökümüne tabi tutmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, erkekler ile kadınlar arasındaki toplumsal ilişkilerin şekillendirici etkisi dışarıda tutul-

[1] Dilbilgisinde eril ya da dişil olmayan –ç.n.

duğunda, toplumsal gerçekliğin tüm dinamiğinin ve karmaşıklığının doğru olarak kavranamayacağını gösteren tahliller sunmaktadır.

Bu amaçla sözlüğe üç tür terim aldık:

1.) Doğrudan feminist kuramsallaştırmadan çıkmış olan kavramların en önemlilerini oluşturan yeni kavramlar (cinsiyete dayalı işbölümü, annelik, toplumsal cinsiyet, toplumsal cinsiyet ilişkileri[2], patriyarka).

2.) Feminist mücadelelerin müdahale ettikleri alanları adlandıran terimler: Örneğin beden alanında; çocuk aldırma[3] ve doğum kontrolü, cinsel taciz, fuhuş, cinsellik, şiddet biçimleri...; emek alanında; ev emeği ve profesyonel emekle eklemlenmesi, işsizlik, esneklik...; ve siyasal alanda; egemenlik, siyasal temsil eşitliği, iktidar (biçimleri), kamusal/özel...

3.) Nihayet, bazı terimler, içeriği yeniden kurulmuş ve erkeklerle kadınlar arasındaki ilişkilerin yol açtığı toplumsal bölünmelerin hesaba katılmasıyla yeniden formüle edilmiş genel kavramları karşılamaktadır. Büyük bir bölümü emek sosyolojisi ve ekonomisinden kaynaklanan bu maddeler, feminist sorunsalın, toplumsal olanın daha iyi anlaşılması açısından taşıdığı önemi ortaya koydukları ölçüde bir örnekleme işlevine de sahiptirler.

Dolayısıyla bu sözlüğün özelliği, [belli şeyleri –G.A.-S.] söylemek için gerekli sözcükleri sunmaktan çok söylenmek istenen şeyi anlamlandırmasıdır. Toplumsal olanın cinsiyetlendirilmesini ve onun etkilerini yöntemsel olarak görünür kıldığı ölçüde, bu eserin doğası gereği epistemolojik bir ereği vardır. Aslında, nesnelerin temsilinde ve sözcüklerin, düşüncelerin, düşünce sistemlerinin üretilmesinde etkin olan erkek-merkezliliğin sorgulanması için bir sistematiğe varmanın peşindedir. Bu kitap, hiçbir görüngünün yansız akıllar tarafından şekillendirilmiş olamayacağı fikrini zorun-

---

[2] Bu sözlükte hem *genre* hem *rapports sociaux du sexe* kavramları kullanılmaktadır. İlkini "toplumsal cinsiyet," ikincisini ise "toplumsal cinsiyet ilişkileri" olarak çevirdim. *Genre* kavramı hiçbir bağlamda *rapports sociaux du genre* deyimi içinde kullanılmadığından bu seçim bir sorun oluşturmadı. –ç.n.

[3] Türkçede *avortement* yaygın olarak kürtaj terimiyle karşılanmaktadır. Ancak avortement kürtajı da içeren ve genel olarak "çocuk aldırma" anlamında kullanılan daha geniş içerikli bir terimdir. Dolayısıyla avortement'ı çocuk aldırma olarak çevirdim. "Kürtaj"ı ise genel olarak *curetage* (kazıma) teriminin karşılığı olarak kullandım; "gizli kürtaj" örneğinde olduğu gibi bazı özel durumlarda ise *avortement*'ın karşılığı olarak. *Interruption de grossesse* deyimini de "gebeliğin sonlandırılması" olarak çevirdim –ç.n

lu hale getirmeyi ummaktadır – bunlar, ekonominin finansa ya da genel olarak iletişimin bilişime dönüşmesi kadar, görünürde erkeklerle kadınlar arasındaki ilişkilerden uzak görüngüler olsa bile.

Yazarlar, mümkün olduğu kadar farklı disiplinler arasında bir diyalog kurmuş (örneğin, antropoloji ile psikoloji, tarih ile sosyoloji) ve uluslararası boyuta (bkz. küreselleşme, gelişme, göç, etnisite ve ulus vb.) önemli bir yer açmışlardır. Bazı katkıların Fransa üzerinde odaklanmasının nedeni ise, aksi takdirde konunun birçok makaleyi gerektirecek olmasıdır: Toplumsal gerçeklikler, yaklaşımlar ve pratikler ülkeden ülkeye çok büyük değişim göstermektedir; örneğin sendikalar maddesinde durum böyledir.

Maddeler, uluslararası tartışmalarla karşılaştırmaların ve tarihsel boyutun kapsanması bakımından türdeş değildir – yurttaşlık antikçağ alanına uzanılmasını gerekli kılarken, toplumsal cinsiyet ilişkileri çok yeni bir kavramdır. Buna karşılık, çok sayıda tartışmanın sunulmasına merkezi bir yer ayrılması, ele alınan alanın canlılığına ve 1960 sonları feminist hareketlerinin ortaya çıkışından bu yana yapılmış olan çalışmaların önemine tanıklık etmektedir.

Tartışmalardan ikisine değinelim: Bunlardan biri teorik düzlemdeki bir tartışmadır, diğeri ise politik. İlki, Anglosakson kökenli bir kavram olan toplumsal cinsiyet, ya da Frankofon bağlamda geliştirilmiş olan "toplumsal cinsiyet ilişkileri" kavramıyla ilgili farklı kabullere ilişkindir. Bu tartışma doğrudan kurgulanmış bir biçimde karşımıza çıkmamakla birlikte, çok sayıda metnin gerisinde o yatmaktadır. Nitekim kimileri için bu kavram, iki grup ya da sınıf arasındaki çelişik, antagonistik bir ilişkiyi adlandırır; bu ilişkinin verili bir toplumun temelini oluşturan başka toplumsal ilişkilerle içsel bir bağı vardır. Başkalarının gözünde kavramın işlevi, bir bağın eşit olmayan biçimini adlandırmaktan ibarettir ve [bu niteliğiyle -G.A.-S.] roller arasında bir pazarlık ya da uzlaşma olduğunu kabul eden anlayışlarla bütünleştirilebilir. Öte yandan, farklı toplumsal ilişkilerin (sınıf/cinsiyet/"ırk") eklemlenişi birbirinden bağımsız bir biçimde mi gerçekleşir, yoksa toplumsal cinsiyet ilişkisinin diğerlerinin temelini oluşturduğu bir hiyerarşi içinde mi? Bu soruya değişik yanıtlar verilmektedir.

Fuhuşla ilgili olan ikinci tartışma ise siyasal ve toplumsal güncellikten kaynaklanmaktadır. Fuhşun bir iş mi yoksa bir şiddet biçimi mi olarak tahlil edildiğine bağlı olarak, bu tartışma fahişeliğin bir meslek haline getiril-

mesi ya da yasaklanması doğrultusunda birbiriyle çelişen iki talebe yol açar. Günümüzde Fransa'da bu iki bakış açısı öylesine birbirine indirgenemez hale gelmiştir ki, bunları birbiriyle çelişen iki madde olarak sunduk. Kitapta yer alan, zanaat, meslek, iş ve öte yandan da cinsellik, şiddet biçimleri, kadınlık, erkeklik, erillik gibi başka madde başlıkları da bu tartışma için gerekli olan çeşitli ufukları açmaktadır.

Bugün bu anlaşmazlıklar konusunda bir durum saptaması yapabiliyorsak, bunu 1970'li yılların başından itibaren sürdürülen araştırmaların yavaş yavaş birikmiş olmasına borçluyuz. Bu açıdan, bu sözlük tarihsel bir sürecin içine yerleşmektedir ve hem kurumsal hem kurum dışı çalışmaların çeşitliliğinin belli bir tarihsel andaki örneğini oluşturmaktadır. 1982 yılında yapılan "Kadınlar, Feminizm, Araştırmalar" başlıklı büyük bir sempozyumla başlayan bu hareketin kurumsallaşması, birkaç araştırma grubunun (1983'te GEDISST, 1985'te CEDREF, 1986'da SIMONE ekibi) ve birkaç "feminist çalışmalar" kürsüsünün (örneğin Toulouse, Paris VII, Paris VIII, Rennes) kurulmasıyla sağlanmıştır. Ağ biçiminde örgütlenmek, ulusal ve uluslararası düzeyde fikir alışverişi için verimli bir kanal oluşturmuştur (1982'de *ad hoc* kurulan Aile Yapıları ve Üretim Sistemleri Grubu, 1984'te yapılan Üretim-Yeniden Üretim Atölyesi, 1987'de Devlet ve Toplumsal Cinsiyet İlişkileri, 1989'da ANEF, 1995'te Emek Piyasası ve Toplumsal Cinsiyet, 2007'de Ring). Bu çalışmaları yayarak onları görünür kılan ve bir bölümü düzenli olarak çıkmaya devam eden bazı dergiler de doğmuştur. Fransa'dan örnek verecek olursak: *Clio, Cahiers du CEDREF, Cahiers du féminisme, Cahiers du genre, Cahiers du GRIF, Nouvelles questions féministes, Projets féministes, Travail, Genre et Sociétés*.

Her madde, kavramın bir –hatta birkaç– tanımını içermekte, onun tarihsel gelişiminin değişik aşamalarını izlemekte, yol açmış ya da açmakta olduğu tartışmaları sergilemekte ve hem toplumsal hem bilimsel güncelliğini ortaya koymaktadır. Metinlerin çoğu aynı uzunlukta olmakla birlikte, bu alanda temel sayılan üç kavramsal yaklaşıma daha fazla yer ayırdık: cinsiyet farklılıkları, cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet. Bu yaklaşımlar, cinsiyet farklılıklarının doğal mı, toplumsal olarak kurulmuş mu olduğuyla ve bunun örneğin anneliğe ve/veya ev emeğinin niteliksiz emek olarak görülmesine ilişkin

sonuçlarıyla ilgili ideolojik ve pratik karşıtlıkların dayanaklarını ortaya çıkarmaya imkân veren temel teorik öğeleri oluştururlar.

Her bir makalenin sonunda yer alan bağlantılı terimler, sözlükte kavramın değinildiği ya da kullanıldığı diğer maddelere başvurulmasını mümkün kılmaktadır. Her makalenin sonunda, konunun derinleştirilmesi için önemli görülen beş ya da altı bibliyografik referans yer almaktadır. Kitabın sonundaki genel kaynakça, bu kaynaklarla metinlerin içinde geçen başka birçok kaynağı bir araya getirmektedir. Genel dizin aracılığıyla, sözlüğün maddelerine ve maddelerin sonlarındaki bağlantılı terimlere doğrudan ulaşmak mümkündür. Bazı terimlerin birden fazla kez geçmesinin nedeni toplumsal cinsiyet ilişkilerinin kavranmasındaki merkezi konumlarıdır: emek kavramı, cinsiyete dayalı işbölümü, egemenlik, iktidar ve yine, şiddet biçimleri bunlardan bazılarıdır. Dizin öte yandan da, herhangi bir makalenin konusunu oluşturmamış terimlere başvurulmasına izin vermektedir.

Toplumsal ve Cinsiyete Dayalı İşbölümü Çalışmaları Grubu'ndan (GEDISST-CNRS; Ocak 2001'de GERS adını almıştır) doğan bu sözlük, başta öğrencilere, araştırmacılara, öğretim üyelerine, öğretmenlere, gazetecilere, sendika ve dernek militanlarına, dokümantasyon merkezlerine ve kütüphanelere hitap etmektedir. Sözlüğün onların çalışmaları için yararlı bir araç olacağını umuyoruz. Sözlükte mümkün olduğunca açık bir anlatım arayışı vardır; bu arayış zaman zaman medyada, tarihçeleri ve çevrelerinde dönen tartışmalar ortaya konulmaksızın ya da açıklanmaksızın ele alınan kavramlar hakkında sorular soran geniş bir kitleyi tatmin etmek kaygısındandır. Sözlüğe dahil edilen maddelerin sayısının sınırlı ve makalelerin anlatımının yoğun olmasının ardında, küçük boyutlu, az masraflı ve geniş bir kitlenin erişebileceği bir kitabın ortaya çıkmasını mümkün kılma çabası yatmaktadır. Öte yandan, meslek ve konum adlarını dişilleştirirken Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi ve Ulusal Fransız Dili Enstitüsü tarafından belirlenen ve 1999 yılında yayınlanan (*Femme j'écris ton nom*, Paris: La Documentation française) kurallara uyduk.[4]

Nihayet, bunun benzeri bir İngilizce sözlüğün (Sonya Andermahr vd) yazarları tarafından önerilmiş bir mecazı buraya aktaralım: Feminist teori,

[4] Türkçede eril dişil ayrımı olmadığından, bu tercihler çeviride izlenememektedir. – y.n.

kişiden kişiye, bir dönemden diğerine gezinirken, yeni kullanımlara ve bazen de farklı disiplinlere göre dönüşen göçebe teorilerdendir. Bu kitap bu yolculuğun rehberi olabilir ama yolculuğun yerine geçemez.

MADDE BAŞLIKLARI LİSTESİ

Aile [Famille](Anne-Marie Devreux)
Annelik [Maternité] (Françoise Collin ve Françoise Laborie)
Bilimler ve toplumsal cinsiyet [Sciences et genre] (Ilana Löwy)
Bilimsel dil(in cinsiyetlendirilmesi)[Langage scientifique(sexuation de l')] (Evelyn Fox Keller)
Cinsel taciz [Harcèlement sexuel] (Carme Alemany)
Cinsellik [Sexualité] (Brigitte Lhomond)
Cinsiyet farklılığı (teorileri) [Différence des sexes (théories de)] (Françoise Collin)
Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet [Sexe et genre] (Nicole-Claude Mathieu)
Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri [Division sexuelle du travail et rapport sociaux de sexe] (Danièle Kergoat)
Çocuk aldırma ve doğum kontrolü [Avortement et contraception](Alisa Del Re)
Dinler [Religions] (Maria José F. Rosado Nunes)
Egemenlik [domination] (Erika Apfelbaum)
Eğitim ve sosyalizasyon [Éducation et socialisation] (Claude Zaidman)
Emek (kavramı) [Travail (le concept de)] (Helena Hirata ve Philippe Zarifian)
Eşitlik [Égalité] (Eleni Varikas)
Esneklik [Flexibilité] (Nathalie Cattanéo ve Helena Hirata)
Etnisite ve ulus [Ethnicité et nation] (Danielle Juteau)
Ev emeği [Travail domestique] (Dominique Fougeyrollas-Schwebel)
Evrenselcilik ve tikelcilik [Universalisme et particularisme] (Eleni Varikas)
Feminist hareketler [Mouvements féministes] (Dominique Fougeyrollas-Schwebel)
Fuhuş I [Prostitution I] (Claudine Legardinier)
Fuhuş II [Prostitution II] (Gail Pheterson)
Gelişme [Développement] (Bruno Lautier)
Göçler [Migrations] (Catherine Quiminal)

İktidar(lar) [Pouvoir(s)] (Michèle Riot-Sarcey)
İş sağlığı [Santé au travail] (Annie Thébaud-Mony)
İşsizlik [Chômage] (Chantal Rogerat)
İstihdam [Emploie] (Margaret Maruani)
Kadınlık, erkeklik, erkeksilik [Féminité, masculinité, virilité] (Pascale Molinier ve Daniel Welzer-Lang)
Kamusal/özel [Public/privé] (Diane Lamoureux)
Karmalık [Mixité] (Sabine Fortino)
Küreselleşme [Mondialisation] (Fatiha Talahite)
Kuşaklararası aktarımlar [Transmissions intergénérationelles] (Jean-Pierre Terrail)
Lezbiyenlik [Lesbianisme] (Jules Falquet)
Patriyarka (teorileri) [Patriarcat (théories de)] (Christine Delphy)
Sendikalar [Syndicats] (Chantal Rogerat ve Marie-Hélène Zylberberg-Hocquard)
Şiddet biçimleri [Violences) (Carme Alemany)
Siyasal temsil eşitliği [Parité] (Hélène Le Doaré) Soruşturmalar (Hélène-Yvonne Meynaud)
Sosyal politikalar ve aile politikaları [Politiques sociales et familiales] (Jacqueline Heinen)
Tarih(in cinsiyetlendirilmesi) [Histoire (sexuation de l')] (Michelle Perrot)
Teknikler ve toplumsal cinsiyet [Techniques et genre) (Danielle Chabaud-Rychter ve Delphine Gardey)
Toplumsal eğretileşme [Précarisation sociale] (Béatrice Appay ve Annie Thébaud-Mony)
Toplumsal hareketler [Mouvements sociaux] (Josette Trat)
Toplumsal-mesleki kategoriler [Catégories socioprofessionelles] (Pierre Cours-Salies)
Üreme teknolojileri [Technologies de la reproduction humaine] (Françoise Laborie)
Yurttaşlık [Citoyenneté] (Bérengère Marques-Pereira)
Zanaat*, meslek, iş [Métier, profession, job] (Prisca Kergoat, Geneviève Picot ve Emmanuelle Lada)

---

* *Métier* sözcüğünü, *profession* sözcüğünden farklılığının öne çıkarıldığı bağlamlarda "zanaat" olarak, bu ayrımın özel olarak vurgulanmadığı durumlarda "meslek" olarak çevirdim. –ç.n.

YAZARLAR

Carme Alemany, sosyolog ve Barcelona'daki CEDIS'in (Centre d'études Femme et société [Kadın ve Toplum Çalışmaları Merkezi]) yöneticisi. *Cahiers du Genre* dergisinin yurtdışı temsilcisi. Araştırmaları "üretim ve yeniden üretim emeği" ve "teknoloji ve toplumsal cinsiyet" konularına odaklanır. "Le harcèlement sexuel sur les lieux de travail dans cinq pays de l'Europe du Sud" (*Le harcèlement sexuel sur le lieu de travail dans l'Union européenne*, Commission des Communautés européennes-DGV, 2000) başlıklı makalenin; V. Luc ve C. Mozo Gonzalez ile birlikte *El acoso sexual en los lugares de trabajo* (Madrid: Instituto de la Mujer "Serie Estudios", sayı 70, 2001) adlı kitabın yazarıdır.

Erika Apfelbaum, emekli psikososyolog ve GERS (Genre et rapports sociaux [Toplumsal Cinsiyet ve Toplumsal İlişkiler], CNRS-Université de Paris VIII) eski üyesi. Çalışmalarının merkezinde "egemenlik, iktidar biçimleri, karşı-iktidar biçimleri" ve "kimlikler ve kültür: bellek ve aktarım" konuları yer almaktadır. Başka yazılarının yanı sıra "Norwegian and French Women in High Leadership Positions: The Importance of Cultural Contexts upon Gendered Relations" (*Psychology of Women Quarterly*, 17, sayı 4, 1993) ve "The Impact of Culture in the Face of Genocide. Struggling between a Silenced Home Culture and a Foreign Host Culture" (C. Squire [ed.], *Culture in Psychology*, 2000) başlıklı makaleleri yayımlanmıştır.

Béatrice Appay, sosyolog, CNRS, CERLIS'te (Centre de recherche sur les liens sociaux [Toplumsal Bağlar Üzerine Araştırma Merkezi], Université Paris-Descartes) araştırmacı. Araştırmaları "emek ve üretim sistemlerinin dönüşümü", "denetlenen özerklik, bireyselleşme ve demokrasi" ve "işin örgütlenmesinin cinsiyetlendirilmesi ve ABD'de eğretileşme" konularında yoğunlaşmıştır. 2007'de Londra Uluslararası Emek Sosyolojisi Günlerini or-

ganize etti. Annie Thébaud-Mony ile birlikte *Précarisation sociale, travail et santé* (Paris: IRESCO-CNRS, 1997) adlı kitabı yayına hazırlamıştır ve *La dictature du succès le paradoxe de l'autonomie contrôlée et de la précarisation* (Paris: L'Harmattan, 2005) adlı kitabın yazarıdır.

Nathalie Cattanéo, sosyolog ve GERS eski üyesi. İlgi alanları, kadın emeği ve özellikle de emek zamanıdır. "Qui partage et que partaget-on?" (H. Hirata ve D. Senotier [yay. haz.], *Femmes et partage du travail*, Paris: Syros, 1996) ve "Le travail à temps partiel: entre rêve et cauchemar" (*Les Cahiers du Mage*, sayı 2, 1997) başlıklı makaleleri yayımlanmıştır.

Danielle Chabaud-Rychter, sosyolog ve GTM'de (Genre travail, mobilités [Toplumsal cinsiyet, emek, akışkanlık] CNRS-Paris VIII ve Paris X Üniversiteleri) araştırma görevlisi. "Endüstriyel yenilikler ve ev içi teknik aygıtlar"ın yanı sıra "teknikler ve toplumsal cinsiyet" konusunda çalışmaktadır. "L'industriel et le domestique dans la conception d'appareils électroménagers" (*Cahiers du GEDISST*, sayı 20, 1997), ve D. Gardey ile birlikte kaleme aldığı "La neutralité des techniques à l'épreuve de la critique" (D. Chabaud-Rychter ve D. Gardey [yay. haz.], *L'engendrement des choses. Des hommes, des femmes et des techniques*, Paris: Éd. des Archives contemporaines, 2002) başlıklı makaleleri özellikle önemlidir.

Françoise Collin, felsefeci, *Cahiers du GRIF* dergisinin kurucusu ve yazı kurulu üyesi (1973-1996), *Cahiers du Genre* dergisinin bilim komitesi ve *Recherches féministes*'in (Laval Üniversitesi, Québec) uluslararası konsey üyesi. Brüksel'den Paris'e çeşitli üniversitelerde dersler verdi. Maurice Blanchot ve Hannah Arendt uzmanı. Çalışmaları sembolik olan (yazı, sanat, bilimler) ve siyasal/özel ilişkileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Pek çok eseri arasında, İtalyanca ve İspanyolcaya da çevrilen *L'homme est-il devenu superşu? Hannah Arendt* (Paris: Odile Jacob, 1999) ve *Les femmes, de Platon à Derrida. Anthologie critique* (É. Pisier ve E. Varikas ile birlikte, Paris: Plon, 2000) bulunmaktadır.

Pierre Cours-Salies, Paris VIII Üniversitesinde sosyoloji profesörü, CEME (Centre d'études des mutations en Europe [Avrupa'daki Değişimleri İnceleme Merkezi]) üyesi. Çalışma konuları "emek ve egemenlik ilişkileri" ve "kolektif eylem ve toplumsal hareketler"dir. Stéphane Le Lay ile birlikte *Le bas de l'échelle. La construction sociale des situations subalternes* (Ramonville: Érès, 2006) adlı kitabı derlemiş; Jean Lojkine ve Michel Vakaloulis ile birlikte *Nouvelles luttes de classes* (Paris: PUF, 2006) adlı kitabı kaleme almıştır.

Alisa Del Re, Padova Üniversitesi (İtalya) Siyasal Bilgiler Fakültesinde profesör, CIRSPG (Centro Interdipartimentale di Ricerca: Studi Sulle Politiche di Genere [Bölümler Arası Araştırma Merkezi: Cinsiyet Politikaları Üzerine Çalışmalar]) yöneticisi ve *Cahiers du Genre* dergisinin yurtdışı temsilcisi. Araştırma konuları "kadınların siyasal temsili" ile "sosyal politikalar ve aile politikaları"dır. "La régulation sociale et l'État Providence: une lecture de genre des politiques sociales en Italie" (L. Parini, T.-H. Balmer-Cao ve S. Durrer [yay. haz.], *Régulation sociale et genre*, Paris: L'Harmattan, 2006) başlıklı makalenin yazarıdır ve *Inchiesta* dergisinin "Siyaset ile Kurumlar Arasında Kadınlar: Toplumsal Cinsiyet Meselesi ve Toplumsal Araştırmalar" konulu 160. sayısını (2008) yayına hazırlamıştır.

Christine Delphy, sosyolog ve CNRS'in eski araştırma yöneticisi. Québec, Southwest of England ve Lausanne Üniversitelerinde sosyoloji ve felsefe doktoru. 1980'de kurucuları arasında yer aldığı *Nouvelles questions féministes* dergisinin yayın yönetmeni ve Patricia Roux ile birlikte sorumlu yazı işleri müdürü. "Patriyarka ile kapitalizm arasındaki ilişki", "toplumsal cinsiyetin toplumsal kuruluşu" ve "sömürgecilik-sonrası feminizm ve ırkçılık-karşıtı feminizm" konuları üzerinde çalışmaktadır. Kitapları arasında özellikle *L'Ennemi principal, I. Économie politique du patriarcat* (Paris: Syllepse, 1998), *II. Penser le genre (2001) ve Classer, Dominer: qui sont les "autres"?* (Paris: La Fabrique, 2008) sayılabilir.

Anne-Marie Devreux, CNRS'in Cultures et sociétés urbaines (CSU) [Kentsel Kültürler ve Toplumlar] çalışma grubunda sosyolojik araştırma yöneticisi ve *Cahiers du Genre* dergisinin yayın yönetmeni. Çalışmalarının merkezinde "toplumsal cinsiyet ilişkilerinin epistemolojisi" ve "egemenlerin sosyolojisi" yer almaktadır. Önemli yayınları arasında "Des hommes dans la famille. Catégories de pensée et pratiques réelles" (*Actuel Marx*, sayı 37 "Critique de la famille", 2005) sayılabilir; ayrıca *Cahiers du Genre* dergisinin "Erkeklerin değişim karşısındaki direnişleri" konulu 36. sayısını (2004) yayına hazırlamıştır.

Jules Falquet, sosyolog, Paris Diderot Üniversitesinde öğretim üyesi, CSPRP (Centre de sociologie des pratiques et des représentations politiques [Siyasal Pratikler ve Temsiller Sosyolojisi Merkezi]) üyesi ve CEDREF (Centre pour les enseignements, la documentation et les recherches en études féministes [Feminist Çalışmalarda Eğitim, Dokümantasyon ve Araştırmalar Merkezi]) yöneticilerinden. Araştırma konularını Latin Amerika ve Karayipler'de toplumsal hareketler ve küreselleşmeye karşı direniş hare-

ketleri (Zapatista Hareketi [Meksika]), Topraksızlar Hareketi (Brezilya), Salvador'da eski devrimciler, Amerika kıtasında kadın hareketi, feminist hareket ve lezbiyen hareket oluşturmaktadır. Cinsiyete, "ırk"a ve sınıfa dayalı toplumsal güç ilişkilerinin kısmen örtüştüğünü kabul eden bir bakış açısıyla çalışmaktadır. Yayınlanmış çalışmaları arasında *De gré ou de force. Les femmes dans la mondialisation* (Paris: La Dispute, 2008); Emmanuelle Lada ve Aude Rabaud ile birlikte kaleme aldığı "(Ré)articulation des rapports sociaux de sexe, classe et 'race'. Repères historiques et contemporains" (*Cahiers du CEDREF*, Paris: Université Paris-Diderot, 2006) yer almaktadır.

Sabine Fortino, Paris X Üniversitesinde sosyoloji öğretim üyesi ve GTM üyesi. Özellikle "çalışma yaşamının karma yapısı" ve "Fransız kamu sektöründe işlerin kadınlaşması/erkekleşmesi"dir. Önemli yayınları arasında "De filles en mères. La seconde vague du féminisme et la maternité" (*Clio. Histoire, femmes et sociétés*, sayı 5, 1997) başlıklı makalesi ve *La mixité au travail* (Paris: La Dispute, 2002) adlı kitabı sayılabilir.

Dominique Fougeyrollas-Schwebel, Institut de recherche interdisciplinaire en socio-économie'de [Sosyal Ekonomide Disiplinlerarası Araştırma Enstitüsü] (IRISES-CNRS-Paris Dauphine Üniversitesi) sosyolojik araştırma görevlisi ve *Cahiers du Genre* dergisi yazı kurulu üyesi. "Hizmet ilişkisi: Ücretli emekçilerin ve ev hizmetlerinin dönüşümü" ve "feminizm ve şiddete yeni yaklaşımlar" konularında sürdürülen araştırmaları yönetmektedir. "Feminism in the 1970s" (C. Fauré [ed.], *Political and Historical Encyclopedia of Women*, New York: Routledge, 2003) ve "Violences conjugales" (M. Marzano [yay. haz.], *Dictionnaire du corps*, Paris: PUF, 2006) başlıklı makalelerin yazarıdır.

Evelyn Fox Keller, Massachusetts Teknoloji Enstitüsünde (MIT, Cambridge, Mass.) onursal tarih ve felsefe profesörü. Çalışmalarını "biyoloji tarihi ve felsefesi" ve "dil ve bilim" alanlarında sürdürmektedir. Eserleri arasında özellikle *The Century of the Gene* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000) ve *Making Sense of Life: Explaining Biological Development with Models, Metaphors, and Machines* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002) sayılabilir.

Delphine Gardey, Versailles Saint-Quentin-en-Yvelines Üniversitesinde profesör. Tarihçi ve sosyolog olan Gardey, toplumsal cinsiyet çalışmaları ve feminist teori uzmanıdır. Daha genel olarak ilgi alanını teknikler ile toplum arasındaki bağlar oluşturmaktadır. Bir diğer uzmanlık alanı bilgi toplumla-

nnın tarihidir. Önemli eserleri arasında *La dactylographe et l'expéditionnaire. Histoire des employés de bureau (1890-1930)* (Paris: Belin, 2001) ve *Écrire, calculer, classer. Comment une révolution de papier a transformé les sociétés contemporaines (1800-1940)* (Paris: La Découverte, 2008) bulunmaktadır.

Jacqueline Heinen, Versailles Saint-Quentin-en-Yvelines Üniversitesinde onursal sosyoloji profesörü. *Cahiers du Genre* dergisi eski yayın yönetmeni ve Üniversitelerarası Ulusal Konseyin Sürekli Meclisinin eski başkanı. Araştırmalarını "Doğu ve Batı Avrupa'da sosyal politikalar" ve "yurttaşlık" konularında sürdürmektedir. *Gendering Citizenship in Western Europe. New Challenges for Citizenship Research in a Cross-National Context* (R. Lister vd, Londra: Policy Press, 2007) adlı kitabın yazarlarındandır ve "Genre et politiques sociales en Europe de l'Est" (S. Portet ile birlikte, *Transitions*, cilt XLIV, sayı 1, 2004) başlıklı bir makalesi bulunmaktadır.

Helena Hirata, GTM'de sosyoloji araştırmaları yöneticisi. "Emek ve cinsiyete dayalı işbölümü" ve "küreselleşme ve uluslararası işbölümü" konularındaki araştırmaların yöneticiliğini sürdürmektedir. D. Senotier ile birlikte *Femmes et partage du travail* (Paris: Syros, 1996) adlı kitabı derlemiş ve *Nova divisão sexual do trabalho? Um olhar voltado para a empresa e a sociedade* (São Paulo: Boitempo, 2002) adlı kitabı kaleme almıştır.

Danielle Juteau, Etnisite İlişkileri Kürsüsü üyesi olduğu Montréal Üniversitesi (Québec, Kanada) Sosyoloji Bölümünde onursal profesör. Maddeci bir inşacı perspektif içinde sürdürdüğü çalışmaları, toplumsal etnisite ve cinsiyet ilişkilerinin eklemlenmesi ve dünya sistemi içinde etnisitenin kuramlaştırılması üzerinedir. *L'ethnicité et ses frontières* (Montréal: Presses de l'Université de Montréal, 1999) adlı kitabın ve "Forbidding Ethnicities in French Sociological Thought: The Difficult Circulation of Knowledge and Ideas" (*Mobilities*, cilt 1, sayı 3, Kasım 2006) başlıklı makalenin yazarıdır.

Danièle Kergoat, sosyolog ve CNRS'in eski araştırma yöneticisi. şimdi GTM olan GEDISST'in kurucusu. Araştırmaları toplumsal cinsiyet, toplumsal cinsiyet ilişkileri, toplumsal ilişki kavramı, toplumsal hareketler üzerinde odaklanmıştır. Son eserleri şunlardır: Guenoveva Mihova, Maria Nikolova ve Donio Donev ile birlikte *Emek Zamanı, Çalışma Koşulları ve Demografik Davranışlar* (Bulgarca) (Sofya: Akademik Yayınlar, 2007); Yvonne Guichard-Claudic ve Alain Vilbrod ile birlikte *L'inversion du genre. Quand les métiers masculins se conjuguent au féminin... et réciproquement* (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2008).

Prisca Kergoat, Albi Üniversitesi öğretim üyesi ve CNRS'in CERTOP çalışma grubu üyesi (Toulouse le Mirail Üniversitesi). Özel olarak ilgilendiği konular, mesleki formasyon alanında sürdürülen politikalar ve yoksul gençlerin sosyalizasyonudur. Bu bağlamda, "De l'indocilité au travail d'une fraction des jeunesses populaires. Les apprentis et la culture ouvrière" (*Sociologie du travail*, sayı 48, 2006) ve "Une redéfinition des politiques de formation. Le cas de l'apprentissage dans les grandes entreprises" (*Formation Emploi*, sayı 99, 2007) başlıklı makaleleri yayımlanmıştır.

Françoise Laborie, emekli sosyolog. Araştırmalarının merkezinde, "üreme teknolojilerinin gelişimine bağlı olası toplumsal getiriler ve götürüler" ve "teknikler ve toplumsal cinsiyet" yer almaktadır. En önemli yayınları arasında "Parents et médecins face à l'embryon: relations de pouvoir et décisions" (B. Feuillet-Le Mintier [yay. haz.], *L'embryon humain. Approche multidisciplinaire*, Paris: Economica, 1996) ve "Construction conjointe des techniques procréatives et du genre. Comparaison entre FIV et ICSI" (H. Dagenais [yay. haz.], *La recherche féministe dans la francophonie*, Montréal: Éd. du Remueménage, 1999) sayılabilir.

Emmanuelle Lada, sosyolog. Lozan Üniversitesinde asistan profesör, Lozan Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Merkezi ve GTM üyesi. Göçler ve göçlere bağlı dinamiklerle eklemlenmiş bir toplumsal cinsiyet bakış açısıyla sürdürdüğü çalışmaları, "yoksul çevrelerde çalıştırmanın toplumsal biçimleri" ve "vasıf skalasının alt basamaklarında yer alan işlerin ve buralardaki iş örgütlenmesinin yeniden oluşumu üzerinedir. Yayınları arasında, "Sélection à l'embauche et rapports sociaux de sexe" (*Formation et emploi*, sayı 91, 2005) başlıklı makalesi ile C. Cossée ve I. Rigoni ile birlikte derlediği *Faire figure d'étranger: regards croisés sur la production de l'altérité* (Paris: Armand Colin, 2004) adlı kitap başta gelir.

Diane Lamoureux, Laval Üniversitesi (Québec, Kanada) Siyaset Bilimi Bölümünde profesör. Çalışmalarını "yurttaşlık ve demokrasi" ve özellikle de "siyasal özne olmanın güncel biçimleri" konularında yürütmektedir. *Citoyennes? Femmes, droit de vote et démocratie* (Montréal: Éd. du Remueménage, 1989) ve *L'amère patrie. Féminisme et nationalisme dans le Québec contemporain* (Montréal: Éd. du Remueménage, 2001) adlı kitapların yazarıdır.

Bruno Lautier, IEDES (Institut d'études sur le développement économique et social [Ekonomik ve Toplumsal Gelişim Çalışmaları Enstitüsü]), Paris I

Üniversitesinde sosyoloji profesörü ve GTM üyesi. Araştırma konuları "kayıtdışı ekonomi" ve "yoksullukla mücadele politikaları"dır. *L'économie informelle dans le Tiers Monde* (Paris: La Découverte "Repères", 1994 [yeniden basımı: 2004]) ve *Brésil, Mexique: deux trajectoires dans la mondialisation* (Jaime Marques-Pereira ile birlikte [yay. haz.], Paris: Karthala, 2004) adlı kitapların yanı sıra özellikle *Tiers Monde* ve *Cahiers du genre* dergilerinde Güney ülkelerinde sosyal politikalar ve ev içi alan konularında çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

Hélène Le Doaré, emekli, GERS eski üyesi. Cinsiyete dayalı iş nün ürettiği bölünmeler ve Latin Amerika halk hareketleri, Alınan gerilla hareketi ve Fransız Hemşire Koordinasyonundaki çeşitli toplumsal ilişkiler başlıca ilgi alanlarını oluşmaktadır. "Un écrit sur un paradoxe. Le 'terrorisme allemand' et la démocratisation du rapport homme/ femme" (*Cahiers de l'APRE* "Les rapports sociaux de sexe: problématiques, méthodologies, champs d'analyses", cilt 2, sayı 7, 1987) ve H. Hirata ile birlikte "Les paradoxes de la mondialisation" (*Cahiers du GEDISST*, sayı 21, 1998) başlıklı makalelerin yazarıdır.

Claudine Legardinier, gazeteci, Nid Hareketinin (Clichy) üç aylık dergisi olan *Prostitution et société*'nin yazı kurulu üyesi. Çalışmalarını "fuhuş" ve "şiddet biçimleri" üzerinde sürdürmektedir. Eserleri arasında *Les trafics du sexe, femmes et enfants marchandises* (Toulouse: Milan "Les Essentiels", 2002) ve Saïd Bouamama ile birlikte kaleme aldığı *Les clients de la prostitution* (Paris: Presses de la Renaissance, 2006) yer almaktadır.

Brigitte Lhomond, sosyolog, CNRS'te (Laboratoire Triangle, CNRS/ ENS-LSH/Lyon Üniversitesi) araştırma görevlisi. Araştırmalarını "cinselliğin ve eşcinselliğin toplumsal inşası"nın yanı sıra "kadınlara yönelik şiddet" konularında sürdürmektedir. Yayınları arasında, Marie Josèphe Saurel-Cubizolles ile birlikte kaleme aldığı "Violence Against Women and Suicide Risk: The Neglected Impact of SameSex Behaviour" (*Social Science & Medicine*, sayı 62, 2006) başlıklı makale ve H. Lagrange ile birlikte yayına hazırladığı *L'entrée dans la sexualité. Les comportements des jeunes dans le contexte du sida* (Paris: La Découverte, 1997) adlı kitap bulunmaktadır.

Ilana Löwy, bilim tarihçisi, INSERM'de araştırmacı ve CERMES (INSERM/ CNRS/EHESS) üyesi. "XIX. ve XX. yüzyıl biyoloji ve tıp tarihi" ve "biyotıp ile toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkiler" üzerinde çalışmaktadır. Yayınları arasında *Between Bench and Bedside: Science, Healing and Interleukin-2 in a Cancer Ward* (Cambridge: Harvard University Press, 1996) ile *L'Emprise du*

genre: Masculinité, Féminité, Inégalités (Paris: La Dispute "Le genre du monde", 2006) adlı kitaplar yer almaktadır.

Bérengère Marques-Pereira, Brüksel Özgür Üniversitesinde siyaset bilimi profesörü ve *Cahiers du Genre* dergisinin yurtdışı temsilcisi. Çalışmalarını "devlet ve yurttaşlık" alanında sürdürmektedir. Yayınladığı kitaplar arasında *La citoyenneté politique des femmes* (Paris: Armand Colin, 2003) ve Petra Meier ile birlikte yayına hazırladığı *Genre et politique en Belgique et en francophonie* (Louvain-la-Neuve: Academia Bruylant, 2005) öne çıkmaktadır.

Margaret Maruani, sosyolog, CNRS'te araştırma yöneticisi. CSU'ye (Cultures et sociétés urbaines [Kentsel Kültürler ve Toplumlar]) bağlı olarak çalışmaktadır. 1995 yılında, CNRS bünyesinde MAGE (Marché du travail et genre [Emek Piyasası ve Toplumsal Cinsiyet]) çalışma grubunu kurmuştur ve *Travail, Genre et Sociétés* dergisinin yayın yönetmenliğini sürdürmektedir. Şu sıralarda, Avrupa'da "kadın ve erkek istihdamının karşılaştırılması" ve "işsizlik, düşük istihdam ve faal olmayış arasındaki sınırların tahlili" üzerinde çalışmaktadır. *Les syndicats à l'épreuve du féminisme*'den (Paris: Syros, 1979) *Travail et emploi des femmes*'a (Paris: La Découverte, 2006), Fransa ve Avrupa'da sendikacılık, emek ve istihdam konularını kapsayan bir düzine eserin yazarıdır.

Nicole-Claude Mathieu, École des hautes études en sciences sociales'de [Sosyal Bilimler Yüksek Okulu] (Paris) öğretim üyesi ve *Cahiers du Genre* dergisinin bilim komitesi üyesi. Etnoloji ve sosyoloji alanlarındaki çalışmalarını "cinsiyet ve kadınların ezilmesine yönelik kavramsallaştırmalar" ve "anasoylu-anayerli toplumlar" konularında sürdürmektedir. *L'Anatomie politique. Catégorisations et idéologies du sexe* (Paris: Côté-femmes, 1991) adlı kitabını özellikle anmak gerekir. Son yayınları arasında, yayına hazırlayıp sunduğu antropoloji derlemesi *Une maison sans fille est une maison morte. La personne et le genre en sociétés matrilinéaires et/ou uxorilocales* (Paris: Éditions de la maison des sciences de l'homme, 2007) bulunmaktadır.

Hélène-Yvonne Meynaud, sosyolog, özel bir şirkette araştırmacı ve GTM laboratuvarı üyesi. Çalışmalarını üç düzlemde sürdürmektedir: Soruşturmaların kullanımları ve yöntemlerinin eleştirisi: Denis Duclos ile birlikte *Les sondages d'opinion* (Paris: La Découverte "Repères", 2007, 4. basım) adlı bir kitabı bulunmaktadır; 2009'da *Les racismes au travail* (Paris: La Dispute "Le genre du monde") adıyla yayınlanacak olan "etnik" kategoriler incelemesi; ve feminist temaların oportünistçe yeniden canlandırılarak liberal

finans sisteminin değerlerine kusursuz bağlılık karşılığında çalışma dünyasındaki konumun paraya çevrilmesi.

Pascale Molinier, CNAM'da (Conservatoire national des arts et métiers [Ulusal Sanatlar ve Zanaatlar Konservatuarı]) çalışma psikolojisi öğretim üyesi ve CNAM çalışma ve faaliyet psikolojisi laboratuvarı üyesi. *Travailler* dergisinin genel yayın yönetmeni ve *Cahiers du Genre* dergisi yazı kurulu üyesi. Araştırmaları "çalışmanın psikodinamiği ve toplumsal cinsiyet ilişkileri" ile "toplumsal cinsiyet, emek ve cinsellik" konularında yoğunlaşmıştır. Yayınları arasında *L'énigme de la femme active (Paris: Payot, 2003) ve Les enjeux psychiques du travail* (Paris: Payot, 2006) öne çıkmaktadır.

Michelle Perrot, Paris VII Üniversitesinde onursal tarih profesörü ve *Cahiers du Genre* dergisinin bilim komitesi üyesi. "Kadınların tarihi" ve "suç ve cezaevi tarihi" alanlarında araştırma yapmaktadır. Eserleri arasında *Femmes publiques* (Paris: Textuel, 1997) ve *Les femmes ou les silences de l'Histoire* (Paris: Flammarion, 1998 [yeniden basımı: Flammarion, "Champs", 2001]) yer almaktadır.

Gail Pheterson, psikososyolog, Amiens'deki Picardie Jules-Verne Üniversitesinde öğretim üyesi ve CNRS-Paris VIII Üniversitesi-CSU [Kentsel Kültürler ve Toplumlar] çalışma grubunda yer alıyor. Başka çalışmalarının yanı sıra, sosyal-klinik ve sosyal-politika alanlarındaki çalışmaları, toplumsal güç ilişkilerinin bir prizması olarak fuhşun ve hamileliğin düzenlenmesi üzerinedir. Yayınları arasında *The Prostitution Prism* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996) adlı kitap ve Yamila Azize ile birlikte kaleme aldığı "Avortement sécurisé hors la loi dans le Nord-Est des Caraïbes" (*Sociétés Contemporaines*, sayı 61, 2006) başlıklı makale sayılabilir.

Geneviève Picot, sosyolog ve APRACTH-Hôtel Dieu-Paris (Association Pour l'Amélioration des Conditions de Travail Hospitalier [Hastane Çalışanlarının Çalışma Koşullarının Düzeltilmesi Derneği]) üyesi. Araştırmalarını, "sağlık alanında mesleklerin kadınlaşması/erkekleşmesi" ve "kamu hastanelerinde emeğin dönüşümü" konularında sürdürmektedir. Yayınları arasında "Cadres de santé: un encadrement individualisé à l'origine d'un rapport personnalisé avec les infirmières" (Ivan Sainsaulieu [ed.], *Les cadres hospitaliers: représentations et pratiques*, Éditions Lamarre, 2008) ve "L'intégration des médecins scolaires dans l'Éducation Nationale: valorisation d'une expertise ou dévalorisation d'une profession 'féminine'" (Marlaine Cacouault-Bitaud ile birlikte, *Le développement de la sociologie des groupes*

professionnels en France, Didier Demazière, Charles Gadéa [yay. haz.], Paris: La Découverte "Recherches", 2008) yer almaktadır.

Catherine Quiminal, antropolog ve Paris VII Üniversitesinde profesör. CEA'ya (Centre d'études africaines [Afrika Çalışmaları Merkezi]) bağlı URMIS (Unité de recherche migrations et sociétés [Göçler ve Toplumlar Araştırma Birimi]) üyesi. Araştırmalarını "göçmen kadın ve erkeklerin dernekleşme hareketi" ve "göçler ve toplumsal değişim" konularında sürdürmektedir. Yayınları arasında, "Reconstruction des rapports de genre en situation migratoire. Femmes réveillées, hommes menacés en milieu soninké" (M. Azoulay ile birlikte, *VEI Enjeux*, sayı 128 "Rapports de sexe, rapports de genre, entre domination et émancipation", Mart 2002) ve "Du contrôle colonial des femmes: unions, polygamie, sexualité" (Nancy L. Green ve Marie Poinsot, *Histoire de l'immigration et question coloniale en France*, Paris: La Documentation française, 2008) bulunmaktadır.

Michèle Riot-Sarcey, Paris VIII Üniversitesinde çağdaş tarih profesörü ve GTM üyesi. Düşünce tarihi alanında çalışan bir grup (Paris VIII) dahilinde sürdürdüğü araştırmaları süreklilik ve kopuşlar arasında tarihyazımı ve tarihte kadınların yeri konularında yoğunlaşmıştır. Başka eserlerinin yanı sıra *La démocratie à l'épreuve des femmes, trois figures critiques du pouvoir, Désirée Véret, Jeanne Deroin et Eugénie Niboyet* (Paris: Albin Michel, 1994) ve *Histoire du féminisme* (Paris: La Découverte "Repères", 2002 [gözden geçirilmiş 2. basımı: 2008]) adlı kitapları bulunmaktadır.

Chantal Rogerat, emekli sosyolog ve Travail, Genre et Sociétés dergisinin bilim konseyi üyesi. Araştırmaları esas olarak, kadınların sendikacılıkla ilişkisi (1960-1980); kadın işçiler ve kadın çalışanlarla iş, istihdam, işsizlik ve eğretilik arasındaki karmaşık ilişki konularına odaklanmıştır. Yayınlarından en önemlileri, D. Senotier ile birlikte kaleme aldığı "De l'usage du temps de chômage" (H. Hirata, D. Senotier [yay. haz.], *Femmes et partage du temps de travail*, Paris: Syros, 1996) ile "Les mobilisations sociales à l'épreuve du genre" (C. Bard, C. Baudelot et J. Mossuz-Lavau [yay. haz.], *Quand les femmes s'en mêlent*, Paris: La Martinière, 2004) başlıklı makaleleridir.

Maria José F. Rosado Nunes, São Paulo Katolik ve Metodist Üniversitelerinde (Brezilya) din bilimleri doktora programında profesör. CNPq'de (Conseil national de développement scientifique et technologique [Ulusal Bilimsel ve Teknolojik Gelişmeler Konseyi]) araştırmacı. Çalışmalarının merkezini "toplumsal cinsiyet ve din: Brezilya'da Katoliklikte kadınlar" ve "kürtaja

ilişkin Katolik söylem" oluşturmaktadır. "Religion and Women's Rights: The Fundamentalist Face of Catholicism in Brazil" (C.H. Howland [yay. haz.], *Religious Fundamentalism and Human Rights of Women*, New York: St. Martin's Press, 1999) ve "Women, Family and Catholicism in Brazil: The Issue of Power" (S.K. Houseknecht ve J.G. Pankhurst [ed.], *Family, Religion, Social Change in Diverse Societies*, New York-Oxford: Oxford University Press, 2000) başlıklı makaleleri yayımlanmıştır.

Danièle Senotier, CNRS'te araştırma sorumlusu, *Cahiers du Genre* dergisinin yazı kurulu sekreteri ve GTM üyesi. 1990'ların sonuna kadar araştırma asistanı olarak çalışmıştır. Nathalie Cattanéo ile birlikte, belgesel niteliğinde bir kaynak olan *Sexes et sociétés. Répertoire de la recherche en France*'ı (Paris: La Documentation française "Droits de femmes", 1998) hazırlamış; Dominique Fougeyrollas-Schwebel ve Helena Hirata ile birlikte, *Cahiers du Genre* dergisinin "şiddet, sözcükler, beden" konulu sayısının (sayı 35, 2003) yayına hazırlanmasına katkıda bulunmuştur.

Fatiha Talahite, iktisatçı, CNRS ve CEPN'de (Paris-Nord XIII Üniversitesi İktisat Merkezi) araştırma görevlisi. "Magrip'te ve Akdeniz havzasında ekonomik reform ve dönüşümler" ve "Arap ve Müslüman dünyasında kurumlar, tarih ve gelişme" konularında çalışmaktadır. Son yayınları arasında, R. Bouklia-Hassane ile birlikte kaleme aldığı "Marché du travail, régulation et croissance économique en Algérie" (*Tiers Monde*, sayı 194, 2008) yer almaktadır. MSH-Kuzey Paris'te, "Akdeniz ülkeleri arasındaki ilişkilerde akışlar, mübadeleler ve kurumlar" teması üzerine inceleme yapan MEDITER adlı bir araştırma grubu yürütmektedir.

Jean-Pierre Terrail, Versailles-Saint-Quentin-en-Yvelines Üniversitesinde onursal sosyoloji profesörü ve PRINTEMPS-CNRS laboratuvarı üyesi. Çalışmalarını "kuşaklar" ve "okullaşma" konularında yürütmektedir. Aralarında *La dynamique des générations* (Paris: L'Harmattan, 1995) ve *École: enjeu démocratique*'in (Paris: La Dispute, 2003) de bulunduğu pek çok eserin yazarıdır.

Annie Thébaud-Mony, sosyolog, INSERM'de araştırma yöneticisi, IRIS üyesidir ve Bobigny-Paris 13 Üniversitesinde Meslek Kökenli Kanserler Konusunda Bilimsel İlginin Toparlanması'nı yönetmektedir. Araştırmalarını, "çalışma hayatı, sağlık, eşitsizlikler", "işin örgütlenmesi ve sağlık", "iş kazalarının ve meslek hastalıklarının toplumsal inşası" ve "işyeri sağlığı konusunda bilgi üretimi" konularında sürdürmektedir. *ATM. L'industrie nucléaire. Sous-*

traitance et servitude (Paris: INSERM-EDK "Questions en santé publique", 2000) ve ATM: *Travailler peut nuire gravement à votre santé. Sous-traitance des risques, mise en danger d'autrui, atteintes à la dignité, violences physiques et morales, cancers professionnels* (Paris: La Découverte, 2007) adlı kitapları bulunmaktadır.

Josette Trat, sosyolog, Paris VIII Üniversitesinde öğretim üyesi ve GTM üyesi. "Kadınların mücadeleleri, feminizm, toplumsal hareketler ve sendikacılık" ile "erkek egemenliği kuramları" konularında çalışmaktadır. Öne çıkan yayınları arasında "Engels et l'émancipation des femmes" (G. Labica ve M. Delbraccio [yay. haz.], *Friedrich Engels, savant et révolutionnaire*, Paris: PUF, 1997) başlıklı makalesi ile D. Lamoureux ve R. Pfefferkom ile birlikte yayına hazırladığı *L'autonomie des femmes en question. Antiféminismes et résistances en Amérique et en Europe* (Paris: L'Harmattan, 2006) adlı kitap bulunmaktadır.

Eleni Varikas, Paris VIII Üniversitesinde siyaset kuramı ve toplumsal cinsiyet çalışmaları profesörü, GTM üyesi. Çalışma konuları "modern siyaset kuramında toplumsal cinsiyet", "demokratik yurttaşlık ve dışlanma" ve "hiyerarşik sınıflandırmalar"dır. Son yayınları arasında *Penser le sexe et le genre* (Paris: PUF, 2006) ve *Les rebuts du monde. La figure du paria* (Paris: Stock, 2007) yer almaktadır.

Daniel Welzer-Lang, Toulouse-Le Mirail Üniversitesinde sosyoloji profesörü. Çalışmalarını "cinsellik ve AIDS" ve "erkekliğin toplumsal inşa biçimleri ve toplumsal cinsiyet ilişkileri" konularında sürdürmektedir. Çok sayıda eserin sahibidir. *Nouvelles approches des hommes et du masculin*'i (Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2000) yayına hazırlamıştır ve *Les hommes aussi changent* (Paris: Payot, 2004) adlı kitabın yazarıdır.

Claude Zaidman, 2005'in Aralık ayında yaşamını yitirdi, Paris VII Üniversitesinde sosyoloji profesörü ve CEDREF'in yöneticisiydi. Araştırmalarını "toplumsal cinsiyet ve sosyalizasyon" ile "karma eğitim ve demokrasi" konuları üzerinde yoğunlaştırmıştı. En önemli çalışmaları arasında *La mixité à l'école primaire* (Paris: L'Harmattan, 1996) ve Madeleine Hersent ile birlikte yayına hazırladığı *Genre, travail et migrations en Europe* (Paris: CEDREF-Publications Universitaires Denis-Diderot, 2003) bulunmaktadır.

Philippe Zarifian, Marne-la-Vallée Üniversitesinde sosyoloji profesörü ve GTM üyesi. "Örgütlenme modellerindeki dönüşümler" ve "toplumsal ilişkiler ve etik yönelimler" konuları üzerinde çalışmaktadır. Yazarı olduğu

pek çok eser arasında *L'émergence d'un Peuple monde* (Paris: PUF, 1999) ve *À quoi sert le travail?* (Paris: La Dispute, 2003) adlı kitapları öne çıkmaktadır.

Marie-Hélène Zylberberg-Hocquard, "Grandes Écoles"* hazırlık sınıflarında onursal tarih profesörü ve GERS eski üyesi. Çalışmalarını "XIX. yüzyılda sanayide kadınlar" ve "sendikacılık ve feminizm" konuları üzerinde yürütmektedir. *Femmes et féminisme dans le mouvement ouvrier français* (Paris: Éditions Ouvrières, 1981) adlı kitabın ve "L'aiguille, outil du féminin" (D. Chabaud-Rychter ve D. Gardey [yay. haz.], *L'engendrement des choses. Des hommes, des femmes et des techniques* (Paris: Éd. des Archives contemporaines, 2002) başlıklı makalenin yazarıdır.

* Fransa'da en prestijli birkaç üniversiteye verilen ad –ç.n.

KISALTMALAR

AMI	Accord multilatéral sur l'investissement (Çok taraflı yatırım anlaşması)
ANEF	Association nationale des études féministes (Ulusal Feminist Çalışmalar Derneği)
APE	Allocation parentale d'éducation (Eğitim için ebeveyn ödeneği)
APRE	Atelier production-reproduction (Üretim-yeniden üretim atölyesi)
ATTAC	Association pour la taxation des transactions financières pour l'aide aux citoyens (Yurttaşlara Yardım [Fonu] İçin Mali İşlemlerin Vergilendirilmesi Derneği)
AVFT	Association européenne contre les violences faites aux femmes au travail (Avrupa İşyerinde Kadınlara Yönelik şiddetle Mücadele Derneği)
BIT	Bureau international du travail (Uluslararası Emek Bürosu)
BTP	Bâtiment et travaux publics (İnşaat ve bayındırlık sektörü)
CDD	Contrat à durée déterminée (Süreli iş sözleşmesi)
CDI	Contrat à durée indéterminée (Süresiz iş sözleşmesi)
CEA	Commissariat à l'énergie atomique (Atom Enerjisi Denetleme Kurulu)
CEDREF	Centre d'enseignement, de documentation et de recherche pour les études féministes (Feminist Çalışmalar İçin Bilgi, Belge ve Araştırma Merkezi)
CEREQ	Centre d'études et de recherches sur les qualifications (Vasıf İncelemeleri ve Araştırmaları Merkezi)
CES	Contrat emploi-solidarité (İstihdam dayanışması sözleşmesi)
CFDT	Confédération française démocratique du travail (Fransa Demokratik İşçi Sendikaları Konfederasyonu)

CGT	Confédération générale du travail (Genel İşçi Sendikaları Konfederasyonu)
CNRS	Centre national de la recherche scientifique (Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi)
CSF	Conseil du statut de la femme (Kadının Statüsü Konseyi)
CSP	Catégories socioprofessionnelles (Toplumsal-mesleki kategoriler)
FIV	Fécondation in vitro (Tüp bebek)
GEDISST	Groupe d'études sur la division sociale et sexuelle du travail (Toplumsal ve Cinsiyete Dayalı İşbölümü Çalışma Grubu)
GERS	Genre et rapports sociaux (Toplumsal Cinsiyet ve Toplumsal İlişkiler)
IFOP	Institut français d'opinion publique (Fransa Kamuouyu Enstitüsü)
INSEE	Institut national de la statistique et des études économiques (Ulusal İstatistik ve İktisadi Çalışmalar Enstitüsü)
INSERM	Institut national de la santé et de la recherche médicale (Ulusal Sağlık ve Tıbbi Araştırmalar Enstitüsü)
IRESCO	Institut de recherche sur les sociétés contemporaines (Çağdaş Toplumlar Üzerine Araştırma Enstitüsü)
IVG	Interruption volontaire de grossesse (İsteğe bağlı gebelik sonlandırma)
MAGE	Marché du travail et genre (Emek Piyasası ve Toplumsal Cinsiyet)
MFPF	Mouvement français pour le planning familial (Fransa Aile Planlaması Hareketi)
MLF	Mouvement de libération des femmes (Kadın Kurtuluş Hareketi)
NTR	Nouvelles technologies de la reproduction humaine (Yeni üreme teknolojileri)
OCDE	Organisation de coopération et de développement économique (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü)
OMC	Organisation mondiale du commerce (Dünya Ticaret Örgütü)
ONG	Organisation non gouvernementale (Hükümet dışı örgüt)
ONU	Organisation des Nations Unies (Birleşmiş Milletler Örgütü)
OTAN	Organisation du traité de l'Atlantique Nord (Kuzey Atlantik İttifakı Örgütü)
PACS	Pacte civile de solidarité (Yurttaşlık Dayanışma Anlaşması)
PCS	Professions et catégories sociales (Meslekler ve toplumsal kategoriler)
PNUD	Programme des Nations Unies pour le développement (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı)

RING	Réseau universitaire et interdisciplinaire national sur le genre (Üniversiteler ve Disiplinler Arası Ulusal Toplumsal Cinsiyet Ağı)
RMI	Revenu minimum d'insertion (Asgari katılım geliri)
SIMONE-SAGESSE	Savoirs, genre et rapports sociaux de sexe (Bilgi, toplumsal cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ilişkileri)
TTP	Travail à temps partiel (Kısmi zamanlı çalışma)
UE	Union européenne (Avrupa Birliği)
UNEDIC	Union nationale pour l'emploi dans l'industrie, le commerce et l'agriculture (Sanayide, Ticarette ve Tarımda İstihdam İçin Ulusal Birlik)
UNESCO	United Nations' Educational, Scientific and Cultural Organisation (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü)

AİLE

Tek bir aile modeline karşı...

Feminist sosyolojinin ailenin kavramlaştırılış biçimlerine yönelttiği eleştiri, ailenin belli bir tarumına yol açmamış; daha ziyade tek ve durağan bir aile modeli düşüncesine karşı çıkılması sonucunu getirmiştir. Aile, işleyişi ancak başka toplumsal alanlarla, özellikle de mesleki çalışma alanıyla eklemlenme biçimlerine bakılarak kavranabilecek bir alan, bir toplumsal mekândır. Birçok sosyolog da böyle yapmıştır. Ancak şunun da altını çizmek gerekir ki sosyoloji, eleştirel aile incelemeleri açısından, başka feminist çalışmaların, tarihçilerin, etnologların, iktisatçıların ve yine feminist hukuk eleştirisinin katkılarına çok şey borçludur.

Toplumsal cinsiyet ilişkileri sorunsalının, ailenin toplumun geri kalan bölümüyle eklemlenme biçimlerinin incelenmesine uygulanması öyle yanıtlar getirilmesini mümkün kılmıştır ki, günümüzde "aile" hiç kuşkusuz toplumsal cinsiyet ilişkileri sosyolojisinin incelediği bir konudur, ama artık onun için diğerlerinden daha ayrıcalıklı bir konu da değildir.

...toplumsal cinsiyet ilişkilerinin katkısı

Andrée Michel'in (1972) mesafeli yaklaşımına karşın, 1960'lar ve 1970'lerde, Amerikalı sosyolog Talcott Parsons'ın modelinin Fransız sosyolojisi üzerinde önemli bir etkisi vardır. Parsons'a göre aile, işlevi yeniden üretim ve sosyalizasyon olan bir kurumdur. Bu işlev, eril ve dişil doğalara dayandığı ileri sürülen bir rol paylaşımı dolayımıyla gerçekleşir. Evliliğe dayalı, çiftin ve çocukların oluşturduğu aile tek "gerçek" ailedir; diğer aile biçimlenmeleri işlev bozukluğu ya da sapmaya işaret eder.

Oysa kadınların ekonomik üretime katkıları ve çalışma alanındaki mevcudiyetleri, tam da, ailenin gelirini temin eden ve onun toplumla bağlarını kurmakla yükümlü olan babanın eril "araçsal" rolüyle, kendini ev içi yaşam ile insanların bakımına adamış ve aile içindeki duygulanımsal işlevini yerine getiren eş-annenin dişil "anlatımsal" rolü arasındaki paylaşıma dayalı normdan sapmalar oluşturmaktadır. Bu modelde, ailenin, yalnızca yeniden üretim konusunda uzmanlaşmasından bu yana hiçbir ekonomik boyutu kalmadığı ileri sürülmektedir.

1970'lerin başlarında maddeci feministler ev içi üretime vurgu yaparak, kadınların toplumsal katkısının önemini reddetmenin ekonomik ve politik bedeline dikkat çekmişlerdir. Christine Delphy'ye (1998) göre, ev içi üretimi, erkeklerin kadınları ekonomik olarak sömürmeleri dolayımıyla karşılıksız olarak gerçekleştirilir ve evlilik kurumuna dayanır. Patriyarkanın ekonomik temelini oluşturan ev içi üretim tarzının hedefi ev içi üretimidir.

Sayıları giderek artan ve yavaş yavaş ağlar halinde örgütlenen kadın araştırmacılar, Andrée Michel'in (1974) açtığı yoldan giderek, kadınların gerçek toplumsal konumlarını geleneksel çerçeveler içinde yapılan aile tahlillerinden hareketle açıklamanın olanaksızlığını tespit etmişlerdir. Bunun sonucunda, bu araştırmacılar, kadınların faaliyetlerinin ailevi ve mesleki boyutlarını, hem günlük hayatlarında hem yaş güzergâhları içinde eş olarak göz önüne alan araştırma çerçeveleri kurmuşlardır. Toplumsal değişimin dinamiğini kavrayabilmek için erkeklerle kadınlar arasında karşılaştırma yapmak ve pratiklerle temsilleri bir arada incelemek gerekmektedir (kolektif, 1984).

Akrabalık incelemelerinde, etnolojik yaklaşımların benimsediği yapısalcılığın, toplumsal yeniden üretim teorilerinin, ekonomik üretim ve sınıf ilişkilerinin Marksist tahlillerinin ve yukarıda anılmış olan ilk feminist yapısökümü örneklerinin çapraz etkileri altında, üretim ile yeniden üretimi eklemleme projesi çevresinde bir sosyoloji akımı biçimlenir. Bu bağlamda, aileyi, hem toplumsal sınıf ve cinsiyet ilişkilerinin eşzamanlı ve artzamanlı olmak üzere iki zaman boyutunun birden göz önüne alınmasıyla, hem ailenin –evliliğe dayalı ailenin ötesinde– kuşaklar arası ilişkilere doğru genişletilmesiyle devinim kazanan bir araştırma nesnesi olarak kuran "aile yapıları" kavramı, bir süre için yerleşikleşir. Amaç, hem kadınların ekonomik yaşama yaptıkları toplumsal olarak görünmeyen katkının, hem

de onları öncelikli olarak yeniden üretime tahsis eden cinsiyete dayalı işbölümünün ortaya çıkarılmasıdır.

Marie-Agnès Barrère-Maurisson'un (1992) bu "aile yapıları" kavramını devralan yaklaşımında aile, mesleki emek ve ev emeğinin eşler arasındaki zorunlu paylaşımıyla emeğin düzenlenmesini mümkün kılan birim olarak tanımlanır; bu durumda, farklı aile biçimleri, bu düzenlemenin somut biçimlenmeleri haline gelirler (bir faal üyesi olan aileler, iki faal üyesi olan aileler). Bernadette Bawin-Legros (1988), Françoise Battagliola (1988) ve Annette Langevin'in (1982) teorilerinde, ekonomik yapılarla aile yapılarının eklemlenmesi konusu, özellikle aile yaşamının zamansallıkları açısından yeniden ele alınmıştır.

Evlilik müzakeresi ve kadınların ezilmesinin yadsınması

"Aile modelleri" anlayışı, aile biçimlenmelerinin ve pratiklerinin çeşitliliğini ve bu pratiklerin görece düzenliliğini açıklamakla birlikte, örtük olarak Parsoncı evliliğe dayalı aile ölçütüne başvurur ve eşlerin belli bir aile projesi konusunda anlaşma biçimlerini aile tipolojisinin ölçütü olarak alır; bu şekilde toplumsal cinsiyet ilişkilerinin üstünü örttüğü için de eleştirilmektedir (*Cahiers de l'APRE*, sayı 5, 1986). Bunun yanı sıra, toplumsal cinsiyet ilişkileri konusundaki araştırmalar pratiklerin ve temsillerin bir arada ele alınmasının gerekli olduğunu vurguladıkları halde, yine de esas olarak aktörlerin söylemlerini ve onların normları yorumlayışlarını merkezine alan bazı aile tipolojilerinin ortaya çıktığı görülmektedir.

Toplumsal cinsiyet ilişkileriyle evlilik ilişkisi konusunda bilimin sürdürdüğü kafa karışıklıklarını çözmek söz konusu olduğunda, gerçekliğin kavramsallaştırılış biçimlerini, onların doğuşlarına tanık olan toplumsal ilişkiler bütünü içine yerleştirerek sorgulamak hayati önem kazanır (Combes, 1989). Eşler arasındaki sermaye mübadelesi üzerine müzakereye dayalı teoriler, erkeklerle kadınların kaynaklarının ailede ve toplumda eşdeğerli olduğuna ilişkin örtük bir ilkeden hareket ederler (de Singly, 1987). Böyle olunca, aile içindeki cinsiyetler arası ilişkiler; kadınların ev işlerini hangi biçimlerde görecekleri konusunda seçim yapma "gücü"nün, doğası ve ağırlığı bakımından, onlara ev işlerini yükleyen erkeklerin gücüne eşdeğer olduğu varsayılan bir güç arayışıyla bir tutulmuş olur. Evlilik ilişki-

lerinin sözleşme boyutunu vurguladıkları ve aileyi özgür bir sermaye pazarlığı alanı gibi ele aldıkları ölçüde, bu teoriler toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ve kadınların ezilmesinin ağırlığını yadsımaktadırlar. "Aile ağları" kavramı, ailenin kavramsal alanının kuşaklar arası ilişkilere doğru genişletilmesini, farklı kuşaklardan kadınlar arasındaki dayanışmanın gün ışığına çıkarılmasını ve pratiklere ilişkin modellerin bir kuşaktan diğerine aktarılmasını ifade eder; dolayısıyla bu kavram, çekirdek aile kavramının analitik yetersizliklerini çok büyük ölçüde gidermektedir. Boşanmaların ve yeni birlik biçimlerinin oranlarının yükseldiği bir demografik bağlamda, özellikle de tek ebeveynli ailelerin (Lefaucheur, 1988) ardından yeni aile biçimleri (Meulders-Klein ve Théry, 1993) olgusunun kendisini dayattığı ve toplumsal-hukuksal arenada evlilik dışı ailenin kurumsallaşma biçimleri sorununun ağırlığının arttığı bu uğrakta, bu kavram gerçek anlamına kavuşmaktadır. Medeni Dayanışma Sözleşmesi'nin Fransız yasalarına dahil edilmesiyle birlikte, artık, aile bağlarının niteliğini ve eşlerin cinsiyetini de kapsayacak biçimde bizzat aile tanımının kendisi sorgulanmaktadır.

Ailenin tanımlanması ve aile politikaları

Ayrıca, ekonomik kriz ve işsizlik bağlamı da ailenin bir dayanışma ağı olduğunun sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Geleneksel olarak aileye ve devletin sorumluluğunu azaltmak için kadınların aile içinde sundukları emeğe yaslanan refah devletine tam destek sunmak bir yana, artık aile, tıpkı onu oluşturan bireyler gibi, istihdamın eğretileşmesinin etkilerine maruz kalmaktadır: Kriz bağlamında, aile topluluğunun oluşturulmasına giden süreyi uzatan nedenlerin ya da onun dağılma risklerinin arttığını görmekteyiz.

Avrupa ölçeğinde yapılan aile politikaları karşılaştırmaları, aile içinde cinsiyetler arasındaki ilişkilerin evrimi sorunuyla toplumların demokratikleşmesi arasında bağlantı kurulması gerektiğini ortaya koymaktadır (Commaille ve Martin, 1998). Bunun yanı sıra, aileyi tanımlamak için benimsenen ölçütler de, devletin toplumsal cinsiyet ilişkileri ve cinsiyete dayalı işbölümü yönetiminde gerçekten büyük bir önem taşır (Gautier ve Heinen, 1993). Örneğin, aile politikaları, yardım eşiğini belirlemek için çocuk sayısını, öte yandan yardıma hak kazanan aileleri seçmek için de ka-

dınların emek piyasasına girme biçimlerini göz önüne almaktadır. Bu yüzden, bu politikalar aynı zamanda, kadınların üretim alanına katılımlarını düzenlemeye yönelik istihdam politikalarını oluşturur: Eğitim için ebeveyn ödeneği, bu karşılıklı bağımlılıkta yeni bir macera olarak belirmektedir (J. Martin, 1998).

Diğer yandan, aile hukukunun yirmi yıl önce başlatılan feminist eleştirisi (O. Dhavernas, 1978), cinsiyetler arasındaki güç ilişkilerinde içkin olan çelişkileri yavaş yavaş gün yüzüne çıkarmıştır. Örneğin, ebeveynlik otoritesinin paylaşımı, çocuğun çıkarı ve babayla annenin eşit hakları kılıfı altında aile içindeki cinsiyete dayalı işbölümünü onaylamaktadır: Kişilerin hakları, ebeveynlik sorumluluklarının gündelik temelde eşit olarak üstlenilmesine bağlı değildir (Combes ve Devreux, 1994). Ayrıca şunu da hatırlamak gerekir ki, özel yaşam alanında, aile hukuku feminist hareketin basıncı altında evrime uğramıştır: Evlilik içi tecavüzün tanınması bunun bir örneğidir.

Aile sosyolojisi mi, toplumsal cinsiyet ilişkileri sosyolojisi mi?

Güncel bilimsel tartışmalar düzleminde, bu son on beş yıl içinde, aile sosyolojisinin kurumsallaşmış bir bilimsel alan olarak yeniden ortaya çıkmasına tanıklık etmiş bulunuyoruz. Bu görüngüyü her şeyden önce, bilim alanına özgü tipik bir iktidar oyunu olarak tahlil etmek mümkündür: Bu oyunda, belli bir alanın, bazı kişilerin (bu durumda erkeklerin) isimleriyle işaretlenmesi sembolik bir el koymaya tekabül eder. Ancak ayrıca şu da sorulabilir: Acaba söz konusu olan, disiplinler arasındaki bölünmeleri yeniden kurma yönünde bilimsel bir seçim değil midir? (Devreux, 1995) Örneğin, *La famille, l'état des savoirs* adlı kolektif yapıtın sonuç bölümü (de Singly, 1991), bu yeni sosyolojinin bir bildirgesi gibi görünmektedir: Burada François de Singly, "aile sosyolojisinin yararını reddetmenin, araştırmacıların 'bütüncül toplumsal olgu' nostaljisini ortaya [koyduğunu]" ileri sürmektedir. Oysa toplumsal cinsiyet ilişkilerinin, kendi devinimi ve içinde barındırdığı antagonizmayla toplumsal mekânların bütününü harekete geçirdiği; bu ölçüde de bütüncül bir toplumsal olgu olarak görülebileceği görüşünden yola çıkıldığında, *L'Année sociologique* dergisinin aile konulu

özel sayısının (1987) girişinde de yapıldığı gibi, "aile kavramının epistemolojik geçerliliği"ni bir sorun olarak ortaya koymak mümkündür.

Anne-Marie DEVREUX

↘Annelik • Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Eğitim ve sosyalizasyon • Ev emeği • Patriyarka • Şiddet biçimleri • Sosyal politikalar ve aile politikaları • Üreme teknolojileri

Bawin-Legros, Bernadette, *Familles, mariage, divorce*, Liège-Brüksel: Pierre Mardaga, 1988, 213 s.

Chabaud, Danielle, "Problématiques de sexes dans les recherche sur le travail et la famille", *Sociologie du travail*, 1984, sayı 3/84, s. 346-358.

Commaille, Jacques, *Les stratégies des femmes. Travail, famille et politique*, Paris: La Découverte "Textes à l'appui/série Sociologie", 1993, 188 s.kolektif, *Le sexe du travail. Structures familiales et système productif*, Grenoble: PUG, 1984, 320 s.

Tahon, Marie-Blanche, *La famille désinstituée. Introduction à la sociologie de la famille*, Les Presses de l'Université d'Ottawa, "Sciences sociales", 1995, 230 s.

ANNELİK

1970'ten itibaren yapılan çeşitli çalışmalar, çocukluğun (Ariès), Eski Rejim altında doğumların ve çocukluğun (Gélis), antikçağdan bu yana kadınların (Duby ve Perrot, 1990-1992), ortaçağdan günümüze annelerin (Fouquet ve Knibielher, 1977) ve XVII. yüzyıldan XX. yüzyıla anne sevgisinin (Badinter, 1980) tarihine ışık tutmuştur. Bu çalışmalar, anneliğe ilişkin tutumların tarihini; hem erkeklerle kadınlar arasındaki ilişkilerin, hem de anne, baba ve çocuğun rolleri ve haklarına ilişkin egemen değerlerin evrimi bağlamına yeniden yerleştirmeye imkân vermektedir.

Anneliğe nasıl bir konum atfetmek gerekir? Bu sorunun yanıtı, çoğu kez aşılamaz olan çelişkilerle boğuşmak zorunda kalmış feminist hareketlerin de, pek çok sayıda kadının da tarihini kateden bir gerilime dayanır. Annelik aynı anda, hem değer verilen bir özgüllüğü, yani birini dünyaya getirme gücünü; hem adına siyasal ya da sosyal haklar talep edilecek bir toplumsal işlevi; hem de ezilmenin kaynaklarından birini oluşturur. Bir bölünme unsuru olan annelik, feministler arasındaki teorik karşıtlıkları şekillendirmektedir.

Annelik, toplumsal bir öykü

Klasik Çağda yığınla bebeğin sütanneye verilmesi olgusunun incelenmesinden hareketle, anne sevgisinin statüsüne ilişkin olarak gelişen bir tartışma Catherine Fouquet ve Yvonne Knibielher (1977) ile Élisabeth Badinter'i (1980) karşı karşıya getirmiştir. XVII. yüzyılda soylular ve burjuvaziyle sınırlı olan bu görüngü, XVIII. yüzyılda, kentlerde yaşayan bütün toplumsal katmanları kapsayacak biçimde genelleşmiştir. Adı geçen yazarlardan ilk ikisi, çocukların sütanneye verilmesinin, bunun için para

ödeyecek durumda olan zengin kadınlara ya da çalışmak zorunda olduğu için süt veremeyecek kadınlara özgü bir görüngü olduğunun altını çizer. Bu pratik çok yüksek bir bebek ölüm oranına yol açtığı halde, yazarlar bunu hiçbir şekilde, çocuğa karşı bir ilgisizliğin, hele anne sevgisinin yokluğunun bir işareti olarak görmezler. Buna karşılık, ölümlerin sürekli olarak yinelenmesine karşın sütanneye vermenin genelleştiği tespitinden hareket eden Élisabeth Badinter ise, özellikle de soylu kadınlar açısından, ne ekonomik etkenlerin ne de toplumsal görgü kurallarının ağırlığının söz konusu olguyu açıklamaya yeteceği kanısındadır. Yazar, soylu kadınların annelik yapmayı, özgürce yaşamak, çocuğun kendilerini engellemesine uğramadan kültürlerini ve bilgilerini geliştirebilmek için reddettiklerini ileri sürmektedir. Çocuğa karşı ilgisizlik egemen bir tutum haline gelmiştir. Dolayısıyla, anne sevgisinin, kadın doğasında ezelden beri var olan bir güdü olduğu hiç de belli değildir: Bu sevginin bir tarihi vardır.

XVIII. yüzyılın ortasında, Rousseau'nun ısrarla dile getirdiği ve günümüze kadar sık sık yeniden ifade edilen önemli bir ideolojik değişiklik gerçekleşir: Yeni bir kadın tipi olan iyi anne ve yeni bir değer olan anne sevgisi yüceltilmeye başlanır.

XIX. yüzyılın sonundan itibaren, birçok Avrupa ülkesinde feministler bütün annelerin refahını ve sosyal güvenliğini güvence altına almaya ve anneliği, devletin korumakla yükümlü olduğu bir toplumsal işlev olarak kabul ettirmeye çalışırlar. Yaklaşımlarındaki çeşitliliğe rağmen, yeni haklar elde etmek için anneliğin yüceliği argümanına başvurmaktadırlar. Annelerin haklarının babalarınkilere eşit olmasını savunarak Napoléon'un Medeni Yasasını eleştirirler. Fransa'da 1909 ve 1913 yıllarında anneliği korumak için kabul edilen ilk yasaların yetersizliğinin altını çizerler (Cova, 1999). Bu "anneci feminizm," annelik faaliyetinin ve ev emeğinin devletin maddi desteğini hak eden gerçek bir iş olduğu düşüncesine dayanır. Fransa'da 1885 ve 1910 genel seçimlerinde adaylığını koyan Hubertine Auclert, çocukların yardımına koşacak bir devlet-annenin kurulmasını talep eder (Duby ve Perrot, 1992 içinde Bock). Bu arada, Fransa'da ve Birleşik Devletler'de, "cumhuriyetçi anne" kadınlara önerilen ideal olmasına rağmen, aynı dönemde özerk, bağımsız, özgür aşktan yana ve kutsal anne-eş modelini reddeden bekâr kadın imgesi yaygınlaşmaktadır (Duby ve Perrot, 1991 içinde Dauphin). Doğum yanlılarıyla Malthusçuları karşı karşıya getiren

bir bağlamda, özgür annelik teması, hem kamusal hem özel tartışmaların merkezinde yer alır ve birçok romanda ortaya çıkar (Sagaert, 1999).

Birinci Dünya Savaşı sırasında kadınlar, hatta anneler, erkeklerin işlerinde çalıştıklarında, feministler kadın emeğinin verimliliğini yüceltir ve kadınların çalışmayla anneliği bağdaştırabilecekleri koşulları talep ederler. Nitelikli ve sadık hizmetlerinin karşılığı olarak savaşın sonunda oy hakkı elde edeceklerini ummaktadırlar. Almanya dışında, hiçbir yerde böyle bir şey olmaz ve kadınlar evlerine gönderilirler (Duby ve Perrot, 1992 içinde Thébaud).

İki dünya savaşı arasında, doğum yanlısı bir politika uygulanmasını hedefleyen kampanyaların temalarını, annelerin eve dönmeleri ve çalışan annelerin damgalanması oluşturur (Duby ve Perrot, 1992 içinde Sohn). Feministler ise, kadınlar faal nüfusun yüzde 36'sını temsil ettikleri ve bunların üçte ikisinin bakmak zorunda olduğu bir ailesi olduğu halde, annelik adına çalışmaktan alıkoyulmalarını reddederler. Yine de, 1920 ve 1923'te, üreme karşıtı propagandaya ve çocuk düşürmeyi tahrik etmeye karşı çıkarılan yasanın kabul edilmesine, özgür anneliği savunanların oluşturduğu dikkate değer istisna dışında, feministler tarafından pek az eleştiri yöneltilir. 1930'lardaki çeşitli girişimler –anneler gününün resmen kabul edilmesi, bazı kurumların oluşturulması (örneğin hiçbir feministin alınmadığı ve Aile Yasasının kökeninde yatan Yüksek Nüfus Komitesi), kimi yasaların geçirilmesi (annelik sigortasının, aile ödeneklerinin ve tek ücret[1] yasasının kabul edilmesi)– devletin doğum yanlısı politikasını ve anneliğe yönelik koruyucu rolünü güçlendirir (Thébaud, 1999). Daha da kötüsü, Vichy rejimi, evde sürekli bir varlık göstermesi gerektiğini savunduğu kadınlar için anneliği mümkün olan tek kader olarak yüceltir ve hatta ulusal bir görev haline getirir (Duby ve Perrot 1992 içinde Eck). Anne Covva'ya (1999) göre, anneliğin korunmasından yana olan yasaların oluşturulmasında ve refah devletinin inşa edilmesinde feministler ihmal edilemeyecek bir rol oynamışlardır; ancak anneliğe yaslandıkları ölçüde, kadınlar için siyasal hakların sağlanmasında başarısız olmuşlardır.

---

[1] *Salaire unique*: Eşlerden yalnızca birinin ücret karşılığı çalıştığı durumlarda çifte verilen çocuk ücreti –ç.n.

"Yeni annelik rejimi"

1970'lerde Kadın Kurtuluş Hareketi'nin birlik halinde görünen militanları, istenmeyen anneliklerin sonlandırılmasına izin verecek araçların sağlanmasını talep ederek önemli bir değişimi gerçekleştirirler. 1967'den itibaren doğum kontrol hapına kavuşulması, kadınlara doğurganlıklarını iptal etme ya da sınırlama ve çocuk sahibi olup olmamayı seçme özgürlüğünün yolunu açar. Çocuk aldırmanın serbest olması, kadınların hakları ve özerkliği ile doğacak çocuğun haklarını karşı karşıya getiren sert tartışmalardan sonra 1975'te –çok kolay olmasa da– sağlanır. 68 sonrası feministlerin sloganları –"istediğimiz çocuklara, şayet istersek sahip olacağız" ve "bedenimiz bizimdir"– anneliğin, her kadının kendi özgürlüğüne ve kararına bağlı olduğuna ilişkin kolektif bir iradeye tanıklık etmektedir. Ne var ki, çocuk düşürmenin serbestleşmesi, çocuğu olan veya çocuk isteyen, ama özerklik istekleri ile anneliği kendi seçtikleri biçimde üstlenme arzuları arasındaki çelişkiyi reddeden kadınların kaygısını gidermediği gibi; doğum kontrolüne erişme olanağı da, kadınların çocuk sahibi olma arzusunun karmaşıklığıyla yüz yüze gelmelerini engellemez (*Les Cahiers du GRIF*, 1975, 1977).

Modern doğum kontrolü yöntemleriyle birlikte, Nadine Lefaucheur'ün (1992) "yeni bir annelik rejimi" olarak adlandırdığı annelik biçimi yerleşmiştir. Nitekim tarihte ilk kez, erkeklerin babalık arzuları, eşlerinin anne olma isteklerine bağımlı hale gelir; öte yandan, üstlenmek istemedikleri babalıkları reddetmeleri de artık daha güçtür. Annenin haklarıyla, çocuğun kendi kökenlerini bilme hakkının ve babalık hakkının karşı karşıya geldiği ve tartışmalara yol açan bir başka örnek de, bütün kadınlara, kimliğini hiçbir şekilde açıklamadan çocuk doğurma hakkını tanıyan, "X olarak doğum yapma" hakkıdır. Bütün Batı ülkelerinde, boşanmaların ve evlilik dışı doğumların artmasına, tek ebeveynli ailelerin –genellikle anne ve çocuk(lar)– artışı ve geç annelikler eşlik etmektedir (Valabrègue vd, 1982). Yvonne Knibiehler'e göre, 1965-1980 arasında şöyle bir değişim ortaya çıkmıştır: *Baby-boom*[2] kuşağını, doğum kontrolü ve çocuk aldırma için mü-

[2] Bebek patlaması: Batı ülkelerinde İkinci Dünya Savaşından sonra yaşanan yüksek doğum oranını ifade etmek için kullanılan deyim –ç.n.

cadele eden "red" kuşağı, onu da her ne pahasına olursa olsun çocuk sahibi olmayı isteyen kuşak izlemiştir.

Feministlerin, kadınların sadece annelikle tanımlanmalarını reddetmeye dayanan, her şeyden önce çocuk aldırmanın serbestleşmesi için mücadele etme doğrultusundaki ortak iradeleri, aralarındaki bugün çok daha açık olan tavır farklılıklarının üzerini örtmüştü. Anneliği kadınların özgürlüğünün önündeki en önemli engel olarak gören Simone de Beauvoir'ın tezlerini izleyen radikal feministler, onu erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğinin merkezi bir öğesi, bir "denetleme," boyunduruk altına alma, hatta kölelik biçimi olarak görüyorlardı (Les Chimères, 1975; Tabet, 1985). Oysa Fransa'da çok daha azınlıkta olan farklılıkçı akım, dişil olana, anneliğe ve "toplumsal ve kültürel yapının onsuz ayakta kalamayacağı gerçek dayanak" olan (Kristeva, 1983; de Vilaine vd, 1986) anne sevgisine bir değer atfeder. Son zamanlarda Julia Kristeva ve Yvonne Knibielher, siyasal temsil eşitliği tartışmasına, çocuk yapanların faal yurttaşlığının ve üremenin toplumsal anlamının kabul edilmesini talep ederek katılmışlardır (*Le Monde*, 23 Mart 1999).

Yeni karışıklıklar ve yeni toplumsal mantık

Christine Delphy (1991a) son dönem feminist metinlerin birçoğunda tespit ettiği "annelik talebi"ne karşı çıkmaktadır: Annelikte yalnızca olumlu davranış biçimleri ve değerler görülmekte, kadınların çıkarları annelerin çıkarlarıyla, öte yandan çocukların çıkarları da annelerin çıkarlarıyla özdeşleştirilmektedir. Delphy bu "yeni" annelik ideolojisini, "çocukların mülk edinilmesi"nin eşlik ettiği "bir anneler korporatizmi" olarak tarif eder. Bunu tamamen, feministlerin XVIII. yüzyıldan bu yana sürmekte olan eski ideolojileri yeniden sahiplenmesi olarak gördüğü ölçüde yazar, feministlerin tarih boyunca sergiledikleri benzer tutumları bir ölçüde görünmez kılmaktadır. Ayrıca annelik talebinin, yeni yasalardaki, soy bağlarının tanımlanmasında biyolojik ölçütlere başvurulması eğilimini güçlendirdiği kanısındadır. Roma Hukukundan bu yana "annenin [kimliğinin --G.A.-S.] kuşku götürmez, babanın ise evliliğin belirttiği kişi" olduğunu hatırlatalım. Dolayısıyla soy bağları, anne için kesin bir fizyolojik ölçüte (doğurmaya), baba için ise toplumsal bir ölçüte (annenin kocası ya da hayat arkadaş olmak) başvurularak, simetrik olmayan bir biçimde belirlenmektedir; babanın,

baba olarak bilinen diye anılması bu yüzdendir. Üreme teknolojileri, soy bağlarına ve biyolojik olanla sembolik olan arasındaki ayırıma ilişkin tanımlar konusunda büyük karışıklıkları beraberinde getirmiştir. Bir vericinin spermiyle gerçekleştirilen yapay döllenmede, baba döl veren değildir. Taşıyıcı anneler senaryosunda ise, baba döl verendir, ama bu arada doğumu yapan (genellikle X olarak) taşıyıcı anne yasal anne olmayacaktır. Bu anne, döl verenin karısı (toplumsal ölçüt) olacaktır. Taşıyıcı anneler pek çok kez çocukla ilgili tasalarını açığa vurmuş olsalar da, egemenliğini sürdüren, kuşkuya yer vermeyen kesin annelik modelini çok fazla sarsacak olan çok annelilik hiçbir zaman önerilmemiştir. Yumurta verilerek gerçekleştirilen yapay döllenme, genetik anne ile rahim annesi arasında ayırım yapılması olanağının kapısını aralamaktadır. Bunlara (evlat edindikten sonra çocuğu büyüten) toplumsal anne de eklendiğinde, bundan böyle üç anne tipi tanımlamak mümkün olacaktır: Dolayısıyla anneler konusundaki eski kesinlik berhava olmuştur. Öte yandan bu üreme teknikleri, ilk kez, dölleyen spermin kaynağının kesin bir biçimde bilinmesi ve böylelikle babalığın biyolojikleştirilmesi olanağını sunmaktadır.

Çeşitli feminist tahliller, gebe olan ya da gebe kalmak isteyen kadınlar üzerinde tıbbın uyguladığı iktidarı incelemiş; kimileri de üremenin toplumsal ve siyasal boyutlarını açığa çıkarmışlardır. Kadın hayatında annelik deneyiminin yerini düşünmeye çalışan yeni bir toplumsal mantık şekillenme çabası içindedir: Bu, 'çocuklarla birlikte kendisi için yaşama' mantığı, ev emeğinin ve sorumlulukların baba ile anne arasında gerçekten paylaşılmasının ötesinde, ayrıca biyolojik üremenin baskıcı niteliğinin dışına çıkma ve sembolik üremeye geçme olanağını ima etmektedir. Bu ise, kadınlara kendi adlarına söz söyleme ve akrabalık ve bağlılık biçimlerini seçme imkânını tanıdığı ölçüde özgürlüğü beraberinde getirebilir (F. Collin, 1986b).

Françoise COLLIN ve Françoise LABORIE

↘Aile • Cinsiyet farklılığı (teorileri) • Çocuk aldırma ve doğum kontrolü • Emek (kavramı) • Feminist hareketler • Üreme teknolojileri

Badinter, Élisabeth, *L'amour en plus. Histoire de l'amour maternel XVIIe-XXe siècle*, Paris: Flammarion, 1980, 372 s.

Fouquet, Catherine ve Knibielher, Yvonne, *Histoire des mères*, Paris: Montalba "Pluriel", 1977. [Yeniden basımı: Paris: Hachette "Pluriel", 1982, 359 s.]

Knibielher, Yvonne, *Histoire des mères et de la maternité en Occident*, Paris: PUF, "Que sais-je?", 2000, 128 s.

Lefaucheur, Nadine, "Maternité, famille, État", Georges Duby, Michelle Perrot (1992, cilt 5) içinde, s. 411-430. (Bkz. Genel Kaynakça)

Les Cahiers du GRIF, 1975, sayı 9/10 "Les femmes et les enfants d'abord"; 1977, sayı 17/18 "Mères-femmes"; 1987, sayı 36 "De la parenté à l'eugénisme".

Tabet, Paola, "Fertilité naturelle, reproduction forcée", Nicole-Claude Mathieu, *L'arraisonnement des femmes. Essais en anthropologie des sexes* (Paris: EHESS, 1985) içinde, s. 61-146.

BİLİMLER VE TOPLUMSAL CİNSİYET

Bilimlerle toplumsal cinsiyet arasında sıkı bağlar olduğu düşüncesi; toplumdaki temel eril/dişil ikiliğinin ve tarihin büyük bir bölümü boyunca bilimsel araştırmanın eril cinsten bireyler tarafından ve onlar için yapılmış olmasının, bilimsel bilginin evrimini şekillendirdiğini ima eder. Bu alandaki araştırmalar, bilimin yürürlükteki yansızlık, nesnellik, ussallık ve evrensellik tanımlarının, gerçekte genellikle bu bilimi yaratanların –Batılı ve egemen sınıfların üyeleri olan erkeklerin– dünya görüşünü içerdiğini ileri sürmektedir.

Bilginin toplumsal cinsiyeti var mıdır?

Bilimlerle toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkiler üzerinde düşünülmeye, 1970'lerde, feminist hareketin ve bilim üzerine toplumsal ve kültürel incelemelerin atılım yapmasıyla birlikte başlanmıştır. Yine de, toplumsal cinsiyetin bilimsel bilginin gelişiminde işin içine giren bir değişken olduğu iddiası çok tartışılan bir iddia olmaya devam emektedir. "Bilim ve toplumsal cinsiyet" teması, bilimde "yöntemsel görelilik" yanlısı olan araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir. Bu yaklaşım, insan iradesinden bağımsız görüngülerin varlığını hiçbir şekilde reddetmeksizin, bu görüngülerin kavranışının toplumsal ve kültürel bir faaliyet olduğunu ve bu niteliğiyle de üretildiği zamandan ve içinde üretildiği mekândan bağımsız olmadığını ileri sürer. Bilim tarihi ve bilim felsefesi alanında çalışan başka araştırmacılar ise tersine, bilimin bir yöntemin, yani önermelerin kabul edilebilirliğinin güvencesini başka her tür mülahazadan bağımsız olarak oluşturan bir kurallar sisteminin uygulanması olduğunu ileri sürerler. Böyle bir bilim an-

layışı, "toplumsal cinsiyet" değişkeninin, bilimsel bilgiye oluşturucu bir unsur olarak dahil edilmesini güçleştirir: Doğru bir bilimsel yöntem sayesinde açığa çıkarılmış doğa yasalarının evrensel geçerlilik taşıdığını ileri sürmek, aynı zamanda, söz konusu yasaların geliştirilmesinin, bu görüngüleri inceleyen bireylerin –cinsiyete ilişkin ya da başka– özelliklerinden etkilenmemesi gerektiğini varsaymak anlamına gelir.

Bu argüman hiç kuşkusuz bazı nüanslar içermektedir. Bir yandan, biyoloji ve tıbbın, yani bilimsel bilginin doğrudan cinsiyetli bedenlerle ilgilenen alanlarının, cinsiyet farklılıklarına ilişkin toplumsal ve kültürel algılardan etkilenmiş olabileceği geniş bir kabul görür. Böyle bir etki, kadınların doğuştan zihinsel olarak daha aşağı [varlıklar –G.A.-S.] olduklarına ilişkin bilimsel iddiaların uzun geçmişini açıklayabilir. Ayrıca, toplumsal seçimlerin, bilimsel araştırmanın eksenleri ve öncelikleri üzerinde ağırlığı olduğu da teslim edilmektedir: Örneğin uzun bir süre doğum kontrolü konusunda bilimsel araştırma yapılmamış olmasının sorumluluğu bu seçimlerde bulunabilir. Günümüzde, toplumsal olanın bilimsel bilgilerin gelişmesini etkilediği kabul edilmektedir, ama ancak ya araştırma temalarının seçimiyle ilgili (olumlu ya da olumsuz) bir etkidir bu, ya da bilim insanlarının önyargılarının araştırmayı yozlaştırmasıyla. Buna karşılık, iyi bilim –sosyokültürel değişkenlerin çarpıtmalarından kendini kurtarmış olan bilim– bir "hiçbir yerden bakış"tır: Yansız, nesnel ve ikame edilebilir gözlemcilerin, kolektif olarak "bütün kültürlerin dışında bir kültür"ü oluşturan faaliyetleri ve doğal dünyayı düzenleyen değişmez yasaların sadık bir yansımasıdır.

Toplumsal cinsiyet ile bilim arasındaki ilişkileri inceleyen ve aralarında Sandra Harding (1996), Ruth Bleier (1988), Ludmilla Jordanova (1993), Evelyn Fox Keller (1992), Helen Longino (1990), Dona Haraway'in (1988) de olduğu kadın araştırmacılar, bilime ilişkin farklı bir bakış geliştirmişlerdir. Bu araştırmacılar, "doğa yasaları" üzerine bilgilerimizin belirli bir grubun –bilimsel araştırma yapan erkeklerin– çalışmalarından kaynaklandığı saptamasından hareket ederler. Oysa insanların hiçbir kolektif çalışması, içinde üretildiği tarihten ve mekândan tümüyle koparılamaz: Kültür-dışı bir kültür olmadığı gibi, tarih-dışı bir doğa tarihi de yoktur. Bu kadın araştırmacılar, erkek/kadın bölünmesinin bilimsel bilginin oluşmasında oynadığı merkezi role ilişkin mülahazalarıyla, bilimlerin sosyal ve kültürel tarihi konusundaki düşünceleri zenginleştirmişlerdir. Söz konusu bö-

lünme, doğal, katı, iki kutbun birbirini karşılıklı olarak dışladığı ve hiyerarşik –eril ilkenin dişil ilkeye egemen olduğu– bir ikilik olarak kurulmuştur. Hem bütün insan toplumlarındaki temel önemi, hem de kültüre ve dile ne kadar sindiği göz önüne alındığında, bu bölünmenin, doğal dünyaya ilişkin bilgilerin düzenlenişini etkilemiş ve dünyanın "hakiki yapısı"na tekabül ettiği ileri sürülen ikilikçi ve hiyerarşik görüşlerin gelişmesini kolaylaştırmış olduğunu düşünmek makul görünmektedir.

Yeni bir bilimsel nesnellik anlayışı için

Feminist araştırmacılar ayrıca, bilimin nesnelliği, ussallığı ve evrenselliği düşüncelerinin radikal bir eleştirisini sunmuşlardır. Verili bir anda (modern çağın doğuşundan başlayarak), verili bir yerde (Avrupa ve daha sonraları Kuzey Amerika'da), özgül bir toplumsal kimlik taşıyan bireyler (erkekler, egemen sınıfların üyeleri) tarafından üretilmiş bilgileri, başka bütün bakış açılarını (kadınlarınkini, yoksullarınkini, "renkli" halklarınkini, Batı dışındaki ülkelerinkini) dışlayan, nesnel ve evrensel olarak geçerli tek bilgi olarak sunmak, egemenlerin maddi ve ideolojik hegemonyasını sağlamlaştırmış olabilir. Belirli tarihsel koşullar içinde bilimin evrenselliği ve nesnelliği kavramlarının kullanılmasına yönelik bir eleştiri geliştirmek, hiçbir şekilde, evrensel geçerliliği olan bilgiler geliştirme ve doğal dünyaya ilişkin nesnel bir bilgi üretme özleminden vazgeçmek gerektiği anlamına gelmez. Bilimler ile toplumsal cinsiyet –ve ayrıca bilimler ve toplumsal sınıflar, etnisite ya da Batılı olmayan kültürler– arasındaki ilişkileri inceleyen kadın araştırmacılar, bilimsel bilginin tabanının genişletilmesinin bilimlerin daha nesnel ve daha evrensel olmalarına yol açacağını iddia etmişlerdir.

Örneğin Sandra Harding (1996) "güçlü nesnellik" kavramını geliştirmiştir; diyalog ve karşılıklı fikir alışverişi içinde ortaya çıkan bu nesnellik, gücünü, tanımlanmış faaliyetlerde kök salmış olmasından alır. Bu biçimde temellenmiş bilgiler ve pratikler, ne içinde geliştirildikleri zamanı ve mekânı, ne de onları üreten bireylerin toplumsal konumlarını gizleme çabasına girişirler. Aynı biçimde Donna Haraway (1998) de, içinde üretildikleri tarihe ve mekâna sahip çıkan "konumlandırılmış bilgiler" geliştirmeyi önermiştir. Bilim, birçok sayıda "belli bir yerden" bakış arasındaki etkile-

şimlerden geçerek ve birçok sayıda "tercüme" aracılığıyla kendini bir bütün olarak oluşturacaktır. Söz konusu tercümeler, bu bilgileri ve pratikleri –bilimin içinden ya da dışından– kullananların oluşturduğu bilim topluluğunun ürettiği bilgilerin ve pratiklerin uyarlanması ve değiştirilmesini içerir. "Konumlandırılmış bilgiler," bilime düşünümsel, eleştirel, kuşkucu ve ironik bir bakışı kolaylaştırabilir ve dolayısıyla son tahlilde –genellikle örgütlü kuşkuculuk olarak tanımlanan– bilimi daha da bilimsel kılmaya katkıda bulunabilir. Haraway'e göre bu bilgiler ayrıca, nesnelliğin ve evrenselliğin, tutkuyu, eleştiriyi, karşı çıkışı, dayanışmayı ve sorumluluğu da içeren daha zengin bir tanımını yapmayı kolaylaştırabilir.

Bilimsel pratiklere ilişkin yeni bir incelemeye doğru

Nihayet, kimi kadın araştırmacılar dikkatlerini, kadınların bilim uğraşının dışında tutulmasına izin veren farklı mekanizmalar üzerinde odaklamışlardır. Bu mekanizmalar, biçimsel engeller de olabilir; daha yakın dönemde olduğu gibi, bilimin cinsiyetli –erkek– imgesinin oynadığı rol ve kızların tercihen edebiyat çalışmalarına yönlendirilmeleri ya da otorite konumlarından dışlanan kadın araştırmacıların karşı karşıya kaldıkları pratik güçlükler de olabilir (Le Dœuff, 1988). Başka araştırmacılar ise, yüzyıllardır bilimsel bilgiye önemli katkılarda bulunmuş –genellikle bilinmeyen ve göz ardı edilen– kadınlarla, "kendilerini adamış eşler"le, "becerikli teknisyenler"le, "tutkulu koleksiyoncular"la ve adları resmi bilim tarihinden silinmiş başka "adsız çalışma arkadaşları"yla ilgilenmişlerdir. Bu türden görünmeyen iş arkadaşlarının katkılarını ve kadınların bilimlere yönelik ilgisinin sürekliliğini teslim etmeyi hedefleyen çabalar, bilimlerin nesnelliğini, ussallığını ve evrenselliğini sorgulama çabalarından çok farklı bir girişim olarak görünebilir. Ancak bunlar aynı sorunun ayrılmaz iki yüzüdür. Susan Leigh Star (1992) ve Ludmilla Jordanova (1993) için, bilimsel çalışmanın, genellikle onun kıyısında olduğu düşünülen teknisyenlerin, [bütün – G.A.-S.] hazırlıkları yapanların ve amatörlerin çalışmalarıyla tamamlandığını göz önünde bulundurmak, yalnızca bu somut katkılarda bulunanların bireysel çalışmalarının hakkını vermek açısından değil, aynı zamanda bilime bakışımızı değiştirmek açısından da önemlidir. Bilim tarihi çoğunlukla önemli "keşifler"de bulunmuş "önemli erkekler"in –ve özenle seçilmiş

bazı kadınların– birbiri ardından gelen çalışmaları olarak sunulur. Bu tarihe, sözcüğün tam anlamıyla "bilimi yapmış" olan çok sayıda bireyin karanlıkta bırakılmış çalışmalarını dahil etmek, bilimsel girişim algımızı değiştirebilir ve bilimsel araştırmanın, etten kemikten olmayan, "saf," gerçek dünyanın gürültü patırtısına ve düzensizliğine tepeden bakan bir faaliyet imgesi taşımasını sarsabilir. Dolayısıyla da, ayaklarını topluma daha sağlam basan ve politikayla daha iç içe olan bilimsel bilgi ve pratiklerin gelişmesini kolaylaştırabilir.

Ilana LÖWY

↘ Bilimsel dil(in cinsiyetlendirilmesi) • Cinsiyet farklılığı (teorileri) • Evrenselcilik ve tikelcilik • Kadınlık, erkeklik, erkeksilik • Teknikler ve cinsiyet

Fox Keller, Evelyn, "Gender and Science: An Update", Evelyn Fox Keller, *Secrets of Life, Secrets of Death. Essays on language, Gender and Science* (New YorkLondra: Routledge, 1992) içinde, s. 15-36.

Haraway, Donna, "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective", *Feminist Studies*, 1988, 14 (3), s. 575-599.

——, "Modest Witness: Feminist Diffractions in Science Studies", Peter Galison, David J. Strump (ed.), *The Disunity of Science: Boundaries, Contexts and Power* (Stanford: Stanford University Press, 1996) içinde, s. 428-525.

Harding, Sandra, "Rethinking Standpoint Epistemology: What is 'Strong Objectivity'", Evelyn Fox Keller, Helen Longino (ed.), *Feminism and Science* (Oxford University Press, 1966) içinde, s. 235-248.

Jordanova, Ludmilla, "Gender and the Historiography of Science", *British Journal of History of Science*, 1993, sayı 26, s. 469-483.

Kerr, Anne ve Faulkner, Wendy, "On Seeing Brockenspectres: Sex and Gender in Twentieth Century Science", John Krige, Dominique Pestre, *Science in the Twentieth Century* (Londra: Harwood, 1997) içinde, s. 43-60.

BİLİMSEL DİL(İN CİNSİYETLENDİRİLMESİ)*

Bilimsel kavramlar çoğunlukla, içinde yer aldıkları toplumsal bağlamdan ayrılamayan doğal dilde ifade edilirler. Bilimin cinsiyetli mecazları bunun iyi örneğini oluşturur: Bu mecazlar bilim insanları tarafından kullanılan dile nüfuz eder ve onların doğal görüngüleri kavramlaştırma ve inşa etme biçimlerini etkiler. Genellikle bilinçsiz bir süreç olan bilimsel dilin cinsiyetlendirilmesi, bilim insanlarının düşüncelerine ve eylemlerine biçim verir ve onların doğal görüngüleri tahlil ediş ve betimleyiş biçimlerini etkiler. Buna karşılık, genel kural olarak bu tahlillerin doğal dünyanın yansız ve nesnel bir betimlemesini oluşturduğu düşünüldüğü için, cinsiyetli varsayımların bilimsel dile görünmeden sokulması da toplumdaki bu türden varsayımları güçlendirebilir. Bilimsel dilden bütün imge ve mecazları ayıklamak ya da onları dilden ve kültürden bağımsızlaştırmak söz konusu olamaz; bu imkânsız bir düştür. Yapılması gereken, cinsiyetli bile olsalar mecazların bilim üzerinde çok çeşitli ve çoğu kez de verimli etkileri olabileceğini insanlara kavratmaktır.

Mecazlar ve etkileri

Feministler, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin işaretlediği bir sözcük hazinesinin kullanıldığını gözler önüne sermişlerdir. Onların niyetlerini açıklamak için, bilimsel metinler üzerindeki etkileri görece açık olan bazı örneklerden hareket edip, daha sonra da daha dolaylı etkileri olan örneklere geçeceğim. Bütün bu örneklerde, toplumsal cinsiyet mecazları, bilimde toplumsal imgeler için şaşmaz olarak hep geçerli olduğu üzere iki yönde işlev

* İngilizceden Fransızcaya çeviren Hélène Le Doaré.

görürler. Bu mecazlar, doğa temsillerimize kimi varsayımları taşırlar ve böylece aynı zamanda da kültürel inanç ve pratikleri şeyleştirmeye –ya da doğallaştırmaya– hizmet ederler. Her ne kadar bu iki sürecin dinamikleri birbirinden ayrılamazsa da, birçok feminist, kadınlar üzerindeki –genellikle olumsuz– etkisini sergilemek üzere bunlardan ikincisi üzerinde odaklanmıştır; ben burada, ilk sürece ve cinsiyetli mecazların bilimsel araştırmanın gidişatı üzerindeki etkisine odaklanacağım.

Kadınların, cinsiyetin ve toplumsal cinsiyetin çok büyük bir olasılıkla birbirleriyle birçok noktada kesişecekleri yerden, yani üreme ve gelişme biyolojisi konusundaki eski ve güncel tahlillerden başlayalım. Bu tahlillerin çoğu kapsamlama, yani parçayı bütünün yerine koyma eğiliminden kaynaklanan hataları tespit etmektedirler: 1) İnsan bedenleri dünyası –kültürel olarak kesin belirtenler diye kabul edilen çeşitli cinsiyet farklılığı işaretleri uyarınca– erkek ve kadın olmak üzere iki tipe ayrılır; 2) bu bedenlere kültürel olarak –fiziksel olmayan– bazı ek özellikler (örneğin, etkin/edilgen; bağımsız/bağımlı; birincil/ikincil, başka bir deyişle toplumsal cinsiyet) atfedilir; 3) bunun ardından, kümelerden birine bağlanmış olan ortak özellikler, bu bedenlerin alt kategorilerine ya da onlarla bağdaştırılan süreçlere mal edilir. Zorunlu olarak değil ama genellikle bu tür tahliller, güncel bir bilginin meşru kıldığı ve dolayısıyla örtük olarak üstün diye sunduğu bir yerden geliştirilir.

Hiç kuşku yok ki, en açık örnekleri bize üreme teorilerinin tarihi sunmaktadır. Örneğin, Nancy Tauna (1989), Aristoteles'ten preformasyonistlere[1], kadınlar konusundaki egemen bakış açılarının (edilgin, zayıf ve genel olarak aşağı), kadınların üremedeki rolünü nasıl etkilediğini göstererek, üreme teorileri üzerine mevcut yazını tamamlamaya çalışmıştır; Thomas Laqueur'ün (1990) daha ikna edici olan eseri de aynı doğrultudadır. Bazı yazarlar aynı biçimde, doğurma üzerine güncel tartışmaları tahlil etmeye girişmişlerdir. Scott Gilbert ve öğrencileri (*Gender and Biology Study Group* [Toplumsal Cinsiyet ve Biyoloji Çalışma Grubu], 1989), döllenmeye ilişkin klasik yaklaşımların betimlendiği, XX. yüzyılda yayınlanmış elkitaplarında, saray aşkı kurallarının anlatıldığı dille karşılaşmışlardır. Emily

[1] Bir organizmayı oluşturan öğelerin tohumda biçimlenmiş olduklarını savunan antikçağ biyoloji okulu –ç.n

Martin (1991, s. 500), kafalarda "cinsellik hücrelerinin kişiliği"nin (agy, s. 500) canlandırılmasını sağlamak için –en yeni teknik yazına– dişil edilgenlik ve eril kahramanlık gibi fikirlerin ithal edildiğine işaret ederken aynı yolda gitmektedir. Argümanı şudur: Klasik olarak sperm "etkin", "güçlü", "kendi kendine hareket eden" ve dolayısıyla yumurtanın zarını delip ona duhul etme yeteneğine sahip olan, diye betimlenir; yumurtaya genlerini "aktarır" ve "büyüme programını harekete geçirir." Buna karşılık yumurta, spermin saldırısına maruz kalıp "duhul edilinceye," sonra da döllenınceye kadar, Fallop kanalı boyunca "taşınır", "götürülür" ya da basitçe "kayar" (agy, s. 489-490). Bu imgeyi kuran teknik ayrıntıların yakın zamana kadar değişmemiş olması gariptir: Spermin akışkanlığını, yumurtanın zarına yapışma ve kendi zarıyla yumurtanınkinin birbirinin içinde erimesini sağlama kapasitesini açıklamak için kimyasal ve mekanik nedenler sunulmaktadır. Oysa yumurtanın bir faaliyetinin olmadığı zaten bir postulat olarak kabul edildiğinden ona ilişkin bir düzenek [ileri sürmeye –G.A.-S.] de gerek yoktur.

Yeni bir imge, döllenmenin moleküler dinamiğine ilişkin kavrayışımızı değiştirmektedir. Nitekim Alberts vd'nin konuya ilişkin araştırması (1989, s. 868), yumurtanın, spermin yapışması ve duhulü için gerekli protein ve molekülleri üreten bir faaliyeti olduğunun altını sistematik olarak çizmiştir. En yaygın olarak kullanılan elkitabı olan *Molecular Biology of the Cell*'de "döllenme," yumurta ile spermin "birbirleriyle karşılaşıp birbirlerinin içinde erimesi" olarak tanımlanır (Alberts vd, 1989, s. 868). Bu örnek, dilin, bilim insanlarının ilgilerini, algılarını çerçeveleyerek ve ardından yararlı deneyler yapabilecekleri alanları tanımlayarak, düşüncelerini ve faaliyetlerini nasıl biçimlendirebildiğini mükemmel bir biçimde göstermektedir. Açıktır ki, bütün mecazlar aynı derecede aydınlatıcı değildir, ama bu özel örnekte, etkileri farklı olmakla birlikte mecazlar gözle görülür bir biçimde verimli olmuştur: Bu mecazlardan biri, spermlerin faaliyetlerinin moleküler mekanizmaları üzerinde yoğun araştırmalar yapılmasının yolunu açmıştır; diğeri ise, yumurtanın "faal" bir öğesinin olduğunu gösteren mekanizmalara açıklık getirilmesini sağlayan araştırmaları kolaylaştırmıştır.

Toplumsal cinsiyet ve bilimsel faaliyet

Son yirmi yıl boyunca, toplumsal cinsiyetin biyoloji bilimleri üzerindeki etkisinin göz önüne alınmasıyla ortaya çıkan kültürel değişim, sadece bizatihi döllenme konusundaki incelemelerin ötesinde, "anneden gelen etkiler" deyimi altında toplanan geniş bir olgular yelpazesine ilişkin bir dizi araştırma perspektifi açmış ve katlanarak artan bir etkide bulunmuştur. "Anneden gelen etkiler," çocukların biyolojisi –hatta türün evrimi– üzerindeki uzun vadeli etkileri belirtmektedir: Bunlar, annenin yumurtasındaki belirli genetik bileşenlerden (mitokondriler), annenin gebelik sürecindeki fizyolojisinden ya da yeni doğmuş bebeğin üzerindeki erken davranışsal izlerden kaynaklanır. Bu etkiler, evrim biyolojisinde, ekolojide ve hatta gelişim genetiğinde ortaya çıkmaktadır. İnsanların çıkarlarıyla en yakından ilgili disiplinlerde, toplumsal cinsiyet dilinin çok açık bir rolü vardır; diğerlerinde ise (örneğin gelişim genetiğinde) bu rol daha ziyade gizlidir. Başka bazı durumlarda ise, bu dilin hiçbir rolü olmayabilir. Ancak bunda şaşılacak bir şey yoktur. Yirmi yıl önce, toplumsal cinsiyet çalışmaları bilimle ilgilenmeye başladığında, bilimi, bilim tarihi ve felsefesinde dile getirilmeyen, gölgede kalmış bir boyuta açmak söz konusuydu. Toplumsal cinsiyetin, toplumsal ya da bilimsel gelişmede başlıca etken olabileceği hiç tahmin edilmemişti; o sadece, bilim tarihi ve felsefesinin büyük ölçüde ihmal ettiği ve çoğu kez şaşırtıcı derecede önemli olduğu ortaya çıkan bir etkendi. Toplumsal cinsiyetin bilimdeki simgesel işlevinin araştırılması, bilimin nasıl işlediğinin kavranması açısından son derece verimli olmuştur: Toplumsal cinsiyet, bilimin kuruluşunda dilin, kültürün ve ideolojinin rolüne tam bir açıklık getirmiştir.

Bilimsel söylemde cinsiyetli mecazların tahlili, dilin, bilim insanlarının gündelik faaliyetlerini şekillendirmek suretiyle nasıl iş gördüğünün en iyi örneklerini sunmuştur. Bunlar, dilin bilimsel üretimde özgül bazı kültürel değerleri ilettiğini gösterdikleri ölçüde, dil ve bilim ile ilgilenen herkes için önemli olan geçmiş örneklerdir. Ancak, dilden ve kültürden bağımsız bir bilim düşünü hâlâ yaşatanlar tarafından pek hoş karşılanmayabilir bu örnekler. Ne var ki, bilim tarihi ve bilim felsefesi alanlarında yapılmış olan oldukça önemli çalışmalar, bu düşün hep yalnızca bir düş olmuş olduğunu artık açığa çıkarmıştır; bir dileğin ya da arzunun ifadesi olabilir bu düş, ama biliyoruz ki artık bilimin bir tarifi olarak kabul edilemez. Bilim insan-

larının en pozitivist olanları bile, yeni mecazların üretkenliğinden, ilgimizi ve çabalarımızı yeni istikametlere yönlendirecek ve bu sayede şaşırtıcı ve beklenmedik gelişmeleri mümkün kılan koşulları üretecek bu mecazlardan bir yarar sağlayabilirler.

EvelynFOXKELLER

↘Bilimler ve toplumsal cinsiyet • Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet • Teknikler ve toplumsal cinsiyet

Alberts, Bruce vd, *Molecular Biology of the Cell*, New York: Garland Pub., 1989, 44 s. [İlk basımı: 1983.]

Gender and Biology Study Group, "The Importance of Feminist Critique for Contemporary Cell Biology", Nancy Tauna, *Feminism and Science* (Bloomington: Indiana University Press, 1989) içinde, s. 172-187.

Fox Keller, Evelyn, *Refiguring Life: Metaphors of Twentieth Century Biology*, Columbia University Press, 1995, 134 s.

Laqueur, Thomas, *The Making of Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, Harvard University Press, 1990, 313 s.

Martin, Emily, "The Egg and the Sperm: How Science Has Constructed a Romance Based on Stereotypical Male-Female Roles", *Signs*, 1991, sayı 16 (3), s. 485-501.

Tuana, Nancy (ed.), *Feminism and Science*, Bloomington: Indiana University Press, 1989, 249 s.

■ CİNSEL TACİZ

Cinsel tacize getirilen tanımlar son derece değişkendir. Bazı ülkeler, örneğin Almanya ve Avusturya, bu deyime bütün cinsiyetçi imaları kapsayan çok geniş bir anlam yüklemektedir; Fransa gibi başka ülkeler ise daha dar bir hukuksal tanımı benimsemektedir. Bu adlandırma, fiziksel olsun, sözlü ya da başka ifade biçimleriyle olsun, insanlara kendi istekleri dışında, özellikle de işyerinde, teklif ya da dayatma biçiminde yöneltilen ve onur kırıcı olan cinsel nitelikli her tür davranışı belirtir. Bu davranışların büyük bölümü kadınlara yöneliktir ve erkeklerin kadınlar üzerindeki iktidarının bir ifadesini oluşturur.

Eski bir soruna yeni bir kavram

Kadınlar yıllar boyunca, istenmeyen cinsel nitelikli ısrarlara maruz kalmış ve halen de kalmaktadırlar. Örneğin, XIX. yüzyıl sonu Fransız hukukçusu Léon Richier gibi çeşitli yazarlar ilk gece hakkına işaret etmişlerdir. Ücretli emeğin ortaya çıktığı dönemde kadınların durumunu tahlil eden Marie-Victoire Louis (1994) şöyle yazar: "Erkeklerin, kadınların bedenlerini, pek tabii ki cinsel boyutlarıyla da kullanma hakları, ücret ilişkilerinin bağrında varlığını sürdürmüştür. Bu türden erkek davranış 1970'lerde ilk kez "cinsel taciz" (*sexual harassment*) olarak adlandıranlar, Cornell Üniversitesi'ndeki Amerikalı feministler olmuştur. O dönemde bu feministler daha somut olarak, erkeklerle kadınların iş ilişkileri bağlamında ortaya çıkan davranışları kastediyorlardı. 1975'ten başlayarak bu kavram Anglosakson ülkelerde yaygınlaşmıştır. Yine de, feminist tahlillere rağmen, cinsel taciz ancak 1980'lerden itibaren önemli bir olgu olarak kabul edilecektir.

Hukuk alanında, cinsel taciz kavramını hukuk öğretisine sokan ve cinsel tacizi cinsiyete dayalı ayırımcılığın bir biçimi olarak sunan kişi ABD'den Catharine MacKinnon (1979) olmuştur. ABD'de bu süreç, cinsel tacizin mahkemeler tarafından cinsiyete dayalı yasadışı ayırımcılık olarak kabul edilmesine ve yasama ve idari düzenleme süreçlerinde bu olgunun göz önüne alınmasına yol açmıştır.

Cinsel taciz kavramı Avrupa ülkelerinde de benimsenmiştir. Özellikle de çalışma hayatı bağlamında sorunun öneminin kabul edilmesi 1980'lerin ortalarını bulmuştur. Avrupa Parlamentosu'nun bir dizi kararına göre, cinsel taciz "işyerinde kadınların onuruna ve haklarına" halel getirir. 1987'de Avrupa Komisyonu bu sorun üzerine ilk raporu yayınlar. Michael Rubenstein tarafından geliştirilmiş olan rapor, cinsel tacizi "failin, maruz kalan için saldırı anlamına geleceğini bildiği ya da bilmesi gerektiği sözlü ya da fiziksel cinsel nitelikli davranış" olarak tanımlamaktadır. Bu belge, Avrupa Birliği üyesi olan çeşitli ülkelerdeki durumun ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Rapor, "cinsel tacizin, erkeklerle kadınlara eşit muamele hedefiyle çeliştiği"ne özellikle işaret etmekte ve üye ülkelerdeki mevcut yasaların bu duruma yanıt getirmek üzere uyarlanmadığını göstermektedir. Bunun sonucunda rapor, çalışma hayatında cinsel tacizi önleyecek, çalışanları bu riske karşı koruyacak ve işverenleri her tür cinsel tacizden arındırılmış bir çalışma ortamı kurmaya ve onu korumaya özendirecek bir topluluk yönergesinin yazılmasını tavsiye etmektedir.

Farklı ülkelerin yaklaşımları

Bütün tahlillerde soruna aynı biçimde yaklaşılmamaktadır. Bazı Amerikalı feministler bu görüngüyü iş ilişkileriyle sınırlandırmaya karşıdırlar, çünkü söz konusu sorunu, erkeklerle kadınlar arasındaki, başka durumlarda da aynı biçimde hükmünü sürdüren güç ilişkilerinin bir biçimi olarak görmektedirler (Farley, 1978). Başkaları ise, tersine, çalışma alanına odaklanmakta ve özellikle de cinsel tacizin iş piyasasında kadınlara karşı ayırımcılığın belirleyici bir öğesi olduğunu göstermektedirler (Stanko, 1988).

Amerikalı feministlerin tartışmaları, Avrupa'da en çok Kuzey ülkelerinde ve Büyük Britanya'da yankı bulmuştur. Avrupa Birliği'nin geri kalan ülkelerinde, cinsel taciz kavramının Avrupa Birliği metinlerinde önerilen

tanımı, feminist hareket içinde tartışmanın patlak vermesinde belirleyici olmuştur. İçlerinde Fransa'nın da bulunduğu kimi ülkeler, esas olarak bu konuda yasalar çıkarma gereği üzerinde odaklanırken, özellikle İtalya başta olmak üzere başka ülkelerde tartışma daha ideolojik bir niteliğe bürünmüş ve özellikle cinsel taciz olgusunun nedenlerinin araştırılması, Avrupa Birliği metinlerinde kullanılan kavramın politik açıdan değerlendirilmesi ve bir yasa geçirilmesinin yararlı olup olmayacağı etrafında dönmüştür.

Fransa'da, cinsel tacize karşı yasal yaptırımı ilk talep edenler (aralarında 1985'te kurulan AVFT, İşyerinde Kadınlara Yönelik Şiddete Karşı Avrupa Derneği de olmak üzere) feminist dernekler olmuştur. Bu dernekler, Avrupa Birliği metinlerinden ve Kuzey Amerikalı feministlerin kavramlarından esinlenerek, 1990'dan itibaren, işyerinde çalışma arkadaşlarından gelen cinsel tacizi ve hiyerarşide üst konumda olan birinin yaptığı cinsel şantajı içeren bir tanım önerirler. Cinsel taciz olgusu üzerine tartışma, kısa bir süre içinde parlamento tartışmalarıyla sınırlı hale gelmiştir.

Bu parlamento tartışmaları sırasında, Amerika Birleşik Devletleri'ndekine benzer bir yasayı kabul etmenin tehlikeleri sürekli olarak gündeme getirilmiştir: Medya -Birleşik Devletler'de cinsel tacizi ifşa etmek ve cezalandırmak üzere başvurulan- hukuki girişimleri, Avrupa bağlamında özendirilmesi istenmeyecek aşırı uygulamalar olarak sunmuştur. Meclis üyelerinin çoğunluğunun böyle bir duruma düşmekten korkması tartışmanın gidişatını etkilemiş ve sonuçta, sadece cinsel yarar sağlamak amacıyla yetke istismarını temel alan bir tanımın benimsendiği bir uzlaşmanın sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Böylece, iş arkadaşları tarafından uygulanan cinsel taciz, yasanın uygulanma alanı dışında tutulmuştur (Fransa'da şimdiki yasa bu tür cinsel tacizi kapsamaktadır). Yasa koyucuların gerçek saikleri, bir yandan bir tür eril baştan çıkarma anlayışını ve onun temelinde yatan saldırgan ilişkileri ya da egemenlik ilişkisini korurken, yine de başlıca istismar biçimlerini cezalandırmayı mümkün kılacak bir uzlaşmaya varmaktı. Parlamento tartışmaları ayrıca, kişilerin cinsiyetinden bağımsız olarak çeşitli cinsel taciz biçimlerinin olduğunun altını çizmiş ve dolayısıyla da cinsel tacizin kadınlara karşı cinsiyete dayalı ayırımcılık olarak tanımlanmasının yetersiz olduğu sonucuna varmıştır.

Sonuç olarak, en azından kadın hareketinin bakış açısından, yasanın metni yetersiz görülmüştür. Bunun dışında, bu yarım başarının olumsuz bir etkisi, tartışmayı verimsiz hale getirmek, derinleştirilmesinin önünü

kesmek ve pratik önlemlerin alınmasını güçleştirmek olmuştur. Örnek vermek gerekirse, birçok ülkede feminist sendikacılar toplu sözleşmelere cinsel tacize ilişkin maddeler (engelleyici önlemler veya çeşitli yaptırımlar) sokmaya çaba göstermişken, Fransa'da böyle bir şey olmamıştır.

Bunun tam tersine İtalya'da, hükümetin sorun karşısındaki ilgisizliği (İtalyan hükümeti Avrupa Birliği'ne cinsel taciz olgusunun boyutlarıyla ilgili istatistik ya da veri sunmaktan bile geri durmuştur) kadın hareketinin bu tartışmaya daha çok sarılmasına yol açmıştır.

Avrupa'da yapılan araştırmalar

Avrupa'da bu konuda yapılan araştırmalar 1980'lerin sonlarına gelinene kadar zaman içinde gelişme göstermiştir. Bu araştırmalar, her şeyden önce sorunun tanınmasına yönelik olarak sürdürülmüştür. Avrupa'da yürütülen çeşitli anketlerde olayın sıklığının değerlendirilmesi amaçlanmıştır; hâlihazırda bütün Avrupa Birliği ülkeleri, duruma ilişkin bir bilgilenmeyi mümkün kılacak verilere sahiptir. Ülkeye ve meslek türüne göre ve büründüğü biçimler açısından çok büyük farklılıklar gösteren cinsel taciz, çok sıklıkla, çalışma yaşamında yer alan kadınların yüzde 30'undan fazlasını ilgilendirmektedir; bu kadınlar boyun eğmeyi reddettikleri takdirde bunun sonuçlarına maruz kalabileceklerdir. Ancak ne yazık ki, cinsel taciz olgusunun boyutlarını ölçmek üzere kullanılan yöntemler türdeş olmadığı için, değişik uluslar arasında bir karşılaştırma yapmak kolay değildir. Yine de hangi ülkede olursa olsun, kadınlara, istemediği halde bir kişiye yöneltilen cinsel amaçlı davranışlar, sözler ve bakışları içeren bir liste sunulduğunda, bu tür davranışlara maruz kalmış olduğunu söyleyen kadınların oranı bazı anketlerde yüzde 60'ı geçmektedir. Buna karşılık, kadınlardan "cinsel tacize girdiğini düşündükleri" davranışları işaret etmeleri istendiğinde, daha düşük saldırganlık düzeyinde yer alan davranışlar –kişinin fiziği ya da giysileriyle ilgili olarak cinsel nitelikli rahatsız edici yorumlar, açık saçık hikâyeler, rahatsız edici bakışlar– söz konusuysa, olumlu yanıtların oranı düşmektedir. Bu, kadınların cinsel taciz olgularını küçülttüğünü ve cinsel tacize sınırlandırıcı bir biçimde baktıklarını göstermektedir. Bu eğilim Avrupa Birliği'nin on beş ülkesinde de kendini göstermektedir (Timmerman ve Alemany, 1999). 1990'lardan itibaren daha niceliksel ağırlıklı araştırmalar sorunun karmaşıklığının kavranmasına yönelmiştir. Bunların içlerinden bazıları tanıklıklardan ve cinsel tacize maruz kalmış kadın-

ların kişisel öykülerinden yararlanmışlardır (Grisendi, 1992; Cromer, 1994). Almanya'da, Finlandiya'da ve Portekiz'de erkeklere yönelik cinsel taciz konusunda anketler yapılmıştır. Bu anketler bir yandan, kadınlarla karşılaştırıldığında erkeklerin daha az onurlarına halel gelmiş gibi hissettiklerini, öte yandan da tacizde bulunanların çoğunun erkek olduğunu göstermiştir.

Günümüzde bu konudaki tartışmaların yoğunluğu büyük ölçüde azalmıştır; bu konuda bir yasa geçirmenin anlamlı olup olmadığının hâlâ sorgulandığı İtalya bir istisnadır (Codriagnani, 1994). Başka ülkelerde, feminist dernekler (Fransa'da AVFT) ve sendikaların kadın komisyonları bu tür saldırıları ifşa eden kadınlara hukuksal ve psikolojik destek vermeye çalışmaktadırlar. Nihayet, şunu da belirtmek gerekir ki, işyerinde cinsel tacize karşı alınan önlemlerin etkilerini ölçmeye izin verecek araştırmalar yoktur. Bu önlemlerin bazıları, toplu sözleşmelerde cinsel tacizin yasaklanmasının kayıtlara geçirilmesi ile "sırdaş danışman" noktalarının oluşturulması veya bazı işletmelerin iç düzenlemeleri yapılırken cinsel taciz yasağının göz önüne alınması gibi çeşitli koruyucu önlemlerdir.

Carme ALEMANY

↘**Feminist hareketler** • Cinsellik • Emek (kavramı) • Şiddet biçimleri

Cromer, Sylvie (AVFT), *Le harcèlement sexuel. La levée du taboo 1985-1990*, Paris: La Documentation française, 1994, 228 s.

Democracia e Diritto, 1993, sayı 2, 317 s. (İtalya'daki tartışma üzerine özel sayı.)

Louis, Marie-Victoire, *Le droit de cuissage en France, 1860-1930*, Paris: Les Éd. Ouvrières, 1994, 319 s.

MacKinnon, Catharine, *Sexual Harrassment of Working Women: A Case of Sexual Discrimination*, New Haven: Yale University Pres, 1979, 312 s.

Rubenstein, Michael, *La dignité de la femme dans le monde du travail. Rapport sur le harcèlement sexuel dans les États membres des Communautés européennes*, Lüksemburg: Office des publications des Communautés européennes, 1987, 161 s.

Timmerman, Grejte ve Alemany, Carme, *Le harcèlement sexuel sur le lieu du travail dans l'Union européenne*, Commission européenne, Direction générale "Emploi, relations industrielles et affaires sociales", 1992, 230 s.

CİNSELLİK

İnsan cinselliği, fiziksel ve zihinsel haz almak üzere, bedenin ve özellikle –ama bunlarla sınırlı kalmaksızın– genital organların kullanılmasıyla ilgilidir. Bu hazzın doruk noktası kimilerince orgazm olarak adlandırılır. Cinsel tutumlar, davranışlar, ilişkiler, pratikler ve edimlerden söz edilir.

Cinsellik, daha geniş olarak, bu kullanımların toplumsal kuruluşu, yani bu pratiklerin biçimlendirilmesi ve düzenlenmesi olarak tanımlanabilir; söz konusu kuruluş, dönemlere ve toplumlara göre değişiklik gösteren bir kurallar ve normlar bütününü belirler. Bu kurallar ve normlar, bazı cinsel edimleri yasaklar, bazılarını ise buyurur ve bu edimlerin birlikte gerçekleştirilebileceği, gerçekleştirilmesi gerektiği ya da gerçekleştirilmemesi gerektiği kişileri belirler. İlkin "cinsiyetin yapılışı"na (Laqueur, 1990-1992) bakmadan, yani anatomik-fizyolojik cinsiyetleri, bunların her birinin işlevlerine ve genital organlar üzerindeki müdahalelere –özellikle de günümüzde 130 milyon kadını ilgilendiren cinsel sakatlamalara– ilişkin çeşitli anlayışları gözden geçirmeden, cinselliği tasarlamak mümkün değildir. Bu anlayışlar, belli bir toplumda, hem her bireyin cinsiyetinin ne olduğu ve ne olması gerektiğinin –erkek ve dişi insan tekleri tanımlarının–, hem de bu bireylerin, herkesin uyması gereken özellikler ve işlevler taşıyan toplumsal gruplardan hangisine ait olması gerektiğinin –erkek ve kadın tanımlarının– toplumsal kuruluşunda rol oynar. Birleşmeye ilişkin kurallar –yani kimin kimle birleşebileceği ya da birleşmesi gerektiği–, heteroseksüellik kurumu ve üreme zorunluluğuyla birlikte, cinselliği örgütleyen diğer öğeleri oluşturur. Doğurganlık, bütün toplumlarda güçlü bir denetime tabidir; bu denetim, bir yandan birleşmeye maruz bırakılma ve üreme zorunluluğu –yeniden üreticilik işini kadınların görmesi–, öbür yandan da doğumla-

rın yasaklanması ve dayatılması yoluyla –doğum kontrolü, çocuk düşürme, bebek öldürme– sağlanır (Tabet, 1985).

Yasa koyma

Modern Batı toplumlarında cinsellik, XVIII. yüzyıla kadar egemenliği elinde tutan Kilisenin kurduğu bir çerçeve içinde yer almıştır. Kiliseyi, tıp ve medeni hukuk ve ceza hukuku izler, ama hiçbir zaman onu tahtından indirmeden (Foucault, 1976). Yasalar, hem cinsel ilişkiye girmenin hangi yaştan itibaren yasal olduğunu belirler (bu yaş kimi zaman ilişki türüne, yani ilişkinin eşcinsel mi karşıcinsel mi olduğuna göre değişir), hem de evlenilebilecek yaşı (genellikle kızlar için erkekler için olduğundan daha küçük bir yaştır bu). Hukuk ayrıca, akrabalık derecesi ve cinsiyet aidiyetine göre evliliklere getirilen yasakları da düzenler. Evlilik, cinsel ilişkiyi meşrulaştıran ve buyuran kurumdur. Bazı davranış biçimleri bu norma aykırıdır ve bunların –yasal ya da ahlaki olarak– mahkûm edilme biçim ve dereceleri zaman içinde değişiklik gösterir. Örnek olarak şunlar gösterilebilir: Mastürbasyon (tek başına gerçekleştirilen cinsel faaliyet; XX. yüzyılın ortasına kadar sert bir şekilde kınanmaktaydı); zina (evlilik dışı cinsel ilişki; cezası kadınlar için daha ağırdı); fuhuş (para karşılığı cinsel ilişki; fahişeler, yani çoğunluğu kadın olan satıcılar, müşterilerin, yani istisnasız olarak erkek olan alıcıların maruz kalmadığı bir damgalanmaya maruz bırakılırlar); tecavüz ve cinsel şiddet (esas kurbanlar yaşları ne olursa olsun kadınlar, faillerin neredeyse tümü ise erkeklerdir); ve eşcinsellik (yasal konumu ülkeye göre değişir). Erkekler arası cinsel ilişkiler daha sık olarak cezalandırılır; lezbiyenliğin yasal olarak mahkûm edilmesi, özellikle de kadınların tümü üzerindeki denetimin etkinliği nedeniyle belli ki daha az gerekli görülmektedir.

Sınıflandırma, buyurma

XIX. yüzyılın sonunda psikiyatri ve yeni doğmakta olan seksoloji, cinselliğin, birleşme hedefinden sapma gösteren bütün biçimlerini cinsel sapkınlık olarak tanımlamıştır. Bu dönemde eşcinsellik en önemli sapkınlıklardan birisi olarak kurulur ve böyle tanımlandığı ölçüde de artık yasal olarak cezalandırılması gerekmemektedir. Önceleri tek tek ele alınan ve bu biçimle-

riyle yasaklanan cinsel edimler (örneğin livata, sevicilik) özel bir kişilik türü olarak birleştirilir ve o kişiliğin işaretleri haline gelir. Bu kişiliğin özelliği, fiziksel açıdan olsun, zihinsel ya da davranışsal açıdan olsun, bir cinsiyetler karışımı olmasıdır: Eşcinsellik bir tür "üçüncü cins"e dönüşür (en ünlülerini sayacak olursak, Hirschfield, von Krafft-Ebing ve Havelock Ellis'in kuramları). Bu, sapkınlıkları sınıflandırma çalışması, evlilik içi cinsel yaşama ilişkin olarak cinsel birleşme üzerinde odaklanmış kuralların (birleşmenin sayısı, zamanı, pozisyonları, süresi, yeri vb) geliştirilmesiyle el ele gider.

Aynı dönemde psikanaliz, cinselliği teorisinin merkezine yerleştirmektedir. Sigmund Freud'a göre cinsellik temel bir güçtür. Ruhsal olduğu kadar toplumsal gereklere de tabi olan cinsel enerji ya da libidonun, sapkın çokbiçimlilik olarak betimlenen çocuk cinselliğinden normal denen genital bir erişkin cinselliğine doğru yönlendirilmesi gerekir. Örneğin Wilhelm Reich gibi başka hekim ya da psikanalistler ise, cinselliğin özgür bir biçimde yaşanmasını, bireysel dengenin ve otoriter olmayan toplumların gelişiminin zorunlu bir koşulu olarak görmüşlerdir. "Cinsel özgürlüğün" öncüsü olan ve XX. yüzyılın başında uluslararası düzlemde pek çok faaliyet gösterip, 1960'ların ve 1970'lerin hareketlerinde doruğuna ulaşan cinsel reform akımı, cinsel normların değişimini belirleyen etkenlerden birisi olmuştur. Ailenin biçimlenmesi, evlilik içinde ve dışında cinsiyetler arasındaki hukuksal ve toplumsal eşitsizlik, erkek eşcinselliği ve lezbiyenlik, üreme ve doğumların sınırlandırılması, evlilik öncesi cinsellik, cinsel şiddet, cinselliğin ticarileşmesi (fuhuş, pornografi vb), gerek algılanma biçimleri açısından, gerekse de olgusal olarak dönüşüm geçirmiştir. Bu konular, siyasal ve toplumsal mücadelelerin temel sorunlarını oluşturmaktadır.

Bedenimiz bizimdir

Feminist hareketler ve eşcinsel hareketleri, cinsel normların köktenci bir biçimde eleştirilmesinde vurucu güç rolünü oynamışlardır. Onların baskısıyla birtakım yasal değişiklikler yapılmıştır (Mossuz-Lavau, 1991). Fransa'da, Kadınların Kurtuluşu Hareketi iki temel mücadele konusunda çeşitli gösteriler yapmıştır: 1970'ten itibaren serbest ve ücretsiz çocuk aldırma için ve 1975'ten itibaren tecavüz ve cinsel şiddet biçimlerine karşı. *Partisans* dergisinin "Libération des femmes année zéro" (1970) konulu özel sayısın-

da yer alan, cinsellikle ilgili ilk yazılar, annelik, çocuk düşürme ve tecavüzün yanı sıra orgazm ve "cinsel soğukluk" konuları üzerinedir. O güne dek gerçek haz olarak tanımlanmış olan "vajinal" orgazm ile (ABD'li seksologların, özellikle de William Masters ve Virginia Johnson'ın çalışmalarından sonra) birleşmeye bağlı olmayan "klitoral" orgazm konusundaki tartışma, sonraları, feminizmin gerek kuramsal ürünlerinde, gerekse de politik eylemlerinde çok fazla yankı bulmamıştır. Cinsel haz ve "orgazm ödevi" daha çok, terapiye yönelik seksolojinin merkezi konusu olacaktır (Béjin, 1982).

En önemli ekseni erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğinin tahlili olan feminist eleştiri, ilk evrede cinselliğe ilişkin olarak, kadınların kendi bedenleri üzerindeki özgür tasarrufları üzerinde odaklanmıştır. Heteroseksüelliğin kadınlara el konmasını sağlayan sistem olarak sorgulanması, daha sonraları radikal feministler ve lezbiyenler tarafından gerçekleştirilmiştir (Wittig, 1980). Uluslararası düzlemdeki başka tartışmalar Anglosakson ülkelerde canlı polemiklere yol açmış, Fransa'da ise marjinal kalmıştır: kadınların ezilmesinde pornografinin ve cinsel emeğin, özellikle de fuhşun yeri; kadınlar için ya da kadınlar arasında istenir, kabul edilir olan ya da reddedilmesi gereken cinsel pratik ve ilişki türleri – örneğin *butch-fem* ilişkileri ("Jules" ya da *butch* "erkeksi" denen biçimde davranırken, partneri "kadınsı" olarak görülen bir davranış biçimini benimser) veya sadomazoşizm (Vance, 1984).

Sayılarla cinsel davranışlar

Cinsel davranışlar üzerine nicel bilgiler ilkin, doğurganlık üzerinde odaklanan, ama ayrıca eş seçimi, gençlerin birlikte yaşaması, evlilik yaşı, doğum kontrol yöntemlerinin kullanılması gibi konularla da ilgilenen demografi tarafından üretilmiştir (Jaspard, 1997). Alfred Kinsey ve arkadaşlarının öncü çalışmalarından (1948; 1954) bu yana, cinselliğe ilişkin toplumsal kaygılara yanıt oluşturmak üzere çeşitli ülkelerde nicel soruşturmalar yapılmıştır. Örneğin Fransa'da, "Fransızların Cinsel Davranışları Hakkında Rapor"un (Simon, 1972) kökeninde doğum kontrolü ve çocuk düşürme sorunları yatar; AIDS de çok sayıda nicel soruşturmanın yapılmasına neden olmuştur (Spira, Bajos vd, 1994; Lagrange, Lhomond vd, 1997).

Kadınlarla erkeklerin gerek cinselliğe giriş yaşlarının, gerekse cinsel pratiklerinin birbirine yaklaşması, cinsel davranışların, özellikle de kadınlarınkilerin değişim gösterdiğine tanıklık etmektedir. Ancak cinsel partner sayısı ve beklentiler açısından iki cinsiyet arasındaki açı varlığını korumaya devam etmektedir. Gelişmiş ülkelerde AIDS'in bulaşmasında erkek eşcinselliğinin oynadığı önemli rol nedeniyle, erkekler arasındaki eşcinsel davranışlar son dönemde yapılan bütün anketlerde, özellikle de 1985'ten bu yana Michaël Pollak ve Marie-Ange Schiltz (1991) tarafından yürütülenlerde, ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır.

Günümüzün Batı toplumlarında cinselliğin ayırıcı özelliği, üremeden özerkleşme olanağına sahip olması ve evlilik kurumu dışında yaşanmasının meşru olmasıdır. Aynı zamanda aile yapılarındaki dönüşümler ve bazı cinsel bağların (örneğin eşcinsel ilişkilerin) toplumsal ve hukuksal olarak giderek daha çok tanınması birtakım derin gerilimlere yol açmaktadır.

Brigitte LHOMOND

↘Cinsel taciz • Çocuk düşürme ve doğum kontrolü • Feminist hareketler • Fuhuş • Kadınlık, erkeklik, erkeksilik • Şiddet (biçimleri) •Üreme teknolojileri

Foucault, Michel, *La volonté de savoir*, Paris: Gallimard, 1976, 211 s.

Plummer, Kenneth (ed.), *Modern Homosexualities. Fragments of Lesbian and Gay Experience*, Londra-New York: Routledge, 1992, 282 s.

Tabet, Paola, "Fertilité naturelle, reproduction forcée", Nicole-Claude Mathie (ed.), *L'arraisonnement des femmes. Essais en anthropolgie des sexes* (Paris: Éd. de l'EHESS, 1985) içinde, s. 61-146. [Yeniden basımı: Paola Tabet (1998) içinde, s. 77-180.]

Vance, Carol S. (ed.), *Pleasure and Danger. Explaining Female Sexuality*, BostonLondra-Melbourne-Henley: Routledge & Kegan, 1984, 462 s.

Wittig, Monique, "La pensée straight", *Questions féministes*, 1980, sayı 7, s. 45-53

CİNSİYET FARKLILIĞI (TEORİLERİ)

"Cinsiyet farklılığı" ifadesi burada geniş ve bir bakıma teori öncesi anlamda kullanılmaktadır: Ne farklılığın statüsü konusunda, ne de farklılığın hangi yönlerinin indirgenebilir hangilerinin indirgenemez, hangilerinin "doğal" hangilerinin "kültürel" olduğuna ilişkin bir önyargıyı barındırmaktadır. Genel bir adlandırma olan "cinsiyet ilişkileri" de aynı işlevi görebilirdi: Ancak bu ikinci adlandırma, elinizdeki metne ışık tutan felsefi ufuktan ziyade sosyolojinin ufkuna girmektedir.

Ne var ki, "cinsiyet farklılığı" ifadesi çeşitli terminolojik tartışmalara konu olmaktadır: Bu deyim, potansiyel olarak doğalcı olduğu ya da ontolojik bir yoruma yol açma riskini taşıdığı gerekçesiyle kimileri tarafından benimsenmemiştir. Bu durumda, onun yerine "cinsiyetin toplumsal kuruluşu," hatta cinsiyet farklılıklarını önsel olarak salt toplumsal üretim diye tanımlayan ve bu anlamda, ortaya atılan soruya verilebilecek cevaplardan birinin cisimleşmiş hali olan "cinsiyet sınıfları" terimleri tercih edilir. Amerika'dan ithal edilen ve *genre*[1] olarak çevrilen –*sex*[2] ile eklemlenmiş– *gender* kavramı bu yaklaşım için bir çıkış yolu sunmaktadır: Ne var ki, Fransa'da bu kavram yaygın olarak kullanılmamaktadır, çünkü Fransızcada *genre* İngilizcedeki *gender* sözcüğüyle tam olarak eşdeğerli değildir; *gendered*[3] ("genré") ise neredeyse hiç kullanılmamaktadır.

---

[1] Toplumsal cinsiyet –ç.n.

[2] Bu bağlamda cinsellik değil cinsiyet –ç.n.

[3] Toplumsal cinsiyetli. Sözlüğün diğer bölümlerinde kullanılan sexué sözcüğünü ise "cinsiyetli" olarak çevirdim –ç.n.

Her terminolojinin bir yan anlamı vardır. "Cinsiyet farklılığı" ifadesinin burada, feminist düşünce içindeki üç büyük akımı ve onların Fransa bağlamında uğradıkları dönüşümleri belirlemeye imkân vereceğini ummaktayız. Bu akımların hepsi de feminist olduğundan, her biri, cinsiyetler arasındaki ilişkilerin ne olursa olsun dönüştürülebileceği varsayımından hareket eder. Onları bunun ötesinde ayıran, eşitlikçi bir ortak dünyada, cinsiyet farklılığının herhangi bir boyutunun ne ölçüde ve hangi yollarla ortadan kaldırılacağı ya da korunacağı ve hatta bu dünyanın yeniden tanımlanmasında bir etken oluşturup oluşturmayacağı sorusuna verilen yanıttır.

Felsefe tarihinde soruna yaklaşım biçimleri

Cinsiyet farklılıklarının konumu sorunu, Batı felsefesinin kökenlerinden itibaren kendini gösterir. Aslında, filozofların sorgulamaları kadınlara ilişkindir; kadınların, konuşan, düşünen ve aynı zamanda da arzulayan öznenin "öteki"leri olduğunu ortaya koyarlar ve sonunda gelip dayandıkları yer kadınların üreme olayında oynadıkları üstün roldür.

Antik Yunan'dan başlayarak iki büyük yanıt şekillenir: İlkinin canlı simgesi, erkek ile kadının ayrı doğaları olduğunu ileri süren Aristoteles'tir; ikinci yanıtı ise, erkek ile kadının doğalarının ve rollerinin bir olduğunu savunan Platon temsil etmektedir. Ancak bu iki tavır arasındaki ayırım, cinsiyetler arasındaki hiyerarşinin ortak teyidinde berhava olur. Gerek "birlik"te, gerekse de "ikilik"te, bir artı, bir de eksi vardır. Ve eksi hep kadınlardan yana düşer (Sissa, 1991).

Demokrasinin müjdecileri olan modern özne düşünürleri, bu konuda gerçek bir mantıksal çıkmazla yüz yüze gelirler ve onların bu bakış açısından dikkatle yeniden okunmaları aydınlatıcı olacaktır. Nitekim insanı birey olarak tanımlamış ve insan ilişkilerini haklar aracılığıyla açımlamışken, kocanın ve babanın evlilik içinde –evlilik sözleşmeye dayandığında bile– kadın üzerindeki egemenliğini ve kadınların kamusal alandan dışlanmalarını gerekçelendirmek söz konusu olduğunda, paradoksal bir biçimde, genellikle güç savına başvurmayı sürdürürler. Ancak Hobbes gibi bazı filozoflar, evlilik dışında, anneliğin her şeye kadir olduğunu kabul ederler ya da Spinoza gibileri kadınların siyasetten dışlanmalarının erkeklerin isteklerine yanıt verdiğini itiraf ederler.

Yine de kadınlar için kimi özel haklar genellikle savunulmaktadır ve bu, örneğin tecavüzün –Fichte'de olduğu gibi– şiddetle mahkûm edilmesine ya da boşanma hakkının savunulmasına yol açabilmektedir.

Filozoflar kadınları ya özgül rollerini vurgulamak suretiyle savunurlar (Rousseau), ya da erkeklere benzetilmelerini talep etmek suretiyle (Stuart Mill). Beauvoir'ın *Le Deuxième sexe*'in [İkinci Cins] (1949) sonunda formüle ettiği "farklılık içinde eşitlik" tezini geliştirmek güç geldiğinden olacak, hep ikilik ile teklik arasında gidip gelinmiştir.

Ancak, bu tema felsefede baştan sona hep varlığını korumuş olsa da, cinsiyet farklılığının düşüncenin merkezine yerleştirilmesi, XIX. yüzyılın sonunda Freud'un psikanalizi kurmasıyla birlikte olur. Burada da, artı ile eksinin oluşturduğu ufkun sınırları içinde, cinsiyetlerin birliğinin ya da ikiliğinin ileri sürülmesi arasında karmaşık salınımları gözlemlemek mümkündür: Fallusun merkezi konumu her iki cinsiyeti de hadım edilme deneyimine mahkûm etmektedir, ama kadınlar bunu daha ürkütücü bir biçimde yaşarlar: Bir yandan, annelerine karşı duydukları ilk arzu bağının daha sonra bir erkeğe yöneltilmesi gerektiği için, öte yandan da, penislerinin olmayışı "penis hasedi"ne tercüme edildiği için. Luce Irigaray (1974) ve Julia Kristeva'dan (1980) önce, Karen Horney, Hélène Deutsch, Melanie Klein, Françoise Dolto gibi, sayıları başka herhangi bir bilgi alanındakilerden daha yüksek olan pek çok kadın kuramcı bu yapıda önemli düzeltmeler yapmışlardır. Fransa'da Lacan, Freud'un mirasçısı olduğunu ilan etmekle birlikte, *Encore* başlıklı seminer dizisinde, bir biçimde fallik yasanın, yani Baba'nın yasasının mutlak hükmünü sorgulamaktadır.

XX. yüzyılın feminist hareketinden önce öne sürülen feminist taleplere, birbirinden farklı alanlarda geliştirilmiş çeşitli teoriler eşlik eder. Simone de Beauvoir'ın *Le Deuxième sexe*'inin özgünlüğü ve önemi, cinsiyetler arasındaki ilişkiler sorununun bütün farklı yönlerini birbirine eklemlemesinde ve sorunun sosyolojik, ekonomik ve psikolojik biçimlenmelerinin tek bir yapıdan kaynaklandığını göstermesinde yatar. Bu yapı, "doğal" olarak nitelendirilen ontolojik bir gerçekliğe değil, bir egemenlik ilişkisine bağlıdır; hiçbir toplum ve hiçbir tarihsel dönem ondan muafmış gibi görünmemekteyse de, bu ilişki kültürel olarak kurulmuştur ve dolayısıyla da aşılması mümkündür.

Simone de Beauvoir, her ne kadar evrenselin taşıyıcılarının erkekler olduğunu söylese ve kadınların kurtuluşunu bu duruma ulaşmak – kadınların "erkekleşmesi"– olarak kavrıyor gibi görünse de, aynı zamanda, "eşitlik içinde farklılıklar"ın varlıklarını sürdürmelerini dışlamayan bir "farklılık içinde eşitlik" imkânına, hatta gerekliliğine işaret etmektedir (*Le Deuxième sexe*, cilt II, s. 661). Ancak işi, erkeklerin el koymuş olduğu evrenselin taraflılığını sorgulamaya ve onu yeniden tanımlama gerekliliğine kadar vardırmaz; bunu onun bazı mirasçıları yapacaktır.

Uluslararası ölçekte yaygınlaşmış bir politik olay olan Kadınların Kurtuluş Hareketinin başlamasıyla birlikte, *Le Deuxième sexe*'ten yirmi yıl sonra geliştirilecek olan feminist teorilerin ortak noktası, cinsiyetler arası ilişkilerin dönüştürücü bir eylemin konusu olabileceğini ortaya koymaktır. Patriyarka olarak nitelendirilen hiyerarşik bir "değişmez"in (Héritier, 1996) genel olarak ayak diretiyor olması, Beauvoir'ın da daha önce vurgulamış olduğu gibi, bu varsayıma bir itiraz gibi görünmektedir; bu "değişmez," kültürel farklılıkları barındıran tarihsel bir sonuç (Fraisse, 1992) olduğu halde böyledir bu. Ancak olgular hukuku dile getirmez; geçmiş geleceği belirlemez. Feminizm, cinsiyetler arası ilişkiler anlayışıyla bir evrimi değil bir devrimi başlatmaktadır ve bu devrimin olgusal ya da ideolojik hazır bir modeli yoktur. "Temsil edilemez olanın politikası"dır feminizm (F. Colin, 1999).

Bu varsayımdan hareketle, cinsiyetlerin konumuna ilişkin farklı tavırlar ileri sürülmektedir. Biz bunların içinden, ülkelere ve kültürlere göre özgül gelişmeler geçirmiş ve özgül biçimlere bürünmüş üç yaklaşımı ayıracağız. Bunlar, genellikle evrenselci, farklılıkçı ya da özcü ve postmodern olarak nitelendirilmiş olan yaklaşımlardır.

Açık olabilmek kaygısıyla, kaçınılmaz olarak indirgemeci olan bu sınıflandırmaya bağlı kalacağız. Bunlar yalnızca, düşüncenin çevresinde dolandığı kerteriz noktalarıdır. Fransa'da 1996'da siyasi temsil eşitliği projesinin başlattığı genel tartışmanın da ortaya koymuş olduğu gibi, feminizmin evrimi bu sınıflandırmanın içeriğini karmaşıklaştırmakta ve sınırları geçişli hale getirmektedir: Bu tartışmada, siyasi temsil eşitliği taraftarlarının benimsedikleri cinsiyetler arası ilişkiler teorileri birbirinden farklıydı.

Feminist teoriler, ikinci evrede ilgilerini başka kültürlere de yöneltmiş olsalar da, yine de Batı düşüncesi çerçevesi içinde ve Batı dünyasının durumundan hareketle geliştirilmişlerdir. Fallus-merkezliliğe karşı çıkışta

"Batı-merkezliliğin" varlığını sürdürüyor olması, bu teorilere sık sık yöneltilen bir eleştiri olmuştur.

Evrenselcilik: Bir vardır

Evrenselci yaklaşım şu sava dayanır: Fiziksel özelliklerden, "ırk"tan, cinsiyetten, dilden vb kaynaklanan ikincil farklılıklardan bağımsız olarak, bütün insanlar aynı biçimde bireydirler. Dolayısıyla, erkeklerle kadınları birbirinden ayıran farklılık kendi başına önemli değildir; onun belirleyici ve toplumsal olarak yapılandırıcı olan önemi güç ilişkilerinin bir sonucudur: "Kadın doğulmaz, kadın olunur" (Beauvoir, 1949) ve erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğinin kökenleri ve biçimleri ne olursa olsun, kadın olmak bu egemenliğin bir uzantısı olarak gerçekleşir. Bu yüzden de, cinsiyetler yoktur, ortadan kalkacak olan "cinsiyet sınıfları" vardır. Bu sınıfların ortadan kalkması, cinsiyetli olmayan genel bir insan kategorisinin oluşmasını mümkün kılacaktır: "Cinsliksiz olana, genel olana geçme özgürlüğünü istiyoruz" (*Questions féministes*, sayı 1, 1977) ve yine: "Biri diğeridir"[4] (Badinter, 1986).

Eşitlik burada özdeşlikle eşleştirilmektedir. Söz konusu olan sadece, erkekler ve kadınlar için aynı hakların talep edilmesi değil, Marksist devrimin kapitalist ve proletarya kategorilerini dağıtma iddiasına benzer bir biçimde erkek ve kadın kategorilerinin dağıtılmasıdır. Her insanın, her insan varlığının diğer öznelerle eşit ve onlarla aynı aklı paylaşan özerk bir özne olarak düşünüldüğü bir çerçevedir bu. Kadınlar için öne sürülen her özgüllük iddiası, aslında tamamlayıcılık[5] hortlağını diriltmektedir ve hiyerarşiye verilen bir güvencedir: İster "heteroseksüelliğe zorlandıkları" (Mathieu, 1991a, Adrienne Rich'in bir tanımına getirdiği yorum) uzun tarih boyunca cinsel nesneler olarak olsun, ister ev içi alanda anneliğe mahkûm edildiklerinde ve kamusal alandan dışlandıklarında olsun, kadınların "özgüllüğü" onların tabiyetini gerekçelendirmeye yönelik bir toplumsal

---

[4] Elisabeth Badinter'in *L'un est l'autre* adlı kitabı Türkçede bu adla yayınlandı. Yazar, genellikle kadın-erkek ikiliğinin *l'un et l'autre* (biri ve diğeri) olarak düşünülmesinden hareketle, evrenselci yaklaşımını dile getirmek için, "ve" (*et*) yerine "-dir" (*est*) kullanarak anlamı tersine çeviriyor –ç.n

[5] Kadınla erkek arasındaki tamamlayıcılık kastediliyor –ç.n

inşadır. Bu bakış açısından, kadınlara ve erkeklere özgü cinsel özelliklerin ve üremede oynadıkları simetrik olmayan rollerin toplumsal, siyasal ya da sembolik sonuçları olamaz. Aklın cinsiyeti yoktur. Ve şayet bir bedeni varsa da, akıl bu bedenin kendisi değildir: Özgürlük aracılığıyla içkinliğini aşar akıl (Beauvoir, 1949).

Eşitliğin gerekleri, erkek çocuklar için olduğu gibi kız çocuklar için de, insan ve yurttaş olmanın bütün imkânlarına aynı biçimde ve aynı koşullarda erişebilmeyi kapsar. Demokrasi, şimdiye kadar süregelen sınırlandırıcı yorumunun ötesine geçerek, ilkelerini olgulara tercüme etmek zorundadır. "İnsan"[6] hiçbir kişiyi dışlamaksızın bütün "insan varlıkları"nı belirtir.

Fransız feminizminin oluşumunda bu akımın böylesine büyük bir önem taşıması, hem Aydınlanmanın akılcılığının mirası olan ulusal kültür, felsefe ve siyaset geleneğine; hem de, her ne kadar ekonomi cinsiyet ilişkilerinin ardındaki tek neden olarak görülmese de, Marksist sınıf ilişkileri modelinden alınmış olan bir cinsiyet ilişkileri anlayışına bağlıdır. Bu akım esas olarak sosyoloji ve etnoloji alanlarında yetişmiş kuramcılar tarafından savunulmuş ve geliştirilmiştir.

Farklılıkçılık: İki vardır

Farklılıkçı yaklaşım, tek bir insanlığın "iki cinsiyet"i (Fouque, 1995) barındırdığını savunur: Eşitliğe erişme özgürlüğü, özdeşliğe erişme özgürlüğü değildir. Egemenliğin ortadan kalkması, insanlığın cinsiyetli biçimlerinin her ikisinin de katkılarıyla zenginleşmiş, karma bir ortak dünyanın yolunu açmalıdır. Aslında erkek egemenliği evrensel olanı budayarak kendisine mülk edinmiştir. Kadınların kurtuluşu bir adaletsizliğin aşılmasından ibaret değildir; aynı zamanda da insanların dünyayla ilişkilerinin şimdiye kadar karanlıkta kalmış bir boyutunun açığa çıkmasıdır.

Bu bakışta dişilin özelliği, erile özgü fallik olanda cisimleşen ve haksız yere ortak denilen dünyayı biçimlendiren Tek'e direnmesidir. "Şu bir olmayan cinsellik"[7] (Irigaray, 1974) tek değildir: fallik olanın sembolizminin

---

[6] Fransızcada *homme* hem insan hem de "erkek, adam" anlamını taşır. Burada da bu anlam ikiliği ima ediliyor –ç.n.

[7] Luce Irigaray'nin bir makalesinin başlığı: Yazar bu deyimi kadın cinselliğini betimlemek üzere kullanmaktadır. –ç.n.

karşısına çokbiçimli bir rahim sembolizmini çıkarır. Dişil olanın eril olana indirgenemezliği, biçimsel olarak bedensel bir temelde cisimleşir. Ancak bu temel, başka bir insan türünü değil, insanlığın şimdiye kadar bastırılmış değişik bir biçimini belirler. Annelik ve babalık deneyimleri birbirinin karşısına konduğunda [görüldüğü gibi –G.A.-S.], bu farklı insanlık biçiminin sınırları belirlenemez (Kristeva, 1980; Knibielher, 1997).

Bu durumda kadınların gelişi, insan ilişkilerinin, şimdiye kadar erkekler tarafından tanımlanmış olan ve Batı modernitesine özgü hâkimiyet düzeninde doruğuna ulaşan örgütleniş biçimine alternatif bir örgütlenişin gelişi olacaktır. Bu akımın kuramcıları bazen, insanlığın cinsiyetli iki ayrı düzeneğinin, tek bir dünya içinde, artık hiyerarşik olmayan ama eşit ve birbirine paralel iki örgütleniş biçimi oluşturacağını düşünecek kadar ileriye giderler. İki vardır, ya da daha doğrusu, *bir tek vardır, bir de tek-olmayan.*

"Farklılıkçı" ve bazen de aşağılayıcı bir anlamda "doğalcı" ya da "tözcü" olarak adlandırılan bu teori, başlangıçta daha çok, psikanalizle –ve daha da özel olarak Lacan'ın düşüncesiyle– hesaplaşan ve kendilerini eleştirel bir biçimde bu düşünce akımından ayıran kuramcılar tarafından savunulmuştur. Ayrıca, "yazı" ve "yaratı" kuramcılarının çalışmalarında bu teoriyle karşılaşmak mümkündür (Cixous, 1975; Kristeva 1980). Bu çalışmalarda da, tamamen eril bir dünyanın oluşumunda şimdiye kadar boğulmuş olan bir "dişil deha" olduğu ileri sürülmektedir.

Postmodernizm ve queer: Ne bir ne iki

Diğer teorilerin ikisi de 1970'lerde, feminizmin patlama gösterdiği dönemde gelişmişken, postmodern teorinin gelişmesi biraz daha geçtir. Bu teorinin Fransa'daki etkisi zayıf olmuştur; buna karşılık başka ülkelerde, özellikle de yanlış bir biçimde *French feminism* olarak nitelendirildiği ve Fransız feminizmiyle özdeşleştirildiği Birleşik Devletler'de, bu teori çeşitli araştırmalar için verimli bir toprak oluşturmuştur. Bu kafa karışıklığının nedeni, postmodern teorinin, Deleuze, Lyotard ve özellikle de Derrida (Jardine, 1989) gibi, onu Birleşik Devletler'de yayan filozofların eserlerinden hareketle geliştirilmiş olmasıdır. Orada feministler safında önemli ölçüde yankı bulmuştur postmodern teori. Daha ziyade farklılıkçı akımdan gelen kuramcılar (Irigaray, 1974; Kristeva, 1980), kısmen haksız bir biçimde, post-

modern yaklaşımın örneklerini oluşturan Fransız filozoflarıyla (Cixous, 1975, Kofman, 1982, 1984) birlikte ele alınmışlardır. Oysa söz konusu farklılıkçı kuramcılar, annelik ve babalık rollerinin özgüllüğüne eklemlenmiş bir cinsiyetler ikiliğini savunmakta ve yalnızca kadın cinsine "yapısökümcü" bir konum atfetmektedirler.

Postmodernizm ya da yapısökümcülük Heidegger'in başlattığı "metafizik eleştirisi"nden doğmuştur. Bu akım, hükmetme kategorisiyle tanımladığı –ve kaynakları Antik Yunan'da yatan– Batı modernizminin çeşitli biçimlerinden bir kopuşu belirtir. Söz konusu olan hükmetme, karşıtlıkların ikilikçi mantığı uyarınca öznenin nesneye, ama aynı zamanda da erkeğin kadına hükmetmesidir. Akıl-merkezlilik bir fallus-merkezlilik, bir "fallakıl-merkezlilik"tir[8] (Derrida, 1992). Böylece modernite erilliğin hükmetmesiyle özdeşleştirilmiş olur.

Postmodern düşünce bir anlamda düşüncenin ve pratiğin "kadınlaşması" ya da dişilleşmesidir. Cinsiyet maddeleştirilemez: ne birdir ne iki; "différance"[9] sözcüğüyle tercüme edilebilecek bir farklılaşma devinimidir (Derrida, 1992). "Dişil," iki cinsiyetten birinin işareti olarak değil, bir kategori olarak, karşıtlıkların ikilikçi mantığını söküme uğratır; "ve, ve" mantığı lehine "ya ... ya ..." mantığını reddeder. Böyle bir dişil, hem erkekler hem kadınlar tarafından eşit olarak benimsenebilir: *sex* ve *gender* ikili seçeneğini aşar "dişil."

Bu yaklaşımın uzantısı, bir sınırları belirleme ve istikrarsızlaştırma politikasıdır; yüzleşmelerden çok yerinden etmeye yönelik ve "göçebe düşünce"ye (Braidotti, 1985) bağlı olan bir politikadır. Gerçek yaşam her zaman azınlıkta olandır ve yıkıcılık, erkeklerin ve kadınların "azınlıklaşma süreçleri"nde (Deleuze) yatar. Yine de şunu belirtelim ki, bir erkeğin azınlıklaşma süreciyle bir kadınınkinin sonucu aynı değildir: "*Différance*" sürecinde toplumsal ikinin üzerinden atlamak güçtür.

Bu düşünce daha sonraları, cinsel kimliklerin yıkılmasına dayanan *queer* teorisinin gelişmesine yol açacaktır. Mesele yalnızca, karşıcinselliğe

---

[8] Fransızcası *phallogocentrisme* –ç.n

[9] Derrida'nın *différence* (farklılık) ve *différer* ("farklı olmak"; aynı zamanda "ertelemek") sözcüklerinden oluşturduğu yeni bir sözcük. Derrida bu sözcüğü, farklılığın sonsuz devinimini, özdeşliğin hiçbir zaman kurulmamasını, dolayısıyla da tamamlanmış kimliklerin söz konusu olmadığını anlatmak; yapısökümü sürecini tanımlamak için kullanır –ç.n

paralel olarak eşcinsellik hakkını talep etmek değil, geylerle lezbiyenler arasındaki sınırlar gibi, bunların arasındaki sınırların da geçişli olduğunu göstermektir. Erkek ve kadın kategorileri anlamlarını yitirdiği gibi, karşıcinselliğin içinde eşcinsellik de vardır ve bunun tersi de doğrudur. Toplumsal olarak ya da biçim olarak tanımlanmış cinsiyet/cinsellik belirleyici değildir. Cinsiyet/cinsellik "bela" dır ya da "sayılamaz" olandır (Butler, 1990): Söylemek yapmaktır.

İkinci cins

XX. yüzyıl feminizminin temelini oluşturan metin olan *Le Deuxième sexe*, mirasçılarının sözlerinin ışığında dikkatlice yeniden okunacak olursa şu saptanabilir: Her ne kadar Simone de Beauvoir bu teorilerden ilkini – evrenselci teoriyi– savunuyor gibi görünse de, ileride artık toplumsal ve siyasal bir hiyerarşinin gerekçesini oluşturmayacak olan bir cinsiyetler arası farklılığın varlığını sürdürmesini dışlamaz. Aynı anda hem erkeklerin ellerinde tuttukları bir evrensele erişme özgürlüğünün gerekliliğini ileri sürmektedir, hem de psikanalitik göndermelerin ışığında, kurtuluşu olanaksızlaştırmayacak bir farklılığın gerçek olduğunu. Beauvoir yine de, döneminin, özne düşüncesinin ayırıcı özelliği olan Hegel-sonrası diyalektik düşüncesine bağlı kalır ve feminist düşüncenin daha sonraki akımlarından birinin ayrılmaz parçası olan modernite eleştirisi noktasına gelmez.

Siyasal içerimler

Yukarıda tanımlanan yaklaşımların değeri sadece spekülatif değildir. Bunlar siyasal seçişlerin yönünü değiştiren yaklaşımlardır. Hedef aslında, kadınların var olan dünyada erkekler kadar tanınmalarını mı sağlamaktır; yoksa bu dünyaya kadınlar tanınmadan önce bilmediği bir boyut mu katmaktır? Mesele, kadınların aynı kalan ama artık paylaşılan yapılara girmelerini mi sağlamaktır; yoksa bu yapıları iki –ya da birçok– cinsiyete göre yeniden biçimlendirmek midir? "Kadınların kurtuluşu" arayışında teori ile pratik sürekli olarak iç içe geçer ve karşılıklı olarak birbirini sorgular. Kadınların ilerleyişinin ortaya koyduğu somut ve olumsal iddiaların karşılanabilmesi için, evrenselcilik, farklılıkçılık ve postmodernizm arasındaki karşıtlığın, her tür "karşıtlık mantığı"nın (F. Collin, 1999) ötesinde "para-

doksal" (Scott, 1998) bir tarzda düşünülmesi gerekmektedir. Özgürlük yollarına, aşınmış patikalardan çıkılır: Bu yollara ancak her tür Ortodoksluktan kaçınarak varılabileceği kuşku götürmez. Eylem her zaman düşünceye itiraz eder.

Françoise COLLIN

↘Annelik • Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet • Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Egemenlik • Eşitlik • Evrenselcilik ve tikelcilik

Badinter, Élisabeth, *L'un est l'autre: des relations entre hommes et femmes*, Paris: Odile Jacob, 1986, 361 s.

Collin, Françoise, *Le différend des sexes*, Paris: Pleins feux, 1999, 76 s.

Fraisse, Geneviève, *La raison des femmes*, Paris: Plon, 1992, 294 s.

Guillaumin, Colette, *Sexe, race et pratiqu du pouvoir. L'idée de Nature*, Paris: Côté-femmes "Recherches", 1992, 241 s.

Irigaray, Luce, *Speculum de l'autre femme*, Paris: Minuit "Critique", 1974, 473 s.

Jardine, Alice, *Gynesis: configurations de la femme et de la modernité*, Paris: PUF "Perspectives critiques", 1991, 329 s.

CİNSİYET VE TOPLUMSAL CİNSİYET

Biyolojik farklılaşma, toplumsal farklılaşma

Biyolojik temelli olduğu düşünülen cinsiyet ile toplumsal temelli olduğu düşünülen toplumsal cinsiyet (İngilizcede *gender*) arasında genellikle bir karşıtlık kurulur. Biyolojide, farklılaşma benzer hücrelerin farklı *işlevsel* özellikler kazanmasıdır. Farklılık bir farklılaşmanın sonucudur. Hayvan topluluklarının, bu arada bizim kuzenlerimiz olan diğer primatların incelenmesi; ikincil cinsiyet özelliklerine ve üremeyi, yavruların büyütülmesini ve yiyecek sağlanmasını güvence altına alan davranışlara ilişkin "farklılık"ta –dişilerle erkekler arasındaki asimetride– en keskin zıtlıktan neredeyse benzer olmaya kadar uzanan aşırı bir çeşitliliği ortaya çıkarmaktadır (örneğin bkz. Hrdy, 1981).

İnsan, cinsiyetli üreme özelliğine sahip türlerdendir; dolayısıyla da, bütün işlevleri insanların fiziksel yeniden üretimi, yani yeni bireylerin üretilmesinden ibaret olan iki anatomik-fizyolojik cinsiyete bölünmüştür. Ne var ki, insanın yüksek primatlarda da görülen ayırıcı özelliği, kızışmanın (yani hayvan dişilerinde cinsel uyarılmayla doğurganlık döneminin örtüşmesi) kaybolmuş olmasıdır. Kadınlar için, hem arzuyla gebelik tehlikesi içermeyen birleşmenin aynı anda olanaklı olması, hem de aynı zamanda cinsel istek olmaksızın gebelik olanağının bulunması buna bağlıdır (sosyal bir edim olan tecavüz erkeğin özelliği gibi görünmektedir).

İnsan toplumları, toplumsal bütünün tümü itibariyle her iki cinsiyete farklı (bölünmüş, ayrılmış ve genellikle hiyerarşik) işlevler atfederek, dikkat çekici bir monotonlukla biyolojik farklılaşmayı üst belirler. Bu farklılaşmaya bir "gramer" uygular toplumlar: Kültürel olarak, dişiye, onu top-

lumsal bir kadına dönüştürecek bir "kadın" toplumsal cinsiyeti dayatılır; erkeğe ise, onu toplumsal bir erkeğe dönüştürecek "erkek" toplumsal cinsiyeti. Toplumsal cinsiyet iki temel alanda maddi olarak kendini gösterir: 1) Toplumsal cinsiyetli işbölümü ve üretim araçlarının toplumsal cinsiyetli bölünmesi; 2) üreme emeğinin toplumsal örgütlenişi; burada kadınların doğurganlık kapasiteleri çeşitli toplumsal müdahalelerle dönüştürülür ve büyük çoğunlukla artırılır (Tabet, 1985/1998). Toplumsal cinsiyetin diğer yönleri –giysilerin, fiziksel ve psikolojik davranış ve tutumların farklılaşması maddi (Tabet, 1979/1998) ve zihinsel (Mathieu, 1985b/1991a) kaynaklara erişimde eşitsizlik vb– temelde yatan bu toplumsal farklılaşmanın işaretleri ya da sonuçlarıdır.

Böylece, tek bir alandaki işlevsel bir farklılaşmadan ibaret olan bir şeyin, insan yaşantısının neredeyse bütününe yaygınlaştırılması, insanların çoğunu, cinsiyet ve toplumsal cinsiyetin birbiriyle çakıştığı ve bir cinsiyet-toplumsal cinsiyetin diğerini dışladığı, indirgenemez bir ontolojik bölünme olarak [algılanan -G.A.-S.] cinsiyet farklılıkları terimleriyle düşünmeye yönlendirir. Ancak, toplumsal cinsiyetin hem düşünsel hem olgusal olan grameri, zaman zaman, cinsiyetin belirlenim mekanizmalarının karmaşıklığının (Peyre ve Wiels, 1997) ve çift cinsiyetlilik durumlarının tanıklık ettiği gibi, kendisi de zaten sorunlu olan bu ikili kategorileştirmenin biyolojik "kanıtları"nın ötesine geçer. Modern Batı toplumlarının dışındaki bazı toplumlar ve bizim toplumlarımızdaki marjinal bazı görüngüler, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet tanımlarının da, cinsiyetler ve/veya toplumsal cinsiyetler arasındaki sınırların da o kadar da kesin olmadığını göstermektedir.

Öteki cinsiyetler ve öteki toplumsal cinsiyetler

Cinsiyet kavramı çok evrensel bir kavram gibi görünmektedir. Héritier (1996, s. 19 vd) cinsiyetler arası anatomik farklılığın bile, ikili kavramsal sistemlerin kökenindeki özdeş/farklı karşıtlığını temellendirdiğini ve bu niteliğiyle "düşüncenin nihai freni" olduğunu ileri sürer. Ne var ki, cinsiyetin ikiye bölünmesinin kökeni, üremedeki işlevi ya da yeni doğmuş bir bebeğin "gerçek" cinsiyeti üzerine, Aristoteles öncesinden başlayıp modern biyologlara ve yeryüzünün bir ucundan öbürüne, çok çeşitli teoriler vardır. Farklı toplumlara göre, ya her zaman iki cinsiyet vardır (kutsal ya

da doğal düzen böyledir), ya tek cinsiyet (ama ilginç bir biçimde cinsiyetlendirilmiş veya ayrıu anlama gelmek üzere androjen bir cinsiyettir bu), ya da ayrıu cinsiyetten iki varlık. Üremeye gelince; gebeliğe katkısı olan, ya yalnızca erkektir, ya yalnızca kadın, ya da bir ruhun yardımıyla kadın; bazen doğumdan sonra, çocuğun biyolojik olarak üretilmesini sürdürmek için baba da anne kadar gereklidir vb. Bazen de, bebek doğum sırasında cinsiyet değiştirmiştir ya da görünürdeki cinsiyetine ait değildir... Yine de, cinsiyet ve cinselliğe ilişkin temsillerin çeşitliliğine karşın, toplumlar cinsiyetler arasındaki, büyük çoğunlukla hiyerarşik olan bir farklılığı somut bir biçimde (ritüeller, evlilik kuralları ve çeşitli buyruklar aracılığıyla) düzenlerler (Mathieu, 1991b).

Çoğu toplumda, toplumsal cinsiyetin ikiye bölünmesi; normal ve normlaştırılmış biçimi heteroseksüellik olarak gerçekleşen ikiye bölünmüş cinsiyetle örtüşmek zorundadır. Toplumsal cinsiyet, cinsiyeti "tercüme eder." Toplumsal cinsiyet ile cinsiyet arasında, öncelik cinsiyette olmak üzere, *uyum* olmak zorundadır. Modern transseksüellerin, ait olduklarını duyumsadıkları toplumsal cinsiyetle, yani karşı cinsiyetinkiyle uyum içinde olabilmek için cinsiyet değiştirme gereğini duymaları bu yüzdendir. Bir başka örnek, Eskimo topluluklarında görülen, kız bebeğin erkek cinsiyetinden birinin reenkarnasyonu olduğu durumlarda onu oğlan çocuk gibi giydirme (travestilik) zorunluluğudur (ya da tam tersi geçerlidir). Bu da, en azından çocuğun "biyolojik" cinsiyetine/toplumsal cinsiyetine geri döndüğü heteroseksüel evliliğe kadar bir tür "üçüncü cinsiyet"i yaratır.

Ancak, cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkiye dair ikinci bir kavrayış daha vardır: Bu anlayış, toplumsal cinsiyetin, yani işlevlerin ve tutumların zaman içinde toplumsal olarak ikiye bölündüğünü kabul eder, yani toplumsal cinsiyete öncelik verir. Toplumsal cinsiyet, cinsiyetin bir simgesi olabilir; bunun tersi de geçerlidir. Bu, heteroseksüel olmaktan çok heterososyal olan ve cinsel olanlar da dahil olmak üzere davranışlarda belli bir esnekliği kabul eden pragmatik bir mantıktır. Örneğin (aşağılanan) modern travestiler ve (resmen karşı toplumsal cinsiyete geçen bireyler olan) Kuzey Amerika yerlisi *berdache*'ler[1] cinsiyet değiştir-

[1] Kimi yerli Amerikan topluluklarında, çift ruhlu olduğu düşünülen ama gey, lezbiyen ya da biseksüel olarak tanımlanmayan insanlar –ç.n.

meyi değil, öteki toplumsal cinsiyete yönelik tercihlerini işaretlemeyi istemektedirler. Afrika toplumlarındaki, toplumsal cinsiyet normlarının ("koca"nın ayrıcalıklarının ve "karı"nın görevlerinin) gözetildiği erkekler ya da kadınlar arası kurumsal evlilikler, evliliğin esas olarak üreme işleviyle tanımlanmadığına, ama buna karşılık "erkek" cinsiyetine/toplumsal cinsiyetine "kadın" cinsiyeti/toplumsal cinsiyeti üzerinde birtakım haklar tanıdığına tanıklık etmektedir.

Cinsiyet ile toplumsal cinsiyet ilişkisi üzerine farklı tahliller

Friedrich Engels (1884), Margaret Mead (1935; 1948), Virginia Woolf (1929; 1983) ve Simone de Beauvoir (1949) gibi bazı önemli yazarların yapıtlarına karşın, cinsiyetler arasındaki farklılıkların toplumsal kuruluşu sorunu insan bilimlerinin kıyısında kalmıştır; akademik dünyada ve Batı ülkeleri arasında özellikle Fransa'da, hâlâ feminist çalışmaların maruz kaldığı görünmezlik veya küçümsemenin tanıklık ettiği gibi, öyle olmaya da devam etmektedir. 1960'ların sonunda feminist hareketlerin yeniden ortaya çıkışından önce, tarih bilimi belki bazı iktidar sahibi ve/veya ünlü kadınlara; psikoloji ve psikanaliz, biyolojiyle sosyalizasyon arasındaki sınırda "cinsiyetler arası farklılıklar"a (*doğa/kültür* tartışması); sosyal psikoloji ve sosyoloji beklenen ya da buyrulan "cinsiyet rolleri"ne (ki bunlar gelişme olarak kavranırdı) ilgi göstermekteydi.

Feminist çalışmaların başlangıcında, başka yerlerde olduğu gibi Birleşik Devletler'de de "toplumsal cinsiyet"ten değil *kadınlardan* söz edildiğini belirtelim: kadınların erkek-merkezlileştirilmiş toplum ve bilim tarafından görünmezleştirildiklerinden, *erkekler* tarafından ezildiklerinden/ sömürüldüklerinden ve kurtuluşlarının koşullarından... "Kadınlar olarak" düşünüyor ve talep ediyorduk. Ama bir kadın nedir?.. "Kadın" hareketlerinde farklı eğilimler arasındaki tartışmalar, *cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkiye* dair alttan alta değişik anlayışlar olduğunu ortaya koymaktadır. Bunların bazıları daha önce sözü edilen iki anlayıştan çok da farklı değildir. Fransa'daki, belli bir psikanaliz anlayışından esinlenen bir eğilim, cinsiyete odaklanan birinci düşünce tarzına bağlanabilir: Erkek ve kadın birbirinden farklıdır; sorun, içinde yaşadığımız toplumun, kadının psikolojik

ve sosyal olarak özgüllüğü içinde "oluşması"na izin vermemiş olmasıdır. Ancak daha yaygın olan seçenekler, cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasında bir anlam kaymasına meydan veren ikinci düşünce tarzı içinde yer alanlardır: Bunlar, cinsiyet farklılığının kültürel olarak oluşturulması şeklinde kavradıkları toplumsal cinsiyetin inşa ediliş *biçimlerine* karşı çıkarlar; her iki toplumsal cinsiyetin içeriğini eşitlikçi bir biçimde yeniden düzenlemek hedefiyle cinsiyetler arasındaki eşitsizlikleri tahlil eder ve bunlara karşı çıkarlar. Nihayet, cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkinin üçüncü kavramlaştırılış (Fransa'da 1977-1980 yılları arasında *Questions féministes* dergisi kolektifinin ortaya koyduğu) biçimine göre, cinsiyetler basitçe biyolojik-sosyolojik kategoriler değil, erkeklerin kadınlar üzerindeki iktidarının oluşturduğu (Marksist anlamda) sınıflardır; toplumsal cinsiyetin tanımının (ve cinsiyete göre öncelliğinin – bkz. Delphy, 1991b/2001) *eksenini* tam da bu iktidar ilişkisi oluşturur: Toplumsal cinsiyet, cinsiyeti *inşa eder*. Bu akıma yakın olan politik lezbiyen eğilimler, karşıcinselliği cinsel davranışlardan birisi olarak değil, "kadınlar"ın erkeklere zorunlu bir bağımlılık ilişkisiyle tanımlanmalarının temelinde yatan sistem olarak görürler. Simone de Beauvoir, "kadın doğulmaz, kadın olunur" diyordu; Monique Wittig (1980/2001) ise ekliyordu: "[...] 'kadın' ancak heteroseksüel düşünce ve ekonomi sistemlerinde bir anlam taşır. Lezbiyenler kadın değildir."

Bilimlerin feminist eleştirileri, başka şeylerin yanı sıra "kadın" kategorisinin doğallaştırılmasını da hedef almaktaydı. Bu kategorinin, biyolojik-fizyolojik-psikolojik bir karışım tarafından tanımlanması ve onu oluşturan iktidar ilişkilerinin karanlıkta bırakılması karşısında, cinsiyete dayalı kategorileştirmenin toplumsal işleyişini açıkça gösteren tahliller ve dolayısıyla terimler geliştirmek gerekliydi. Fransa'da, "sosyal cinsiyet"[2] (Mathieu, 1971/1991a); kadınlara el konmasına dayalı bir sistemi adlandırmak için, kimi kölelik ve toprak köleliği biçimlerine göndermede bulunarak kullanılan "cinsiyet köleliği"[3] ve Fransızca konuşulan ülkelerde hızla yayılan ve İngilizce *gender relations* deyiminin karşılığı olarak kullanılan *"toplumsal*

[2] *Sexe social* deyimini, *genre*'ın karşılığı olan "toplumsal cinsiyet"ten ayırt edebilmek için bu biçimde çevirdim –ç.n.

[3] Fransızcası *sexage*. Göndermede bulunduğu Fransızca sözcükler ise, kölelik anlamına gelen *esclavage* ve *servage* –ç.n.

cinsiyet ilişkileri" kavramları, bu gerekliliğe bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Birleşik Devletler'de, o zamana kadar kişisel kimlik üzerine psikolojik incelemelerde (örneğin, John Money'nin ve Stoller'ın çalışmaları, 1968) bazen kullanılan *gender* terimi sosyolojik bir anlam kazanmıştır (örneğin, Oakley, 1972). Antropolog Gayle Rubin (1975/1999) ise, kadınları ezen (kadınların, kendi üzerlerinde, erkeklerin kadınlar ve onların cinsellikleri üzerinde sahip oldukları "haklar"ının –toplumsal cinsiyet ayrıcalıklarının– olmadığı) evlilik rejimleri ile daha geniş ekonomik ve politik süreçler arasındaki karşılıklı sistemik bağımlılığın altını çizmek için *sex/gender systems*[4] deyimini önermiştir.

Toplumsal cinsiyet kavramının saptırılması

1980'lerden bu yana, feminist olsun ya da olmasın, İngilizce metinlerde (daha yakınlarda Fransızcada da) yalnızca "toplumsal cinsiyet" teriminin kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bu ise birçok soruna yol açmaktadır:

1) "Toplumsal cinsiyet" teriminin tek başına kullanılması, "cinsiyet"in (ona ilişkin ideolojik-pratik tanımın), somut toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ve sembolik kurguların değişkenlik yelpazesi için gerçekten de bir parametre işlevi gördüğünün üstünü örtme eğilimini barındırır. Cinsiyet ile toplumsal cinsiyetin eklemlenme biçimleri ne olursa olsun, sürekli olarak, toplumsal cinsiyetin (ve onun ihlallerinin) cinsiyete bağımlı olduğu, simetrik olmayan bir işleyiş ortaya çıkmaktadır. "Erkek-kadın" toplumsal cinsiyetlerinin var olduğu kuşku götürmez, ama tabanda, toplumsal cinsiyet sınıflandırmasının en altında pekâlâ dişiler, yani "kadın" sosyal cinsiyeti (Mathieu, 1989/1991a) vardır. "Irk" teriminin yerine "etnisite" teriminin geçirilmesi durumunda olduğu gibi, cinsiyeti toplumsal cinsiyet alanının dışında tutmak, ona geriye döndürülemez bir gerçek statüsünün tanınması riskini taşır (ve "biyoloji"nin –özellikle de doğurganlık fizyolojisinin– büyük ölçüde toplumsal çevreye bağlı olduğu unutularak, değişmez gerçeklik statüsünün tanınması riskini).

2) Toplumsal cinsiyetin işleyişinin, sosyal-bilişsel yapılardaki de dahil olmak üzere (Hurtig ve Pichevin, 1991) hiyerarşik olduğunu feminist tahliller hiç kuşkusuz ortaya koymaktadır. Ancak toplumsal cinsiyet, insanla-

[4] Cinsiyet/toplumsal cinsiyet sistemleri –ç.n.

rın çoğu tarafından çok büyük ağırlığı olmayan bir ikili kategorileştirme olarak algılanmaya devam etmektedir. Böyle olunca, *gender studies*'den söz etmek, *women's studies* ya da *gay and lesbian studies*'den söz etmekten kesinlikle daha az hafif (ya da "tikelci"), *feminist studies*'den ise daha ağırbaşlı (ya da "nesnel") gibi durmaktadır.[5] Böylelikle, kadın cinsiyetinin ezilmesine hiç göndermede bulunmaksızın, eril olan ile dişil olanın sembolik ve ideolojik boyutları üzerine çalışmalar yapmak mümkün olmaktadır.

3) Feminist olanlar da dahil olmak üzere İngilizce yazılmış çok sayıda yazıda, *gender*'ın çeşitli anlamlarda, özellikle de *sex* için bir örtmece olarak kullanıldığını görmekteyiz (ki bu *sex* ile *sexuality* arasındaki yaygın karışıklığı daha da artırmaktadır). Brigitte Lhomond'a (1997) göre, cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasındaki bütün ayırımın ortadan kaldırılması, toplumsal cinsiyetin doğallaştırılması tehlikesine yol açmaktadır.

4) 1990'lardan bu yana Birleşik Devletler'de, toplumsal cinsiyet teriminden yeni bir sapma ortaya çıkmıştır: Bu sapma, şarkıcı Madonna'nın bazı gösterilerinde kendini göstermekte, aktivistler ve kimi öğretim üyeleri tarafından da *queer* hareketi ve teorisi adı altında öne sürülmektedir. (*Queer*: tuhaf, kuşkulu, eşcinselleri adlandıran hakaret, anlamlarında kullanılır; bu bağlamda, normatif heteroseksüellikten farklı olan bütün davranışları –eşcinsellik, lezbiyenlik, transseksüellik, travestilik, biseksüellik vb– onaylamak ve bunları *bir araya toplamak* üzere sözcüğe sahip çıkılmaktadır.) Bir tür postmodernizmden esinlenen ve daha önceki feminist hareket ile lezbiyen ve gey hareketlerini, oluşmuş toplumsal kimlik sorunlarına odaklandıkları için eleştiren *queer*'ler, ikili karşıtlık kategorilerini (erkekler/kadınlar, homolar/heterolar) aşılmış, hatta "özcü" olarak değerlendirirler (oysa biz bu kategorilerin ezme-ezilme ilişkisi tarafından *kurulmuş* olduklarını göstermiş bulunuyoruz!). Böyle olunca, cinsiyet ve cinsellik kategorilerini birbirine karıştırarak, bozarak, "başlarına bela açarak" (Butler, 1990) toplumsal cinsiyetin ötesine geçmek (*transgendering*) gerekir. Toplumsal cinsiyet(ler)le, bireylerin istedikleri gibi oynayacakları, neredeyse

[5] Sırayla, toplumsal cinsiyet çalışmaları, kadın çalışmaları, gey ve lezbiyen çalışmaları, feminist çalışmalar –ç.n.

teatral (*performance*[6]) "temsiller" oldukları ölçüde ilgilenilir (Şu eleştirel makalelere bkz. Collin, 1994; Charest, 1994; Mathieu, 1994). Toplumsal cinsiyetin simgesel, söylemsel ve parodiye dayalı yanları, kadınların maruz kaldığı ezilmenin maddi ve tarihsel gerçekliği pahasına öne çıkarılmaktadır; bu eğilime, bazı lezbiyenler ve feministler, özellikle de Birleşik Devletler'de ve Üçüncü Dünyadaki "renkli" [siyah G.A.-S.] feministler ateşli bir şekilde itiraz etmektedirler.

Toplumsal cinsiyet ve cinsiyet kategorileri etrafında üç tartışma

Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kategorilerinin gerek kavramsal, gerekse de hukuksal açıdan toplumsal güncelliği, en belirgin olarak, zengin ülkelerde sürmekte olan üç tartışmada ortaya çıkmaktadır:

1) Dilin "dişilleştirilmesi." Avrupa dillerinin çoğunun dilbilgisinde cinslik, farklı derecelerde de olsa hiyerarşiktir: Eril cins genel olanı temsil eder ve çoğul halinde, dişil cinsi kapsar. "Kadın" cinsiyetinin/toplumsal cinsiyetinin görünmezleştirilmesine feministlerin karşı çıkması, çok erken bir aşamada, romanlarda, denemelerde, afişlerde ve günümüzde fanzinlerde, farklı biçimlerin yaratılmasına yol açmıştır: Bütün sözcükleri dişil cinste yazmak (nadirdir, ama şok etkisi yaratır!); karma bir grubu adlandırmak için yazı dilinde vurgulanan çoğul dişil biçimi kullanmak (*StudentInnen, les étudiantEs*)[7]; cinsiyeti belli eden sözcükleri kullanmaktan mümkün olduğunca kaçınmak; "cinsliksiz" ve evrenselleştirici bir terim bulmak – örneğin "*on*"[8] sözcüğü (Wittig, 1985/1992 ve 2001); ya da örneğin İngilizcede *chairman* yerine *chairperson*[9] sözcüğünü kullanmak gibi farklı yollar denenmiştir. Québec'te, Fransız Dili Bürosu yirmi yıl önce, terimleri dişilleştiren ya da çift cinsiyetli hale getiren tavsiyeler yayınlamıştır: Örne-

---

[6] Gösteri: Butler'ın, toplumsal cinsiyet davranışlarının tersine döndürülmek üzere tekrarlanmaları, anlamında kullandığı sözcük –ç.n.

[7] Almanca ve Fransızcada kadın öğrenciler –ç.n.

[8] Fransızcada bir eylemin gerçek öznesi belirtilmediğinde kullanılan adıl –ç.n.

[9] *Chairman*: *Man* (erkek) sözcüğünü içerdiği halde hem erkek hem kadın yönetici anlamına gelir. *Chairperson*: *Person* (kişi) cinsiyet belirtmediği için günümüzde hem erkek hem kadın yöneticiler için yaygın olarak kullanılan sözcük –ç.n.

ğin kadın öğretmen için *professeure*, kadın öğrenciler için *étudiant-e-s* gibi.[10] (Fransa'daki, Meslek Adlarını Dişilleştirme Komisyonu'nun rastlantısal uygulamaları için bkz. Houdebine-Gravaud, 1999) Peki "dişilleştirme"nin içerimleri nelerdir? Claire Michard (1999), "doğal cinslik" ya da "gerçek" cinslikten söz eden klasik dilbilimin iddia ettiğinin tersine, erkek ve kadın gösterenlerine, eril insan teki ve dişi insan teki biçiminde simetrik gösterilenlerin tekabül etmediğini ortaya koyar: Bu gösterenlerin gösterilenleri [aslında –G.A.-S.] insan teki ve *dişi insan tekidir*. Bu durumda akla, dilin aşırı cinsiyetlen(diril)mesinin, cinsliğin ortadan kaldırılmasının yolunu tümüyle tıkayıp tıkamayacağı sorusu gelmektedir.

2) Kadınlarla erkekler arasında siyasal temsilde "tam eşitlik" Avrupa'da gündemdedir ve kimi ülkelerde neredeyse gerçekleşmiştir. Bu siyasal temsil eşitliğinin ne kadar olanaklı olduğu ve özellikle de hangi biçimler altında gerçekleşebileceği siyasal geleneklere sıkı sıkıya bağlıdır. Fransa'da, bu konudaki son derece canlı tartışmalarda feministler karşı karşıya gelmektedirler. Azınlık haline getirilmiş olanın "kadın" *cinsiyeti/toplumsal cinsiyeti* olduğu konusunda hiç birinin kuşkusu yoktur; ancak, kimileri için tam da bu yüzden "cinsiyet"in meşru bir siyasal temsil kategorisi olarak oluşturulması gerekirken, başka feministler bunun, zaten çok fazla kök salmış olan bir düşüncenin, kadınlarla erkeklerin farklı doğalara sahip olduğu ve değerlerin, düşüncenin ve eylemin cinsiyetli bir özgüllük taşıdığı düşüncesinin onaylanmasına yol açacağından kaygı duymaktadırlar – oysa kadınların azınlık haline getirilmeleri aslında bir "toplumsal cinsiyet" sorunudur.

3) Kısa bir süreden beri toplumsal hareketler, *cinsiyetler arasındaki farklılığa*, bir zamanlar onun ayrıcalıklı alanı gibi görünen ailede ve özellikle de en merkezi sorun olan nesep ve "ebeveynlik" bağlamında atfedilen üstün konuma karşı çıkmaya çalışmaktalar. Günümüzde ailenin artık (eskiden öyle olduğunu varsayacak olursak bile) resmi üçlü olan baba-anne-çocuk(lar)dan oluşmadığı görülmektedir. Bunun kanıtları, tek-ebeveynli denen (istatistiksel gerçekler açısındansa, ebeveyn olarak yalnızca, terk edilmiş, boşanmış ya da tecavüze uğramış olan annenin söz konusu oldu-

[10] Bu sözcüklerin daha önceki standart biçimleri, eril cins biçimleri olan *professeur* ve *étudiant* idi. –ç.n.

ğu) aileler, yeniden bir araya gelen aileler, evlat edinmiş aileler, yapay doğurganlık biçimlerine başvuran kadınlar, aynı zamanda biyolojik ebeveynler de olan ve/veya evlat edinmek isteyen lezbiyenler ve gey erkeklerdir. Günümüzde lezbiyenler ve gey erkekler, "homo-ebeveynliğin" bu durum çeşitliliğine resmi olarak dahil edilmesini talep etmektedirler; bu durumda çocukların, biyolojik ya da sosyal, ikiden fazla ebeveynlerinin olmasını engelleyecek hiçbir şey olmayacaktır – ki bu da etnolojide bilinen çok sayıda "aile" biçimine bir yenisinin eklenmesinden başka bir anlama gelmeyecektir.

Bu taleplerle doğrudan bağlantılı olarak, aynı cinsiyetten kişilerin yaşamlarını birleştirmelerinin yasallaşması talepleri ileri sürülmektedir; bu, bazı ülkelerde gerçek medeni veya dini evlilik talebidir; ya da Fransa'daki PACS (Yurttaşlık Dayanışma Anlaşması) türünden başka bazı biçimlere yönelik talepler söz konusudur. Bu yasal düzenlemeyi talep eden eşcinsel hareketleri tarafı, partnerlerle oluşturulan birliğin toplumsal olarak tanınmasını ve bu tanınmadan kaynaklanan sosyal güvenlik avantajlarını sadece (evli ya da birlikte yaşayan) heteroseksüellere reva gören bir ayırımcılığa karşı mücadele ettiklerini düşünmektedir. Eşcinsel, lezbiyen ve feminist hareketlerin bir başka cenahı ise, ailenin, karşı çıkmış oldukları "heteroseksizm"in bir ifadesi olduğunu, ayrıca toplumsal olarak en güçsüz olanların bağımlılığını onayladığını ve bir başka çözümün, çifte değil bireyin kişiliğine bağlı hakların yerleştirilmesi olduğunu hatırlatmaktadır.

Nicole-Claude MATHIEU

↘Aile • Bilimsel dil(in cinsiyetlendirilmesi) • Cinsellik • Cinsiyet farklılığı (teorileri) • Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Egemenlik • Eğitim ve sosyalizasyon • Kadınlık, erkeklik, erkeksilik

Delphy, Christine, "Penser le genre: quels problèmes?", Marie-Claude Hurtig, Michèle Kail, Hélène Rouch (ed.), *Sexe et genre. De la hiérarchie entre les sexes* (Paris: Éditions du CNRS, 1991b) içinde, s. 89-101. [Yeniden basımı: Christine Delphy (2001) içinde, s. 243-260.]

Guillaumin, Colette, *Sexe, race et pratique du pouvoir. L'idée de la nature*, Paris: Côté-femmes "Recherches", 1992, 241 s.

Herdt, Gilbert (ed.), *Third Sex, Third Gender. Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*, New York: Zone Books, 1994, 614 s.

Héritier, Françoise, *Masculin/Féminin. La pensée de la différence*, Paris: Odile Jacob, 1996, 332 s.

Hurtig, Marie-Claude ve Pichevin, Marie-France (ed.), *Catégorisation de sexe et constructions scientifiques*, Aix-en-Provence: Université de Provence "Petite collection CEFUP", 1989. [Yeniden basımı: Nicole-Claude Mathieu, *L'Anatomie politique. Catégorisations et idéologies du sexe* (1991a) içinde.]

Rubin, Gayle, "L'économie politique Du sexe: Transactions sur les femmes et systèmes de sexe/genre", *Cahiers du CEDREF*, 1999, sayı 7, 82 s. [İngilizce ilk basımı: 1975.]

Tabet, Paola, *La construction sociale de l'inégalité des sexes. Des outils et des corps*, Paris: L'Harmattan "Bibliothèque du féminisme", 1998, 206 s.

■ CİNSİYETE DAYALI İŞBÖLÜMÜ VE TOPLUMSAL CİNSİYET İLİŞKİLERİ

Erkeklerle kadınların konumları biyolojik bir kaderin sonucu değil, her şeyden önce toplumsal olarak kurulmuş konumlardır. Erkekler ve kadınlar, biyolojik olarak birbirinden ayrılan bireylerden oluşmuş bir –ya da iki– topluluktan çok daha öte bir şeyi oluştururlar. Erkekler ve kadınlar, aralarında özgül bir toplumsal ilişki –toplumsal cinsiyet ilişkileri– olan iki toplumsal grupturlar. Bütün toplumsal ilişkiler gibi bunlar da, bu özel durumda emeğin oluşturduğu, maddi bir temele sahiptirler ve kendilerini, cinsiyetler arasındaki toplumsal işbölümü, ya da daha özlü bir deyişle cinsiyete dayalı işbölümü aracılığıyla ortaya koyarlar.

Cinsiyete dayalı işbölümü

Bu kavram ilkin etnologlar tarafından, inceledikleri toplumlarda işlerin erkeklerle kadınlar arasında "tamamlayıcı" bir biçimde paylaşılmasını dile getirmek üzere kullanılmıştır; örneğin, Lévi-Strauss bu görev paylaşımını, toplumun aileler biçiminde yapılanmasını açıklayan mekanizma olarak kabul etmiştir. Ancak, ilk kez bu kavramın, birbirini tamamlayan işlerin paylaşımını değil, tersine erkeklerin kadınlar üzerindeki iktidarını ifade ettiğini göstererek ona yeni bir içerik verenler kadın antropologlar olmuştur (Mathieu, 1991a; Tabet, 1998). Cinsiyete dayalı işbölümü, tarih ve sosyoloji gibi başka disiplinler içinde işlenmek suretiyle, çeşitli çalışmalar sonucunda analitik bir kavram değerini kazanmıştır.

Cinsiyete dayalı işbölümü, işbölümünün toplumsal cinsiyet ilişkilerinden kaynaklanan biçimidir; bu biçim tarihsel ve toplumsal olarak değişir.

Ayırıcı özellikleri, erkeklerin öncelikli olarak üretim alanına, kadınların da yeniden üretim alanına tahsis edilmesi ve aynı zamanda da erkeklerin, daha yüksek bir toplumsal değeri olan işlevlere (siyasal, dinsel, askeri işlevler vb) el koymalarıdır.

Bu toplumsal işbölümü biçiminin iki düzenleyici ilkesi vardır: ayrılma ilkesi (bir erkek işleri, bir de kadın işleri vardır) ve hiyerarşi ilkesi (erkek işleri kadın işlerinden daha "değerli"dir). Bu ilkeler, zaman ve mekân içinde bilinen bütün toplumlarda geçerlidir; bu, kimilerine göre (Héritier-Augé, 1984) söz konusu ilkelerin insanlığın başlangıcından beri bu biçimde var olduğunu ileri sürmek için yeterlidir; kimilerine göre ise (Peyre ve Wiels, 1997) değildir. Bu ilkeler, özgül bir meşrulaştırma süreci olan doğalcı ideoloji sayesinde uygulanabilmektedirler. Bu ideoloji toplumsal cinsiyeti biyolojik cinsiyete dayandırır; toplumsal pratikleri, türün doğal kaderine bağlı olduğu savlanan cinsiyetli "toplumsal roller"e indirger. Cinsiyete dayalı işbölümü kavramı kullanılarak kurulan teorilerde ise, bununla çelişen bir biçimde, cinsiyetli pratiklerin, toplumsal ilişkilerin sonuçları olan toplumsal inşalar olduğu iddia edilmektedir.

Bununla birlikte, cinsiyete dayalı işbölümü, başka işbölümü biçimlerinden daha katı ve değişmez değildir. Düzenleyici ilkeleri aynı kalmakla birlikte, büründüğü biçimler (yeniden üretim emeği kavramı, kadınların ücretli emek içindeki yerleri vb) zaman ve mekân içinde çok değişir. Tarih ve antropoloji alanlarından yapılan katkılar bunu yeterince göstermiştir: Bir toplumda veya bir sanayi dalında özel olarak kadın işi olan bir görev, başka toplumlarda veya sanayi dallarında tipik bir erkek işi olarak görülebilir (Milkman, 1987). Dolayısıyla görüngüleri, cinsiyete dayalı işbölümü kavramını kullanarak sorunsallaştırmak, belirlenimci bir düşünce biçimini ima etmez. Tersine, burada söz konusu olan, değişmez olanla değişiklikler arasındaki diyalektiği kavramaktır; çünkü bu yöntem, bir yandan toplumsal yeniden üretime ilişkin görüngüleri ortaya çıkarmayı vaat ederken, aynı zamanda da toplumsal yeniden üretimdeki yer değiştirmeler ile kırılmaların ve bu işbölümünün bizzat varlığını tehdit etme eğilimini barındıran yeni biçimlenmelerin ortaya çıkışının inceleneceğini ima etmektedir.

Ezilme'den toplumsal cinsiyet ilişkilerine

Cinsiyete dayalı işbölümü, birçok ülkede öncü çalışmaların (Madeleine Guilbert, Andrée Michel, Viviane Isambert-Jamati...) konusunu oluştururken, Fransa'da 1970'lerin başında, bu kavrama kısa süre içinde teorik dayanaklar sağlayacak olan çalışmalar, feminist hareketin etkisiyle bir dalga halinde gelmiştir.

Önce bazı olguları hatırlayalım: Kadın hareketi, çok fazla sıkça söylendiği gibi, çocuk aldırma mücadelesiyle başlamamıştır. Bu başlangıcı sağlayan, özgül bir *ezilme* biçiminin bilincine varılmasıdır: İşte o zaman, kadınlar tarafından devasa bir emek miktarının karşılıksız olarak harcandığı, bu emeğin görünmez olduğu ve kadınların bu emeği kendileri için değil başkaları için ve her zaman doğa, sevgi ya da annelik görevi adına harcadıkları da kolektif bir biçimde "apaçık" bir gerçeklik olarak kavranmıştır. İfşa ve red (ilk feminist dergilerden birinin adını düşünelim: *Le torchon brûle* [Toz Bezi Yanıyor]) iki boyutludur: Aslında bir "iş" olarak adlandırılması uygun olan şeyi [öylesine –G.A.-S.] yerine getirmek ve her şeyin, sanki bunun kadınlara ve yalnızca kadınlara yüklenmesi son derece doğalmış gibi, sanki bu iş ne görülüyor ne tanınıyormuş gibi sürüp gitmesi "artık yetmiştir" (böyle ifade ediliyordu).

Kısa bir süre içinde, toplumsal bilimler alanında bu emek biçiminin ilk tahlilleri görünmeye başlayacaktı. Sadece iki teorik derlemeden örnek verecek olursak: Söz konusu olan, "ev içi üretim tarzı"ydı (Delphy, 1974-1998), "ev emeği"ydi (Chabaud-Richter vd, 1984). O dönemde, solun etki alanı içinde yer aldığınızda Marksist anlayış –üretim ilişkileri, sermaye/emek çatışmasının tanımladığı toplumsal sınıflar, üretim tarzı– baskındı ve bilindiği gibi feministler büyük çoğunluğuyla bu alanın bir parçasını oluşturuyorlardı (Picq, 1993).

Ancak araştırmalar, yavaş yavaş, ev emeğini profesyonel işler türünden bir çalışma faaliyeti olarak tahlil etmek için zorunlu olduğu varsayılan bu kaynakla bağlarını kopardılar. Bu, ev içi alanda sürdürülen faaliyetle meslek alanında sürdürülen faaliyetin *eşzamanlı olarak* ele alınmasını mümkün kılmıştı ve böylece *cinsiyete dayalı işbölümü* kavramına başvurarak düşünmek mümkün hale gelmişti.

Bir bumerang etkisiyle, "aile," doğal, biyolojik... bir kendilik olarak infilak edip, bir işin yerine getirildiği alan olarak belirince, bu kez de, sadece

üretken emek ve erkek, vasıflı, beyaz işçi imgesi çevresinde düşünülen ücretli emek alanı berhava olacaktı (Delphy ve Kergoat, 1984).

Bu ikili gelişme, çok çeşitli ülkelerde, emeği ve emek kategorilerini, emeğin tarihsel ve coğrafi biçimlerini ve toplumsal olarak üretilen çeşitli işbölümü biçimlerini yeniden düşünmek için cinsiyete dayalı işbölümü kavramına dayanan yaklaşımı kullanan çalışmaların pıtrak gibi çoğalmasına yol açmıştır. Bu düşünceler, toplumsal zaman (Langevin, 1997), vasıf (Kergoat, 1982), üretkenlik (Hirata ve Kergoat, 1988) ve son zamanlarda yetkinlik gibi kavramların yeniden ele alınmasını mümkün kılmıştır.

Dolayısıyla, 1984 yılında yayınlanan *Sexe du travail* [Emeğin Cinsiyeti] adlı yapıtın alt başlığının (*Structures familiales et système productif* [Aile Yapıları ve Üretim Sistemi]) da işaret ettiği gibi, cinsiyete dayalı işbölümü başlangıçta iki alanı eklemleyen kavram statüsündeydi. Ancak kısa sürede bu eklemlenme kavramının yetersiz olduğu ortaya çıktı; ayrılma ve hiyerarşi ilkeleri her yerde geçerli olduğundan ve her zaman aynı doğrultuda işlediğinden ikinci bir tahlil düzeyine geçilmesi gerekmekteydi: Erkekler grubu ile kadınlar grubu arasındaki, hep yeniden ortaya çıkan toplumsal ilişkinin kavramsallaştırılması düzeyiydi bu. APRE adlı bir atölye 1985 yılından itibaren düzenli olarak toplandı ve buradan "Toplumsal Cinsiyet İlişkileri: Sorunsallar, Yöntemler, Tahlil Alanları" (Paris, 1987) başlıklı bir uluslararası yuvarlak masa toplantısı çıktı; buna paralel olarak, katılımcılardan bazıları 1986 yılında, CNRS'e bağlı ATP "Feminist Araştırmalar ve Kadınlar Üzerine Araştırmalar" çerçevesinde *À propos des rapports sociaux de sexe. Parcours épistémologiques* [Toplumsal Cinsiyet İlişkileri Üzerine: Epistemolojik Güzergâhlar] (Battagliola vd) adlı kitabı yayınladılar.

Bu arada, bu teori kurma çalışmasıyla eşzamanlı olarak, cinsiyete dayalı işbölümü kavramının yıkıcı gücünde bir düşüş başlamış Bu terim bugün insan bilimlerinin akademik söyleminde, özellikle de sosyolojide gündelik hale gelmiştir. Ancak, çoğu kez her tür kavramsal yan anlamdan ayıklanmış haldedir ve sadece olguları betimleyen, eşitsizlikleri saptayan ama bu verileri tutarlı bir biçimde düzenlemeyen bir sosyografik yaklaşıma göndermede bulunmaktadır. Nihayet, birçok çalışmanın konusunu oluşturmuş olan ev emeği artık ancak nadiren tahlil edilmektedir; daha somut olarak, bu kavramdan ücret toplumunu yeniden sorgulamak için yararlanmak yerine, sanki ücretli emeğin bir eklentisinden baş bir şey değilmiş

gibi, ondan "çifte mesai", "çeşitli görevlerin bir elde toplanması" ya da "görevlerin uyumlulaştırılması şeklinde söz edilmektedir. Bunun sonucunda bir yer değiştirme gerçekleşmekte ve ücretli emek (iş yaşamındaki ücretlerdeki eşitsizlikler kısmi zamanlı çalışma...) ve siyasete katılım (yurttaşlık siyasal temsil eşitliği talebi...) üzerinde odaklanılmaktadır. Toplumsal (cinsiyet) ilişkiler(i) kavramı çerçevesinde sürdürülen tartışmaya gelince, o da büyük ölçüde terk edilmiştir.

Burada, kitlesel işsizliğin ve "yeni istihdam biçimleri"nin, neoliberalizmin yükselişinin, geleneksel işçi sınıfındaki sayısal daralmanın ve Berlin Duvarının yıkılmasının bütün siyasal ve ideolojik sonuçlarının birleşik etkisini görmek mümkündür: Toplumsal bilimlerin hiçbir alanı, toplumsal ilişkilere dayalı tahlilin tümüyle ekonomi mantığına indirgenmesi olgusundan muaf kalmamıştır.

Toplumsal cinsiyet ilişkileri

Toplumsal ilişki kavramı, Fransa'da, birkaç önemli istisna (Godelier, 1984; Zarifian, 1997) dışında toplumsal bilimler tarafından kavramsal olarak pek az ele alınmıştır.

Toplumsal ilişki, önce, toplumsal alanı boydan boya kateden bir gerilimdir. Dolayısıyla cisimleştirilebilir bir şey değildir. Bu gerilim, bazı toplumsal olguları, çevresinde çatışan çıkar gruplarının oluştuğu çatışma konuları haline getirir. Bu somut durumda, erkekler toplumsal grubuyla kadınlar toplumsal grubu söz konusudur; ancak bunun, cinsiyeti biyolojikleştirme eğilimini taşıyan ikili erkek/dişi kategorileştirmesiyle hiçbir biçimde karıştırılmaması gerekir.

Demek ki bu gruplar arasında, belli bir çatışma konusu etrafında sürekli bir gerilim vardır. Bu özel durumda söz konusu çatışma konusunu emek ve onun bölünmesi oluşturmaktadır. Bu yüzdendir ki, şu önermeleri ileri sürmek mümkündür: Toplumsal cinsiyet ilişkileri ve cinsiyete dayalı işbölümü birbirinden ayrılamayacak iki terimdir ve epistemolojik olarak bir sistem oluştururlar; cinsiyete dayalı işbölümü, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin temel çatışma konusu olma statüsüne sahiptir.

Toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ayırıcı özelliklerini şu boyutlar oluşturur:

— böyle tanımlanmış gruplar arasındaki ilişki bir antagonizmadır;

— erkeklerin pratikleriyle kadınlarınkiler arasında saptanan farklılıklar toplumsal olarak kurulmuştur ve biyolojik bir nedenselliğe dayanmaz;

— bu toplumsal kuruluşun yalnızca ideolojik değil, aynı zamanda maddi bir temeli vardır –başka bir deyişle, somut işbölümüyle bağlantısı kurulmadığı sürece "zihniyet değişikliği" hiçbir zaman kendiliğinden gerçekleşmeyecektir–, dolayısıyla da toplumsal cinsiyet ilişkileriyle ilgili tarihsel bir yaklaşım geliştirmek ve bunları dönemleştirmek mümkündür;

— bu toplumsal ilişkiler, ilkin ve her şeyden önce cinsiyetler arasındaki hiyerarşik bir ilişkiye dayanır; burada söz konusu olan tam tamına bir iktidar, bir egemenlik ilişkisidir.

Öte yandan, bu toplumsal ilişlinin kendine özgü nitelikleri vardır: Daha önce de gördüğümüz gibi, bilinen bütün toplumlarda mevcuttur; üstelik toplumsal alanın bütününü yapılandırır ve bu alanın bütününü enlemesine keser ki bu, bütün toplumsal ilişkiler için geçerli olmaktan çok uzaktır. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet ilişkisini egemenlik ilişkilerinin paradigması olarak düşünmek mümkündür.

Epistemolojik alandan siyasalın uzamına

Daha önce de gördüğümüz gibi, "cinsiyete dayalı işbölümü" ifadesi çok farklı biçimlerde algılanmakta ve fazlasıyla sıklıkla betimleyici bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Hiç kuşku yok ki, bu kavram vazgeçilmezdi ve hâlâ da öyledir (örneğin, erkeklerle kadınlar arasındaki mesleki eşit[siz]liği ölçmek için güvenilir göstergeler oluşturmak Fransa'da gerçek bir politik görevdir). Ama aslında cinsiyete dayalı işbölümü kavramını kullanarak konuşmak, basitçe eşitsizlikleri saptamaktan çok öte bir anlam taşır: Bir yanda gerçekliğin betimlenmesi ile diğer yanda toplumun, nasıl bir süreçten geçerek bu farklılaşmayı faaliyetler arasında hiyerarşi kurmak için kullandığı konusu üzerine düşünmeyi birbirine eklemlemek anlamına gelir bu.

"Toplumsal cinsiyet ilişkileri" ifadesinin içeriği tartışma konusudur. Bu tartışmanın terimlerini belirlemek için her şeyden önce, Fransız dilinin şu iki sözcükten yararlanabilme avantajını sunduğunu hatırlatalım: "a ile b

arasındaki ilişki" ve "a'nın b ile olan ilişkisi"[1]. Bu iki ifade, toplumsal olanın cinsiyetlendirilmesine ilişkin iki farklı düşünce düzeyine tekabül eder. *Rapport social* kavramı, özellikle işbölümü çatışması çevresinde oluşan ve çelişik çıkarları olan toplumsal grupların oluşmasına yol açan çatışmalı gerilimi anlatmaktadır. *Relations sociales* ise, grupların ve bireylerin birbirleriyle kurdukları somut ilişkilere göndermede bulunmaktadır. Böylece, "çift" ya da "aile" olarak adlandırılan toplumsal biçimler, içinde yaşadığımız toplumlarda gözlemlenebilen halleriyle, hem patriyarkal sistem olarak biçimlenmiş toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ifadesidirler, hem de aynı zamanda, toplumsal olanı bizzat yeniden yaratacak ve kısmen onun cinsiyetlendirilmesinin dinamiğini oluşturacak toplumsal etkileşim uzamları olarak düşünülebilirler.

Dolayısıyla, çatışma üzerinde mi, bağ[2] üzerinde mi ısrar edildiği, araştırmaya ilişkin iki farklı tavra tekabül eder; gözlem düzleminden epistemoloji düzlemine geçildiğinde ise bunlar birbiriyle çelişir hale gelirler. Ya toplumu ön-biçimlendiren şey, toplumsal ilişkilerdir, ya da *buna mukabil*, herhangi bir toplumda gözlenebilecek normları, kuralları vb Brownvari bir evrende, yavaş yavaş yaratan, bireyler ve gruplar arası etkileşimler dizisidir. Günümüzde toplumsal bilimlerde görece egemen olan bu ikinci perspektif çerçevesindedir ki, örneğin görevlerin tamamlayıcılığından söz etme ve sonuç olarak da kısmi zamanlı çalışmayı öncelikle –ve bütün "meşruluğu"yla– kadınlara tahsis etme noktasına gelinmektedir.

Görüldüğü gibi, bu tartışmanın etrafında döndüğü asıl mesele yalnızca epistemolojik değil, aynı zamanda da siyasaldır. Çünkü söz konusu olan, 1) toplumsal ilişkilerin, verili bir andaki gruplar arası güç ilişkilerini bir yandan meşrulaştırırken bir yandan da belirginleştirme işlevini taşıyan kurumlarda ve yasalarda (çift, aile, soy bağları, emek, Medeni Yasa vb) nasıl cisimleşmiş olduğunu tarihselliği içinde kavramak (Scott, 1990) ve 2) toplumda yaratılan yeni gerilimleri ortaya çıkarmak ve bunların çatışma konularını nasıl yerinden ettiğini ve dolayısıyla potansiyel olarak, bu çatışma konuları çevresinde oluşan toplumsal grupları "doğal" gruplar ola-

---

[1] İlki *rapport*, ikincisi *relation*. Bu ayırım Fransızcada da her zaman bu kadar belirgin değildir. Ama özel olarak bir ayırım söz konusu olduğunda, bu sözcüklerden ilkinin daha nesnel, ötekinin ise daha öznel bir düzleme tekabül ettiğini düşünmek ve bu şekilde çevirmek mümkün –ç.n.

[2] Yazar bu kez *lien* sözcüğünü kullanıyor –ç.n.

rak sunan bu kuralları, normları ve temsilleri nasıl meşru olmaktan çıkardığını kavramaya çalışmaktır. Kısacası söz konusu olan, toplumsal olanın işleyişini tahlil ederken, bir yandan da ütopyayı tasavvur edebilmektir.

Bu durumda, cinsiyet grupları değişmez, sabitleyici, tarih ve toplumsallık dışı kategoriler olmaktan çıkacağı için, onları birbirine göre oluşturan ilişkiyi (toplumsal çatışma konularının büründükleri biçimlerin evrilmesinin tahliliyle) dönemleştirmek ve dolayısıyla toplumsal olanın – yalnızca düzeltilmesi değil– değişimi sorununu ele almak mümkün olacaktır.

Toplumsal bilimlerde azınlıkta olan bu bakış açısı, yine de, toplumsal olanın cinsiyetlendirilmesi üzerinde çalışırken bir cinsin diğeri tarafından ezildiğini kabul etmekten kaçınmayan oldukça geniş bir kadınlar ve erkekler grubu tarafından paylaşılmaktadır. Ve Fransa'da bu 1970'lerin ilk yıllarından beri sürmektedir. Ne var ki, iki sorun hâlâ tartışma konusudur:

— Düşüncenin merkezine yalnızca toplumsal cinsiyet ilişkilerini mi yerleştirmek gerekir, yoksa tersine, toplumsal ilişkiler bütününü eşzamanlı olarak mı düşünmek gerekir? Tek bir toplumsal ilişki türünü –bu somut durumda toplumsal cinsiyet ilişkisini– egemen kılma dürtüsü güçlüdür, en azından bu konudaki neredeyse mutlak olan boşluğu doldurmaya çalışmaktan gelen bir dürtüdür bu. Ve genellikle parlak olan bu çalışmalar (örneğin, Delphy'nin, Guillaumin'in, Mathieu'nün çalışmalarını düşünelim) gerçekten yeni ve açıklayıcı, güçlü düşünce araçları sunmaktadır. Yine de bu, yalnızca erkeklerle kadınlar arasındaki egemenlik ilişkisini göz önüne almanın eril ve dişil toplumsal pratiklerin çeşitliliğini ve karmaşıklığını anlaşılır kılmak için yetersiz kalacağı gerçeğini ortadan kaldırmaz.

— İkinci tartışma (böylece araştırma konusunun kuruluşundan gözlemlenen olguların yorumlanışına geçmekteyiz) toplumsal cinsiyet ilişkisinin nasıl nitelendirileceği konusundadır. *Le sexe du travail* ve onun ardından gelen kolektif ve kişisel çalışmalarda, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin tüm toplumu enine kestiği konusunda geniş bir mutabakat vardır. Ancak, buna bir başka boyut daha eklenmedikçe bu nitelendirme yetersiz kalmaktadır: Toplumsal ilişkiler sürekli olarak iç içe geçmektedir. Kapitalist üretim tarzı örneğini ele alalım: Bu üretim tarzı, üretim ve yeniden üretim mekânlarının ve zamanlarının birbirinden ayrılması temelinde kurulmuştur; "ev emeği" olarak adlandırdığımız olguya gelince, bu, yeniden üretim

emeğinin özel bir tarihsel biçimidir ve ücret toplumundan ayrılamaz. Başka bir ifadeyle, toplumsal ilişkilerin tözü aynıdır.

Bu tartışma skolastik bir kavgaya indirgenemez: Gerek bilimsel açıdan, gerekse de siyasal açıdan birbirinden çok farklı analitik tavırlardan kaynaklanmaktadır. Böyle bakıldığında, kadınların emeğini ve istihdamını birbirinden yalıtarak ele almak olanaksızlaşır; tersine, cinsiyet ilişkilerinin gelişiminin, sınıfın ve Kuzey/Güneyin, merkezi açıklayıcı öğeler olma nitelikleriyle, eşzamanlı olarak birlikte ele alınması söz konusudur; aynı şey, aile ile ailenin toplumsal biçimlerinin parçalanması ve bunun hukuksal olarak çerçevelenmesi çabaları için, ya da erillik biçimlerinin evrimi, ebeveynlik ile göç ve ailelerin birleşmesi konusundaki güncel tartışmalar için de geçerlidir.

Toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünü boydan boya kateden güçlü çalkantıların doğasını kavramayı mümkün kılan, toplumsal ilişkilerin tözünün aynı olmasıdır. Bu konuda iki örnek verilebilir:

— Emeğin eğretileşmesi ve esnekleşmesiyle birlikte "cinsiyetli göçebelikler"in (Kergoat, 1998) ortaya çıkması ve gelişmesi: Kadınlar için zaman içinde göçebelik (bu, çok sıklıkla gün ve hafta içine yayılmış emek adacıklarıyla bağdaştırılabilecek kısmi zamanlı çalışmanın patlama göstermesidir); erkekler için mekân içinde göçebelik (vekâleten çalışma, işçiler için bayındırlık işleri ve nükleer merkezler [arasında geçişlilik G.A.-S.], Avrupa'da ve dünyada üst düzey kadroların mesleki olarak yer değiştirmelerinin sıradanlaşması ve artması). Burada, cinsiyete dayalı işbölümünün emek ve istihdam biçimlerini nasıl belirlediği; buna karşılık, esnekleşmenin toplumsal cinsiyet ilişkilerinin en tipik biçimlerini nasıl güçlendirdiği açıkça görülmektedir.

— İkinci örnek, toplumsal ilişkilerin kesişmesini çok açık biçimde gösteren, *kadın istihdamının ikileşmesi* olgusudur. 1980'lerin başından beri, INSEE tarafından (istihdam anketlerinde) "üst düzey memur ve kafa emeğine dayalı meslek sahibi" olarak sayılan kadınların sayısı iki katın üstünde artmıştır; faal kadınların yaklaşık yüzde 10'u hâlihazırda bu kategori altında sınıflandırılmıştır. Dolayısıyla, eğretileşmeyle ve giderek daha çok sayıda kadının yoksullaşmasıyla (kadınlar faal nüfusun yüzde 46'sını, ama işsizlerin yüzde 52'sini, düşük ücretlilerin ise yüzde 79'unu temsil etmektedirler) eşzamanlı olarak, faal kadınların göz ardı edilemeyecek bir oranının ekonomik, kültürel ve toplumsal sermayesinin artmasına tanıklık etmekteyiz. Böylece kapitalizmin tarihinde ilk kez, dolaysız (eskiden olduğu

gibi erkeklerin, yani babanın, kocanın, sevgilinin dolayımına bağlı olmayan) çıkarları, kısmi zamanlı çalışmanın genelleşmesine, çok düşük ücretli ve toplumsal kabul görmeyen hizmet işlerine ve daha genel olarak eğretiliğe maruz kalan kadınların çıkarlarıyla doğrudan çatışan bir kadınlar katmanının ortaya çıktığını görmekteyiz.

Böylece, "doğru" toplumsal ilişki ya da "doğru" –bireysel ya da kolektif– kimlik arayış içinde helak olunmadan, daha baştan toplumsal olanın bütünü üzerinde çalışmaya başlayabilir, bu toplumsal ilişkilerin zaman ve mekân içinde aynı hızda evrilmediğini hesaba katmak, daha baştan karmaşıklık ve değişimi bir çerçeve olarak benimsemeyi mümkün kılar; sonunda –tabii ki her zaman egemenler tarafından tanımlanan– toplumsal kategoriler berhava olacak ve onların yerini, toplumsal grupların hep oluştuğu ve bozulduğu, bireylerin yaşamlarını çoğu kez ikircikli ve çelişik olan toplumsal pratiklerden geçerek kurdukları, devinim içindeki bir biçimlenmeler bütünü alacaktır.

Danièle KERGOAT

↘ **Aile** • **Eğitim ve sosyalizasyon** • Emek (kavramı) • Ev emeği • **Feminist hareketler** • **İşsizlik** • Karmalık

Daune-Richard, **Anne-Marie ve Devreux**, Anne-Marie, "Rapports sociaux de sexe et conceptualisation **sociologique**", *Recherces féministes*, 1992, cilt5, sayı2, s. 7-30.

Kergoat, Danièle, "**À propos des** rapports sociaux de sexe", *Revue M*, Nisan-Mayıs 1992c, sayı 53-54, s. 16-20.

——, "La division **du travail entre** les sexes", Jacques Kergoat vd, *Le monde de travail* (Paris: La Découverte / Syros, 1998) **içinde**, s. 319-329.

kolektif, *Le sexe du travail. Structures familiales et système productif*, Grenoble: PUG, 1984, 320 s.

Mathieu, Nicole-Claude, "Critiques épistémologuques de la problématique des sexes dans le discours ethno-anthropologique", 1985a, Nicole-Claude Mathieu (1991a) içinde, s. 75-127.

Scott, Joan, "Genre: une catégorie utile d'analyse historique", *Les Cahiers du GRIF* "Le genre de l'histoire", 1988b, sayı 37-38, s. 125-153.

Tabet, Paola, *La construction sociale de l'inégalité des sexes: des outils et des corps*, Paris: L'Harmattan "Bibliothèque du féminisme", 1998, 206 s.

■ ÇOCUK ALDIRMA VE DOĞUM KONTROLÜ

XX. yüzyıl kadınları için kendi bedenlerini tasarruf hakkının tanınması çok büyük bir olaydır. XIX. yüzyılın "rahimler grevi"nden bu yana bu talep, kaybedilmiş ya da kısmen kazanılmış birçok mücadelenin konusunu oluşturmuştur. 1970'lerin feminist hareketleri hep birlikte söz konusu talebi uluslararası düzleme taşımışlardır. Kadın bedenini denetleme gücü kimin elindedir? Devletin mi, din otoritelerinin mi, hekimlerin meslek örgütlerinin mi, (koca olsun, baba olsun) aile reislerinin mi, yoksa ilgili kişilerin mi? Bu belirleyici bir noktadır, çünkü burada söz konusu olan kadınların özerkliğidir. Feminist hareket, kadınların cinselliklerini istedikleri gibi yaşamalarını savunarak ve tartışmanın –kişisel ilişkileri suçlamaya yatkın olan– özel alana hapsedilmesine karşı çıkarak, bu soruna politik bir boyut getirmiştir. Bu sorun aynı zamanda parlamento içi çekişmelerde önemli bir yer tutmuş ve siyasal partilerde önemli çatlaklara yol açmıştır. Bedenin cinsiyetlendirilmesini hesaba katmayan politikacıların söylemlerinin sınırları ve soyutluğu böylelikle açığa çıkarılmıştır. Yine de gezegenimizin birçok bölgesinde bu hak hâlâ tanınmamıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, olduğu kadarıyla aile planlaması politikaları özgür seçimden çok baskıya (örneğin zorla kısırlaştırmaya) dayalıdır.

Yürürlükteki yasaların sınırları

Doğum kontrolü meselesinde, doğum kontrolü aygıtlarına erişim bakımından Batı Avrupa ülkelerinde benzerlikler farklılıklardan daha fazladır. Ancak yasal çerçeve, (Fransa ve İrlanda gibi) geçmişin aşırı sınırlayıcı yasalarını ve yasaklarını ortadan kaldırmak zorunda kalmış ülkelerin mi,

yoksa hem aile planlaması hakkını hem de bu alanda bilgiye sahip olma hakkını olumlamak için yasa çıkarmış olan daha hoşgörülü ülkelerin mi söz konusu olduğuna bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

Cinsel eğitimden (doğum kontrol hapı, spiral gibi) modern doğum kontrolü yöntemlerine ilişkin bilgilere kadar, korunmaya yönelik önlemler kadınlar için önemli kazanımları temsil ederler. Ekonomik gelişmenin yanı sıra doğum kontrolünün yaygınlaşması, erkeklerin kadın bedeni üzerindeki denetimlerini sınırlandırmıştır (Kahire Konferansı, 1994). Ama bu yine de çocuk aldırma sorununun aşılmış olduğu anlamına gelmez. Doğurganlık dönemindeki bütün kadınlar –hele sorumluluktan pek nasibini almamış bir erkek heteroseksüelliği bağlamında– bir gün gebe kalabilirler, ama hepsi anne olmak –ya da o sırada anne olmak– istemez.

Bunun dışında, ergenlik çağında gebe kalanların sayısının yüksekliğinin de gösterdiği gibi, pek çok ülkede cinsel bilgi ve eğitim alanındaki uygulamalar ihtiyacın çok altında kalmaktadır. AIDS'in önlenmesi için yapılan kampanyalar çerçevesinde prezervatifin vurgulanması, çok genç kızlara, hastalık tehlikesi bertaraf edildiğinde bile buna ek bir doğum kontrolü yönteminin kaçınılmaz olduğunu unutturmuş olabilir. Öte yandan, Fransa gibi bir ülkede, ertesi gün hapının dağıtımında bu denli gecikilmesi ve erkeklerin kullanacağı doğum kontrolü yöntemlerinin geliştirilmesine bu kadar az ilgi gösterilmesi, tıp camiasının ve kamu güçlerinin gözünde doğum kontrolü meselesinin ne kadar ikincil olduğuna tanıklık etmektedir.

Çocuk aldırmaya gelince, Batı Avrupa ülkelerinde isteğe bağlı gebelik sonlandırmaya (İBGS) izin veren yasaların çıkması 1970'leri bulmuştur. Günümüzde, çocuk aldırmanın yalnızca yasayla engellenmiş olmakla kalmayıp anayasaya da aykırı olduğu İrlanda ve aynı biçimde, 1993'te neredeyse yasaklandığı, Doğu Avrupa'da Polonya (Heinen ve Matuchniak-Krasuska, 1992) birer istisna oluşturmaktadır.

Ne var ki çoğunlukla, kadınlar taleplerini gerekçelendirmek ve çocuk aldırabilmek için doktor izni almak zorundadırlar. Danimarka, İsveç ve Hollanda dışında bütün ülkelerde, dayatılan sınırlandırıcı koşullara uyulmadığında gebeliğin sonlandırılması ceza yasasının kapsamına girer.

Bu koşullar ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir: tedavi amaçlı olmadığı sürece gebeliğin sonlandırılmasının yasal süresinin belirli bir hafta sayısıyla sınırlandırılması, kadının bir yabancı ülke yurttaşı olduğu durumlarda ülkede asgari bir süre ikamet etmiş olması, reşit olmayanlar için ebeveyn onayı... (MFPF, 1992). Ancak yasalarla uygulamayı birbirinden ayırmak gerekir. Özgürlükçü yasaları olan ülkelerde, uygulamada, kadınlar örneğin vicdani retçi doktor sayısının yüksek olması gibi çeşitli engellerle karşı karşıya kalabilmektedirler. Bunun tersine, sınırlandırıcı bir yasanın bir ölçüde özgürlükçü bir biçimde yorumlanması da mümkündür.

Hemen hemen bütün Avrupa ülkelerinde hafif çocuk aldırma yöntemleri –aspirasyon– kullanılmaktadır, ama kürtaj uygulamasına da hâlâ sık sık rastlanmaktadır. Düşük hapı (ya da RU 486) çok az ülkede bulunmaktadır.

Şunu da ekleyelim ki, çocuk aldırma oranı çok eşitsizdir: Batı ve Kuzey Avrupa'da kadınlar yaşamları boyunca ortalama birden az kürtaj geçirirken, çocuk aldırmanın doğum kontrol yöntemi yerine geçtiği Güney ve Doğu Avrupa'da bu sayı çok daha yüksektir (Newman, 1993).

Farklı siyasal yaklaşımlar

1970'lerde feministlerin gebelik sonlandırma hakkını gerekçelendirmek için ileri sürdükleri argümanlar farklı türden beklentilere dayanıyordu. Bunların ortak noktası ise, gizli kürtaja başvuran kadınları tehdit eden ölüm tehlikesini ortadan kaldırma istemi ve kadınların üreme özerkliği talebiydi. "İstediğimiz çocuklara, şayet istersek ve ne zaman istersek sahip olacağız," sloganı da bu talebe tanıklık etmektedir.

Çoğunluğun benimsediği tavır, serbest, parasız ve bir doktorun hazır bulunacağı kürtajı güvence altına alan bir yasanın çıkarılmasını talep etmekti. Bu tavrın temelinde şöyle bir inanç yatıyordu: Böyle bir yasa, simgesel getirisinin ötesinde, geleneksel olarak özel alana özgü bir sorun olarak görülen bir konuda kadınlara kamu güçleri karşısında bir pazarlık gücü sağlayacaktı.

Doğrudan doğruya cezai yaptırımların kalkması ilkesini savunanlar, her şeyden önce üreme konusunda kadının sorumlu olduğunda ısrar

ediyorlar ve çoğunlukla, kadınların özerkliğini güvence altına alırken, bir yandan da kadınların sağlığını koruyacak önlemler talep ediyorlardı.

Genel olarak, cinsel özgürlük düşüncesi çocuk aldırma hakkını savunan feministlerin us yürütmelerinde merkezi bir yer tutuyordu. Nitekim gebeliğin sonlandırılmasını serbestleştiren yasaların kabul edilmesinden sonra yapılan çeşitli araştırmalar göstermiştir ki, kadınları gebeliği sonlandırmaya yönelten nedenler sadece maddi değildir; çünkü bu kadınların pek çoğu doğum kontrolü konusunda bilgi sahibi oldukları halde yine de belli bir noktada çocuk aldırma ihtiyacını duymuşlardır.

Öte yandan, siyasal partiler çok daha geleneksel tavırlar sergiliyorlardı. Sol, kadınları, özgür ve bilinçli bir anneliğin önünde engel oluşturan, adaletsiz bir kültürel ve toplumsal durumun kurbanları olarak görüyordu. Katoliklerin ve sağın çeşitli yapılanmalarının gözünde ise, kurbanlar her şeyden önce, bebeklerle bir tutulan ceninlerdi. Ama her durumda, politika dünyasının büyük çoğunluğu, gebeliğin sonlandırılmasını "dram" ve "trajedi" olarak nitelendiriyordu ve kaygılarının merkezinde annelik vardı.

Sadece bazı laik akımlar, çocuk aldırmayı bir yurttaşlık hakkı, yani devletin, üzerinde hiçbir söz hakkı olmaması gereken bir bireysel özgürlük olarak tanımlıyordu. Böyle bir tavır, çocuk aldırma ile sosyal haklar arasındaki –feministlerin çoğu tarafından talep edilen ve genellikle kabul gören– bağlantı kurulmaksızın kendiliğinden türetilemez. Bunun dışında kadınların kendi bedenlerini tasarruf hakkına karşı çıkmak mümkün olmamakla birlikte, kürtaj ile sosyal haklar arasındaki bağlantı oldukça karmaşık görünmektedir; çünkü burada, eşin önsel olarak reddedilemeyecek hakkı sorunu ortaya çıkmaktadır (Assises pour le droit des femmes [Kadın Hakları Kongresi], 1998).

Güncel engeller

Son yıllarda çocuk aldırma üzerine tartışmalarda, sağ akımların kadınları özerk özneler olarak kabul etmeyi reddeden söylemlerinin güç kazandığına tanıklık etmekteyiz. İnsanların vicdanlarına kendi iktidarlarını dayatmaya çalışan Papa ve Katolik dünyasının önde gelenlerinin büyük bir

bölümü, "yaşama hakkı"yla demokrasi arasında içsel bir bağ kurarak "yaşam" temasına ilişkin uzlaşmazlıklarını tekrar tekrar teyit etmişlerdir.

1995 tarihli Papalık genelgesi *Evangelium vitae*, çocuk aldırmaya izin veren yasaların tüm hukuksal geçerliliğini reddetmektedir. Burada yaşama hakkının korunması "yeni bir toplumsal sorun" olarak sunulmaktadır; böylelikle çocuk aldırma karşıtı komandoların tüm köktendinci aşırılıkları örtük bir biçimde temize çıkarılmıştır. Bu bakış açısından, gizli bir kürtaj sonucu ölme riskiyle karşı karşıya olan kadınların yaşam hakkını değil, –ceninin– potansiyel yaşam hakkını korumak gerekir (Del Re, 1997).

Diğer yandan, tıp camiası ve yeni üreme teknolojileriyle ilgili ulusal etik komisyonları, cenini neredeyse bağımsız bir kişi olarak ele alarak ve ona ilişkin olarak "hasta" kavramının ortaya çıkmasını destekleyerek, annenin kişiliğini gölgede bırakmakta ve bu eğilimi güçlendirmektedirler (Akrich ve Laborie, 1999). Böyle bir yaklaşım, kadının bedenini araçsallaştırarak, kadının arzusu ile geleceğin bebeğinin fiziksel ve psikolojik gelişmesinin koşulları arasındaki bağıntıyı reddeder (Pitch, 1998). Kadınların gebeliklerine ilişkin olarak karar verme hakkını savunan erkekler ve kadınlar ise, tersine, bir çocuğu dünyaya getirip getirmemenin, yaşama, varoluşa ilişkin bir seçim olduğu konusunda ısrarlıdırlar. Bu açıdan göz önünde tutulması gereken, söz konusu kadınların somut durumları ve temsil edilme biçimleridir – ve dolayısıyla da kendi yaşamlarını belirleme haklarına ve kazanmış oldukları özgürlük alanına saygıdır.

Alisa DEL RE

↘ Annelik • Cinsellik • Feminist hareketler • Kamusal/özel • Sosyal politikalar ve aile politikaları • Üreme teknolojileri

Assises pour le droit des femmes, *En avant toutes*, Paris: Le Temps des cerises, 1998, 308 s.

Blayo, Chantal, "Régulation de la fécondité en Europe", *Entre nous. La revue européenne de planification familiale*, 1993, sayı 22-23, s. 3-9.

Del Re, Alisa, "Reproduccíon social y reproduccíon biológica en la Italia del fin de milenio", *Papers*, 1997, sayı 53, s. 25-36.

Heinen, Jacqueline ve Matuchniak-Krasuska, Anna, *L'avortement en Pologne: la croix et la bannière*, Paris: L'Harmattan, 1992, 240 s.

Mouvement français pour le Planning familial, *Europe & elles. Le droit de choisir*, Paris: MFPF, 1992, 228 s.

Pitch, Tamar, *Un diritto per due. La costruzione giuridica di genere, sesso e sessualità*, Torino: Il Saggiatore, 1998, 281 s.

DİNLER

Toplumsal bilimlerin bakış açısına göre, dinler toplumsal olarak inşa edilmişlerdir. İmanın ifadesi olduğu kuşku götürmeyen dini pratikler, sembolik temsiller ve söylemler toplumsal ilişkileri açığa çıkarır. Dolayısıyla, sınıf, "ırk" ya da cinsiyet aidiyeti, en mahrem olarak algılananları da dahil olmak üzere dini pratikleri belirler ya da bunların sınırlarını çizer. Öbür yandan, dini inançlar, pratikler ve temsiller, toplumsal yapıları gerek güçlendirerek, gerekse de değiştirerek gerçeklik üzerinde etkide bulunur. Dinleri, yalnızca örgütlenme alanında değil, kültler, semboller ve bilgi alanları da dahil olmak üzere bütün alanlarda, toplumsal ilişkilerin çelişkilerinin, üretiminin, yeniden üretiminin ve dönüştürülmesinin mekânları ve taşıyıcıları olan bütünlükler olarak kavramak teorik bir meseledir. Zira kadınların dinlerle ve dinlerin kadınlarla olan ilişkilerinin, toplumsal cinsiyet, "ırk" ve sınıf ilişkileri çerçevesinde tahlil edilmesi gerekir. Dinlerin kadınlarla ilişkileri kısmen dini inanç ve pratikler tarafından, buna karşılık kadınların dinlerle ilişkileri ise kısmen toplumsal ilişkiler tarafından şekillendirilir. Bu kuramsal ve yöntemsel tavır, dinlere ve kadınların dinlerle ilişkisine dinamik bir yaklaşımı varsaymaktadır. Bu yaklaşımla yapılan ampirik gözlemler, dinin her zaman ve her toplumda, kadınların tabiyeti sorununu yatıştıran muhafazakâr bir güç işlevini görmediğini göstermektedir. Bazı koşullarda din, toplumsal ve siyasal değişimleri tetikleyen yenilikçi bir güç işlevini görür. Kadınlar, inananlar olarak kendilerini dinlerin disiplin dayatıcı gücüne tabi kılabilirler, ama aynı zamanda da, eylemleriyle dinlerin değişmesine katkıda bulunabilirler. Reform hareketi bağlamında, Nancy Roelker (bkz. Zemon Davis, 1979) Kalvinist kadınların Reform davasını kendi faaliyet alanlarını geliştirmenin bir vesilesi

olarak gören kararlı ve son derece güçlü eşler ve dul kadınlar olduklarını ileri sürer. Bu farklı görüngüler, ancak alan araştırmalarıyla kavranabilecek somut tarihsel durumlar çerçevesinde yer almaktadır.

Dinsel işbölümü

Kadınlarla dinler arasındaki ilişkiler üzerine araştırmalar genel olarak feminist çalışmalara koşut bir biçimde gelişmiştir. İlk evrede, dinlerin eleştirisi siyasal ve militan bir düzlemde gerçekleşmiştir; o dönemde feministler dinlere son derece radikal bir eleştiri yöneltmişlerdir: Dinler kadınların denetlenmesinin ve onların tabiyetinin sürdürülmesinin en etkin araçlarından birini oluşturmaktadır. Daha sonraları, daha analitik olan ve ampirik bir temele dayanan araştırmalar, bu alanda, feminist araştırmacıların geliştirdiği kavram ve yöntemleri uygulamışlardır. Ve bütün toplumsal kurumlar için geçerli olduğu gibi, dinsel örgütlenmeyle de kadınlar arasındaki çelişkili ve birden çok anlama çekilebilecek bağlantıları açığa çıkarmışlardır. Beyaz, Batılı ve Hıristiyan dinbilimci kadınlar, Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa yönelttikleri eleştirilerle başı çekmişler, bunları Doğu ve Afrika dinlerinden –Hindu, Budist ve Müslüman– kadınlar izlemiştir. Bu kadınlar, hem İncil, Kuran, Tevrat, Buda'nın yazıları gibi kutsal sayılan metinlerin yorumlarına dayanarak dinsel inancın içeriğine, tektanrılılığa, tanrının eril imgesine, Meryem'in tabi konumu ve bakire imgesine yönelik eleştiriler geliştirmişlerdir, hem de dinsel kurumların eril ve hiyerarşik örgütlenme biçimine. Yine bu kadınlar, insanlığın kurtuluşunun taşıyıcısı olan biricik bir dinde içerilen biricik bir dinsel "hakikat"in varlığını sorgulamışlardır. Bu eleştiriler onların kendi inançlarında birtakım dönüşümler tasarlamalarına, ya da kadim inançlara dayanan ve hem tanrıçalar, büyücüler gibi dişil simgelere, hem de putperest olarak görülen ayin biçimlerine sahip çıkan yeni dinsel gruplar oluşturmalarına yol açmıştır.

Feminist araştırmalar ayrıca din sosyolojisi alanını sorgulamış ve klasik yaklaşımın cinsiyetçiliğini gün ışığına çıkarmıştır. *Les formes élémentaires de la vie religieuse* [Dini Hayatın İlkel Biçimleri] (1912) adlı kitabında Durkheim, dinlerin ve toplumun oluşturucu öğesi olarak kutsal olanla kutsal olmayan arasında keskin bir bölünmeyi öne sürmüştür. Ona göre, hem kutsalın taşıyıcıları hem de yeni ilişkileri, hatta toplumun kendisini yaratan inançların ve ayinlerin başkahramanları sadece erkeklerdir. Kadın-

lara gelince, onlar kutsal olmayanın, kendini sürekli yineleyen gündelik yaşamın tarafına atılmışlardır, dolayısıyla da yaratıcı bir gücün taşıyıcısı olma yeteneğinden yoksundurlar. Ayinler ve inançlar, erkeklerin modern ve laik toplumlarda bile kadınlarınkinden ayrı olan ideal dünyasını ayakta tutmaya hizmet etmelidir. Max Weber (1920) iki farklı tip dinden söz eder. İlk tipten dinlerin temelinde çilecilik ve akılcılık yatar; bunlar bizzat toplumun içinde eylemliliği öğütler ve kahraman, karizmatik önder ya da peygamberlik mertebesine izin verir. Bu dinler erkeklerle bağdaştırılır. Ötekiler ise, büyüsel, esritici bir özellik taşırlar ve erotizm içeren, aşka yönelik dinlerdir; eylemden uzak durur ve kadınlarla bağdaştırılır.

Dinsel erkin doğasını ve işleyişini tahlil eden feminist sosyologlar, kullanılan kategorilerin soyut bir biçimde ele alınmasının ve cinsiyet ilişkileri açısından yansız olarak görülmesinin, dinsel kurumların gerçekliğinin temel öğelerinin algılanmasını nasıl engellediğini göstermişlerdir. Bu sosyologlar, dinsel erkin dayanağının cinsiyete dayalı toplumsal işbölümü olduğunu ortaya koymuşlardır. Örneğin Roma Katolikliğinde din adamları/laikler ayırımı erkeklerle kadınlar arasındaki ayrılığa işaret eder; laikler kadınlardan ibaret olmasalar da, dinsel erk erkeklerin tekelindedir. Roma Katolikliğinde, papazlık görevinde bekârlığın zorunlu olması, kadınları, kutsalı kirletenler konumuna yerleştirir: İnananlar topluluğuyla kutsal arasında bağ kurmaya yönelik ayinsel işlevleri yerine getirebilmesi için, rahibin hiçbir kadına dokunmaması gerekmektedir. Dolayısıyla, kadınların din alanındaki tabiyeti, yalnızca kadınların kiliselerde ve başka din kurumlarında yöneticilik konumuna erişmelerinin nesnel olarak olanaksız oluşunda ortaya çıkmaz. Daha genel olarak din alanının bütününde ve onun her bir bileşeninde; söylemde, temsillerde, pratiklerde, bu tabiyet, genel olarak toplumda ve daha özel olarak din alanında işlerliği olan toplumsal ilişkilerin ifadesi olarak imlenebilir ve bu şekilde tahlil edilebilir. Yine de, din kurumlarının kadınları dışlama ve içerme mekanizmalarının karmaşıklığı ve çokanlamlılığı, kadınlar lehine bazı yer değiştirmeleri olanaklı kılacak çelişkilerin ve çatışmaların ortaya çıkmasına izin vermektedir.

Dinlerin çift anlamlılığı

Bu alandaki en canlı tartışmalardan biri, din alanında kadınlar lehine değişimlerin gerçek imkânlarının olup olmadığı üzerinedir; bu konuda birbirinden farklı iki yaklaşım ayırt edilebilir. Mary Daly (1973) gibi bazı kadın uzmanlara göre, mevcut dinler katıksız erkek egemenliği alanlarıdır ve kadınlar bu alanda dinsel grupların ve kiliselerin gücüne maruz kalmaktadırlar. Tarihsel dinlere özgü erkek-merkezlilik onların içkin, dolayısıyla da değişmez bir öğesidir. Böyle olunca, kadınların dinsel yatırımları, muhafazakârlıklarının kanıtını oluşturmaktadır. Dinbilimci Elisabeth Schüssler Fiorenza (1986) gibi başka uzmanlara göreyse, kiliselerde kurumsallaşmış dinlerin sorunu erkeklerin bu dinlere el koymuş olmalarıdır. Bir başka yaklaşım daha çok kurumsal erk ve kadınların dine bulaşmalarının toplumsal ve siyasal sonuçları üzerinde durur. Carol Drogus (1997) ve Maria José F. Rosado Nunes'in (2000) Brezilya'daki Katoliklik üzerine çalışmaları gibi, bu doğrultudaki bazı ampirik çalışmalar dinlerin karmaşık ve çift anlamlı toplumsal gerçeklikler olduğunu göstermektedir. Burada söz konusu olan, görünürde toplumsal cinsiyet ilişkilerinin dışında kalan sembolik faaliyetlerin -inançlar, ayinler ve söylemlerin- ve dinsel erkin örgütlenme biçiminin gerçekte nasıl bu ilişkiler tarafından şekillendiğini kavramaktır.

Yeni araştırma alanları

Modern toplumları biçimlendiren laikleş sürecine karşı en kentlileşmiş toplumlarda olsun modernlikten uzak toplumlarda olsun, dinler kadınlar üzerinde büyük bir çekim gücü oluşturmaya devam etmektedir. Dünyadaki farklı dinlerin, son dönemlerde de mezheplerin tabanlarının en büyük bölümünü hâlâ kadınlar oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu yatırımın kadın kitleleri açısından sonuçlarının incelenmesi güncelliğini korumaktadır. Kadınların dinsel görüngülerle olan ilişkilerini ve tarihsel dinler içindeki yerlerini kavramak ve açıklamak için sürdürülen feminist araştırmaların önünde çeşitli alanlar açılmaktadır. Doğu'da olduğu gibi Batı'da da, din alanında günümüzde ortaya çıkan değişimlerin kadınların ve bunun sonucunda erkeklerin yaşamlarındaki etkileri nelerdir? Erkeklerin yönettiği ve kadınların yaşamlarına ve bedenlerine giderek artan bir biçimde

müdahale eden köktendinci grupların çoğalması ne anlam taşımaktadır? Cinsel hakların ve üreme haklarının talep edildiği bir bağlamda, dinler hangi yollarla kadınların bedenlerine el koymaya ve onların üreme kapasitelerini ve cinselliklerini denetlemeye çalışmaktadırlar? Ayrıca geriye, kadınlar tarafından yeni dinsel pratik, söylem ve sembollerin üretilmesinin koşullarını ve bunların dinler ve kadın-erkek tüm inananlar üzerindeki etkilerinin tahlil edilmesi kalmaktadır. Nihayet, dinlerin üçüncü binyıl toplumlarındaki gerçekliğini kavramak için, yeni alanlar açan ampirik araştırmalar yapmak gerekmektedir.

Maria José F. ROSADO NUNES

↘Cinsellik • Egemenlik • İktidar(lar)

Caron, Anita (ed.), *Femmes et pouvoir dans l'Église*, Montréal: VLB, 1991, 254 s. Erickson, Victoria Lee, Where Silence Speaks. *Feminism, Social Theory and Religion*, Minneapolis: Fortress Pres, 1993, 219 s.

Gross, Rita, *Feminism and Religion. An Introduction*, Boston: Beacon Pres, 1996, 279 s.

Rosado Nunes, Maria José F., "Women, Family and Catholicism in Brasil: The Issue of Power", Sharon K. Houseknecht, Jerry Pankhurst, *Family, Religion and Social Change in Diverse Societies* (New York-Oxford: Oxford University Press, 2000) içinde, s. 347-362.

Schüssler Fiorenza, Elisabeth, *En mémoire d'Elle. Essai de reconstruction des origines chrétiennes selon la théologie féministe*, Paris: Cerf, 1986, 482 s.

Sharma, Arvind (ed.), *Women in World Religions*, Albany: State University of New York Press, 1987, 302 s.

EGEMENLİK

İki grup ya da bireyler sınıfı arasındaki bütün egemenlik ilişkileri, egemenlik altında olanları (erkek ya da kadın) kısıtlamalara, tabiyete ve köleliğe maruz bırakır. Egemenliğin aynı zamanda hem sonucu hem de garantisi olan yapısal bir asimetri getirir: Gruplardan birisi kendini, bütünün temsilcisi ve evrensel olarak kabul ettirilen toplumsal norm ve değerlerin tek taşıyıcısı olarak sunar. Bu norm ve değerler evrenseldir: Öteki grubunkiler belirtik olarak tikel diye adlandırılır. Ötekinin tikelliği adına, egemen grup onun üzerinde sürekli bir denetim uygular; ötekinin haklarının sınırlarını belirleyerek haklara el koyar ve ötekini, her tür sözleşme yapma gücünden yoksun bırakan bir konumda tutar (Apfelbaum, 1979/1999). Egemenlik ilişkisini oluşturan asimetri kendini sadece toplumsal pratiklerde göstermez, aynı zamanda bilinç düzleminde ve hatta kimlik stratejilerinde de söz konusudur.

"Egemenlik ilişkileri" yerine sıklıkla ve istismar edilerek "iktidar ilişkileri" ifadesinin kullanılması, egemenliğin, belirli koşullarda tersine döndürülebilecek bir güç ilişkisine indirgenmesine ve ona özgü olan indirgenemez sonuçların görülmemesine yol açmaktadır.

Tarihsel perspektif

Burada verilmiş olan anlamıyla egemenlik, toplumsal bilimlerin söylem alanında gecikerek ortaya çıkmıştır. Örneğin, egemenliği toplumun örgütlenme biçimlerinin ve toplumsal katmanlaşmanın sosyolojik tahlili çerçevesinde ele alan Max Weber (1921) için, egemenlik iktidarın baş biçimle-

rinden biridir. Meşruiyet, duruma göre, 1) göreneklerden ve gelenekten (geleneksel egemenlik); 2) demokratik yollarla oluşturulmuş anayasal hukuktan (hukuksal egemenlik); 3) önderin kişisel değerinden ya da olağandışı yeteneklerinden (karizmatik egemenlik) kaynaklanır. Bütün ekonomik ilişkilerin pazarlık içinde olan ve çatışmalı bir biçimde sözleşme yapan eşler arasında geçtiğini ileri süren neoklasik teorinin tersine, bazı iktisatçılar, özellikle de Marksistler taraflar arasında asimetrik ilişkilerin var olduğunu kabul ederler.

Egemenlik ilişkileri ilkin, 1960'lardaki özgürleşme hareketleri içinde tespit ve ifşa edilmiştir. Her bir özgül baskının uygulanışının büründüğü biçimlerin çeşitliliğin ötesinde, ortak bir yapısal benzerliği gözlemek mümkündür: Bütün toplumsal ilişkilerin merkezinde egemenlik ilişkileri ve statü eşitsizlikleri yatar. Tarihsel olarak, bu düşünce biçimini sömürge baskısının tahlili başlatmıştır (örneğin bkz. Aimé Césaire, Franz Fanon ve ayrıca Albert Memmi). Bu sonuncu yazar (1968/1973) sömürge baskısının işleyiş mekanizmalarını egemenlik atındaki çeşitli kişilikler aracılığıyla betimler: Yahudi, siyah, kadın, sömürgeleştirilmiş insan, uşak. Michel Foucault (1976) iktidarı özellikle cinsellik alanında tahlil etmiş ve onun bu alandaki sonuçlarını açığa çıkarmıştır; buna karşılık 1970'lerin ortasında feministlerin, toplumsal cinsiyet egemenliğini ve kadınlar sınıfına erkekler sınıfı tarafından el konmasının maddi niteliğini ifşa eden sorular geliştirmeleriyle birlikte, egemenlik sorunsalı sözcüğün tam anlamıyla bir patlama göstermiştir. Bununla neredeyse eşzamanlı olarak, antropoloji (Mathieu, 1978, 1985b; Tabet, 1979), sosyoloji (Guillaumin, 1978/1992) ve sosyal psikoloji (Weinstein, 1968/1997) alanlarında, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ve egemenlik altındakilerin egemenlerin vesayeti altına alınmalarının çeşitli yüzlerini gün ışığına çıkaran, aynı doğrultuda birçok tahlil yayınlanır.

Toplumsal cinsiyet egemenliği ve epistemolojik kapsamı

Bu tahliller bir gedik açmış ve eleştiriyi teorik ve epistemolojik alana taşımıştır. Bu da toplumsal bilimlerin, o güne dek kendiliğinden doğru olduğu düşünülen temellerinden kimilerinin esaslı bir biçimde gözden geçiril-

mesi zorunluluğunu doğurmuştur. Toplumsal cinsiyet egemenliğinin tarihsel, toplumsal ve ideolojik kuruluşunun tahlili, o dönemde toplumsal bilimlerin kuramsallaştırma tarzlarında baskın olan ve erkeklerle kadınlar arasındaki "farklılıklar"ı doğallaştırma eğilimini taşıyan doğalcı varsayımları köklü bir biçimde sarsar; erkek ve kadın kategorilerini toplumsal olarak türdeş kategoriler gibi ele alan bir yöntem anlayışının temellerini sorgular. O noktadan itibaren, kimi teorik, epistemolojik ve metodolojik seçeneklerin bizzat kendileri toplumsal cinsiyet egemenliğinin sonuçları olarak görünmeye başlar.

Kendimizle onlar –erkekler ya da kadınlar– arasında indirgenemez bir duvar yükseltmek; bir ayırım getirmek; [onları –G.A.-S.] iyice tikelleştirmek için, kendilerini "doğal" ya da evrensel hakikatler olarak sunan temsiller ve normlar bütünü adına damgalamak ve hepsinin ötesinde, toplumsal sözleşmeyle ilgili kararların oluşturulduğu toplumsal mekândan dışlamak, egemenlik kurma biçimlerinin başvurduğu silahlardandır. Egemenlik ilişkisinde ötekini görünmez kılmak söz konusudur: Onun basit, özel bir durumdan ibaret olduğu ve bu yüzden de geçerli bir muhatap olarak alınamayacağı düşüncesini olumlamak, dolaylı olarak, egemenin evrensel olanın temsilcisi konumuna gelmesini güvence altına alır. Egemenlik pratiğinin, ötekinin mülksüzleştirilmesi ve vesayet altına alınmasının, kadınlann bedenlerine el konmasının bedeli budur.

Bunun dışında, erkeklerle kadınların ve daha genel olarak egemenlerle egemenlik altında olanların farklı yapısal konumları, durumun bilgisi ve kavranışıyla ilgili olarak da köklü bir asimetri getirir; öyle ki, erkek egemenliğiyle ilgilenmek kendiliğinden, kadınların ezilmesinden kaygı duyulduğu anlamına gelmez (Mathieu, 1999). Bu yapısal konum, erkeklerle kadınların kendilerini nasıl temsil ettiklerini, birbirleriyle sürdürdükleri ilişkileri nasıl kurduklarını ve yönettiklerini ve daha geniş anlamda toplumsal, kamusal ve özel alanla ilişkilerini belirler. Aynı biçimde, kişisel kimlik ile öznellik ve daha genel olarak bireyleşmenin psişik biçimleri de, egemenlik ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin somut işleyişinde öznenin işgal ettiği tekil yerin bileşkesidir (Mathieu, 1985b/1991a, s. 140-141).

Egemenlik ve rıza

Maurice Godelier'ye (1978) göre, egemenliğin belirleyici bileşeni, kadınların erkeklerden gördüğü şiddetten çok, egemenlik altında olanların cinsiyetler arasındaki ilişkilere dair erkek bakışına gösterdikleri rızadır. Bu yaklaşımın tartışmaya yol açmış olması, herkesin sözleşmenin koşulları konusunda tam bir bilgi/bilince sahip olduğu ve tam bir seçme özgürlüğünün var olduğu, simetrik, eşitler arası bir ilişkiyi varsaymasındandır. Başka bir deyişle, bu bakış açısında, ezilen, etki altındaki özne değilmiş de tam bir özneymiş, bir toplumsal failmiş gibi sunulmaktadır. Oysa ezenler ve ezilenler, eşitler arası bir sözleşme çerçevesi içinde yer almazlar. Dolayısıyla, ezilenlerin egemenlerin tanımladığı koşullara rıza gösterebileceklerini ileri sürmek terimler arasında bir çelişkidir (Mathieu, 1985b/1991a, s. 213 vd).

Öte yandan Pierre Bourdieu de "ezilenin egemene (dolayısıyla egemenliğe) vermeden edemeyeceği" (1998, s. 41) onayı, onunla kurmadan edemeyeceği suç ortaklığını vurgular: "(Ezilen), egemenle paylaştığı" ve egemenlik ilişkisinin çeşitli hallerinin "cisimleşmesi"nin ürünleri olan "düşünce kalıplarından başkalarına sahip olmadığı" ölçüde böyledir bu. İşte, sonuçları ve etkililik koşulları, süreklilik kazanan eğilimler olarak bedene kazınan sembolik şiddet böyle kurulur (agy, s. 45); öyle ki, toplumsal yasaklar doğallaştırılır ve bilince çıkmaya direnirler. (Yazar, bilincin denetimi dışındaki bir "büyülenmiş boyun eğiş"ten söz etmektedir.)

Sembolik şiddetin saydam olmayan ve durağan niteliği üzerinde ısrarla duran Bourdieu, düşünümsel bir tarzda kendine şu soruyu hiçbir zaman sormaz: Erkekler sınıfının ve bilimsel otoritenin temsilcisi olarak, erkek egemenliğinin yeniden üretilmesine ve kalıcılığına o nasıl katkıda bulunmaktadır? Bu konuda, tıpkı Godelier (1978) gibi o da, "böyle bir şey statükoyu tehdit edeceği için, egemen konumunun getirdiği ayrıcalıkları kuramsallaştırmaktan hiç hoşlanmayan Batılı erkek düşünce geleneği"nin (Hurtado, 1996) temsilciliğini yapmaktadır.

"Olası getiriler ile götürüler ve çıkarlar her iki taraf için aynı olmadığı ölçüde, konuşanın cinsiyet ilişkileri alanındaki yerine bağlı olarak bilgi de aynı olmayacaktır" (Mathieu, 1985b/1991a, s. 140). Dolayısıyla bilgi, toplumu baştan sona kateden egemenlik ilişkilerinin bir ifadesidir. Egemenliğin hizmetinde bir araç haline gelmektedir bilgi. Ezilenler için, söz alıp bu-

nu dile getirecek sözleri bulmak, egemenliğe direnme ve onunla mücadele etme biçimlerinden birisidir (Apfelbaum, 1979/1999). Kadınların sözünün yeniden kurulmasının, toplumsal bilimler alanındaki ilk taleplerden birisi olması tesadüf değildir; bu söz, niteliksel yöntemlerin (görüşmeler, yaşam öyküleri vb) yeniden başlatılmasının ardındaki etkenlerden biri olmuştur. Ezilen erkek ve kadınların katılımı, soyut, tarih-dışı, insanlığın bütününün temsilcisi olan bir özneyi ele alan, dolayısıyla herkesin özdeş olduğunu ileri süren ve bu yüzden de sadece simetrik ilişkileri tahlil eden bilimin kurgusunda gedikler açmıştır. Bu, bilim camiasının, egemenliğin işleyiş mekanizmalarına toplumsal bilim alanında hak ettikleri epistemolojik konumu tanıma konusunda süregelen isteksizliğini kısmen açıklamak-tadır.

Erika APFELBAUM

↘ **Cinsiyet farklılığı (teorileri)** • Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet • **Eğitim ve sosyalizasyon** • **Eşitlik** • İktidar(lar) • Kadınlık, erkeklik, erkeksilik • **Şiddet biçimleri**

Apfelbaum, Erika, "Relations of Domination and Movements for Liberation: An Analysis of Power between Groups", Stephen Worchel, William G. Austin (ed.), *The Social Psychology of Intergroup Relations* (Monterey: Cole, 1979) içinde, s. 188-204. [Yeniden basımı: *Feminism and Psychology* (1999, sayı 3) içinde, s. 267-273.]

Foucault, Michel, *La volonté de savoir*, Paris: Gallimard, 1976, 211 s.

Guillaumin, Colette, "Pratique du povoir et idée de Nature", *Questions Féministes*, 1978, sayı 2 ve 3. [Yeniden basımı: C. Guillaumin, *Sexe, race et pratique du pouvoir. L'idée de Nature* (Paris: Côté femmes, 1992) içinde, s. 13-82.]

Hurtado, Aida, *The Color of Privilege. Three Blasphemies on Race and Feminism*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996, 203 s.

Mathieu, Nicole-Claude, "Quand céder n'est pas consentir. Des déterminatiors matérielles et psychiques de la conscience dominée des femmes, et de quelques-unes de leurs interprétations en ethnologie", Nicole-Claude Mathieu (ed.), *L'arraisonnement des femmes. Essai en anthropologie des sexes* (Paris: Éd. De l'EHESS, 1985b) içinde, s. 169-245. [Yeniden basımı: NicoleClaude Mathieu, *L'anatomie politique* (Paris: Côté femmes, 1991a) içinde, s. 131-225.]

—, "Bourdieu ou le pouvoir auto-hypnotique de la domination masculine", *Les Temps modernes*, Mayıs-Haziran 1999, sayı 604, s. 286-324.

EĞİTİM VE SOSYALİZASYON

Eğitim, bir topluma yeni üyelerin bireysel ve kolektif katılımını mümkün kılar. Bu anlamda eğitim toplumsal yeniden üretimin bir parçasıdır. Fransa'da eğitim sosyolojisinin kurucusu olan Durkheim'ın (1922) tanımı iki kavramı birleştirmektedir: "Eğitim, yetişkin kuşakların, henüz toplumsal yaşam için yeterince olgunlaşmamış olanlar üzerindeki eylemidir..." ve "genç kuşağın, her birimizin içindeki toplumsal varlığı oluşturmayı hedefleyen sistematik bir sosyalizasyonuna dayanır." Yazara göre, eğitim her şeyden önce, toplumun kendi varoluş biçimini sürekli olarak yenilemesinin aracıdır.

Eğitimin bir ya da birçok tasarımı gerçekleştiren amaçlı niteliğiyle, daha çok karşılıklı etkilere dayanan ve toplumsal etkileşimlerin tümünün birden etkisiyle işleyen sosyalizasyon, günümüzde karşı karşıya getirilmektedir. Böyle olunca, ortaya çıkan sorunlardan birisi, sosyalizasyonun okul, aile, arkadaş grubu, medya, meslek çevreleri gibi farklı kerteleri arasında nasıl bölündüğü ve bu kerteler arasındaki ilişki sistemleridir.

Eğitim sosyolojisi ve toplumsal cinsiyet ilişkileri

1970'lerde Fransız eğitim sosyolojisi her şeyden önce okul, okulun yapısı ve öğrencilerin okula giriş ve okuldan çıkış akışları üzerinde durmaktaydı. Bu dönemde esas sorunsalı okul başarısındaki toplumsal eşitsizlikler oluşturmaktadır ve temel tartışma toplumsal akışkanlık ve toplumsal yeniden üretim etkeni olarak okulun rolü üzerindedir. Bu bakışta cinsiyet eşitsizlik-

leri hesaba katılmaz (Kandel, 1975; Duru-Bellat, 1994); kız çocukların eğitimi konusundaki birkaç çalışma ise ayrı bir hikâyeye dayanmaktadır.

Bütün yurttaşların eğitim alanında fırsat eşitliğine sahip olması ilkesinin –gecikerek– cinsiyete uygulanması adına 1970'lerde karma eğitimin yaygınlaştırılması, kız çocuklarla erkek çocukları bir arada eğitme ve başarılarını doğrudan karşılaştırma olanağını sunmaktadır. Okullaşmadaki gecikmelerinden doğan arayı kapattıktan sonra kız çocuklar, okulda kalma süreleri bakımından "eğitimde daha büyük bir başarı" göstermektedirler; bu saptama, eşitsizliklerin okul aracılığıyla yeniden üretildiği yolundaki anlayışı sarsacaktır.

Ne var ki, son dönemde toplumsal cinsiyet ilişkileri sorunsalına dayanarak yapılmış çalışmalar bu iyimserliği azaltmaktadır: Sınıf ve cinsiyet temelli eleme mekanizmalarının ilkeleri farklı olmakla birlikte, bu çalışmalar, okulun cinsiyete dayalı işbölümünün sürmesinde önemli bir halka olmaya devam ettiğini göstermektedir. Boylamasına[1] bakış açısı sayesinde, kurumların gündelik yaşamında, yönlendirme sürecinin farklı aşamalarında ve meslek yaşamında diplomaların kullanılması ve değerlendirilmesi sürecinde, eğitim alanındaki farklı aktörlerin değişen davranışlarının gözlemlenmesi suretiyle, eğitim güzergâhındaki farklılıkların tahlil edilmesi olanaklı hale gelmiştir. Dolayısıyla, şu saptamayı yapmak mümkündür: Kız çocuklar ilköğretimde ve genel olarak öğretimde erkek çocuklardan daha başarılı olmalarına ve bu yüzden de bakalorya aşamasına ve yüksek öğretime daha büyük sayılarda gelmelerine karşın, bu aşamada genellikle, hizmet, ticaret, eğitim, sağlık sektörleri gibi, geleneksel olarak kadına aile içinde atfedilen işlevlerin toplumsallaşmış biçimleri olan mesleklere açılan az sayıda kanala mahkûm edilirler. Buna karşılık, bilimsel ve teknik mesleklere girişte eşitsizlikler varlıklarını sürdürmektedir.

Böylece sorunsalın yönü, okulun kız çocukları tarafından iyi değerlendirilmemesini açıklayan süreçlere doğru kaymaktadır. Eğitim becerilerinin tahliline dayanan çalışmalar, cinsiyete dayalı işbölümünün bu şekilde yeniden üretilmesinin mekanizmalarını anlamak için "doğal" eğilim farklılıklarından ziyade yönlendirme mekanizmalarına yönelmek gerektiğini göstermiştir. Kimi araştırmacılar, yönlendirilme aşamasında kız çocukların

---

[1] Fransızcası *longitudinal* –ç.n

eğitimlerinin bu biçimde değersizleştirilmesinde, her şeyden önce erkek ve kız çocukların ilk sosyalizasyon süreçlerinin etkisi olduğunu, bunun da, öğretmenlerin öğrencilerin cinsiyetine göre farklılaşan davranışlarıyla güçlendiğini savunmaktadırlar. Kimileri ise bunu, kız çocuklar tarafından yapılmış "akılcı bir seçim," aile yaşamıyla meslek yaşamının güç "uyumlulaştırılabilir" olmasından doğan sorunları öngören bir hesaplama olarak yorumlamaktadırlar; zira cinsiyete dayalı işbölümünün varlığını sürdürmesi nedeniyle, bu uyumlulaştırma çabasında yük büyük ölçüde kadınların omuzlarındadır.

Bunların ötesinde, aileyle ve meslek yapılarıyla karşılaştırıldığında bizzat okulun rolünün ne olduğu konusunda bir tartışma sürmektedir: Okul bir özgürleşme aracı mıdır, yoksa egemenlik ilişkilerinin sürdürülmesinin bir aracı mı?

Cinsiyetlerin farklılaşan sosyalizasyonu

Okulun özgül rolü sorununu ele almanın bir başka yolu da sosyalizasyon kavramına sahip çıkmaktır. Bu kavram, sosyal antropoloji, sosyal psikoloji ve ayrıca ekonomi gibi birçok disiplinde kullanılmaktadır.

Sosyoloji alanında bu terim önceleri işlevselci yaklaşım tarafından, cinsiyet rollerinin yerleştirilmesini betimlemek üzere kullanılmıştır. Bu birinci bakışa göre toplum, cinsiyetlerin temel bir ikilik oluşturduğuna ilişkin toplumsal bir uzlaşı temelinde işler. Bu ikilik, doğal bir farklılığa, toplumsal rollerin tamamlayıcılığını ima eden biyolojik bir ikili kategorileştirmeye dayanmaktadır. Toplumsal dengenin sürmesi için toplumun yeni üyeleri olan bireylerin, benimsenmiş olan davranış normlarını içselleştirmeleri gerekmektedir.

İkinci bir yaklaşım bu bakışı eleştirmekte ve davranış modellerinin aktarılmasındaki zorlama ve baskı boyutunu vurgulamaktadır. Bir dizi feminist çalışma, eğitimin hiyerarşik bir cinsiyet farklılığı modeli kurduğunu ve özellikle de bebeklikten itibaren cinsiyetli bedenlerin toplumsal olarak üretilmeleri sürecini açığa çıkarmaktadır. Daha 1914'te Madeleine Pelletier, zihinsel yetişmenin bir parçası olan, boyun eğmek üzere eğitilme sürecine açıklık getirir. Simone de Beauvoir (1949), kız çocukların faaliyetini ve özerkliğini sınırlandıran ve onların erkekler gibi birer "özne" olarak kendilerini ortaya koymalarını engelleyen geleneksel eğitimi betimler. Öte yan-

dan, Elena G. Belotti (1974) cinsiyet farklılıklarının, ebeveynlerin ve öğretmenlerin çocuğun cinsiyetine göre davranmaları suretiyle oluşturulduğunu gösterir.

Kadınların kurtuluşu hareketi içinde, kadın kimliği kavramı konusunda feministler arasında bir tartışma gelişir (*Les temps modernes*, 1976); bu tartışma 1970'lere damgasını vuracak olan, eşitlikçi feminizm ile farklılıkçı feminizm arasındaki karşıtlık çerçevesi içinde yer almaktadır. Nitekim bazı feministler, Elena G. Belotti'nin yaklaşımını, "erkek" modelini insan niteliklerinin gelişmesinin tek evrensel modeli olarak öne sürdüğü için eleştirirler. Oysa demektedir bu feministler, "–Ezilme içinde ortaya çıkmış olsa da– kadınların özgüllüğünün bize kazandırabileceği şeyi neden reddedelim?"

Daha yakın dönemde, egemenlik teorileri, toplumsal cinsiyet ilişkileriyle ilgili yeni bir düşünce ve tartışma alanı açmaktadır. Sosyalizasyon süreçlerinde cinsiyetli bedenlerin kuruluşunun önemini Colette Guillaumin (1992) kuramlaştırmıştır. Egemenlik konusundaki maddeci yaklaşımında yazar, kadınların çocukluk oyunlarından çalıştırılmalarına geçişi sağlayan "cinsiyetli bedenlerin yetiştirilmesi" sürecine açıklık getirir. Pierre Bourdieu'ye (1998) göre sosyalizasyon, "habitus"un üretilme süreci olarak, ilkin cinsiyetli bedenin üretilmesiyle başlar; böylelikle bu beden erkek "egemenliğinin gerçekleştirmesi gereken işlerden biri" haline gelir. Bourdieu'nün büyük polemiklere yol açan teorisi, kadınların, yazara göre kurulu düzene boyun eğmelerini ve egemenliğe rıza göstermelerini güvence altına alan "sembolik şiddet" kavramına dayanmaktadır.

Toplumsal cinsiyetin üretilmesi

Sosyalizasyonu aktif bir süreç olarak ele alan yeni yaklaşımlar için, sosyal psikoloji, antropoloji ve etkileşimci sosyoloji alanlarında Anglosakson ülkelerde yapılan çalışmalara dönebiliriz. Bu bağlamda yapılmaya çalışılan şey, cinsiyet farklılığının ve toplumsal cinsiyetin toplumsal olarak üretildiği ve yeniden üretildiği toplumsal etkileşim durumlarını betimlemektir: "Her yeni kuşağın yetişkin toplum tarafından 'sosyalizasyonu,' sadece bireylere doğrudan uygulanan pekiştirme ve baskı mekanizmalarının bir sonucu değildir; bu aynı zamanda, çocukların ileride kendi davranışlarına rehberlik edecek olan cinsiyet kategorilerini oluştururken kullandıkları

malzemelerin bir sonucudur" (Jacoby, 1990). Bu bakışta vurgu, karma eğitim gibi, "sosyalizasyon sürecinden geçen" gençlerin belirli bir durumda kendilerinden beklenecek olan toplumsal cinsiyet davranışlarının çıraklığını yaptıkları ve kendi adlarına uygun sayılacak yanıtları oluşturdukları, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin edimselleştiği durumlar üzerindedir. Bu tarz bir yaklaşım, verili bir durumu şekillendiren toplumsal ilişkileri hesaba katmayı mümkün kılmaktadır; zira toplumsal cinsiyet ilişkileri, egemen gruplarla egemenlik altındaki gruplar arasındaki ilişkilerin bir prototipi ya da yalın bir örneği olarak görülebilir.

Aynı biçimde, cinsiyetçi ya da ırkçı kategorileştirme biçimlerinin okuldaki üretimi; kurum içindeki ve bireyler arasındaki çatışmalarda sergilenen gündelik davranışlar aracılığıyla, hem yetişkinler ve çocuklar arasındaki, hem de çocukların kendi aralarındaki ilişkilere karmaşık bir biçimde müdahil olur. Fransa'da, eğitim sosyolojisi alanındaki, eğitim deneyimiyle, "gizli müfredat"la ve aile/okul etkileşimiyle ilgili araştırmalar gittikçe artan bir sıklıkla cinsiyet farklılığını bir değişken olarak çalışmalarına katmaktadırlar. Ancak, bilgiyle kurulan ilişki ve kadınların bilimsel mesleklere girmesi, okullaşmanın değişik evrelerinde karma eğitimin büründüğü biçimler ve eğitim süreçlerinin cinsiyet açısından ele alınması gibi toplumsal cinsiyet sorunsalları ile toplumsal sınıf ve ebeveynlerin milliyeti türünden başka toplumsal özellikleri bütünleştiren çalışmaların sayısı hâlâ çok azdır.

Claude ZAIDMAN

↘Aile • Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet • Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Egemenlik • Eşitlik • Karmalık • Kuşaklar arası aktarımlar • Zanaat, meslek, iş

Baudelot, Christian ve Establet, Roger, *Allez les filles!*, Paris: Seuil, 1992, 351 s.

Duru-Bellat, Marie, "La 'découverte' de la variable sexe et ses implications théoriques dans la sociologie de l'éducation française contemporaine", *Nouvelles questions féministes*, 1994, cilt 15, sayı 1, s. 35-68.

——, "Note de synthèse: filles et garçons à l'école, approches psychologiques et psychosociales. 1. Des scolarités sexuées, reşet de différences d'aptitudes ou de différences d'attitudes?", *Revue française de pédagogie*, 1995, sayı 109, s. 111-143; "2.

La construction sociale de la différence entre les sexes", *Revue française de pédagogie*, 1995, sayı 110, s. 75-111.

Marıassein, Michel de (yay. haz.), *De l'égalité des sexes*, Paris: CNDP, 1995, 317 s.

Mosconi, Nicole, *Femmes et rapport au savoir. La société, l'école et la division sexuelle des savoirs*, Paris: L'Harmattan, 1994, 362 s.

Zaidman, Claude, *La mixité à l'école primaire*, Paris: L'Harmattan, 1996, 238 s.

EMEK (KAVRAMI)

Klasik ekonomi politik tarafından biçimselleştirilmiş haliyle modern emek kavramı ikili bir tanıma gönderme yapmaktadır.

Bunlardan ilki, antropolojik bir tanım olarak ortaya çıkmaktadır; bu tanımda emek, insan eyleminin genel ve insan cinsine ilişkin bir özelliğini oluşturur. Marx'a (1876/1965) göre, emek öncelikle insan ile doğa arasında gerçekleşen bir edimdir. İnsanın kendisi, bu edimde, doğa karşısında özgül bir doğal güç rolü oynar. Maddeleri yaşamı için yararlı olacak bir biçime sokarak özümsemek amacıyla, zekâsını ve gücünü harekete geçirir. İnsan bu hareketiyle dış doğa üzerinde etkide bulunur ve onu değiştirirken, aynı zamanda kendi doğasını da değiştirir ve onda uyur halde olan yetilerini geliştirir.

İkinci tanım, insanla doğa arasındaki alışverişin belirlenmiş toplumsal koşullar içinde gerçekleştiğini belirterek, ilkini yeniden yorumlamaktadır: Zanaatçılık koşulları içinde mi bulunmaktayız, kölelik koşulları içinde mi, yoksa ücretli emek koşullarında mı? Yararlı emek, köle gözetleyicisinin kırbacı altında mı harcanmaktadır, yoksa kapitalistin, kendi çıkarını gözeten gözü altında mı? Ücretli emek kavramı, ancak bu yeniden yorumlamadan hareketle ileri sürülebilir: Ücretli emekçi, emeğinin ürününün ait olduğu kapitalistin denetimi altında çalışır.

Bu ikili tanımın değeri, emek faaliyetini iki tür ilişkinin (insan/doğa, insan/insan) tam iç içe girdiği yere yerleştirmesinde yatar; ama yine de bu tanım çok büyük ölçüde yetersiz kalmaktadır. İlkin, cinsiyetsiz bir emek

modelinden hareket ettiği için yetersizdir. Emeğin öznesi –insan–[1] bu tanımda, evrensel olan diye sunulmaktadır; gerçekte ise, evrensel olarak kurulan, erkektir. İkinci olarak, ortaya konan bu ilişkiler birbiriyle aynı biçimde kavranmadığı için, başka bir açıdan da sorunludur bu tanım. Toplumsal ilişkiler –emeğin toplumsal koşulları– tarihselleştirilmiş olduğu halde, insan/doğa ilişkileri, insan yaşamının üretilmesinin değişmez bir dayanağı olarak doğallaştırılma ve dondurulma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Dolayısıyla bu ikili tanım ancak, cinsiyetlendirmenin hesaba katılmasını olanaklı kılacak biçimde, bu ilişkilerin her zaman tarihselleştirilmiş biçimde ele alınması koşuluyla anlamlı olmaya devam edebilir. "İnsan"ın toplumsal varlık olduğu savının tüm sonuçlarını göz önüne alacak olursak, insanla doğa arasında genel bir alışveriş yoktur; insanlarla doğalar arasında *her zaman özgülleştirilmiş* olan alışverişler vardır. Ve bu insanların kendileri de erkekler ve kadınlardır: Emeğin cinsiyetinden söz etmek böylece olanaklı hale gelir.

Zaman ve emek

Modern anlamını kazanmadan önce, emek sözcüğü etimolojisi itibariyle, ıstırap ve/veya zorla hareketsizleştirmeyle eşanlamlıydı. Klasik ekonomi politiğin tanımı (XVIII. yüzyıl) emeğe, insan yaşamının maddi üretiminin kökeninde olma erdemini bahşederek onu bir biçimde yüceltmiştir. Ve yüceltilir yüceltilmez, emek yeniden eski anlamına kavuşacaktır; zira ücret boyunduruğu altına giren emek derhal, onu ifa eden açısından yeniden baskı ve ıstırapla eşanlamlı hale gelecektir.

Burada bir tür göz boyama söz konusu değil mi, diye sorulabilir. Çünkü doğmakta olan sınaî kapitalizmle birlikte ortaya çıkan modern anlamda ücretli emeğin aslında hiçbir kökeni yoktur. Kavramın kullanımı da, olgunun kendisi de, daha önce hiç görülmemiş bir biçim altında ortaya çıkar: nesnelleştirilebilir, yani kesin terimlerle betimlenebilir, tahlil edilebilir, usallaştırılabilir, belirlenebilir bir toplumsal faaliyet: genelleyici bir soyutlama içinde ele alınmış bir dizi işlem ve bunları gerçekleştirmek için gerekli

[1] Fransızca metinde doğal olarak, hem insan hem de erkek anlamına gelen *homme* sözcüğü kullanılıyor –ç.n.

olan ölçülebilir zaman... Demek ki "nesnelleştirilebilir faaliyet" deyimi altında gizlenmiş olan bu modern emek, her zaman daha baştan, doğmakta olan ücret ilişkisi içinde ele alınmıştır; zira artık merkezi mesele olan, ücretli işçinin zamanına kapitalist tarafından el konması etrafında kurulmaktadır. Dolayısıyla bu modern emek kavramı, gerçek bir siyasal ve toplumsal zorun etkisi altında ortaya çıkar: nesnelleştirilebilir bir dizi işlemle onları gerçekleştirecek bir insan kapasitesinin birbirinden ayrılması. Bir yanda emek, bir yanda emek gücü. İkisinin arasında da zaman, yani emek ile emekçinin birbirinden kopmasından kaynaklanan üretkenliğin değerlendirilmesindeki merkezi gönderge. Dolayısıyla ücretli emek kavramının doğuşu, nesnelleşmiş bir biçimle öznel bir gücü karşı karşıya getiren bu ayrılmanın tarihidir. Kendini özneleştiren varlık olan emekçi, ilişkilenmek zorunda olduğu şeyin, yani nesnelleşmiş işlemlerin tutsağı haline gelir.

Bunun tersine, ev emeği nesnelleşmenin çok uzağındadır: Aile içindeki duygusal ilişkilerle bağlantılıdır ve kadınların anne ve eş olarak "kullanılabilirliği" üzerinde temellenmiştir (Chabaud-Rychter vd, 1985). Kendini biteviye yineleyen davranış biçimleri ile evin bakımı ve çocukların eğitimiyle ilgili gündelik edimler, "özel" denen alanda sevgi ifadesinin ayrıcalıklı biçimleri olarak, yalnızca kadınlara ayrılmıştır. Erkeklerin bunlardan kaçmak istemeleri meşru görülür. Bu emek ölçülmeye uygun değildir; gerçi onu kavrayabilmek için "zaman bütçesi" yaklaşımı kullanılmıştır, ama söz konusu emeğin doğasının kendisi aydınlatılamamıştır. Emek konusundaki tartışmalarda, bir yanda yalnızca ücretli emek ile öbür yanda ev emeği ya da genel olarak yararlı emek arasında sürekli tereddüt edilmesi, belki de, iki temel meselenin, yani başkasının zamanını ele geçirmek ile yaşamın üretilmesinin birbiriyle karışmaksızın iç içe girdiğinin belirtisidir.

Toplumsal cinsiyet ilişkileri, böylece, bu ikili mesele konusunda özellikle açıklayıcı olan bir bakışı mümkün kılmaktadır. Çünkü bir yandan, başkalarının zamanının ele geçirilmesi bundan böyle yalnızca ücretli emek zamanına indirgenemez. Ücretlilerin zamanının ev emeği zamanı koşuluna bağlı olduğu görülür. Ve kadınlar kitlesel olarak ücretli emeğe katılmaya başladıklarında bunu çifte statü altında yaparlar: ücretliler olarak ve ücretlilerin genel –zamana ilişkin– koşullarını sağlayanlar olarak. Öte yandan, yaşamın üretilmesi, emeğin yararlı boyutunu ima eden bir faaliyet

olarak, kadınlar tarafından, erkeklerin kendilerini konumlandırdıkları ve egemenliklerini kurdukları yaşam alanlarının sınırlarının ötesine taşınır. Dolayısıyla, ev emeği ve mesleki emek, ezilme ve sömürülme, birbirinin üstüne yığılıp birbirine dolandıkça kadınlar için zaman baskısı ikiye bölünse ve ikiye katlansa da, onlar bir yandan da –ücretli, siyasal– yaşam alanları arasındaki, modern toplumu resmi olarak düzenleyen ayrılmayı sorgulayabilecek konumdadırlar.

Emek kavramı ve geleceği

1970'lerden başlayarak emek tahlillerine onun cinsiyetli boyutunu dahil eden araştırmaların gelişmesiyle birlikte, emek kavramının bu tarihsel gelişimi pek çok gündeme getirilmiştir. Danièle Kergoat, cinsiyete dayalı iş-bölümü sorunsalından hareketle, emek kavramının ve vasıflılık gibi bağlantılı kavramların yapısökümüne/yeniden kurulmasına girişir ve ev emeği ile yeniden üretim alanını işin içine dahil eder. Aynı alanda çalışan (CNRS'te ve üniversitede çalışan ve ayrıca kurumların dışında olan) başka araştırmacılarla birlikte, GEDISST'te çalışan kimi araştırmacılar ve D. Kergoat, emeğin yeniden kavramlaştırılmış bir biçimini önermişlerdir. Bu yeniden kavramsallaştırmada, 1) toplumsal cinsiyeti; 2) ev emeğini, emek kavramına dahil etmişlerdir.

Böylece emek kavramı ücretsiz, karşılıksız, meta olmayan, enformel emeğe doğru genişletilir. Mesleki emek ve ev emeği, üretim ve yeniden üretim, ücretliler ve aile, toplumsal sınıf ve toplumsal cinsiyet birbirinden koparılamaz kategoriler olarak ele alınır.

1990'ların durgunluk ve kitlesel işsizlik konjonktüründe eğreti çalışma biçimlerinin gelişmesiyle birlikte, emek ve emeğin krizi tartışması, kamu politikaları önerileriyle yeniden canlanmıştır. İş paylaşımı ve çalışma süresinin kısaltılmasına ilişkin yasalar, günümüzün, "emeğin sonu", "emek değerin sonu" ve "emeğin merkeziliği" konusundaki teorik tartışmasının temel göndergelerinden birini oluşturmuştur. Bu tartışmaya ışık tutmak için ilkin Hannah Arendt'in (1958/1988) ortaya koyduğu üçlü ayırıma dönmek yararlı olacaktır: 1) insanın yaşamını sürdürme zorunluluğunun hükmü altında olan ve tüketimle yok edilecek, geçici şeyler üreten, *animal*

laborans'ın[2] faaliyeti olarak emek; 2) dünyayı yaşanır kılmayı hedefleyen şeyler üreten ve kültürün doğmasına yol açan, *homo faber*'in[3] faaliyeti olarak yapıt; 3) failinden ayrılabilecek şeyler üretmeyen ve insanın diğer insanlar karşısında iradesini yoğunlaştırdığı edimlerden oluşan ve ayrıcalıklı bir mekânda, yani politika mekânında gerçekleştirilen, gerçek anlamda eylem.

Bu ayırım, insan faaliyetleri arasında bir hiyerarşi kurmakta ve bunlardan "emek" olarak adlandırılanını aşağı bir konuma yerleştirmektedir; bunu yaparken de, aynı anda hem bu ayrışmayı sonsuz kılmakta hem de faaliyetlerin her birini kendi kaderine mahkûm etmektedir. Politika, varsayımsal olarak özgürlük alanında yer alır ve özerkliğin ayrıcalıklı evreni olarak seçilirken, modern emek salt yaderklik [*hétéronomie*] boyutuna indirgenir; mesele tümüyle, sanki gerekli olan bu emeğin yıkılması değil de sınırlandırılması ve çevrelenmesi ve özgürleşmenin gerçek kaynaklarının başka alanlarda bulunmasıymış gibi sunulmaktadır. Peki ama kimin özgürleşmesi? Ve neden özgürleşmesi? Emek değerin sonuna ilişkin savların paradoksu şudur: Bu savlar, ücret ilişkisinin dayatılmasının ardında yatan zoru sonsuzlaştırmakta ve insanların büyük çoğunluğu için emeği olduğu gibi bırakmaktadır. Böylece, Arendt'in o çok özlediği Yunan yurttaşlığından esinlenmiş özgürleştirici bir politik ilişkinin, kapitalist sistemin yanı sıra ve ona rağmen gelişebileceğini varsaymaktadır. Toplumsal cinsiyet ilişkileri temelli yaklaşım şunu açıkça gösterir: Yaşam alanları arasında günümüzde var olan toplumsal bölünme ve derinleştirilmesi istenen karşıtlık çerçevesinde, bu alanların içindeki yer değiştirme manevraları ezilmeyi katmanlaştırmaktan başka bir sonuç getirmez.

Bilimsel güncellik açısından yine uzantıları olan bir başka tartışma da Jürgen Habermas (1981-1987) tarafından kuramsallaştırılmıştır. Gerçekliğe ilişkin sanayileşmeci bir ufka hapsolmuş olan emek kavramı, doğa üzerindeki araççı eylemi yansıtmaktadır; bu sonlu eylemde insanın kendisi de araçsallaşır. Buna karşılık etkileşim kavramı, eylem normlarının özneler arasında tanımlanmasını yansıtmaktadır; insan toplulukları bu normlar üzerinde tartışma yürütebilir ve bunları doğrulayabilir. Hiyerarşi burada

---

[2] Çalışan hayvan –ç.n

[3] Yapan insan –ç.n

da açıktır: Emek dar bir araççı görüş çerçevesine hapsedilmiştir; farazi bir kamusal mekânda ahlaki yüceliğin doğmasının peşinden gidilirken, ekonomi alanı ve ücretli emek acıklı kaderine terk edilmiştir.

Emeğin sonu konusundaki bu tartışma harfi harfine alınıp, emeğin sonu = ekonomi politiğin emeğe getirdiği tanımın sonu, da denebilirdi. Başka bir deyişle: ücretli emeğin sonu... Ancak bir tartışma esas olarak adcı [*nominalist*] temellere dayanıyor olamaz. Tartışmanın şayet bir anlamı olacaksa, bu bazı nesnel ve öznel eğilimler söz konusu olduğu içindir: Bir yandan, zamanın mevcut statüsünü sorgulama ve böylece ona başka bir statü tanıma doğrultusunda bir eğilim. Öte yandan, yaşamın üretilmesini, sermayenin değerlenmesinin ikincil bir sonucu ya da salt yaşamsal gereklerin karşılanması olarak değil, farklı faaliyet alanları arasında bir köprü oluşturmayı mümkün kılacak bir toplumsal sorgulama olarak konumlandırma doğrultusunda bir eğilim.

Helena HIRATA ve Philippe ZARIFIAN

↘**Cinsiyete dayalı işbölümü** ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Ev emeği • **İşsizlik** • **Kamusal/özel** • Teknikler ve toplumsal cinsiyet • **Toplumsal eğretileşme** • **Toplumsal**-mesleki kategoriler • Zanaat, meslek, iş

Arendt, **Hannah**, *Condition de l'homme moderne*, Paris: Calmann-Lévy "Agora", 1988, 368 s. [Orijinal basım: *The Human Condition*, 1958.]

Chabaud-Rychter, Danielle; Fougeyrollas-Schwebel, Dominique ve Sonthonnax, Françoise, *Espace et temps du travail domestique*, Paris: Librairie de MéridienKlincksieck "Réponses sociologiques", 1985, 156 s.

Daune-Richard, Anne-Marie, "Gender Relations and Female Labor: A Consideration of Sociological Categories", Jane Jenson vd (ed.), *Feminization of the Labour Force: Paradoxes and Promises* (New York: Oxford University Press, 1988) içinde, s. 260-275.

kolektif, *Le sexe du travail. Structures familiales et système productif*, Grenoble: PUG, 1984, 320 s.

Marx, Karl, *Le Capital*, I. Kitap, *Œuvres, Économie I* (Paris: NRF "Bibliothèque de la Pléiade", 1965) içinde, 1818 s. [İlk basımı: 1867.]

Vandelac, Louise, "...Et si le travail tombait enceinte? Essai féministe sur le concept de travail", *Sociologies et sociétés*, Ekim 1981, cilt XIII, sayı 2, s. 67-82.

ESNEKLİK

Esneklik, 1980'lerin başlarından itibaren çok büyük ölçüde çokanlamlı bir kavram olarak ortaya çıkmıştır: Bu kavram ilkin, işin ve üretimin örgütlenmesindeki değişikliklere göndermede bulunur ("esnek fabrika"); ayrıca, iş piyasasına (istihdamın ve işin esnekliği), ve nihayet, çalışma zamanına göndermede bulunur (yarın zamanlı çalışma, kısmi zamanlı çalışma, çalışma zamanının yıllıklaştırılması, çalışma süresinin paylaşılması ve kısaltılması). İş piyasası alanındaki, esnekliğin ve eğretiliğin genellikle el ele gittiği işçi yönetimi pratiklerini, yansız, hatta olumlu yükü olan (esneme, uyum, zamanın düzenlenmesi gibi) bir terimin ardında gizleyen bir ideolojik yan anlamı vardır. Tıpkı "küreselleşme" terimi gibi, bir "betimleme, öğüt, öngörü karışımını" (Pollert, 1989, s. 75) sunar bize ve 1980'lerden başlayarak Avrupa'da iktisat politikalarını ve çalışanların haklarını etkilemiştir (agy).

1970'lerin ortalarından itibaren "özel" ya da "tipik olmayan" istihdam biçimleri olarak anılan düzenlemelerin gelişmesine bağlı olan esnek istihdam, ilkin, kısa süreli ve geçici işlerin, süreli iş sözleşmelerinin, taşeronlaşmanın gelişmesiyle sağlanmıştır. Daha sonra ise, 1980'lerden itibaren kısmi zamanlı çalışmanın gösterdiği atılımla... Özellikle 1992'den sonra teşvik politikalarının yerleşmesiyle Fransa'da şaşırtıcı bir gelişme sağlanır. 2003 yılında, bir işte çalışan faal kadınların yüzde 29,9'undan fazlası kısmi zamanlı çalışmaktadır (INSEE, istihdam anketleri); burada esas olarak dişil bir istihdam biçimi söz konusudur: Bu tür işlerin yüzde 80'ini kadınlar doldurmaktadır. "İstihdam dayanışması sözleşmesi" türünden "yardım temelli" çeşitli sözleşmeler de, çoğunluğunu kadınların oluşturduğu bir işçi kesimini ilgilendirmektedir. Esneklik, emeğin fiyatını düşürmeyi müm-

kün kılmış ve işletmelerin rekabet gücünü artırmıştır. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü gibi kuruluşlar, bir yanda, içsel, niteliksel veya işlevsel esneklik (fabrika içinde işçilerin birden çok işe birden bakmaları, çeşitliliğe dayalı bir üretime uyum gösterme kapasiteleri) ile diğer yanda, istihdam hacminde ya da çalışma süresinde değişiklik yapma olanağını belirten, –içsel ya da dışsal– niceliksel veya sayısal esneklik arasında bir ayırım yapmaktadırlar. Esnek denilen üretimin gelişmesine ayrıca işyerinin parçalanması (eve iş alma, tele çalışma, taşeronlaşma) da yardım etmektedir. Bu durumların hepsinde, esnekliğin uygulamaya sokulması cinsiyete dayalı işbölümüne dayanmaktadır.

Esnek fabrikadan akışkan işçiye

1980'lerin ortalarında Avrupa'da, sınai örgütlenme ve gelişmedeki, Michel Piore ve Charles Sabel'in (1984) "esnek uzmanlaşma" olarak adlandırdıkları yeni özelliklerin gelişimi hızlanır. Bu model, örgütlenmenin, teknolojinin, istihdamın ve işin azami esnekliği temeline dayanır. İş piyasası, işletmenin örgütlenmesi ve işçilerin tepkileri arasında gidiş gelişlerde ortaya çıkan dalgalanmalar, her yeni üretim modelinin yerleştirilmesi döneminde görülür; bu dalgalanmalara esneklik konusundaki tartışma eşlik etmektedir.

Bu tartışmayı iki evre şeklinde dönemleştirebiliriz: 1980'lerde üretimin esnekleştirilmesi konusundaki düşünceleri geliştirenler özellikle iktisatçılardı. Bunlar, esnek üretimin, programlanabilir ekipmanlar, işgücünün birden fazla işte kullanılabilmesi, vasıf geliştirici eğitim, görevlerin bütünleştirilmesi, daha az işbölümü gibi yönlerini göz önünde bulunduruyorlardı. Esnek üretimin tam anlamıyla teknik özellikleri araştırmacıların ilgisini çekmiştir. İstihdamla ilgili olumsuz yönleri konu edenler ise, özellikle kadın işgücü üzerine araştırma yapan sosyologlar olmuştur (Maruani ve Nicole, 1988). 1990'larda tartışma, daha çok "dışsal" ya da niceliksel denilen esnekliğe doğru kaymıştır. Daha yeni araştırmalarda, "niceliksel esnekliğin, işletmelerin içinde işlevsel esnekliğin hangi bedellerle ve hangi biçimler altında gelişebileceğini belirlediği" (Jetin, 1998, s. 404) ortaya konmuştur. Bu dönemden itibaren kitlesel olarak gelişen yeni istihdam türlerinin tahlilleri şu konuların açıklığa kavuşturulmasına katkıda bulunmuştur: İş yasalarının yeniden gözden geçirilmesi, çalışma süresinin ve zama-

nının düzensizleştirilmesi, ücretlerin düşüklüğü, düşük istihdamın gelişmesi, sosyal güvenliğin geri çekilmesi. İstihdamın esnekliğinin işçilerin sağlığı üzerindeki etkileri, sosyologlar, çalışma psikodinamiği uzmanları, işbilimcileri, hekimler ve iş müfettişleri tarafından yürütülen araştırmalara da konu olmuştur (Appay ve Thébaud-Mony, 1997).

Günümüzde, Avrupa Komisyonu'nun Beyaz Kitabında ortaya konan ve Essen Konsey toplantısında (1994), Amsterdam zirvesinde (1997) ve Lüksemburg'da toplanan istihdam üzerine birinci Avrupa zirvesinde (1997) yeniden ele alınan yönergelerden bu yana Avrupa'da esneklik yaygınlaşmaya devam etmektedir (bkz. Maruani, 1998 içinde Meulders). Danièle Meulders'in altını çizdiği gibi, "Avrupa iş piyasalarında her şeyin esnek olması gerekmektedir: işçiler onların formasyonları, mesai saatleri, çalışma zamanları, ücretleri ve işçileri çalıştıran üretim sistemleri" (agy, s. 239). Devletler ve işletmeler kuralsızlaştırma vergilerin düşürülmesi ve vergi indirimi politikalarını uygulayarak bu süreçte çok önemli bir rol oynamışlardır.

Nihayet, çalışma süresinin kısaltılması ve 35 saate geçiş, iş paylaşımı, yıllıklaştırma yalnızca Fransa'da değil, diğer Avrupa ülkelerinde de tartışmalara yol açmaktadır. Fransa'da 93-1313 sayılı ve 1993 tarihli, istihdama ve formasyona ilişkin beş yıllık yasanın oylanmasıyla birlikte kabul edilen yıllıklaştırma, çalışma zamanının bir yıl üzerinden hesaplanmasına dayanır ve dolayısıyla da işletmenin durumuna ve talep hacmine göre değiştirilmesine izin vermektedir. Özellikle ticaret ve telefon idaresi gibi kadınlaşmış sektörlerde gelişen bir başka biçim olan, "tipik olmayan" denilen mesai saatlerinin getirilmesi ise, ücretlilerin yaşam sürelerinde çalışma zamanı üzerindeki denetimlerini tümüyle yitirmelerine yol açmaktadır (Prévost ve Messing, 1997).

Esneklik cinsiyetlidir

Geçtiğimiz on beş yıl içinde pek çok sayıda esneklik tipolojisi gün yüzüne çıkmıştır (Boyer, 1986; Michon, 1987; Volkoff, 1987; Tertre, 1989; Coriat, 1990; J. Gadrey ve N. Gadrey, 1991 vb). Bu sorunun yol açtığı tartışmalara dergiler düzenli olarak önemli dosyalar ayırmışlardır (*Travail* dergisinin 1987 tarihli 12. ve 1990 tarihli 20. sayıları ile *Cahiers français* dergisinin 1987 tarihli 231. sayısından *Mouvements* dergisinin 1999 tarihli 2. sayısına). En

tüketici tipolojilerden biri olan Robert Boyer'in (1986, s. 237) tipolojisi, daha o tarihte, işletme, üretim ve vasıfla bağlantılı esneklik biçimleri ile işçilerin istihdamı, akışkanlığı, ücretleri ve sosyal güvenliklerine yönelik esneklik biçimlerini kapsamaktaydı. Ne var ki, bu tipolojiler neredeyse her zaman yansızdırlar ve erkeklerle kadınlar arasındaki farklılıklara eğilmezler.

Oysa esnek çalışma, farklı düzeylerde de olsa her zaman yürürlükteki katı toplumsal davranış kurallarına dayanır. Bu katı kuralların ardında yatan etkenlerden cinsiyete dayalı işbölümü merkezi konumdadır. Paradoksal olarak, bu işbölümü, işin esnek biçimlerde örgütlenmesini olanaklı kılar: hem özellikle zorunlu kısmi zamanlı çalışma biçimi altında kadınların ücretli işinin, hem de kadınların ev emeği sayesinde esnekleşmesi mümkün kılınan ücretli erkek emeğinin.

1980'lerden bu yana Margaret Maruani ve Chantal Nicole (1988) tarafından yürütülen ve daha sonra diğerlerinin yanı sıra Jane Jenson (1989), Sylvia Walby (Maruani, 1998 içinde), Danièle Meulders (Maruani, 1998 içinde), Rachel Silvera (1999) tarafından geliştirilen araştırmalar, esnekliğin cinsiyetli niteliğini büyük ölçüde ortaya koymuştur. Danièle Kergoat (1992a, s. 80-81) Taylorculuk (kadınlaşmış sektör) ile esnekliğin (erkekleşmiş sektör) "birbirinin yanı sıra" var olduğunu, ya da esnekliğin iki biçimi olduğunu gösterir: erkekler için vasıf artırıcı eğitim ve birden fazla iş yapma, kadınlar için "tipik olmayan" istihdam biçimleri. Aslında, içsel denilen esneklik (birden fazla iş yapma, rotasyon, görevlerin bütünleştirilmesi, takım çalışması) daha çok erkek işgücünü ilgilendirir, dışsal denilen esneklik ise en çok kadın işgücüne başvurularak sağlanır (eğreti işler, kısmi zamanlı çalışma, esnek mesai saatleri). Esneklik; çalışma koşulları, istihdam ve sağlıktaki cinsiyet temelli eşitsizlikleri derinleştirmektedir.

Bu cinsiyete dayalı bölünmenin uygulamaya sokulması, toplumsal bir meşruiyet söz konusu olduğu ölçüde olanaklıdır: Kadınlara bu tür işler aile yaşamıyla meslek yaşamının uyumlulaştırılması adına önerilir. Kadınların ücretlerinin genellikle "ek gelir" olarak sunulmasıyla, ücretler arasındaki fark da toplumsal olarak meşrulaştırılır.

Esnek çalışma: toplumsal dirençler ve engeller

Kadınlar, yürürlükteki çalışma zamanını düzenleme, esnek ve eğreti işler yaratma ve geliştirme politikalarının asıl hedefleridir. Şu halde, işletmele-

rin esneklik ve tepki verme hızını artırma arayışlarının önündeki toplumsal engeller ve sınırlar, merkezi bir önem taşımaktadır. Burada söz konusu olan, esnek çalışmanın ücretlilerin tümü üzerindeki etkilerini denetleyebilmek için, toplumsal hareketlerin ortaya çıkardığı engeller ve kamu politikalarının çizdiği sınırlardır. Bir yandan, iş ve sendika hareketinin (örneğin zorunlu kısmi zamanlı çalışmaya karşı kadınlar ve işsizlerin toplumsal hareketlerinin) direnişleri, iş esnekleştirilmesi süreci önünde bir engel oluşmaktadır.

Diğer yandan, sosyal politika, sosyal hukuk ve iş hukuku, esneklik uygulamalarının patlama göstermesine sınırlar getirebilir. *Politiques sociales* (Joun-Lambert vd, 1997, s. 169) adlı yapıtta kullanılan "esnekliğin yasadışı biçimleri" ifadesi, yönetim uygulamalarını düzenleyen kamu politikalarının getireceği sınırlara ilişkin bu hukuksal anlayışın iyi bir örneğidir. İş yasalarının rolü de ihmal edilemez: Kısmi zamanlı çalışma incelenecek olursa, farklı ülkelerde geçerli olan iş yasalarına bağlı olarak, bu tip istihdamın kuralları ve değerlendirilme düzeylerinde (seçimler, geriye döndürülebilirlik, sosyal koruma ve sosyal haklar, ücret vb) önemli bir çeşitlilik olduğu gözlemlenir. Bu denetlenmiş esneklik örnekleri, gelişmekte olan kimi ülkelerdeki "vahşi" esnek çalışma uygulamalarıyla karşıtlık oluşturmaktadır.

Nathalie CATTANÉO ve Helena HIRATA

↘ Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Emek (kavramı) • Ev emeği • İş sağlığı • Küreselleşme • Toplumsal eğretileşme

Boyer, Robert (ed.), *La şexibilité du travail en Europe*, Paris: La Découverte, 1986, 330 s.

Gadrey, Jean ve Gadrey, Nicole, *La gestion des ressources humaines dans les services et le commerce. Flexibilité, diversité, compétitivité, Paris*: L'Harmattan, 1991, 223 s.

Jenson, Jane, "The Talents of Women, the Skills of Men: Flexible Specialization and Women", Stephen Wood (ed.), *The Transformation of Work?* (Londra: Unwin Hyman, 1989) içinde, s. 141-155.

Kergoat, Danièle, "Les absentes de l'histoire", *Autrement* "Mutations", 1992a, sayı 126, s. 73.

Maruani, Margaret (yay. haz.), *Les nouvelles frontières de l'inégalité. Hommes et femmes sur le marché du travail*, Paris: Mage/La Découverte "Recherches", 1998, 285 s. [Bkz. Danièle Meulders, Rachel Silvera ve Sylvia Walby'nin makaleleri.]

Prévost, Johanne ve Messing, Karen, "Quel horaire, *what schedule?* La conciliation travail-famille et l'horaire de travail irrégulier des téléphonistes", Angelo Soares (yay. haz.), *Stratégie de résistance et travail des femmes* (Montréal-Paris: L'Harmattan, 1997) içinde, s. 251-270.

EŞİTLİK

Evrenselci siyasal sistemlerin kurucu ilkesi olan eşitlik, yine de modernitenin en tamamlanmamış vaatlerinden biridir.

İnsan Hakları Bildirge'sinin ilk maddesi –"İnsanlar özgür ve eşit doğarlar ve öyle yaşarlar"– aynı zamanda hem bir siyasal anlaşmaya göndermede bulunan *beyan edici* [*déclaratif*] bir önermedir, hem de insanlığın doğal bir mirasına gönderme yapan *betimleyici* bir önerme. Eşitlik düşüncesinin yıkıcı potansiyeli, paradoksları ve çatışkıları, onun köşe taşını oluşturduğu doğal hukukun anlamının belirsiz olmasına bağlıdır.

"Herkesin gücü dahilinde olanı gerçekleştirme konusundaki eşit hakkı" olarak doğal hak, insanların bu iddiayı yerine getirecek bir siyasal düzeni kurmalarına imkân veren bir başlangıç varsayımıdır. Eşit hakların ilan edilmeleri gerekir, çünkü onları ilan eden insan iradesi dışında bir varlıkları yoktur: Eşitlik ampirik bir gerçeklik değildir ama doğuştan gelen ayrıcalıkların yerine, "herkes için geçerli olan, herkes tarafından bilinen ve herkesin katılımıyla yapılmış genel bir yasa"yı geçirmeye kendilerini adamış erkek ve kadın yurttaşlar tarafından kurulmuş bir siyasal düzen sayesinde ampirik bir gerçeklik haline gelebilir.

Ne var ki, Bildirge'nin ilk maddesinin aynı zamanda bir de "betimleyici" boyutu vardır. Doğal ve tarih-dışı olarak sunulan bir veriye gönderme yapmaktadır bu madde. Bir *gereklilikten* çok bir *olgu*, eylem aracılığıyla gerçekleştirilebilecek bir olanaktan çok insanlığın doğal bir mirası olarak görüldüğü ölçüde, eşitlik, onun uygulanmasını güvence altına alması beklenen siyasal kuruluştan kendini ayırma ve yeni bir eşitsizlik düzeninin ideolojik gerekçesi haline gelme eğilimini taşır. Siyaset öncesi doğal alanda konumlandırıldığında, eşitlik düşüncesi, bireylerin ya da toplumsal grup-

ların "doğal niteliklerine" bağlı haklar anlayışı karşısında silahsızlanmış olur ve egemenliğin meşrulaştırılmasının ayrıcalıklı bir alanına dönüşür.

Toplumsal cinsiyetin kuruluşundaki çatışkılar

Biyoloji bilimi, doğa bilimlerinden esinlenmiş olan belirlenimci yaklaşımıyla, XIX. yüzyıldan başlayarak soyluların *miras* kavramını yeniden biçimlendirmiştir. Bu biçimiyle kavram, doğuştan gelen ayrıcalıkların kaldırılması ilkesi ile cinsiyet, renk, sınıf ve kültüre bağlı ayrıcalıkların sürmesini bağdaştırmaya izin vermektedir. Bazı bireylerin "özgür ve eşit" "doğmadıkları"nın ampirik bir olgu olması ve bu bireylerin haklardan yararlanmalarındaki farklılık, artık "onların" farklı doğalarıyla açıklanabilecektir; böylece, bundan böyle eşitsiz olarak değil de "farklı" olarak algılanan toplumsal koşullar, yeniden köklü bir biçimde karşılaştırılamazkılınmaktadır.

"Eşitliğin" aslında bir teorik çıkmaz olan bu kuruluş biçimi, erkeklerle kadınlar arasındaki egemenlik ilişkilerinin siyasal ve toplumsal örgütlenişini derinden etkiler. XVII. yüzyıldan başlayarak bu siyasal örgütlenme biçimi, kadınların aile reisine tabi olmalarını, meşruiyetini eşit bireylerin rızasından aldığını iddia eden bir siyasal düzenin *doğal* temeli haline getirir. Aile kurumunun ve modern siyasal topluluktaki özel-kamusal ayrımının desteğini oluşturan, bütün erkeklerin bütün kadınlardan doğal olarak daha üstün olduğu postulatı, yalnızca madun bireylerden oluşmuş bir kategori kurmakla kalmaz; cinsiyetlerin hiyerarşik olarak farklılaştırılmasının eski biçimini, antropolojik bir "farklılık" olarak yeniden kurar. Doğada konumlandırıldığında ve insan eyleminin erişimi dışında tutulduğunda (Locke, Rousseau), cinsiyete dayalı egemenlik yalnızca meşrulaştırılmış olmaz, aynı zamanda da bir egemenlik olarak görünmez hale gelir. Bu görünmezlik, kadınların, hakları ve görevleri, herkes tarafından herkes için yapılmış genel bir yasaya değil, yalnızca bu "kategori" için geçerli olan özel kurallara uyan, türdeş bir kategori olarak ele alınmasını mümkün kılmaktadır. Kadınların tümünü birden siyasal özne konumundan dışlayan bu ayrık tutma rejiminin (Delphy, 1995) kendisi ise, emeğin, becerilerin, mekânların, iktidarların cinsiyete göre bölünmesi üzerine kurulmuş ve tasarlanmış bir toplumun *örgütleyici ilkesi* haline gelmektedir.

Son iki yüzyıl boyunca toplumsal cinsiyetin kuruluşunda ortaya çıkan çatışkılar aynı zamanda tarihsel eşitlik anlayışının da çatışkılarıdır. Örneğin

siyasal topluluğu, herkesin eşit olarak kendi gücü dahilinde olanı gerçekleştirme özgürlüğünde temellendiren "doğal hak" ile bu özgürlüğü, doğanın ve onun normlarının otoriter bir tanımına dayandıran "doğa yasası" arasındaki çatışkı... Bunlardan ilki, eşitliğin, gereksinimlerin çeşitliliği ile topluluğu kuran iradelerin çokluğu arasındaki zorunlu bağ olarak düşünülmesine izin vermektedir; buna karşılık ikincisi, eşitliği kimlikle ilişkilendirir. Kimlik ise, güç ilişkilerinin tanımladığı bir normdan sapma olan farklılığın kurucusudur: "Farklı" bir grubun üyesi olarak kadın özne, onu başka kimseyle karşılaştırılamaz kılan farklılığı adına hak eşitliğinden dışlanabilir; diğer herkese benzeyen ve dolayısıyla da onlarla karşılaştırılabilir olan soyut birey olarak ise, eşitlikten ancak egemen grupla yani erkeklerle benzerliği ölçüsünde yararlanabilir.

Eşitliğin ikilemleri

Kadınların erkeklerden gerçek ya da hayali farklılıklarına bir itiraz olarak kurulmuş olan eşitlik ilkesi, son yüzyıllarda, kadınların kurtuluş mücadelelerini imkânsız bir seçimle karşı karşıya bırakmıştır. Bir yandan, kadınların siyasal ve toplumsal açıdan tamamen tanınması, onların eril norma uymaları, "erkekler (gibi) olmaları" gerektiği anlamına gelir. Diğer yandan, kadınların erkeklerden farklılıklarını göz önüne alan bir toplumsal kuruma, "oldukları gibi" kabul edilmeleri talebi (örneğin annelik, çocuk bakımı), maruz kaldıkları ayrık tutma rejimini güçlendirir ve onları, *kadınlar*, yani "eksik erkekler" olarak özgül bir katılma biçimine mahkûm eder.

Carole Pateman'ın (1988) "Wollstonecraft ikilemi" olarak adlandırdığı bu paradoks, günümüzde, hem kadınların kurtuluşunu düşünebilmemizi sağlayacak bir kavramsal çerçeve, hem de onların haklarını savunmak için etkili bir strateji olarak, eşitliğin içinde bulunduğu krizin tam merkezinde yer almaktadır.

Liberalizmin *eşit muamele* anlayışı, erkeği hem ölçü hem "karşılaştırmanın ortak paydası" olarak aldığı için, kadınlarla erkekler arasındaki farklılıkların altını çizen eleştirilere hedef olmaktadır. Erkeklerle kadınlar arasında, Batı modernitesinin baskı altına aldığı ya da bastırdığı ontolojik bir farklılık olduğunu düşünen cinsiyet farklılığı akımlarına göre, cinsiyet eşitliği, kadınları erkeklik ilkesi ve mantığıyla "türdeşleştirme"yi amaç-

layan patriyarkal bir kavram ve politikadır (Irigaray, 1989; Cavarero, 1990). Ancak, "farklılığı" egemenlik kavramı aracılığıyla tahlil edenler de liberalizmin eşitlik ilkesine karşı çıkarlar: Eşit muamele, cinsiyet egemenliğinin erkekleri ve kadınları konumlandırdığı farklı durumları göz ardı ederek, kadınların egemenlik altında olma konumlarını sürekli kılma, hatta güçlendirme eğilimini taşır. Bu, eşitlik kavramının karşısına sıklıkla *hakkaniyet* [*équité*] ya da benzerlere aynı, benzemezlere ayrı muamelenin yapılmasını zorunlu kılan bir adalet kavramının çıkarılmasına yol açmaktadır. Ne var ki hakkaniyet kavramının anlamı da, eşitlik kavramınınkinden daha fazla değilse, en az onun kadar belirsizdir. "Hakkaniyet"in göndermede bulunduğu adalet, "herkese hak ettiği kadar"ın nasıl yorumlandığına bağlı olarak içerik kazanan *doğal bir adalettir*. Aristoteles'ten Leibniz'e, arada da ortaçağ düşüncesinden geçerek, bu adaletin niteliksel yan anlamı, yani "herkese özgüllüğüne göre muamele," hiyerarşik bir dünyanın adil paylaşımına [*justice distributive*] göndermede bulunur: Hakkaniyet hiç kuşkusuz "mutluluğu" hedefler, ama Leibniz'in de vurguladığı gibi bu, her ölümlünün kısmetine düşene (efendinin ya da kölenin, işadamının ya da işçinin kısmetine) tekabül eden bir mutluluktur. Nicel bileşenine rağmen, kavramsal alanına hiyerarşilerin yıkılması ütopyasını da dahil eden eşitliğin tersine, hakkaniyet, *statükonun* dönüştürülmesinden ziyade düzeltilmesine yöneliktir: Kadınların, egemenlik altında (cinsiyetli işbölümü içinde, bağımlılık ilişkisinde) olma konumlarından kaynaklanan gereksinimlerinin karşılanmasına öncelik verme eğilimini taşır.

Özdeşlik/farklılık kutupsallığının yeniden kavramlaştırılması

Eşitsizliğe karşı çıkmak için en uygun stratejilerin neler olduğu konusunda son otuz yıl içinde gelişmiş olan teorik ve politik tartışmalar, cinsiyete dayalı egemenliğin görünür kılınmasına katkıda bulunmuştur; aynı zamanda bu tartışmalar, eşitlik ilkesi için bir tuzak olan özdeşlik/farklılık kutupsallığının çıkmazlarını ortaya çıkarmıştır. Eşit muamele/farklı muamele ve eşitlik/hakkaniyet ikilikleri, çözmeleri beklenen sorunun bir parçasını oluştururlar; çünkü bu ikilikler, örtük varsayımları ve egemen anlamları çatışmaya dayalı toplumsal ilişkilerin hizmetindeki birer silah olarak gelişmiş olan kategorilerin ve kavramların geçerliliğinin sorgusuz kabulü-

ne dayanır. Ayırımcılık karşıtı ve içermeye yönelik sosyal politikalara rağmen eşitsizliğin varlığını sürdürmesi, yeni ve daha önce görülmemiş biçimlere bürünme kapasitesi, feminist düşünceyi, cinsiyet eşitsizliğini kavramak için kullanılan kategorileri ve kavramsal araçları eleştirel olarak yeniden ele almaya yöneltmiştir.

Mesleki eşitlik örneğini ele alacak olursak, sosyal politikaların örtük varsayımları genel bir kural olarak, ayırımcılığı ve dışlamayı, çalışmanın yapısı üzerine yerleşen ve "baraj etkisi" yapan görüngüler olarak kabul eder. Bu etkinin, ayırımcılık karşıtı yasalar (eşit ücret, *comparable worth*)[1] ile fırsat eşitliğini geliştiren, kadınların ücretli emeğe katılmasından yana olan ve hiyerarşinin basamakları ile değer verilen vasıfların cinsiyete göre ayrışmamasını öngören önlemlerle ("olumlu eylem programları," işe almada öncelik, kadınların vasıflarının değerlendirilmesi) ortadan kaldırılması söz konusudur. Ancak şayet, kadınlaşma/değerden düşme ve çalışma yaşamındaki hiyerarşilerin yeniden yapılandırılması süreçlerinin gösterdiği gibi, cinsiyet ayırımcılığı sadece bir baraj etkisi yapmakla kalmayıp toplumun (bu somut durumda, ücretli emeğin ve ev emeğinin) örgütlenme ilkesini oluşturuyorsa, o zaman, erkek mesleklerini vasıflı, kadın mesleklerini ise vasıfsız olarak birbirine bağlı bir biçimde kuran, tek bir cinsiyetli mantıktır.

Bu bakış açısından, eşitlik-farklılık karşıtlığı anlamını yitirmektedir: Bu iki kavramın yeniden kavramsallaştırılması gerekir. Bu noktadan sonra sorun artık, kadınları "eril" bir çalışma modeline uyarlamak mı gerektiği yoksa kadınlar için "onların gereksinimlerine" uyarlanmış "dişil" bir model mi yerleştirilmek gerektiği değildir. Her iki model de aynı emek anlayışının parçasıdır: Bu anlayışta, ev içi bağları ve kısıtlamaları olmayan ve kendi emek gücünün ve zamanının sahibi olan bir emekçi varsayılır. Bu emekçinin, bir kadının emek gücü ve zamanını tasarruf ettiği ve bu ölçüde de kendi emek gücünü ve zamanını "özgürce" sattığı kabul edilir. Eşitlik politikalarını bu modelin aşınması perspektifiyle oluşturmak son derece stratejik bir önem taşır: Çünkü bu model aynı zamanda, kadınların, sosyal politikalara ve dolayısıyla etkin bir yurttaşlık pratiğine erişimlerindeki farklılığı da belirlemektedir. Emekçinin bu tanımının uzantısı olan, hak sa-

[1] Karşılaştırılabilir değer –ç.n.

hipleri ile yardım görenler arasındaki bölünme, kadınların büyük çoğunluğunu erkeklere bağımlı olmakla devlete bağımlı olmak arasında bir seçim yapmaya mahkûm eder. Bu tür bir mantığın özdevinimini kesintiye uğratmak içindir ki, Carole Pateman gibi feminist kuramcılar sosyal haklar ile çalışmayı birbirinden ayırmayı önermektedirler: Erkeklerin ve kadınların gereksinimlerini şimdi ve burada karşılarken, aynı zamanda da kadınların gereksinimlerini kendilerinin tanımlamalarına olanak tanıyarak, onların özerkliğine öncelik verecek yeni bir ortak paydanın keşfedilmesi önerisidir bu.

Eşitlik stratejilerini bir dönüşüm perspektifiyle bütünleştiren bir yaklaşım, eşitliği gerçekleştirilecek bir proje olarak gördüğü ölçüde, onun beyan edicilik boyutu üzerinde ısrar eder. Eşitlik artık, biçimsel bir ilke değil, erkek-kadın herkese, gücü dahilinde olan her şeyi yapabilme olanağının güvencesini veren somut bir araçtır: "Herkese, hakkı olan her şey," siyasal bir çatışma konusu, yani herkesin gereksinimlerini ve isteklerini kendisinin tanımlaması mücadelesinin konusu haline gelir. Eşitlik, aynı anda hem a) kadınları "ayrı" bir grup olarak kuran her tür ayırımcılığın yasaklanmasıyla birlikte, onların da "başka herkes gibi" kişiler olma haklarının; hem de b) kadınların, "oldukları gibi," yani erkeklerden farklılıkları içinde tanınmaları ve kabul edilmeleri olanaklarının güvencesidir. Nihayet ve hepsinin ötesinde, tek tek her kadının, onu (erkek-kadın) "başka herkesten farklı bir birey" yapan tikel özelliklerini ifade etme hakkının; birey olmanın ve ortak yaşama katkısının biricikliğinin ve yeri doldurulamazlığının onurunu taşıma hakkının güvencesi...

Eleni VARIKAS

↘ Cinsiyet farklılığı (teorileri) • Egemenlik • Eğitim ve sosyalizasyon • Evrenselcilik ve tikelcilik • Feminist hareketler • Karmalık • Yurttaşlık

Bock, Giselave James, Susan (ed.), *Beyond Equality and Difference: Citizenship, Feminist Politics and Female Subjectivity*, Londra-New York: Routledge, 1992, 210 s.

Cavarero, Adriana, "Il modelo democratico nell'orizonte della differenza sessuale", *Democrazia e diritto*, 2/1990, 238 s.

Collin, Françoise, "Le sujet et l'auteur ou lire" "l'autre femme", *Cahiers du CEDREF*, 1990, sayı 2, s. 9-20.

Delphy, Christine, "Égalité, équivalence et équité: la position de l'État français au regard du droit international", *Nouvelles questions féministes*, 1995, cilt 16, sayı 1, s. 5-58.

Irigaray, Luce, *Le temps de la différence*, Paris: Librairie générale française "Le Livre de poche", 1989, 123 s.

Pateman, Carole, *The Sexual Contract*, Stanford: Stanford University Press, 1988, 264 s.

■ ETNİSİTE VE ULUS

Yaklaşık yirmi yıldır, çoğu feminist olan kimi araştırmacılar, etnisite, ulus ve cinsiyet-toplumsal cinsiyet üzerinde süren tartışmaların yönünü değiştirmiştir. Bu çalışmalardan ortaya ikili bir hedef çıkmaktadır: 1) toplumsal cinsiyet, etnisite, ulus ve "ırk"ın birbiriyle nasıl kesiştiğini ve birbirine nasıl eklemlendiğini incelemek; 2) kadınların, etnik grup ve ulusla özgül ilişkisini kavramak. Ancak bu tartışmalar, bizzat bu kavramların kendilerinin nasıl tanımlandığından ayrılamaz.

Etnisite

Etnisite kavramı yenidir. Kökleri, Amerikalı yazarlar Lloyd Warner ile Paul Lunt'ın 1942'de yayınlanan, *Yankee City*[1] üzerine ünlü çalışmalarına (1941 ve 1942) dayanır. Bu çalışmada etnisite; yaş, cinsiyet ve din gibi, toplumsal sistemi değişikliğe uğratan ve buna karşılık kendisi de bu sistem tarafından değişikliğe uğratılan bir özelliktir. Kapsayıcı olan bu tanımın yanı sıra, söz konusu terimin daha dar bir yorumu da vardır, çünkü birçok yazara göre egemen grup gerçek anlamda etnik bir grup oluşturmaz. Gerçekten de, Yunanca bir ad olan *ethnikos*, dinsizlere, inançsızlara, yani ötekilere göndermede bulunur. "Irk" ya da ulusa bağlı bir özgüllüğü belirtmek üzere kullanılan etnik terimi ancak XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yeniden ortaya çıkmıştır (Sollors, 1986).

Fransa ve İngiltere gibi sömürgeci ülkelerde bilim insanlarının, fazlaca uzun bir süre boyunca ırklılaştırılmış [*racialisé*] olan (sömürgeci söylemde

[1] Yanki Kenti –ç.n.

"etnik köken" teriminin ırk düşüncesine göndermede bulunduğunu hatırlayalım) bir konuyu ele almaktan geri durmalarına karşılık, kuzey Amerika'da etnik ilişkilerin incelenmesi XX. yüzyılın başında itibaren önemli bir gelişme gösterir. Durağan ve dondurulmuş kültürel özelliklerin betimlenmesini eksenine alan temellendirici [*primordialiste*] ve özcü yaklaşımları 1960'lann sonundan başlayarak, daha çok ilişkisel yönünü merkezine alan tahliller izlemiştir. Bunlar etnisiteyi, ortak çıkarların ifadesi ya da ekonomik antagonizmaların yansıması ve ayrıca, kültürel sistem veya toplumsal etkileş biçimi olarak görmektedirler (Poutignat ve Streiff-Fenart, 1995).

Bundan sonra artık etnisite, akışkan ve eşit-olmayan ilişkiler içinde inşa edilmiş bir ilişki olarak anlaşılacaktır; başkalarıyla ilişkiye işaret eden bir dış yüzü ve ortak bir tarih ve kökene işaret eden bir iç yüzü olan bir toplumsal ilişkidir etnisite (Juteau, 1999). Etnik bir grubun üyelerini bir araya getiren bağlar, bir devletin varlığıyla ya da bir devlet kurma projesiyle ayırt edilen ulusal topluluğu kurmaya hizmet eder.

Ulus

Ulus kavramı da çok uzun süredir çeşitli teorik ve politik tartışmalara konu olmuştur. Otto Bauer ve Karl Kautsky gibi Marksist yönelimli farklı düşünürleri karşı karşıya getiren kavgalar başka bir yüzyıla ait olmakla birlikte, ulusun tanımı tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Marksistlerle Marksist olmayanlar arasındaki tartışma süredursun, ulus, farklı yazarlar için farklı anlamlar taşımaktadır. Bazen öznel bir gerçekliktir, bazen nesnel; bazen ideolojik bir biçimdir, bazen modern bir siyasal biçim; kaderin bir araya getirdiği cemaattir, hayal edilmiş cemaattir, hayali cemaattir (Anderson, 1991).

En son çalışmalar, ulusu gerçek bir kendilik olarak gören bütün tözcü tanımları aynı derecede reddetmektedir. Köklerin ve kökenlerin belirleyici varlığına duyulan inançta temellendirilmiş olan özcü yaklaşım da; sanayileşmeyi, modernizasyonu, eşitsiz gelişmeyi, iletişim ve ulaştırma ağlarının artmasını, ya da ulusun doğmasını sağlayan, modern devlete ait herhangi bir başka bütünleştirici etkeni ekseni haline getiren modernleşmeci ve inşacı yeni anlayışlar da kabul görmez bu çalışmalarda. Rogers Brubaker'a

göre (1996), ulusa daha ziyade bilişsel ve sosyopolitik (*nationhood*[2]) bir kategori ve olumsal bir olay (*nationness*[3]) olarak eğilmek ve vurguyu bizzat ilişkisel bağlama yapmak gerekmektedir.

Nihayet, ister doğalcı ve örgenci olsun, ister iradeci ve politik, çeşitli ulusal modellerin değeri de sorgulanmaktadır (Schnapper, 1991); yaklaşık otuz yıldır bunlara çoğulcu ve çokkültürlülükçü bir ulus devlet anlayışı eklenmiştir.

Toplumsal cinsiyet ve cinsiyet

Erkeklerle kadınlar arasındaki ilişkiler üzerine araştırmalar da şu anlamda benzer bir evrimden geçmiştir: Erkeklerin ve kadınların ayırıcı özelliklerinin incelenmesinden vazgeçilmiş ve toplumsal ilişkinin üzerine eğilmeye başlanmıştır. Tahlil, (biyolojik cinsiyet erkeklerle kadınlar arasında gözlemlenen farklılıkların kaynağı olduğu ölçüde) cinsiyetin bağımsız bir değişken olarak incelenmesinden ve eril ile dişil rollerin karşılaştırılmasından, toplumsal bir inşa olarak toplumsal cinsiyete ve erkekle kadınlığın edinilmesi sürecine doğru kaymıştır. Anglosakson çevrelerde çok kullanılan bu kavram, günümüzde cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasında zorunlu bir bağ olduğu düşüncesini reddeden ve her cinsiyetin kendine uygun gelen toplumsal cinsiyeti seçebileceğini savlayan kuramcılar tarafından sorgulanmaktadır (Butler, 1990).

Daha başka, maddeci yaklaşımlar, kadınların emeğine, bedenine ve kimliğine el koyulmasını incelemektedirler. Cinsiyetlendirmenin (Guillaumin, 1978), yani erkekler sınıfını ve kadınlar sınıfını oluşturan bu ilişkinin açığa çıkarılması, cinsiyet kategorilerinin verilmiş değil inşa edilmiş kategoriler olduklarını göstermektedir. Cinsiyeti yaratan toplumsal cinsiyettir, tersi değil.

"Kadınlar" kategorisinin türdeş olmayan niteliği

"Kadınlar" kategorisinin türdeşliğini yapısökümüne uğratmayı ve kadınların durumlarının, çıkarlarının ve kimliklerinin çeşitliliğini hesaba katma-

---

[2] Ulusluk –ç.n.

[3] Ulus olma hali –ç.n.

yı hedefleyen feminist kuramcılar, tahlillerine, aralarında sınıf ve "ırk"ın da olduğu ve bunlara sonradan etnisite ve ulusun da eklendiği başka toplumsal boyutlar dahil etmektedirler.

Özellikle Fransa'da ve İngiltere'de 1970'lerin tartışmaları burjuva ve proleter kadınların farklılaşan çıkarlarını merkezine yerleştirirken, sonraları, esas olarak Anglosakson çevrelerde bu tartışmalar beyaz kadınlarla renkli kadınlar arasındaki karşıtlık üzerinde yoğunlaşmıştır. 1980'lerden başlayarak siyah feministler ve sömürge ülkelerinin feministleri, egemen feminizmi, bu özel durumda beyaz kadınların feminizmini özcülükle suçlamışlardır. Bu feministlere göre beyaz feminizm, bütün kadınlar tarafından paylaşılan bir kadınlığı ileri sürmekte ve böylelikle kadınları birbirinden ayıran ekonomik ve siyasal konum farklılıklarının, hatta antagonizmalarının üstünü örtmektedir. 1980'lerin sonlarında postmodern feminizm bu eleştiriyi derinleştirir. Bu feminizm, gerek maddeci feministleri gerekse de farklılıkçıları, genellikle cinsiyet kategorisinin temelinde yatan toplumsal ilişkileri görünmez kıldıkları ve kadın kategorisini kaçınılmaz bir biçimde ortak biyolojik ya da kültürel özelliklerin paylaşılmasına dayandırdıkları gerekçesiyle eleştirir.

Toplumsal ilişkilerin eklemlenmesi: Sınıf, toplumsal cinsiyet, etnisite, ulus ve "ırk"

Bu çalışmalar, hem köleci ve sömürgeci toplumlarda, hem de göçlerin ve dünya sisteminin tümüyle çağdaş ve eşitsiz koşulları bağlamında, başka egemenliklerin yanı sıra cinsiyetçilik ile ırkçılığın eklemlenmesini incelemektedir. Bu toplumlardaki, kadınları ekonomik, politik, kültürel ve ideolojik düzlemlerde birbirinden ayıran eşitsizlikler tahlil edilir bu çalışmalarda. Niceliksel yöntemlerle yapılmış çok sayıda araştırma, renkli kadınların ve göçmen kadınların ücretli veya karşılıksız emeğini, beyaz kadınların ve ev sahibi ülke kadınlarınınkiyle karşılaştırmakta ve her birinin sosyoekonomik güzergâhını değerlendirmektedir.

Bazı yazarlar kategorileştirme sürecinin kendisine eğilirken, Arthur Brittan ve Mary Maynard (1984) gibi başkaları, cinsiyetçiliğin, ırkçılığın ve sınıfçılığın, farklı tarihlere sahip olmakla birlikte karşılıklı olarak birbirine bağımlı bir biçimde etkide bulunduğunu hatırlatırlar. Ayrıca, bunlar ara-

sındaki karşılıklı bağlantıları vurgulayan çok boyutlu bir paradigma benimsemek adına, bu ezme biçimleri arasında paralellikler kurup bunları basit bir aritmetik toplam olarak sunmaktan kaçınmak gerekmektedir. Cinsiyet ilişkileri, belli bir kurumsal bağlamda, örneğin aile içinde, beyaz çiftlerin mi siyahların mı, burjuvazinin mi proletaryanın mı incelendiğine göre değişiklik gösterecektir.

Toplumsal cinsiyet, etnisite ve sınıfı da içeren tek bir toplumsal ilişkiler sisteminin var olduğunu savunanlarla (Anthias ve Yuval-Davis, 1992), analitik olarak birbirinden farklı ve birbirine karşılıklı bağımlı sistemlerin varlığından söz etmeyi önerenler (Hall, 1986) arasındaki polemiklere gelince, bunlar henüz bir çözüme kavuşmamıştır.

Bu tartışmanın, özellikle Fransa'da Marksist feministlerle maddeci feministleri karşı karşıya getiren tartışmayı hatırlatan yanları vardır. İlk grup, vurguyu esas olarak kadınların kapitalist üretimle olan ilişkileri üzerine yaparken, diğerleri kadınların ezilmesinin ve sömürülmesinin özgül maddi temelini kuramsallaştırmayı hedeflerler.

Bu teorik farklılığın dayanakları ve sonuçları somuttur ve siyaset düzleminde etkileri vardır. Ayrı toplumsal ilişki sistemlerinin varlığı kabul edildiğinde, her bir ezilme biçiminin, sınıfın, cinsiyetin, etnisitenin temelini belirleme zorunluluğu doğar. Bu tür bir yöntem, toplumsal kategorilerin altında yatan maddi temelleri kestirmeye, bu kategorilerin ortak çıkarlarını açığa çıkarmaya ve çok gerçek farklılıklara rağmen kolektif bir eylemin dayanaklarını tasavvur etmeye olanak tanır. Çocuk aldırma yanlısı kadınlarla yoksulluğa karşı kadınların koalisyonları; yine aynı biçimde, savaş döneminde, etnik sınırın her iki tarafında tecavüze uğrayan kadınlara destek vermek için bir araya gelmiş feminist grupların birbirleriyle işbirliği yapmaları, kadınların ortak çıkarlarını temellendiren ayrı bir toplumsal ilişkiler sisteminin varlığının, örtük veya belirtik, kabulüdür. Her ne olursa olsun, eksenine toplumsal kategorilerin inşasını alan ve çeşitli toplumsal farklılaşma ve hiyerarşi inşası süreçlerinin iç içe geçişini kapsamına dahil eden bir kuramsal yönelime gerek vardır.

Toplumsal hiyerarşi ve farklılaşma süreçleri

Kadınların cinsiyet ilişkilerindeki konumu, etnisitenin üretimi ve yeniden üretimiyle özgül bir ilişkileri olmasına yol açar. Yeni doğanların sosyalizasyonunun birincil sorumluları olarak kadınlar, insanlarla bedensel, duygusal ve zihinsel bakım ilişkileri içinde, onların insanlaşmasına ve etnik kimlik kazanmasına katkıda bulunurlar (Juteau-Lee, 1983).

Kadınların etnisiteyle ilişkileri ilk önce ve en önemli olarak, onların etnik ya da ulusal grubun biyolojik ve kültürel yeniden üretimine yaptıkları özgül ve zorunlu katkıdan geçer. Gerek bu katkı, gerekse de kadınların maruz kaldıkları kötü muamele, savaşta olduğu gibi barış döneminde de cinsiyetlendirme ilişkileri çerçevesinde yer alır: Erkekler sınıfı kadınlar sınıfı üzerinde, onların emekleri ve bedenleri üzerinde denetim uygulamaktadır. Kadınların etnisiteyle ilişkilerinin biçimlenmeleri, yine de, egemen bir etnik gruba mı yoksa egemenlik altındaki bir etnik gruba mı ait olduklarına göre değişiklik gösterir.

Bu ilişkilerin eklemlenmesi kendini farklı biçimlerde ortaya koyar. Aile ve annelik; "ırk"ın saflığını ve grubun türdeşliğini savunan milliyetçi söylemin merkezine yerleşmiştir. Kadınların temsil ediliş biçimleri, ulusal imgelemin tam merkezinde yer alır ve sınırları belirtmeye ve grup kimliğini tanımlamaya hizmet eder. "Kadın sorunu" çeşitli etnik grupları karşılaştırmak ve değerlendirmek için kullanılmaktadır. Kadınlar ulusal kurtuluş mücadelelerine katılmalarına rağmen genellikle yurttaşlık haklarından yoksun kalırlar. Nihayet, İngilizliğin (*Englishness*) sömürgecilik dönemindeki tanımının da gösterdiği gibi, kadınlığın kavramsallaştırılışı etnik veya ulusal kimliğin kuruluşundan ayrılamaz (Varikas, 1998).

Uzun bir süre boyunca, etnik ilişkiler alanının ayırıcı özelliğini oluşturan erkek-merkezli ve özcü bakışın eleştirisinin temelinde cinsiyet ilişkilerinin tanınması yatmaktadır. Böylelikle, etnik ve ulusal toplulukların oluşumları üzerine yeni düşünme biçimleri ile yatay ve ulus-ötesi denilen bir politikanın yerleşmesi için kadınlar arasında kurulacak ittifak ilişkilerinin önü açılmaktadır (Kaplan, Alarcon, Moallem, 1999).

Danielle JUTEAU

↘ Aile • Annelik • Cinsiyet farklılığı (teorileri) • Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet • Dinler • Egemenlik • Feminist hareketler • Şiddet biçimleri

Brubaker, Rogers, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 202 s.

Guillaumin, Colette, *Sexe, race et pratique de pouvoir. L'idée de Nature*, Paris: Côtéfemmes "Recherches", 1992, 241 s.

Juteau-Lee, Danielle, "La production de l'ethnicité ou la part réelle de l'idéel", *Sociologie et sociétés*, 1983, cilt 15, sayı 2, s. 39-54.

Sollors, Werner, *Beyond Ethnicity. Consent and Descent in American Culture*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1986, 294 s.

Varikas, Eleni, "Sentiment national, genre et ethnicité", *Tumultes*, 1998, sayı 11, s. 87-99.

Yuval-Davis, Nira, *Gender and Nation*, Londra: Sage, 1997, 157 s.

EV EMEĞİ

Ev emeği, ev içi üretim, ev ekonomisi, ev işi, ev işi faaliyetleri, ev içi faaliyetleri, insanların bakımı..., ev kadını, eş (karı), anne..., bütün bu terimlerin, farklı disiplinlere ve anlayışlara göre değişen yan anlamları vardır ve bunlar "ev emeği" deyimine atfedilecek anlam konusunda tartışmalara yol açmaktadır. Biz ev emeğini, insanların bakımıyla bağlantılı olan ve aile içinde –hem evli çiftin evinde hem ebeveynlerin evinde– yapılan işlerin bütünü olarak tanımlıyoruz. Bu karşılıksız emek hemen tümüyle kadınlar tarafından harcanır.

Batı ülkelerinin tümünde olduğu gibi Fransa'da da, kadınların emeğinin bir bölümünün görünmez olduğunu ifşa ederek, bilimsel ve politik açıdan yeni kavramsal gelişmeleri gündeme getirenlerin kadınların kurtuluşu hareketinin mensupları olduğu kuşku götürmez. Kadın emeğinin bu görünmezliği iki önemli etkenin bileşkesi gibi görünmektedir: Aile, 1960'larda bütün düşünce akımları açısından tüketim mekânı olarak tanımlanmaktadır; sanayileşmeyle birlikte aile her tür üretim işlevini ya da rolünü yitirmiştir. İkinci etken, erkeklerin ve kadınların işlevleriyle faaliyetleri arasındaki farklılıkların her şeyden önce "doğal" olarak görülmelerinin bir sonucudur. Sorgulama daha öteye taşınmaksızın aile sorumluluklarından söz edilmektedir. O dönemde, aile annelerinin faaliyetlerinin, daha sonraları da ev içi faaliyetlerinin tümünün önemini gösteren yegâne çalışmalar, zamanın kullanılmasıyla ilgili anketlerdir; bunlar 1965'ten bu yana Fransa'da INSEE tarafından dönem dönem yeniden ele alınmıştır.

Ev emeğinin kuramsallaştırılması

Christine Delphy, Fransa'daki ilk feminist yayınlardan birinde, ev emeğinin bütün kadınların durumunu belirlediğini gösterir (Delphy, 1998). Patriyarkanın yönettiği aile üretim tarzı, cinsel ilişkileri, çocukların eğitimini, ev içi hizmetlerini ve bazı metaların küçük meta üretimi çerçevesinde üretilmesini düzenlemektedir. Meta üretimiyle meta üretmeyen üretim arasında genellikle ileri sürülen karşıtlıktan bir kopuş söz konusudur burada: Kadınların ev emeğinin ekonomi alanının dışında bırakılması, onların üretimlerinin doğasının bir sonucu değildir. Gerçekten de, aynı mallar aile dışında üretildiklerinde onları üreten emeğin karşılığı ödenir; ve tersinden, ürettikleri mallar piyasada mübadele edildiğinde bile kadınların emeği karşılıksız olmaya devam eder. Tarımda çalışan, kocaları esnaflık yapan ya da serbest meslek sahibi olan kadınların emeği, o dönem için, bu sözleri kanıtlayan örneklerdir. 1980'lerden bu yana, çiftçilerin, zanaatkârların ve esnafların eşlerinin güçlü bir biçimde öne sürdükleri talebin sonucu olarak, bu eşler, çalışma arkadaşları statüsünden yararlanabilmektedirler; bu, onların aile işletmesine yaptıkları katkının tanınmasıdır. Christine Delphy'e göre, aile kadınların ekonomik sömürüsünün mekânı olmaya devam etmektedir; yazar buradan, eş de olsalar, anne de, kız evlat da, kız kardeş de, aile içindeki statüleri ne olursa olsun, kadınların emek gücüne erkekler tarafından maddi olarak el konduğu sonucuna varır.

1970'ler boyunca, Marksist sorunsalların ve çatışmaların baskın olması yüzünden, bu tahlil, toplumsal dönüşümlerin gerçekleşmesinde üretim ilişkilerine ve dolayısıyla belirleyici toplumsal ilişkilere atfedilecek anlamın kestirilmesi açısından önemli tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalardan akılda tutulacak önemli nokta, hem erkek hem kadın emeğinin tarihsel olmayan tahlil ya da temsillerinin terk edilmiş olmasıdır. Bunun yanı sıra, gerek sosyolojik, gerekse de tarihsel ve ekonomik araştırmalar artık, ücret toplumunun yalnızca üretim alanına indirgenemeyeceğinin altını çizmektedir. Böylece bu çalışmalar, ücretli emeğin gelişmesiyle özel alanın güçlenmesinin, bireyin özerkleşmesi sürecine katkıda bulunan eşanlı süreçler olduğunu ortaya koyar. Ancak erkeklerin ve kadınların bu alanlarda yer alış biçimleri farklıdır; bu biçimlerin yönlendirdikleri bireyleşme süreçleri de özgüldür. Özel alanın insanların bakımının esas alanı olarak ortaya çıkması, kadınların özgül bir çalışma biçimine koşulmalarına eşlik eder: bu

çalışma biçimi ev emeğidir. Örneğin, Danielle Chabaud-Rychter, Dominique Fougeyrollas-Schwebel ve Françoise Sonthonnax (1985), metaların başka metalarla mübadele edildiği ekonomi alanının tersine, ev emeğinin nasıl insanlar arası bir ilişki içinde gerçekleştiğini tahlil etmişlerdir: *kadınlarının zamanının aile hizmetleri için sürekli biçimde kullanılabilir olması.* Ev emeği sürecinin ayırıcı özelliği olan bu toplumsal cinsiyet ilişkisi, yani hizmet ilişkisi, yalnızca evlilikle sınırlandırılamaz; akrabalık ilişkilerinin bütünü içinde incelenmesi gerekmektedir. Ev emeğinin, ailenin geçirdiği dönüşümlere ve ücret toplumunun bütününe bağlı olan içeriği, aile ile diğer yeniden üretim kurumları arasındaki çok-işlevli eşgüdümü ifade eder. Ev emeği ile ücretli emek arasında herhangi bir benzeşim kurmaktan kaçınmak gerekir: Bir iş sözleşmesinden ziyade, bir statünün tanımlanması, kadın kimliklerinin ve sosyalizasyonunun temellendirilmesidir söz konusu olan. Monique Haicault (1984), zihinsel yük kavramını, ev emeğinin basitçe bir edime indirgenmesi karşısında, onun zihinsel ve duygusal boyutlarının altını çizmek için geliştirir.

Feministlerin sorgulamalarıyla harekete geçen iktisatçılar tüketim tanımlarını yeniden ele almış ve ev işine yeni yaklaşımlar getirmişlerdir: Ev işi, çeşitli zaman biçimleri –ücretli, ev içi ve boş zamanlar– arasında seçim yapılmasını sağlayan hizmetleri üretmektedir (Becker, 1976). Bundan böyle, ev içi üretim "evlerde sürdürülen ve üçüncü kişiler tarafından yerine getirilebilecek faaliyetlerin tümü" olarak tanımlanır; burada erkeklerle kadınların faaliyetleri aynı kendilik olarak ele alınmaktadır (Chadeau ve Fouquet, 1981).

INSEE'nin, "Zamanın Kullanımı" (1975, 1986, 1999) ve "Ev İçi Üretim" (1988) başlıklı anketleri, kadınların ve erkeklerin hâlâ ne kadar farklı ev içi rolleri olduğunu ortaya çıkarmaktadır (çamaşıra ilişkin faaliyetler neredeyse istisnasız olarak kadınlar tarafından yerine getirilmektedir); buna karşılık, harcanan zaman açısından işlerin paylaşımı biraz daha az eşitsizdir: Ev işlerine harcanan zamanın toplam hacmi sabit kalmasına karşın, daha ziyade erkek işleri olan işlere (tamir, yerleştirme) ayrılan zaman artmış, buna karşılık kadın işlerine (mutfak işleri, bulaşık, çamaşır) ayrılan zaman azalmıştır. "On üç yıldır kadınlar dar anlamıyla ev işlerine daha az zaman harcamaktadırlar: Faal olmayan kadınlar için yarım saatlik bir azalma söz konusudur; bir mesleki faaliyeti olanlar içinse yedi dakikalık – bir işte çalışan faal kadınlar için bu süre 1986'da 3 saat 13 dakika, 1999'da

ise 3 saat 6 dakikadır; faal olmayan kadınlar ev işlerine 1986'da 4 saat 26 dakika, 1999'da ise 3 saat 59 dakika harcamaktadırlar. [...] Erkeklere gelince [...], onların ev işi faaliyetlerine harcadıkları zaman 1986 ile 1999 arasında aslında sabit kalmıştır: Bu süre, bir meslekte çalışanlar için yaklaşık bir saat, diğerleri içinse bir buçuk saattir" (Dumontier ve Pan Ké Shon, 1999). Evin büyüklüğü, çocuk sayısı, çocukların yaşları ve eşlerin yaşları, ev içi üretimindeki değişimleri belirleyen etkenlerdir; toplumsal-mesleki değişiklikler, erkekler için, kadınlar için olduğundan daha çok belirleyicidir. Toplumsal koşulları ne olursa olsun, çok az sayıda kadın ev emeğinden kaçabilmektedir.

Ücretli emeğin yalnızca erkeklere, ev emeğinin ise yalnızca kadınlara özgü olması gerektiği düşüncesi, tarihsel olarak çok belirli dönemler dışında toplumsal pratiklere uymayan bir normdur. Cinsiyetler arasındaki yeni sözleşmenin düzenlenme biçimi olarak eşitlik, günümüzde o kadar salt kural koyucu bir normdur ki, eşitsizliklerin özellikle aile içinde sürekliliğini koruması, sosyologların büyük bölümü tarafından, çiftin yaşamında olup bitenin bir sonucu olan, bireysel ve kadınca bir seçim olarak algılanmaktadır (Kaufmann, 1992). Buna karşılık, bir mesleki faaliyet sürdürüyor olmaları, kadınların bunun yanı sıra ev emeğiyle yükümlü olmalarından gelen bağımlılık ilişkilerini tartışma konusu haline getirmez; kadınların mesleki faaliyetlerinin içerimi, zaman kullanımının örgütlenmesinde daha katı sınırlamalardır. Böylece, takıntılı bir biçimde zamanı programlama zorunluluğu hayatlarında yer eder; kadınlar onlardan beklenen mükemmellik normuna uymaya çalıştıklarında bu takıntı doruğuna ulaşır ve çöküntüye varabilir. Bunun içindir ki, mesleki projelerini sonuna vardırabilmek için kadınların kendilerini ikame edebilecek güvenilir ağlardan yararlanabilmeleri gerekir; ailenin örgütlenmesi, eşlerden alınan yardımlardan çok dışarıdan alınan yardımlara dayanır.

Sosyal politikalar ve ev emeğinin toplumsallaşması

Son otuz yıllık gelişmelerle ilgili incelemeler, giderek artan sayıda ev işinin artık, ya meta tüketiminin çoğalmasıyla birlikte dönüştüğünü, ya da kamusal, özel veya dernek türü kurumlarda yapıldığını ortaya koymaktadır: Kadınlar mesleki faaliyetlerini sürdürdükleri zaman diliminde, çocukların, özellikle de küçük çocukların ve yaşlıların bakımını kaçınılmaz olarak baş-

kalarına devretmek zorundadırlar. Diğer işlerin büyük bir bölümü hafta sonlarına bırakılır ya da gelir durumuna göre, ücretli ev işi yardımcıları tarafından üstlenilir.

İktisatçılar ve sosyologlar artık, insanlara verilen hizmetlere ilişkin olarak, ev içi faaliyetleriyle evlerde verilen bakım hizmetlerini birleştiren bütünsel bir yaklaşımda fikir birliğine varmışlardır. Fransa, bir yandan ebeveyn iznine erişim koşullarını geliştirmeyi, öte yandan kısmi zamanlı çalışmayı artırmayı sürdürürken, aynı zamanda da kamu harcamalarındaki kısıntılara yanıt vermenin bir yolu olarak, vergi indirimi önlemine başvurmakta ve böylelikle aile işlerinde istihdamı geliştirmeye yönelik aktif bir politika uygulamaktadır. Ev işlerinde çalışan kadınlardan ve diğer ev hizmetlilerinden yardım alma oranının gözle görülür düşüklüğü hesaba katıldığında, söz konusu önlemler, bu işlerin ücretleri düştüğünde bu istihdam alanında gelişme yaşanacağına bel bağlamış gibi görünmektedir (Flipo ve Hourriez, 1995).

Aile işlerinde istihdamı teşvik etme politikaları, birbirine yaklaşmaktan çok birbiriyle çelişen bir dizi mantık çerçevesinde yer almaktadır: Bir önceki dönemin, toplumsal adalet çerçevesinde bütün kadınların mesleki faaliyete erişimlerinin güvence altına alınması gerektiğini dile getiren uzlaşılarını yine de köklü bir biçimde sorgulamadan, kamu harcamalarını kısmak. Bu politikalar aynı zamanda da, istihdam krizine ve insanların bakımının üstlenilmesi konusunda giderek büyüyen bir talebe yanıt getirmeyi ummaktadır. Ancak söz konusu işlerin geliştirilmesine yönelik çabalar, hem çalışanların önüne sürülen (iş sözleşmesinin ortadan kaldırılmasına doğru giden) yeni statüleri, hem de sunulan (ihtiyaçları mümkün olan en az masrafla karşılayacak) ücret düzeyi bakımından, bu işler için sağlanması umulan toplumsal kabulü olgusal olarak tehlikeye atmaktadır. Bu sektörlerde saptanan yüksek göçmen işgücü oranı, bunların aslında *başkalarına* bırakılması tercih edilen işler olduğunun kanıtıdır. Ücretli ev işçilerinin istihdamı uzun geçmişi olan bir olgudur; ancak yeni olan, bu işlerin, orta sınıflar (INSEE'nin ara kategorileri) ile alt sınıflar arasında işveren-işçi ilişkilerini ortaya çıkaran bir biçime bürünmüş olması ve kadın istihdamındaki kutuplaşmaları güçlendirmesidir. Bu bakış açısı, cinsiyet, sınıf ve "ırk" ilişkilerini birleştiren tahlillerin ne kadar önem taşıdığının altını çizmektedir.

Dominique FOUGEYROLLAS-SCHWEBEL

↘Aile • Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri
• Eğitim ve sosyalizasyon • Emek (kavramı) • Feminist hareketler
• Kamusal/özel • Patriyarka • Sosyal politikalar ve aile politikaları
• Teknikler ve toplumsal cinsiyet

Chabaud-Rychter, Danielle; Fougeyrollas-Schwebel, Dominique ve Sonthonnax, Françoise, *Espace et temps du travail domestique*, Paris: Librairie des Méridiens Klincksieck "Réponses sociologiques", 1985, 156 s.

Chadeau, Ann ve Fouquet, Annie, "Peut-on mesurer le travail domestique?", *Économie et statistique*, 1981, sayı 136, s. 29-42.

Delphy, Christine, *L'ennemi principal, 1: Économie politique du patriarcat*, Paris: Syllepse "Nouvelles questions féministes", 1998, 293 s.

Haicault, Monique, "La gestion ordinaire de la vie en deux", *Sociologie du tavail*, 1984, sayı 3, s. 268-277.

Lemel, Yannick, "Les activités domestiques: qui en fait le plus?", *L'Année sociologique*, 1993, cilt 43, s. 235-252.

Vandelac, Louise; Bélisle, Diane; Gauthier, Anne ve Pinard, Yolande, *Du travail et de l'amour. Les dessous de la production domestique*, Montréal: Éd. Saint-Martin "Femmes", 1985, 418 s.

EVRENSELCİLİK VE TİKELCİLİK

Evrenselcilik-tikelcilik terim ikilisi modern bir siyasal biçimlenmenin parçasıdır. Bu terimlerin ortaya çıkış tarihi en geç XVI. yüzyılın sonları olmasına karşın, karşıtlığın kendisi daha yenidir: Fransız Devriminin tipik örneğini oluşturduğu doğal hak devrimlerinde ortaya çıkmıştır. Bu devrimler, hiçbir ortak paydası olmayan ve bir hiyerarşi uyarınca şekillenen tikelliklerden oluşmuş toplumlara karşı düzenlenmiştir; söz konusu toplumların temelini, *tikel özgürlükler* (ayrıcalıklar) ilkesi ve toplumsal hiyerarşinin her basamağına özgü görevler oluşturur.

Bireylerin ortak insanlığını, çeşitli tikel koşullar arasında bir karşılaştırma zemini olarak sunan bu devrimler, soyut "insan" kavramını, tikelin evrensele katılma iddiasının temeli haline getirmiştir. Gayri meşru ilan edilen tikel özgürlükler ilkesinin yerini, "herkes için geçerli olan, herkes tarafından bilinen ve herkesin katılımıyla yapılan genel bir yasa" ilkesi almıştır. Herkes tarafından yapıldığı ölçüde genel iradenin ifadesi olan yasanın evrensel bir niteliği vardır çünkü herkese uygulanır. Nihayet yasanın evrenselliği, kişisel olmayışı ve ele aldığı malzemenin genel niteliğiyle güvence altına alınmıştır.

Güç ilişkisi olarak evrensellik

Evrenselcilik-tikelcilik terim ikilisini, genel yasa ile ayrıcalık arasındaki bu ayırım dışında düşünmek mümkün olmadığı halde, bu ikilik daha özel olarak yurttaşlık kavramının ve bu kavramı temellendiren iddianın, başka bir deyişle insan varlığının kendi *tikel çıkarını genel çıkara* tabi kılma yetisini öne süren iddianın bağrında gelişir.

İmdi, soyut insanlık kavramının, muzaffer bir biçimde evrensel hakların ufku olarak ortaya çıkmasına karşılık, bu hakların uygulanmasının söz konusu olduğu "insanlar," tarihsel olarak konumlanmış, fiziksel ve kültürel olarak farklılaşmış, kendi tarihlerinin ve toplumsal ilişkiler içindeki konumlarının sonucunda, hem farklı ihtiyaç ve çıkarları, hem de bunları ifade edecek farklı araçları olan somut bireylerdi. Özne olduğu ve hakların kaynağında yattığı ileri sürülen *insanlık*, güç ilişkisinin etkisiyle daha çok egemen bir norm olarak kavranmış ve yorumlanmıştır: Kendi tikelliğini evrenselle karıştıran ve kimi insan gruplarını bir bütün olarak evrensel haklardan dışlayan bir norm. Evrensel, onu oluşturan tikellere her zaman açık olan bir süreç olmaktan çok, kendisini en güçlü olanla özdeşleştirme ve güçsüz olanı tikel, hatta tikelcilik tarafına itme eğilimini taşımıştır.

Kadınların evrensel olan ile sorunlu ilişkisinin bu bağlamda paradigmatik değeri vardır. Onların evrenselci politik sistemlerdeki durumları, "kavramsal düzlemde, sonu olmayan bir tabiyetin; gerçeklikte ise, sonu olmayan bir boyunduruğun dayanağı"nı (Adorno ve Horkheimer, 1974) oluşturmakta ve modern evrenselciliğe özgü dinamiğin işareti olan ikili kavramsal ve sosyopolitik süreci sergilemektedir. Kadınların dışlanması hiç kuşkusuz Batı felsefesinin kökenlerine kadar gider: Platon ve Aristoteles'in dünyayı temsil etmek için yararlandıkları kavramlar, "fizik yasalarını, yurttaş eşitliğini ve kadınların madun durumlarını" (agy), daha o zamandan, aynı açıklıkla yansıtmaktaydı. Ancak düşünce kategorilerinin formülasyonunda güç ilişkisinin müdahalesi, bilimci pozitivizm ve modern bilimsel dilin, "iktidar sahibi olmayan herkesi kendini ifade etme olanağından yoksun bırakan" (agy) sözde "yansızlığı" ile birlikte bu dışlanma sertleşir.

Bu olanaktan yoksun bırakılan kadınlar, oluşturulmasına katılmadıkları bir evrensel tanımına tabi olmaya çağrılırlar. Kadınlar yalnızca, "evrensel" denilen oy hakkından (bu ifadenin kullanılması siyasal dışlamayla kavramsal dışlama arasındaki işbirliğini her şeyden daha iyi göstermektedir) dışlanmakla kalmadılar, ayrıca kamusal ile özel arasındaki modern ayırımdaki konumları, onları kalıcı bir biçimde, tikel çıkarla, yani ailenin tikelciliğiyle özdeşleştirdi. Gerçekten de, demokratik yurttaş erkeğe özgü *yurttaşlık erdemini*, yani kendi tikel çıkarını *genel çıkara* tabi kılma yetisini varsayarken, kadınlık erdemi, ailenin çıkarını her şeyin önüne geçirmeyi zorunlu kılmaktadır.

Çoğulluğun inkârı olarak tikelcilik

Siyasal akıl böylece, özel ile kamusal arasında bir olumsuzlama ve birbirini karşılıklı olarak oluşturma ilişkisi kurar; bu ilişki aynı zamanda, birey ile topluluk, tikel ile evrensel arasındaki bir çatışkıdır. Ve yalnızca özel çıkarların tikelciliğine ilişkin olarak değil, insan varlığının indirgenemez tekilliği ile onun isteklerini, ihtiyaçlarını genelleştirilebilir bir biçimde dile getirme yetisi üzerinde de kuşku beslenmesine neden olur. Siyasal bütünün birliğini tehdit eden bu istekler ve ihtiyaçlar, genel çıkara ilişkin her şeyin dışına, özel alana itilir ve keyfi otoritenin eleştirisinden sakınılmış olur. Kamusal mekânı, cinsel arzunun tipik örneğini oluşturduğu denetlenemez tutkuların sökün etmesine karşı korumak ve "ahlaki kolektif ben"i (Rousseau) bölme tehdidini taşıyan "kadın düzensizliği"ni denetlemek, mutlakıyetçilikten demokrasiye, *œikos* (aile alanı) ile *polis* (kent, siyasal kerteler) arasındaki ayrılmayı aynı biçimde buyuran gerekliliklerdir.

Ancak Olympe de Gouges (1791) ve Mary Wollstonecraft'tan (1790) günümüze kadar feminist eleştirinin vurguladığı gibi, bu cinsiyetli ayırım, tek tek bütün yurttaşların iradesinden bağımsız şekilde var olan bir metafizik birim haline gelen genel iradenin meşruluğunu daha baştan aşındırır. Kendini aynı anda hem aile reisinin tikel çıkarına boyun eğmeye hem de yurttaşlık erdemini sevmeyi öğretmeye adamış kadınların mantıkdışı konumları, evrenselliği tikelcilikle değil, tikellerle çatışkı ilişkisi içine yerleştiren bir geleneğin mantıkdışılıklarını bir kez daha göstermektedir.

Günümüzde hâlâ, ne zaman cinsiyete dayalı ayırımcılık ya da cinsiyet egemenliğiyle bağlantılı talepler söz konusu olsa, evrenselcilik ve tikelcilik sorunu beliriverir. Genel çıkar, türdeş ve tekbiçimli bir siyasal "bütün" anlayışıyla öylesine bağdaştırılmaktadır ki, tikelin her dile getirilişi derhal, kutsal cumhuriyeti temellendiren hakların evrenselliği ilkesini tehdit eden bir tikelcilik kuşkusu uyandırır. "Kadınların özgül talepleri" sözü, neredeyse otomatik olarak genel taleplerin karşısına yerleştirilir; tek başına bu bile, nüfusun yarısına değen eşitsizliklerin evrensel terimlerle, yani evrensel haklar ilkesi çerçevesinde dile getirilmesinin tarihsel güçlüğüne işaret etmektedir.

Kadınların evrensel olandan dışlanması en görünmeyen ve tanınmayan dışlanmalardan birisi olduğu için, gerek cinsiyet eşitliği mücadeleleri, gerekse daha sonra verilen feminist mücadeleler, çok erken bir aşamada, mo-

dern evrenselci sistemlerin temelinde yatan gerçek eşitsizliklerin üstünü soyut insan hakları söylemiyle örten ikiyüzlülükle karşı karşıya kalmışlardır. Olympe de Gouges'un *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne* [Kadın Hakları ve Yurttaşlık Bildirgesi] adlı eseri, daha 1791 yılında, bu ikiyüzlülüğün ancak bu eşitsizliklerin ve onların bedellerini ödeyenlerin adının konmasıyla açık edilebileceğine işaret etmektedir. Bu yüzden, *Déclaration*'un genel ve kişisel olmayan maddelerinde, paradoksal bir biçimde, gerçek bir hakların evrenselliği ilkesinin gereklerini belirleyen "tikel durumlar" sökün eder: "Düşüncelerin ve kanaatlerin özgürce iletilmesi kadının en değerli haklarından biridir [...]. Dolayısıyla her kadın yurttaş, vahşi bir önyargı onu gerçeği gizlemeye zorlamaksızın, özgürce, 'Size ait olan bir çocuğun annesiyim' diyebilir." Yalnızca kadınları etkileyen "vahşi önyargılar" olduğu için, Flora Tristan'ın *Union ouvrière* (1843) adlı eserinde dediği gibi, kadınlar "gerçek parya" muamelesi gördükleri için, aynı siyasal ve toplumsal örgütlenme her iki cinsiyeti hem benzer hem farklı biçimde etkiler:

İnsan Hakları Bildirgesi'nde "kadınların sözünü etmek," *Charte de l'union universelle des ouvriers et des ouvrières*'de [Evrensel Erkek ve Kadın İşçiler Birliği Temel Yasası] "erkeğin ve kadının mutlak özgürlüğü"nden söz etmek, hakların evrenselliğinin somut gereklerini güvence altına almanın önkoşuludur.

Evrensellik: genelleştirilebilir bir adaletin ufku ya da gereği

Genel olarak insan hiçbir yerde mevcut olmadığı için ve evrensel hakların özneleri, toplumsal hiyerarşi ve iktidar ilişkileri içinde farklı biçimlerde konumlanmış olan somut insanlar oldukları için, hakların evrenselliği ilkesi, ancak ezilmişlik ve adaletsizlik deneyimlerinin çeşitliliğine ve çoğulluğuna denk düştüğünde gerçekleşebilir. Son iki yüzyıldır, kadınlar söz hakları için bu kadar çok kavga vermişler ve hâlâ da vermekteyseler, bu, kendi deneyimlerimizi, ihtiyaçlarımızı ve isteklerimizi başkalarına iletmenin aracı olan bu hak güvence altına alınmadığında, genelleştirilebilir, başka bir deyişle *bütün erkekler ve kadınlar* için özgürlük ve eşitlik koşullarını sağlayabilecek ortak kurallar oluşturmanın olanaksız olmasındandır.

Dolayısıyla, evrenselcilik ve tikelcilik sorunuyla demokrasi sorunu arasında koparılamaz bir bağ vardır. Çünkü bir talebin, bir hedefin veya bir mücadelenin evrensel kapsamının hareket noktasını oluşturan çok sayıda ihtiyaç, ne yasalardan (doğa yasası, ekonomi yasaları, nüfusbilim yasaları vb), ne de bir toplumsal grubun "nesnel" çıkarlarına ilişkin önceden verilmiş herhangi bir görüşten hareketle tanımlanabilir. Bu bir demokrasi sorunudur, zira herkesin bakış açısının ve isteklerinin özerk olarak dile getirilmesi, birbiriyle yüzleştirilmesi ve yeniden formüle edilmesi yoluyla genel çıkarın oluşturulmaya çalışıldığı, karşılıklı ve çoğu kez çatışmalı bir eylemi gerektirir. Bu gerekli ama yeterli olmayan bir uğraktır. Çünkü bir talebin evrensel ya da tikel olduğunu değerlendirmenin ölçütü, ne o talebi yükselten erkek ve kadınların sayısıdır, ne o talebin ilgilendirdiği insanların sayısı, ne de onun tikel özelliği. Bu ölçüt, söz konusu talebin, genelleştirilebilir bir adalet ilkesinde, yani en "özgül," en "tikel" talebi, hiçbir kadın ya da erkek bu biçimde muamele görmemelidir şeklinde yeniden formüle etmemize izin verecek bir ilkede temellendirilebilir olup olmadığıdır.

Eleni VARIKAS

↘ Bilimsel dil(in cinsiyetlendirilmesi) • Egemenlik • Eşitlik • Feminist hareketler Kamusal/özel • Yurttaşlık

Adorno, Theodor W. ve Horkheimer, Max, *La dialectique de la raison*, Paris: Gallimard, 1974, 281 s.

De Gouges, Olympe, "Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne (1791)", *Écrits politiques 1788-1791* (Paris: Côté-femmes, 1993) içinde, s. 204-215.

Rousseau, Jean-Jacques, *Émile ou de l'éducation*, Paris: Flammarion, 1966, 629 s.

Tristan, Flora, *Union ouvrière*, Paris: Des femmes, [1843] 1986, 366 s.

Varikas, Eleni, "Pour avoir oublié les vertus de son sexe. Olympe de Gouges et la critique de l'universalisme absrait", *Sciences politiques*, 1993, sayı 4-5, s. 17-34.

Wollstonecraft, Mary, "Vindication of the Rights Women" [1790], Janet Todd, Marilyn Butler (ed.), *The Works of Mary Wollstonecraft* (Londra: William Pickering, 1989) içinde.

FEMİNİST HAREKETLER

Kadın mücadelelerinin kolektif hareketi olarak feminizm, bu anlamıyla ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkar. Bu mücadeleler, kadınların özgül ve sistematik bir ezilmeye tabi oldukları kabulüne; erkeklerle kadınların arasındaki ilişkilerin doğadan kaynaklanmadığı ve dolayısıyla dönüştürülmelerinin siyasal bir imkân olduğu iddiasına dayanır. Hak talepleri, evrensel eşitlik ilkelerinin ileri sürülmesiyle, kadınlarla erkekler arasında güçlerin eşitsiz olarak paylaşılması gerçeği arasındaki açıdan doğar. Bu anlamda, feminizm bir siyasal talep olarak ancak evrensel bir insan hakları anlayışıyla ilişkili olarak ortaya çıkabilir; bu anlayışın kökleri, ilk hukuksal formülasyonu önce Amerikan, sonra da Fransız devrimlerinden kaynaklanan kişi hakları kuramlarında yatar (Fraisse, 1992).

Feminist hareketlerle, içinde kadınların yer aldığı ama doğrudan doğruya kadınlar için özgül ("kadına" tekabül eden "özgül" ile "erkeğe" tekabül eden "evrensel" karşıtlığını savunuyor durumunda olmamak için, Fransa'da Kadın Hakları Servisi "özel haklar" kavramını öne çıkarmaktadır) hak talepleri ileri sürmeyen halk hareketleri arasında bir ayırım yapmak gerekir. Başta II. ve III. Enternasyonal'in sosyalist kadınları olmak üzere, erkeklerle kadınların eşitliği için siyasal mücadele vermelerine rağmen, bazı hareketler "feminist" nitelemesini reddederler; çünkü onların gözünde bu terim hak taleplerinin burjuva temellerinin damgasını taşımaktadır. Dolayısıyla, "kadın hareketleri" ile "feminist hareketler" arasında kurulan bağlantı, feministler için ne tür bir temsilin benimsendiğine göre farklı anlamlar yüklenir: XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başında fazla burjuvadırlar, 1970'lerden sonra fazla radikal ve erkek düşmanıdırlar. 1970 yılları boyunca "kadın hareketi"

deyimi genellikle "kadınların kurtuluşu hareketi"nin kısaltılmış biçimi olarak kullanılıyordu, bu yüzden de bazen en radikal feminizmle bağdaştırılabildi. Feminist hareketlerle kadın hareketleri arasındaki karşıtlığa ilişkin olarak, zaman zaman, buradan kaynaklanan bir anlayış farklılığı ve kafa karışıklığı söz konusu olmaktadır.

"Feminist hareketler"den söz etmek, farklı kadın hareketlerini aynı adla anmayı olanaklı kılar: liberal feminizm ya da "burjuva" feminizmi, radikal feminizm, Marksist ya da sosyalist kadınlar, lezbiyen kadınlar, siyah kadınlar ve günümüz hareketlerinin içerdiği tüm alt kategoriler. "Kadın hareketleri" deyimi ise, kadınların tek bir hedef doğrultusunda seferber olmalarını dile getirir: Latin Amerika'daki, kadınlardan oluşan halk hareketleri ya da İrlanda veya Ortadoğu'daki barış hareketleri gibi.

Feminist harekete tarihsel yaklaşım

Kuzey Amerika ve Avrupa'da, tarihçiler ve feministler uzun süre feminist hareketler içinde iki tarihsel dalga ayırt etmişlerdir: İlki XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başında ortaya çıkar; "yeni feminizm" olarak adlandırılan ikinci dalga ise, 1960'ların ortası, 1970'lerin başında başlar (bkz. Duby ve Perrot, c. 4 ve 5, 1992). Eşit haklar talebi bütün toplumsal faaliyetleri (aile içinde haklar, çalışma yaşamında haklar) kapsasa da, feminizmin ilk dalgası genellikle oy hakkı talepleriyle bağlantılı olarak sunulur: Gerçekten de, Birleşik Devletler'de ve tüm Avrupa ülkelerinde en çarpıcı eylemler bu sorunlar etrafında örgütlenmiştir. Buna karşılık, 1970'lerin feminist hareketleri, sadece eşitlik talebine değil, patriyarkal bir sistemde bu eşitliği temellendirmenin toplumsal olanaksızlığının kabul edilmesine dayanır. Ancak feminist hareketlerin iki uğrağı arasında kurulan karşıtlık günümüzde kimi tarihçiler tarafından kabul edilmemektedir; çünkü bu yaklaşım, feminist hareketlerin 1920-1960 yılları arasındaki bütün izlerini uzun bir boyunca silmiş olan, boşluklarla malul bir tarihyazımına tanıklık eder. Çağımızın feminizmi, XIX. yüzyılın beklentilerini, yani demokratik ve ekonomik öznenin ya da kadın yurttaşın ve kadın emekçinin bireyleşmesi taleplerini bugüne taşır, fakat buna güçlü bir sesle kadın cinselliğinin özerkleşmesi sorununu ekler: Kadınların ufku annelikle sınırlandırılamaz; bunun da ötesinde, kadınlar için doğum kontrolü yöntemleri çağında (hap 1960'ların ortalarında erişilir olmaya başlar), "anne olmama" arzusu, kendini bir eksiklik olarak değil bir

olumluluk biçiminde ifade etme imkânını bulmaktadır (Fougeyrollas-Schwebel, 1997).

1970'lerin feminizmi

1970'lerin feminizminin etkisi, belki de yeni türden istekler ve hak talepleri ileri sürmekten çok, politikanın alanlarını sorgulamaktır. 1960'ların karşıkültür hareketlerini kendi dönemine taşıyan kadınların kurtuluşu hareketlerinin önceliklerinden birisi özel olan politiktir önermesidir (Freeman, 1975).

Öncü düşüncesini eleştiren ve siyasal adanmışlığı yer yer feminist militanların hayatlarının tümüyle davaya adanması olarak gören 70'li yıllar feminizminin ayırıcı özelliği, erkeklere kadınlar adına konuşma hakkını tanımayan karma olmayan gruplar anlayışıdır. Siyah Amerikalıların *Black Power* ve sonra da *Black Panthers*[1] hareketlerinin öne sürdükleri istekleri kendi hareketlerine taşıyan feministler böylelikle, evrenselci değerlerin egemen grupların değerleri olduğunu ifşa ederek 1980-1990 yıllarının çokkültürlülükçü hareketlerinin yolunu açarlar.

Siyasal tartışma aynı zamanda bir kimlik arayışıdır. Gerçekten de, militanların çoğu için ayrıcalıklı geçiş noktası bilinç yükseltme grubudur (*Partisans*, 1970). Feminist hareket anti-otoriter hareketlere katılmaktadır, en kendiliğindenci gösteri biçimlerini sergiler ve her tür hiyerarşik örgütlenmeyi reddeder. Harekete katılmak, yeni bir ideolojiyi uygulamak, ortak anlam ve değerler aramak anlamına gelir. Bu yeni ideoloji kendini "kız kardeşlik" olarak adlandırır; *Sisterhood is Powerful*[2]. Ancak özellikle de Birleşik Devletler'de, ırksal ya da ulusal kimlik sorunları hareketi böler; gerek kimliğe dayalı grupların özgül sorunlarının tanınmadığı kuşkusuyla, gerekse karşıcinsellerle eşcinseller, burjuvalarla proleterler, annelerle anne olmayanlar, beyaz kadınlarla siyah kadınlar arasında yeni egemenlik biçimlerinin yaratıldığı korkusuyla, bütün kadınların dayanışması fikri kısa süre içinde her yerde zorlanmaya başlar.

1960'lar sonu 1970'ler başı feminizmi, XIX. yüzyılda da olduğu gibi uluslararası boyuta ulaşır. Şok dalgası, 1960'larda Birleşik Devletler'den başlar ve çok kısa bir süre içinde Büyük Britanya ve Almanya'ya ulaşır. 1968'deki

[1] Kara Güç ve Kara Panterler –ç.n.

[2] Kız kardeşlik güçlüdür –ç.n.

öğrenci olayları feminizmin yaygınlaşmasını besleyen topraktır ve 26 Ağustos 1970 günü Amerika'da, oy hakkının 50. yılını kutlamak üzere hareketin büyük bir gösteriyle kamu önüne çıkması Avrupa'daki hareketlere güç verir.

Parlamento dış niteliğine karşın kadınların kurtuluş hareketinin, sendikalı kadınlar, sol ve sağ partilerde yer alan kadınlar ile Aile Planlaması Derneği gibi kadın hakları için mücadele eden derneklerin üyeleri olan kadınlar arasında büyük hareketlenmelere yol açabilecek gücü vardır. Başlangıçta en önemli ve en dikkat çekici olaylar kürtaj özgürlüğü kampanyalarıdır. Ayrıca kadınlara yönelik şiddete (tecavüz, cinsel taciz) karşı ve bu alanda yasaların değiştirilmesi için (evlilik içi tecavüzün tanınması) seferberlikler ortaya çıkar. Kadınlar için özel alanda kazanılan haklar, kamusal alandaki, çalışma hayatında gerçek bir eşitliğin sağlanması için önlemler gibi yeni taleplere eş eder; ama bu talep ancak sendikalar ve siyasal örgütlerle ilişki kurulduğunda gerçekten başarıya ulaşacaktır (Katzenstein ve Mueller, 1987).

Hareket içindeki eğilimler

Hareket içinde, kadınların ezilmesinin tanımlanması ve siyasal stratejiler konularında birbiriyle çatışan üç akım vardır: radikal, sosyalist ve liberal feminizm. Daha ayrıntılı yaklaşımlarda Marksist ya da sosyalist, liberter, radikal, lezbiyen, maddeci ve özcü feministler arasında da ayırımlar getirilir. Siyasal olarak en belirgin karşıtlık, bir yanda liberal feministlerle öte yanda radikal ve sosyalist feministler arasındakidir. "Liberal akım"dan, bireysel değerlerin ilerletilmesine dayanan hareketleri anlamak gerekir; bu akım için, kadınlarla erkeklerin her alanda eşitliği için mücadele veren reformist bir feminizm denebilir. Bu feminist eğilim, eşitsizlikleri azaltmak için, olumlu eylem politikaları aracılığıyla kadınlara ayrıcalık tanımaya bel bağlar. Bunun tersine, kadınların kurtuluşu hareketleri, mevcut toplumsal yapıların köklü bir altüst oluşu adına, kadınların ilerletilmesi stratejilerinden kopmaktan yanadırlar. Fransa'da sosyalist feministler ya da sınıf mücadelesi eğilimi olarak adlandırılan feministlerle radikal feministler arasında, öncelikli stratejiler konusundaki çatışmalar bu hareketi boydan boya keser: Sosyalist feministler kadınların gerçek kurtuluşunun ancak bütünlüklü bir dönüşüm bağlamında gerçekleşebileceğini ileri sürerler; radikal feministler ise, mücadelelerin her şeyden önce patriyarkal sisteme ve fallokratik

iktidarın dolaylı ya da dolaysız biçimlerine yönelik olduğunu vurgularlar (Picq, 1993). Bizzat radikal hareketin içinde, lezbiyen gruplar her tür zorunlu heteroseksüelliğe karşı mücadele etmek için radikal bir ayrılıkçılığın gerekliliğini öne çıkarırlar (CLEF, 1989)

Avrupa'daki feminist hareketler için sol partilerle ilişkiler çok önemlidir ve sürekli bir içerilme-dışlanma diyalektiği söz konusudur. Birleşik Devletler'de, feminizm içinde sosyalist feministlerin güçsüz oluşu ve bu ülkede sosyal demokrat partilerin olmayışı, hareketin öncelikle bireysel özerklik ile eşitliği vurgulamasına ve sosyal haklar konusunda pek faal olmamasına yol açmaktadır. Tam tersine, Avrupa ülkelerinde, Birleşik Devletler'deki kadar önemli feminist örgütlere sahip olunmamasına karşın, sosyalist hükümetlerin ılımlı olanları bile Birleşik Devletler'de düşünülemeyecek sosyal haklara ulaşılmasına olanak tanımışlardır (Threlfall, 1996).

Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütler, bütün ülkelerin kadınlarının eşitliğe erişiminin artması için çalışmaktadırlar. 1970'lerin feministleri tarafından massedilme girişimi olarak eleştirilmesine rağmen, Nairobi (1985), ardından Pekin (1995) konferansları gibi, birbirinin peşi sıra düzenlenen uluslararası konferanslar, buralara giderek daha çok hükümet dışı örgütler olarak katılan feminist dermeklerde artan bir ilgi uyandırmaktadır. Avrupa'da ayrıca Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi de, feminist dernekler tarafından eşitliğe erişim konusunda baskı oluşturabilmenin birer aracı olarak kullanılmaktadır (bkz. 1992'den bu yana sürdürülen erkekler ve kadınlar arasında siyasal temsil eşitliği kampanyaları).

Sonuç olarak, 1970'ten günümüze, feminist hareketlerin çelişik bir evrim geçirdiği saptanabilir: Uluslararası baskı kadın haklarının ilerlemesini sağlamakta; ancak buna, artık kendilerini kadınlara hizmet sunan dernekler olarak konumlandıran feminist hareketlerin radikalliğindeki azalma eşlik etmektedir. Feminizmin, reformist akımların canlanmasıyla güçlenen, uzmanlık ya da sosyal hizmetler doğrultusundaki evrimi, belki de o kadar reddedilmiş olan hayır dernekleri geleneğini yeniden canlandırmanın bir biçimidir. Bunun dışında, feminist hareketin daha radikal olan ve bu eğilimlere karşı duran biçimleri varlıklarını sürdürmektedirler. Bunlar, 1970'lerde olduğu gibi, siyasal partilerin, sendikal ya da başka tür örgütlerin üyeleri olan daha büyük sayıda kadın ve erkeği harekete geçirme kapasitesini korumaktadırlar; çeşitli şiddet biçimlerine karşı ve yasaların uygulanması ya

da yeni yasaların yapılması için verilen mücadeleler buna tanıklık etmektedir.

Dominique FOUGEYROLLAS-SCHWEBEL

↘ Annelik • Cinsellik • Çocuk düşürme ve doğum kontrolü • Eşitlik • Patriyarka • Siyasal temsil eşitliği • Şiddet biçimleri • Tarih • Toplumsal hareketler

Centre lyonnais d'études féminisites, *Chronique d'une passion. Le mouvement de libération des femmes à Lyon*, Paris: L'Harmattan, 1989, 272 s.

Cohen, Yolande ve Thébaud, Françoise (ed.), *Féminisme et identités nationales. Les processus d'intégration des femmes en politique*, Lyon: CNRS, Programme pluriannuel en sciences humaines Rhône-Alpes, 1998, 306 s.

Fougeyrollas-Schwebel, Dominique, "Le féminisme des années 1970", Christine Fauré (ed.), *Encyclopédie politique et historique des femmes* (Paris: PUF, 1997) içinde, s. 729-770.

Fraisse, Geneviève, *La raison des femmes*, Paris: Plon, 1992, 294 s.

Picq, Françoise, *Libération des femmes. Les années-mouvement*, Paris: Seuil, 1993, 380 s.

Threlfall, Monica (ed.), *Mapping the Women's Movement: Feminist Politics and Social Transformation in the North*, Londra-New York: Verso, 1996, VII, 312 s.

FUHUŞ I

Fuhuş genellikle, buzdağının tek görünen kısmı olan fahişeler aracılığıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Bir kişinin cinsel hizmetlerini belli bir ödüllendirme karşılığında mübadele etinesinden ibaret olmayan fuhuş, her şeyden önce başkalarının cinselliğinin sömürüsünün, ulusal ve uluslararası düzlemde kârlı bir biçimde örgütlenmesidir. Fuhuş sisteminde işin içinde birçok fail vardır: müşteriler, pezevenkler, devletler, erkeklerin ve kadınların tümü. Zira ekonomik yapılarda sağlam kökleri olan bu kurumun kolektif zihniyetteki kökleri de bir o kadar güçlüdür. Fuhşu çevreleyen ve onu teşvik edip meşrulaştıran temsil ve mitoslar, aynı zamanda onu belirleyen çok önemli bir etkeni oluşturur. Feminist tahlil açısından, fuhuş cinsiyet kategorileri arasındaki iktidar ilişkisinin en uç noktasıdır. Nesne konumuna yerleştirilen ve dolayısıyla şiddete tabi kılınan kadınlar erkeklerin sorumsuzlaştırılmış cinselliğinin hizmetinde şeyleştirilirler (UNESCO/FAI, Madrid Konferansı, 1986). Tarihsel olarak fuhuş bir klişeye indirgenmiştir. "Dünyanın en eski mesleği" olmaması bir yana –bu bağlamda daha ziyade çobanları ya da ebe kadınları anabiliriz-, bu klişe her şeyden önce kaderciliği övme ve rahatsızlık uyandıran bir konuda her tür sorgulamanın önünü kesme işlevini görür. Gerçekte yoğun kentleşmeye ve piyasa toplumunun ortaya çıkmasına bağlı olan fuhuş, yasaklama ve düzenleme arasında bölünmüş olan devletleri her zaman zor durumda bırakmıştır; sonunda devletler "suç"un ağırlığını sadece kapatılmış, damgalanmış, aşağılanmış fahişelere yüklemeyi seçerler. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Fransa kadınları kapatarak çalıştırmanın baş teorisyenliğini yapmıştır. Toplumu sağlık riskinden (frengi) ve cinsel düzensizlikten (zina) koruma takıntısı yakasını bırakmayan burjuva iktidarı, kapalı genelevi, politikasının temel ayaklarından

biri yapar (Corbin, 1978). Manş'ın öbür yakasında da fahişelere dayatılan ve bütün kadınları potansiyel birer fahişe haline getiren polisiye ve tıbbi denetim karşısında öfkelenen İngiliz Josephine Butler tarafından 1870 yılında başlatılan, fuhşun düzenlenmesine son verilmesi kampanyasının uluslararası ölçekte etkisi olur. XX. yüzyılın başında ise, fuhşun ortadan kaldırılması feminist hareketin en temel hedeflerinden biri olur ve bu sorun, kadın hakları ve barış için sürdürülen genel mücadelenin parçası haline getirilir; 1940'larda bu konu saplantılar listesinden düşecektir. 1975'te, fahişelerin kendi haklarını savunmak üzere örgütlenmeleriyle birlikte, sorun yeniden yakıcı hale gelir. Tartışma canlıdır. Feministlerin birçoğu, bir insan hakları ihlali, hatta kadınlara karşı bir suç olduğunu düşündükleri fuhşa karşı çıkmaktadırlar (Barry, 1979).

Sıradanlaştırma dönemi

Fuhuş son derece güçlü bir tabu olmaya devam etmektedir. 1980'lerde sorunun yeniden gündeme gelişi, kamu sağlığıyla bağlantılıdır, zira AIDS'in artması, XIX. yüzyıldaki frengi korkularını hatırlatan korkuları canlandırır. O güne kadar "modernite" yaldızına büründürülmüş olan genelevlerin yeniden açılıp açılmaması konusundaki gelgitler bunun kanıtıdır. Dünya Sağlık Örgütü'nün fonlarıyla yürürlüğe sokulan, kadın otobüsü gibi bazı önlemler fahişeliğin bir meslek olarak kabul edilmesi doğrultusunda kimi adımları oluşturur; Fransa'da Nid Hareketi ve feminist dernekler buna karşı çıkmaktadırlar. Her şey fuhşun sıradanlaşması yönünde gelişmektedir. Büyük liberal piyasa, genel olarak hazların geri alınması ve fiyatlandırılması doğrultusunda işlemektedir; tüketim mantığı hayatın her alanını işgal etmekte; bu arada "seks işçileri" deyimi, metalaşmış cinselliğin modern ekonominin tartışılmaz bir öğesi olduğu düşüncesini onaylamaktadır. Böylece her tür etik düşünce bir kenara itilir, her tür egemenlik ilişkisi bireyci mantık altında bastırılır. Böylelikle fuhuş kadınlara karşı şiddet kavramının dışına düşer. Tıpkı travesti ve transseksüeller gibi fuhuş yapan oğlan çocuklar da aslında erkeklik statüsünden dışlanıyor, kadınlaştırılıyor olsalar da, giderek daha çok sayıda oğlanın fuhuş dünyasına katılması, eşitsizlik ilişkilerinin bulandırılması sürecini tamamlar. Yavaş yavaş feminist talepler, seks sanayi lobisi tarafından gerçek ekseninden saptırılmaktadır: Kendi bedenini tasarruf hakkı, bedenini satma hakkına dönüşür; "fahişelik yapma hakkı"

bir özgürlük ifadesi olarak alınmaya başlanır. "Seks piyasası," (pornografi ve seks turizmine) talebi teşvik etmek için cinselliği manipüle eder: Günümüzde bu, kadınlar arasında fuhuş talebi yaratma arayışında ortaya çıkmaktadır. Çember tamamlanmıştır: Artık ne kurbanlar vardır ne cellatlar. Herkes herkesi sömürmektedir, eşitlik nihayet gerçekleşmiştir!

Gözden kaçırılan bir şiddet

Fuhşun toplumsal alanda normalleşmesi, fahişelik yapanların maruz kaldıkları zararları giderek daha görünmez kılar. Şiddet (kadın ve çocuk ticaretinde olduğu gibi) görünür olduğunda bile buna neredeyse karşı çıkılmazken, fuhuş ilişkisinin tam da merkezinde yer alan insan hakları ihlalleri ve kötü muameleler, feminist hareketler ve Nid Hareketi gibi dernekler dışında hiç konu edilmez. Bunların sonuçları, duygusal donukluk, şizofrenik kopukluk, güvensizlik duygusu, sürekli korku, hakaretler, bıkkınlık, ben imgesinin tahrip olmasıdır. Suskunluk, fahişelerin cinsel ve duygusal yaşamlarının ağır ağır ve derinden derine harap olmasının üstünü örtmektedir. Fuhuş, başka şiddet biçimlerinin (tecavüz, ensest, evlilik içi şiddet biçimleri) uzun zaman gizli kalması gibi, gözden kaçırılan bir şiddet biçimidir. Aynı sessizlik, davranışları bazı mitoslar sayesinde tarihsel olarak meşrulaştırılmış olan müşterilerin çevresini de sarar. Bu mitosların en yaygın olanı ise, "tecavüzlerin bu sayede engelleneceği" söylencesidir. "Özel olan" adına müşterilerin pratiklerini sarmalayan sır titizlikle saklanmaya devam etmektedir. "Bütün egemenlik biçimleri gibi erkek egemenliği de, egemenlerin pratiklerinin saydam olmayışı üzerinde yükselir" (Welzer-Lang, 1996). Hemen hemen hiçbir inceleme ya da araştırmanın olmayışı bunu teyit etmektedir. Oysa fuhuştan yararlanmanın erkek şiddeti üzerindeki etkilerini ölçmek çok önemli olacaktır. İsveçli Sven Axel Månsson'un dikkat çekici çalışması (1986) bu alanda anılmayı hak etmektedir.

Pezevenkler Avrupası

Avrupa ölçeğinde süren tartışmalar hayati bir önem taşımaktadır. Düzenleyici yaklaşımın, bir kamu hizmeti gibi örgütlenmiş fuhuş anlayışının başını çeken Hollanda, Pekin Dünya Konferansının (1995) sonuç bildirgesinden başlamak üzere, uluslararası metinlerde "zoraki fuhuş" kavramının benim-

senmesini sağlamıştır. Bu anlayış zımnen, "özgür" bir fuhşun varlığını varsayar; pezevenkliğin cezalandırılmamasının üstü örtülerek, "özgür fuhuş" bundan böyle profesyonelleştirilmesi gereken fuhuş olarak ileri sürülür. Bu ayırım, ustalıkla, devasa bir sömürü sisteminin faaliyetlerini bireysel seçimlere indirgemekte ve pezevenkliğe hiçbir zaman düşleyemeyeceği kadar büyük bir meşruiyet tanıyarak onun eline oynamaktadır. Sonuç olarak, maruz kalmış oldukları zorlamayı kanıtlamak bir kez daha kurbanlara düşer! Erişkin fuhşuyla çocuk fuhşu, yabancı kadınların fuhşuyla Avrupalı kadınlarınki arasında ayırımlar getirilir. Örneğin (yürürlükte olan cinsel reşitlik yaşına göre) 16 ya da 18 yaşına bir gün kala suç olan şey, bir günden ertesi güne sıradan bir ticari eylem haline gelir. Kuzey ülkelerinde meşru olan şey güney ülkelerinde karşı çıkılması gereken bir şeydir. Belirli fuhuş biçimlerine karşı mücadele konusunda yapılan bütün ayırımlar, bizatihi fuhşu meşrulaştırma işlevini görür. Dolayısıyla Marie-Victoire Louis (1997) özgür ve zoraki fuhuş arasındaki bütün ayırımlara karşı çıkar –bazı kişilerin kölelik yapmaya rıza gösterdikleri gerekçesiyle *apartheid* düzenini meşru göstermeye kim cesaret edebilirdi?– ve beden ile cinselliğin metalaştırılmasının bütün biçimlerinin reddine dayanan gerçek bir politik projeyi savunur. Fahişelerin yeniden onurlarına kavuşmalarından dem vurarak profesyonelleşmiş "özgür" bir fuhşu savunanlara, onları sömüren endüstriye atfedilen "onur"u hatırlatarak karşı çıkmak mümkün değil midir (Raymond, 1995)? Aynı zamanda ILO da, fuhşu çalışma yaşamının örgütlenmesi kapsamına dahil etmeyi önermekte, fuhşun yalnızca en sarsıcı yönlerinin, yani çocuk fuhşunun ortadan kaldırılmasını tavsiye etmektedir (Lim, 1998). Böylece fuhuş kadınların sorunlarının sürdürülebilir bir çözümü olarak resmen tanınmış olmaktadır. Buna koşut olarak, fuhuş sisteminin meşruluğu yavaş yavaş yasalarla onaylanmaya başlamıştır (Belçika'da kabul edilen 13 Nisan 1995 tarihli yasa); bu yasa, yalnızca aşırı istismar ve aşırı şiddet örneklerinin üzerinde durduğu için ahlaksız bir yasadır. Avrupa Birliği, "yasadışı insan ticareti"ne karşı mücadele etmek üzere örgütlenmekte, böylelikle "yasal" insan ticaretinin yolunu açmakta ve 1949 tarihli BM sözleşmesinden tümüyle uzaklaşmaktadır: "[İ]nsan ticaretinin ve fuhuş yaptırılarak başkalarının sömürülmesinin yasaklanması"na ilişkin bu sözleşmenin gerekçe bölümünde, fuhşun "insan onuru ve değeriyle bağdaşmadığı" öne sürülür. Fuhşun ortadan kalkmasından yana olan Fransa bu ana kadar bu metne bağlı kalmıştır.

Üçüncü bir yola doğru

Bu genel manzara içinde, İsveç'in benimsediği politika soruna kesin bir çözüm getirmektedir. 1 Ocak 1999'dan bu yana "cinsel hizmet" satın almak yasaklanmıştır. Baskının hedefinde fuhuş yapan kişiler değil, altı ay hapis cezası alması öngörülen müşteriler vardır; bu karar, uzun bir süredir fuhşa karşı girişilen eylemler dizisi içinde yer almaktadır; bu eylemlerin en özgün olanlarından bir tanesi, müşterilere telefon hizmeti ya da psikologlarla görüşme önerisi yapılmasıdır. Böylece İsveç, fuhşun kadınlara karşı bir şiddet biçimi olduğunu ilan eden ve onu "kadınların barış içinde yaşaması için" politik ve hukuksal etkinliğinin bir parçası haline getiren tek ülkedir. Cinsiyet Eşitliği Bakanı Margaretha Wimberg'e göre, "bir kişiye, rızası dahilinde de olsa, bir meta gibi davranmak bir suçtur." İşte yeni bir yola doğru açılım buradan geçmektedir. Cesur ve yeni bir düşünce olan fuhuşsuz bir toplum fikri günümüzde gün yüzüne çıkmaktadır; bu, Nid Hareketinin uzun zamandan beri ileri sürdüğü bir düşüncedir. Gerçek bir politik iradeye dayanan bir proje, koruyucu önlemlerin uygulamaya geçirilmesi ve fuhşun derinde yatan –toplumsal, ekonomik, siyasal, kültürel– nedenleri üzerine eğitim, maço alışkanlıkların kökünün kazınması, cinsel istismar ve kötü muameleye karşı mücadele... Fuhuş çok uzun bir zamandır kadınların "yazgısı" olarak görülmektedir; bu da kadınların bedenlerinin her zaman ötekinin hazzı için hazır olduğu, kadınların, cinselliklerinin boyunduruğu altında olan "doğal" varlıklar olduğu, hizmet vermeye ve hor görülmeye yazgılı oldukları, erkeklerin sözde ihtiyaçlarına tabi oldukları, düşünce ve kültür dünyasının dışında yer aldıkları düşüncesinin onaylanması anlamına gelmiştir. XXI. yüzyılın eşiğinde, fuhuşla mücadele etmeden siyasal temsil eşitliği için nasıl mücadele edilebilir?

Claudine LEGARDINIER

↘ Cinsellik • Şiddet biçimleri

Barry, Kathleen, *The Prostitution of Sexuality*, New York University Press, 1995, 382 s.
Legardinier, Claudine, *La prostitution*, Toulouse: Milan "Les Essentiels", 1996, 64 s.
Louis, Marie-Victoire, "À propos des violences, de la prostitution, de la traite, de la sexualité", *Chronique féministe*, Mayıs-Haziran 1997, s. 12-21.

Montreynaud, Florence, "La prostitution, un droit de l'homme?", *Le monde diplomatique. Manière de voir*, Mart-Nisan 1999, sayı 44, s. 19-21.

Raymond, Janice, *Rapport au rapporteur spécial sur la violence contre les femmes*, Cenevre: ONU, 1995, 24 s.

UNESCO/Coalition against Trafficking in Women, *The Penn State Report*, 1991, 40 s.

FUHUŞ II

Parasal veya maddi bir bedel karşılığında cinsel hizmet sunmak, fuhuş olarak da nitelendirilebilir, geçici beraberlikler kurmak veya evliliğe girmek olarak da. Kadınlarla erkekler arasında geçen ekonomik-cinsel alışverişlerdeki süreklilik, toplumsal düzenin farklı kültürlerde ve tarih boyunca yeniden ve yeniden ortaya çıkan bir özelliğidir (Tabet, 1987). Kadınlar, travestiler ya da eşcinseller; kamusal, özel ya da ticari mekânlarda sundukları belirli cinsel hizmetler karşılığında, sözel olarak olsun olmasın, erkeklerden açıkça para kabul ettikleri zaman, bu tip alışverişler yasal açıdan fuhuş ya da fuhuş suçu olarak tanımlanır. Ceza yasaları veya medeni yasalar cinsiyetli ya da cinsel kimlikleri belirlemezler, ama polisin uygulamaları istisnasız olarak her zaman madun grupları hedef alır. Cinsellik için –parasal ya da ayni– ödeme yapanlar neredeyse istisnasız biçimde erkekler, hizmeti sunan da kadınlardır. Cinsel hizmeti sunanların eşcinsel ya da *transgender* [karşı toplumsal cinsiyete geçmiş] olması durumunda cinsiyet/toplumsal cinsiyet ilişkisinde değişen bir şey yoktur, çünkü tıpkı kadınlar gibi bu kişiler de erkeklere hizmet vermektedirler. Şunun da altını çizelim ki, cinsel hizmetleri karşılığında para talep eden erkek ya da kadınlar, faaliyetleri dolayısıyla meşru olmayan, hatta yasadışı bir statü olan "fahişe"likle tanımlanırlar; oysa cinsellik için para ödeyenler genel erkek nüfusundan nadiren ayırt edilirler.

Fuhuş, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin düzenlenmesine yarayan bir kurum olduğu için, kadınların herhangi bir bağlamdaki sınırları ihlal edici davranışları "fahişe" ya da "kaltak" olarak damgalanmalarına ve bu damgadan kaynaklanan ceza sistemini harekete geçirmeye yeter. Örneğin, meslekleri ya da niyetleri ne olursa olsun, kamusal mekânlarda çalışan veya bu-

ralarda sadece dolaşan kadınlar ve yalnız başlarına ya da başka kadınlarla seyahat eden kadınlar –"hayat kadını" ya da *common women*[1], "serbest kadın" olarak– etiketlenebilir, tacize uğrayabilir, dövülebilir, bazen fuhuş yaptıkları için gözaltına alınabilir, hatta tıpkı cinsiyet ayırımcılığına dayalı evlilik ve kılık kıyafet rejimlerinin kurallarını ihlal etmekle suçlanan kadınlar gibi öldürülebilirler (Pheterson, 1996).

Fahişelere ilişkin olarak modern Avrupa'da rastlanan en eski tarifler XVI. yüzyılın İtalyan yazarı Pietro Aretino'ya atfedilmektedir. Bu yazar, toplumsal uzlaşımları ve ikiyüzlülüğü alaya almak için fahişeler arasında geçen, taşlamalı diyalog formülünü icat etmiştir. Bu tür diyaloglar XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa pornografi geleneğinde egemen biçim olacaktır. XIX. yüzyılın başında, pornografi siyasal keskinliğini büyük ölçüde yitirir; artık bu yazın toplumsal eleştiriden uzaklaşmış, sadece erkeklerin cinsel olarak uyarılmasına odaklanmıştır. Çizilen fahişe portrelerinin, nüktedan ve yıkıcı suç ortağı kadınlardan sadece zevk nesneleri olan kadınlara dönüşmesiyle eşzamanlı olarak, denetimin gerekçelerinin de politik düzlemden ahlaki düzleme kayması açıklayıcıdır (Hunt, 1996).

Tanınması gereken bir iş mi, yoksa ortadan kaldırılması gereken bir şiddet biçimi mi?

Pornografi gibi fuhuş da bir tartışma ve denetleme konusudur. Kadim toplumlardan beri, kimi aracılar kadınları toplayıp satarak, onları bir yerden bir yere taşıyarak ya da erkeklere armağan olarak sunarak, toplumsal cinsiyet ilişkilerini kendi maddi çıkarları için kullanmışlardır. Yüzyıllardır politikacılar, dindar reformcular, tıp otoriteleri ve bilim insanları, cinsellik ticaretinin yasallaştırılması mı, yasaklanması mı, hoş görülmesi mi, yoksa ortadan kaldırılması mı gerektiğine karar vermek için tartışmaktadırlar. Bu tartışmalarda, fahişeler toplumsal düzensizliğin, ahlaksızlığın ve hastalığın simgesi olarak kullanılmaktadır. (Corbin, 1978).

Feministlerin bu konudaki tavırları da iktidar sahiplerininki kadar farklılık gösterir. XIX. yüzyılın son yirmi otuz yılında, İngiltere ve Fransa'da, fuhşun devlet tarafından düzenlenmesine ve özellikle de fahişelerin ve başka kadın işçilerin polis tacizine maruz kalmalarına karşı, Josephine Butler'ın

[1] Orta malı –ç.n.

başını çektiği bir feminist hareket gelişmiştir. XX. yüzyılın başında hareket, hedefleri bizatihi fuhuşla mücadele etmek ve polisin yetkilerini azaltmak bir yana artırmak olan "toplumsal arınma" kampanyası tarafından gölgelenmiştir. Bu kampanyanın baskıcı hedefi, bir yandan müşterilerin ve sömürücülerin cezalandırılması, öbür yandan da fahişelerin "kurtarılması" ve "ıslah edilmesi"ydi (Walkowitz, 1980). 1970'ler boyunca, Birleşik Devletler ve Büyük Britanya'da fahişeler Butler'ın öfke duygusunu feministlerle paylaştılar ve fuhşun devlet tarafından bir suç olarak ele alınmasına ve kadınların polis tacizine maruz kalmalarına karşı çıkan hareketi yeniden canlandırdılar. Kendilerini "seks işçileri" olarak siyasal bir biçimde tanımladılar ve toplumsal ve hukuksal olarak fuhşun bir iş, cinsel hizmet veren kişilerin de meşru yurttaşlar olarak tanınmasını istediler. Bu militan kadınlar ve onların feminist müttefikleri çok kısa bir süre içinde fuhşun ortadan kaldırılmasını savunan akımın feministlerini karşılarında buldular. Cinsellik ticaretinin koşulları özerklikle zorlama arasındaki yelpazede nereye denk düşerse düşsün, bu feministler söz konusu alışverişin kendisini kadınlara yönelik şiddet olarak tanımlıyorlardı. Fuhşu iş olarak görenlerle kadınlara yönelik şiddet olarak tanımlayanlar arasındaki ideolojik ve stratejik gerilim, 1980'lerden bu yana uluslararası feminizmde keskin bir bölünmeye yol açmıştır. İlk grup cinsellik sanayindeki sömürü ve şiddet koşullarına karşı fahişelerin yanında mücadele ederken, ikinci grup devletin bu sanayinin kendisini yasaklamak üzere daha kesin bir biçimde müdahale etmesi için savaşmaktadır.

Fransa'da fahişeler 1970'lerden bu yana, gerek polisten, gerekse toplumdan kaynaklanan ayırımcılıklara karşı ve yurttaşlar ve emekçiler olarak bütün haklarına kavuşmak için örgütlenmeye başlamışlardır. O dönemde bir yandan kilise, diğer yandan ise feministler tarafından desteklenen fahişeler, 1980'ler ve 1990'larda asıl müttefiklerini sınır dışında bulmuşlardır. Fransa, Avrupa'da, fuhşun ortadan kaldırılması eğiliminin güçlü olduğu bir ülke olarak bilinmektedir. Bu ününü her şeyden çok da, savaş sonrasında toplumsal Katoliklik akımı içinde doğan ve Avrupa Fuhşun Ortadan Kalkması Federasyonu'na (FEDIP) bağlı önemli bir hareket olan Nid Hareketine borçludur. Bu hareket, fuhşu terk ve reddedecekleri umuduyla fahişelere somut yardımlarda bulunur; bu ahlakçı yaklaşım, fahişelerin hakları için mücadele eden militanlarınkinin tam tersidir ve fuhşun ortadan kalkmasını savunan feministlerin tavrına yakındır. Bunu savunan feministler için fuhuş ne bir günahtır ne de bir iş; erkekler tarafından kadınlara uygulanan bir şiddettir

ve bu niteliğiyle devlet tarafından yasaklanması gerekmektedir. Fahişeler de şiddetin devlet tarafından cezalandırılmasını talep etmektedirler; ancak onlar, hem "pezevenkliğin" hem de "fahişeliğin" yasalarda sadece ekonomik çıkarla tanımlandığının, bu tanımın zorlamaya dayalı koşullarla hiçbir bağlantısı olmadığının altını çizerler. Dolayısıyla bu görüngülerin yasaklanması kadınlar açısından şiddetin sona ereceği anlamına gelmez; tersine, toplumsal ve polisiye denetimin, fiziksel tacizin ve ekonomik yoksunluğun artması anlamına gelir.

Uluslararası düzlemde Birleşmiş Milletler, "rızaya dayalı olsun olmasın" başkalarının ekonomik-cinsel alışverişlerinin kolaylaştırılmasını yasaklayarak, Fransa'nın fuhşu ortadan kaldırmaya yönelik yasakçı tavrını paylaşmaktadır (özellikle bkz. "İnsan Ticaretinin ve Başkalarının Fuhuş Yapmasının Sömürülmesinin Yasaklanması Sözleşmesi", 1949).

Ulusal ve uluslararası bir görüngü...

Baskıcı uygulamalarını gerekçelendirmek için kimi imzacı ülkeler bu sözleşmeye atıfta bulunsalar da, hükümetler cinsellik sanayini daha ziyade kendi çıkarları doğrultusunda düzenlemektedirler; dört alanda böyledir bu: ulusal gelir, göç politikaları, (yeni-)sömürgeci işgaller ve kamu sağlığı. Daha somut olarak, denetimlerin artması, olası getiri ve götürülerin ulusal açıdan özgüllüğüne bağlı olarak, şu etkenlerle örtüşmektedir: 1) devletin, ülke içinde cinsellik sanayinin yarattığı kaynaklara ya da yurtdışına göç etmiş kadınların yolladıkları fuhuş gelirlerine artan bağımlılığı; 2) devletin, ekonominin kayıt dışı sektörlerinde çalışan göçmen kadınların emeğine bağımlılığı ve bununla birlikte yasal göç üzerindeki artan kısıtlamalar; 3) askerlere ve daha yakın geçmişte aynı ölçekte olmak üzere turistlere ve işadamlarına cinsellik ve "hoş zaman" arzı; 4) cinsel yollarla bulaşan hastalıkların, özellikle de XIX. yüzyılda frenginin, günümüzde ise AIDS'in denetlenmesi için halktan gelen talepler. Her türlü bilimsel mantığa ve bu tür denetimlerin sağlık açısından başarısız olduğunun tarihsel kanıtlarına rağmen, hastalığın yayılmasının failleri olarak görülen fahişeler günah keçileridir ve devletin ayırımcı denetimlerinin hedefi haline getirilirler (Brandt, 1985).

Fuhuş konusundaki yasal düzenlemeler esas olarak ulusal düzlemde gerçekleşir, ancak cinsel ekonomi söz konusu olsun olmasın, günümüz ekonomisinin gerçekleri 1970'lerden bu yana giderek daha çok uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Her yıl milyonlarca kadın, kendilerinin ve ailelerinin ih-

tiyaçlarını karşılamak için para kazanma arayışıyla kendi ülkelerinin sınırları içinde ya da bu sınırların dışına göç etmektedir; genellikle bu aynı zamanda da, evlerinde maruz kaldıkları baskılardan ve sömürüden kaçmanın bir yoludur. Özerk bir biçimde seyahat etme, çalışma ve göç etme haklarından yoksun olan bu kadınlar çoğu kez, kadınların ve genç kızların kırsal kesimden kentlere, yoksul ülkelerden daha zengin ülkelere taşınmasını örgütleyen, kimi dürüst, kimi dürüst olmayan aracılara güvenmek zorundadırlar; bu aracılar kadınları gittikleri ülkede çoğunlukla fahişe, hizmetçi ya da anlaşmalı evliliklerde eş olarak yerleştirirler (Wijers ve Lap-Chew, 1997). Eşitsiz toplumsal cinsiyet sistemi içinde erkekler cenahında ise, sanayileşmiş ülkelerden gelen turistler ve askerler, gelişme sürecindeki ülkelerde patlama göstermekte olan cinsellik sanayicini ayakta tutmaktadırlar; bazı durumlarda bu sanayi, kimi bölgesel ekonomilerin gayri safi hasılasının yüzde 2 ila yüzde 14'ünü oluşturur (Lim, 1998).

...tabanda örgütlenir

Günümüzde emek göçlerinin çoğalması ve bununla bağlantılı olarak cinsellik sanayicinin genişlemesi, kârları ve suiistimalleri çok büyük ölçüde artırmıştır. Kendilerini seks işçileri olarak tanımlayan kadınlar, hem küresel bir salgın olan AIDS'e hem bu gelişmelere, tabanda örgütlenerek yanıt vermişlerdir. 1980'lerin ortalarına doğru, ulusal ve uluslararası toplantılarda, dünyanın dört bir yanından gelen bu kadınlar insan haklarının ihlal edilmesine karşı çıkıyorlardı (Pheterson, 1989). Daha sonraları, AIDS'in önlenmesi çalışmaları için verilen hükümet dışı ve hükümet desteklerinin yardımıyla –ki tarihte ilk kez, fahişeler sağlık eğitimcileri olarak meşru bir statüden yararlanıyorlardı–, fahişeler özellikle de Latin Amerika ve Asya'da, bölgesel ve bölgeler arası toplantılarda binlerce kadını harekete geçirdiler. Toplumun ve kilisenin ikiyüzlülüğüne karşı çıkan bu "orospular arası diyaloglar," artık kendi adlarına konuşan kadınların politik bir sese kavuşmalarını sağlamaktaydı: Fahişeler, çalışma hayatı ve göçler konusunda çalışan yapılardan ve feminist hareketlerden dayanışma istemekte ve hem kamu otoritelerinin cinsiyetçi, ırkçı ve sömürgeci tacizlerinin son bulmasını, hem de medeni haklara ve insan haklarına tümüyle sahip olmayı talep etmektedirler.

Gail PHETERSON

↘ Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Cinsellik • Göçler • Şiddet biçimleri

Corbin, Alain, *Les filles de noce: misère sexuelle et prostitution, XIXe et XXe siècles*, Paris: Flammarion, 1978, 571 s. [Yeniden basımı: Flammarion "Champs", 1982, 494 s.]

Lim, Lin Lean (ed.), *The Sex Sector: The Economic and Social Bases of Prostitution in Southeast Asia*, Cenevre: Bureau international du travail, 1998, 232 s.

Pheterson, Gail (ed.), *A Vindication of the Rights of Whores*, Seattle: Seal, 1989, 293 s.

Pheterson, Gail, *The Prostitution Prism*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996, 176 s.

Tabet, Paola, "Du don au tarif: Les relations sexuelles impliquant une compensation", *Les Temps modernes*, Mayıs 1987, sayı 490, s. 1-53.

Walkowitz, Judith, *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980, 347 s.

■ GELİŞME

Bir ülkenin ya da bir toplumun "gelişme"si ifadesi 1950'lerin sonlarından bu yana kullanılmaktadır. İlginç bir şekilde, "az gelişme" terimi, Birleşik Devletler Başkanı Truman'ın ilk başkanlık konuşmasında (1949) geçtiğine göre gelişme teriminden daha eskidir: Bu konuşmada ilkin, sömürgeleştirilmiş toplumlar ya da bağımsızlaşmakta olan toplumlarla Birleşik Devletler ve Avrupa arasında bir mesafe olduğu saptaması yapılır, sonra da gelişme bu mesafenin kapatılması süreci olarak tanımlanır.

"Gelişme," ekonominin başlattığı ve devletin yürüttüğü, bir dizi – ekonomik, kültürel, toplumsal, demografik– süreci içeren bütünsel bir toplumsal değişim anlamını taşır. Bu farklı süreçlerin birbirleriyle eklemlenme biçimi her seferinde özgüldür. Bu kavramla başka bağlantılı kavramlar arasındaki sınır açık değildir: "Büyüme" özünde ekonomiyi ilgilendirir; "modernleşme" ise esas olarak toplumsal ilişkileri ve hayat tarzlarını. "Gelişme" bütün bunları bir araya getirir. Dünyada binlerce gelişme uzmanı vardır; hiçbiri de gelişmenin açık ve herkesin kabul ettiği bir tanımını verememiştir.

Gelişme kavramının tarihi ve yetersizlikleri

Yıllar üzerinden, gelişmenin şu ya da bu yönü gelişme perspektifine hâkim olmuştur: tarımsal dönüşüm, sanayileşme, kentleşme ve yakın dönemde yoksulluğun azaltılması ve demokratikleşme. Bu evrim dikkat çekicidir: Son 20-30 yıldır artık kimse "yetişmek"ten söz etmemekte; artık söz konusu olan sadece "çarpık gelişme"nin etkilerinin, yani yoksulluğun, okumaz-yazmazlığın, yolsuzluğun sınırlandırılmasıdır. Günümüzde, tercih edilen gelişme biçimi olarak büyük sınaî, hidrolik projelerden mikro projelere geçilmiştir.

Gelişme düşüncesinin özelliği, onu oluşturan bir ikiliği bağrında taşımasıdır: Söz konusu olan, bir toplumun kendisini nasıl geliştirdiğini mi tahlil etmektir, yoksa toplumu nasıl geliştirmek gerektiğine ilişkin kuralları mı yaymaktır? Aslında baskın olan, büyük ölçüde normatif perspektiftir: Geliştirmek, belirli bir üretim tipini uygulamaktır; ama aynı zamanda da gelişmekte olan ülkede, onun iyiliği için zerk edilen bir normlar kümesini – ekonomik uyum olarak anılan acı ilacı– yerleştirmektir. Gelişme, her şeyden önce geliştirenlerin işi ve dilidir.

Bu tarihte her şey de kara değildir; gelişme birçok alanda gerçekten yaşanmıştır. İlkin kentleşme, yaşam koşullarında ortalama olarak bir ilerlemeye yol açmıştır: Kentlerde kırsal alana göre daha çok yoksulla karşılaşılıyor olsa da kenttekiler daha uzun yaşarlar, daha çok okuryazardırlar, daha temiz su içerler ve paradoksal olarak daha iyi beslenirler.

Ayrıca demografi alanında, 1950'lerden bu yana gelişmekte olan bütün ülkelerde yaşam beklentisi on beş yıldan, çoğunda da de yirmi yıldan fazla artmıştır. On beş yıldır sağlık sistemlerinin kötüleşmesine karşın –AIDS istisna olmak üzere– hastalıklar her alanda azalmaktadır. Aşağı Sahra Afrika'sında bu yönde bir hareket daha henüz yeni yeni başlamakta olsa da, doğum oranı her yerde düşmüştür.

Üçüncü alan, altyapı yatırımlarıdır; kuşkusuz yatırım akışları son on beş yıldır çok düşmüştür ama hızla eskimekte olsa da altyapılar büyük çoğunluyla hâlâ ayaktadır.

Dördüncü önemli alan beslenmedir. Savaş durumları dışında, dünyada artık büyük açlık yoktur; 1970'lerin "yeşil devrim"inden bu yana tarımda üretkenliğin artması, felaket senaryolarını boşa çıkarmıştır. Bu, artık açlıktan ya da beslenme bozukluğunun dolaylı sonuçları yüzünden ölünmediği anlamına gelmez, ama kötü beslenmenin nedeni tarıma bağlı değildir. Ve buradan madalyonun öbür yüzüne, eşitsizlikler sorununa geçmek gerekecektir.

1980'lere kadar toplumsal eşitsizliklerin varlığı kabul ediliyordu ancak bunların geçici olduğu düşünülüyordu; kentleşme ve ücretlileşmenin kendiliğinden yoksulluğu ve eşitsizlikleri azaltacağı kabul ediliyordu; nitekim böyle de oldu.

1980'lerin başındaki kriz ve onu izleyen uyum politikaları, Doğu Asya dışında her yerde süreci sert bir biçimde durdurdu. Bunun nedenleri basitti:

Kamu alanında istihdamın düşmesi, rekabet adına düşük ücretlerin dayatılması, hammadde fiyatlarının düşmesi ve borçların geri ödenmesi. Kamu hizmetlerine ücretsiz erişimin sınırlandırılması nedeniyle eşitsizlikler iki katına çıktı.

Eşitsizliklerin artmasının ilk nedenini ekonomi politikalarında –ekonomilerin finansallaşmasında, spekülasyonun gelişmesinde– aramak gerekmektedir. Diğer yandan, ücretlileşme tıkanmıştır ve istihdamın eğretiliği Avrupa'da bilinen düzeyleri geride bırakmıştır.

Bu gelişmenin en önemli sonucu, kayıt dışı ekonominin hızla büyümesidir. İşsizlik sigortasının olmadığı bir durumda kimileri kayıt dışı sektörü bir küçük işletmeler "havuzu" olarak görmektedir, kimileri ise bir "iş kaynağı." Gelinen noktada kayıt dışı sektörün, ona atfedilmiş olan özgün bir modernite biçiminin taşıyıcısı olma işlevini görmediğini saptamak gerekmektedir. Bu sektörde ücretler düşüktür, yenilik ve birikim yaratma kapasitesi çok zayıftır, çalışma koşulları çetindir, –özellikle kadınlara ve çocuklara yönelik– şiddet çok yaygındır; formel ekonominin kendi dışına attığı işsizleri ve eğreti çalışanları emme kapasitesi tükenmiştir.

Kayıt dışı ekonominin büyümesinin ortaya çıkardığı sorunlar bununla da kalmamaktadır. Yoksulların yasalara uymamaları ve büyük işletmelerde çalışma hakkının gözetilmemesi, yolsuzluklar ve uyuşturucu kaçakçılarıyla yapılan gizli anlaşmalar için bir gerekçe oluşturmaktadır. O kadar ki, devletin suça bulaşmasını, bazı metropollerde kimi mahallelerin olduğu gibi kaçakçıların denetiminde olmasını, iç savaşların mali kaynaklarının suç ağları tarafından sağlanmasını, kayıt dışı ekonominin ürettiği ürkütücü urlar olarak görmek mümkündür.

Kısacası, gelişme düşüncesinin temelini oluşturan iddia yavaş yavaş onun altından kayıp gitmektedir: Oluşmakta olan bir birlik ve devlette vücut bulan kolektif bir öznenin sürdürdüğü bir ilerleme iddiası kaybolmaktadır. Bugün hâkim olan [eğilim –G.A.-S.] ise parçalanmadır: Yıkık dökük metropollerin ortalarında kurulmuş *high tech*[1] adacıklarıyla ortaya çıkan toprak parçalanması; hem gelir ve statü eşitsizliğinin artmasıyla, hem de küreselleşme dalgasının üzerine "binmiş"lerle piyasanın dışına atılmışlar arasında ortaya çıkan toplumsal parçalanma ve siyasal parçalanma: De-

[1] İleri teknolojiye dayalı –ç.n.

mokrasi ve yurttaşlık üzerine verilen büyüleyici söylevler; kişi güvenliğinin giderek yok oluşunun –cinayetler, linçler, savaşların–, yanaşmacılığın hüküm sürüşünün ve toplumsal hakların gerileyişinin üzerini örtmeye yetmemektedir.

Gelişmenin toplumsal cinsiyeti

Bu soru aslında iki soruyu içermektedir: Gelişme kavramının kendisi, toplumsal olgulara ilişkin eril bir anlayışa mı dayanmaktadır? Kadınlar gelişme sürecinin "görünmeyen failleri" midirler?

Kavramın kendisi eril midir? Söylenebilecek ilk şey, bu süreçlerin yönetilmesinde erkeklerin egemen olduklarıdır. Gerek devlet ya da şirket yöneticileri, gerekse de gelişmekte olan ülkelerin siyasetçileri söz konusu olduğunda, bu kuralın istisnaları son derece nadirdir –en dikkate değer örnekler olan Hindistan, Pakistan, Türkiye'nin kadın hükümet yöneticileri ise, her şeyden önce bir siyasi klanın mirasını devralmış gibi görünmektedirler. Gelişme kavramı devlet iktidarının kullanılmasıyla öylesine bağlantılıdır ki, bu örnekler bizi kadınların siyasal iktidardan dışlanması meselesine getirmektedir. Ancak bu aynı zamanda, uluslararası örgütlerin sorumluları, uzmanları ve danışmanları ile gelişme ve yardımı her şeyden önce bir pazar ilişkisi gibi yaşayan herkes için geçerlidir. Hükümet dışı örgütler söz konusu olduğunda bu tespiti biraz yumuşatmak gerekse de, ayrıntılı bir inceleme yapılacak olsa, hiç kuşku yok ki kadınların sayılarının gelişme projelerinde değil "insani" projelerde yüksek olduğu ortaya çıkacaktır.

Öyleyse kadınların gelişmenin görünmeyen failleri olduğu söylenebilir mi? Her ne kadar gerçek anlamda "gelişme üzerine feminist çalışmalar"dan söz etmek mümkün olmasa bile, yine de Esther Boserup'un öncü yapıtından (1970/1983) bu yana, hem Kuzey hem Güney ülkelerinden gelen –neredeyse tümü kadın– yazarların bu doğrultuda bir dizi yayını olmuştur. (Meksika'daki *maquiladoras*'tan[2] Moritanya'nın giyim firmalarına) Üçüncü Dünyanın sanayi alanındaki "başarıları," kadınların ya da –Hindistan'da olduğu gibi– küçük kızların emeklerinin sömürüsü üzerinde yükselir. Ev

[2] İkiz fabrikalar: ABD-Meksika sınırında kurulmuş fabrikalar. ABD'de ikiz fabrikalardan birinde üretilmiş parçalar gümrüksüz olarak Meksika'ya ithal edilir; Meksika'da ikizlerin diğeri olan fabrikada ucuz işgücüyle monte edilen mallar ise ABD'ye ihraç edilir –ç.n.

hizmetlilerinin özellikle görünmeyen emeği –çok çekingen adımlarla– incelenmeye başlamıştır; Üçüncü Dünyanın hemen hemen bütününde bu alanda sanayide olduğundan daha çok kadın istihdam edilmektedir. Ve bunların hepsinin ötesinde, kayıt dışı ekonomi ile tarımdaki aile işletmelerinin, ekonomik uyumun sonuçlarını emme kapasiteleri artık gizeminden arınmıştır: Kadınların çok çeşitli faaliyetleri; yani doğum oranının düşmesine karşın –içme suyu ya da ısınmak için odun bulmak, alışverişte harcanan zamanın uzaması gibi nedenlerle– kendisi de artan ev emeğine "kayıt dışı" faaliyetlerin eklenmesi, bütün bunlar, suçluluk duyan "geliştiriciler"in, karşısında sürekli olarak hayrete düştükleri "mucize"yi açıklamaktadır: Yaşamlarını nasıl sürdürebilmektedir bu insanlar? Aile reisi kadınlar ve kadınların topluluk içindeki dayanışma süreçlerinde oynadıkları rol, son zamanlarda bazı çalışmalarda incelenmiştir (Bisilliat, 1996). Ve gelişmeyle ilgili bütün kurumlarda –ister istemez– bir "kadın" ya da *gender studies*[3] bölümü kurulmuştur.

Gelişme sürecinde ya da daha ziyade bu sürecin doğurduğu krize karşı direnişte kadınların oynadığı rolün gün ışığına çıkarılması, gelişme teorisinin ve gelişmenin büründüğü farklı biçimlerin eleştirisi için bir temel oluştursa da, şimdiye kadar alternatif bir gelişme biçiminin önerilmesini sağlayamamıştır. Kadınların siyaset alanından ve iktidar mekanizmalarından dışlanması hâlâ hemen hemen genelgeçer bir olgu olmaya devam etmektedir. Kadın emeğinin "değerlenmesi," sanki salt dar anlamda ekonomik anlamda alınmak ve düşük vasıflı ve düşük ücretli emekle sınırlı olarak düşünülmek zorundadır... Bu ülkelerin modernite kutbuyla toplumun geriye kalan bölümü arasındaki giderek artan benzemezlik, kadınların daha da yoğun olarak bir "geçim ekonomisi" içine atılmalarına yol açmaktadır. Kadınların buradan bir çıkış yolları yoktur; tek yapabildikleri bir yanda çözülme öbür yanda toplumsal patlama tehlikelerinden mümkün olduğunca kaçınarak yaşamı sürdürmektir. Artan kentsel şiddet bu süreçleri daha da ağırlaştırmaktadır.

Bu durum, özel alanda (doğum kontrolünün yaygınlaşması, çokeşliliğin ve aile içi şiddetin azalması gibi) ya da yerel düzeyde (kadınlar arasında karşılıklı yardımlaşma ağları kuran dernekler gibi) önemli değişikliklerin

[3] Toplumsal cinsiyet çalışmaları –ç.n.

olmadığı anlamına gelmez. Ancak bütün bunlar, gelişmeye ilişkin başka bir perspektife doğru bir açılım sağlayamamaktadır. Bu da söz konusu gelişme perspektifinin, "yukarıdan" sürdürülen, eril bir toplumsal değişim perspektifi olduğunun bir tür teyididir; ancak bu perspektifin başarısızlığının sonuçlarına en çok "aşağıdakiler" maruz kalmaktadır. Dünya Bankası'nın ortaya koyduğu "hedeflenen sosyal politikalar"ın dörtte üçünün kadınlarla (yaşlı kadınlar, aile reisleri) ilgili olması, bu kurumun sorunların içini boşaltma ve onları ev içi alana atma yeteneğinden başka bir şeyin göstergesi olamaz. Toplumsal cinsiyet ilişkileri sorunu, gelişme üzerine söylemlerde "siyaseten doğruluk" adına zorunlu olarak yapılan bir eklenti olarak kalmaya devam ettikçe bu durum değişmeyecektir.

Bruno LAUTIER

↘ **Ev emeği** • **İktidar(lar)** • Küreselleşme • Sosyal politikalar ve aile politikaları • **Şiddet (biçimleri)** • Toplumsal eğretileşme

Bisilliat, Jeanne (yay. haz.), ***Face aux changements, les femmes du Sud,*** Paris: L'Harmattan, **1997, 367 s.**

Bisilliat, Jeanne ve Verschuur, Christine, *Cahiers Genre et développement,* 2000, sayı 1, **"Le genre: un outil nécessaire", 264 s.**

Choquet, Catherine; Dollfus, Olivier; Le Roy, Étienne ve Vernières, Michel (yay. haz.), ***État des savoirs sur le développement,*** Paris: Karthala, 1993, 229 s.

Fontaine, Jean-Marc, **Mécanismes et politiques de développement économique.** ***Du "big push" à l'ajustementstructurel,*** **Paris: Cujas, 1994, 189 s.**

Guichaoua, André ve Goussault, Yves, *Sciences sociales et développement,* Paris: Armand Colin "Cursus", 1993, 190 s.

Joekes, Susan, *Women in the World Economy: An INSTRAW Study,* New York-Oxford: Oxford Univeristy Press, 1987, 161 s.

GÖÇLER

Göç bir durum değil, bir süreçtir; aynı biçimde, kadın ya da erkek göçmen olmak, bir bölgeden diğerine ya da bir devletten bir başkasına doğru yer değiştirmeyi, yani ülke içi ya da ülkeler arası göçü belirten, çoğu kez geçici bir özelliktir. Göçün, kişisel, ailesel, toplumsal, ekonomik, politik olmak üzere birçok nedeni vardır. Çoğu durumda da birden fazla etken belirleyicidir. Örneğin yalnız kadınların göçlerinin ardında yatan güdüler, aynı zamanda hem niteliklerine uygun bir iş bulma kaygısı, hem ayrıldıkları toplumda kendilerine dayatılan konumun reddi, hem de siyasal nedenler olabilir. Üstelik Abdelmalek Sayad'ın (1984) altını çizdiği gibi, başka bir ülkede göçmen olarak yaşayan herkes aynı zamanda, kendi ülkesinden göç etmiş, geçmişteki ve şimdiki hikâyesi göz ardı edilemeyecek bir kişidir. Dolayısıyla "göçmen"[1] teriminin kullanılması indirgemeciliktir. Nihayet, göçmeni yabancıyla karıştırmamak gerekir. Bir yanda Fransa'da doğmuş olan yabancılar vardır; diğer yanda da belli bir süre Fransa'da ikamet ettikten sonra Fransız uyruğuna geçmek suretiyle Fransız olmuş göçmenler. Göçü oluşturan şey akışkanlıktır.

Fransa'da XIX. yüzyılın sonundaki ilk büyük göç dalgasından itibaren başlayan, yabancı işgücü konusundaki çok ya da az şiddet içeren olay ve çatışmalar, kolayca seferber edilebilen ve yönlendirilebilen bir yabancı düşmanlığının varlığını göstermektedir. Bu şiddet olaylarından bazı örnekler verilebilir: Fransa'nın kuzeyinde, "takunyalılar" (sabolular) ya da (domuz

[1] Türkçede göçmen sözcüğü hem *immigré* (bir ülkeye göçen kişi) hem de *émigré* (bir ülkeden göçen kişi) karşılığında kullanılmaktadır. Türkçede *immigration* "içe göç," *émigration* ise "dışa göç" deyimleriyle karşılanmaktadır. –ç.n.

bağırsağını çağrıştıracak biçimde) "kırmızı bağırsaklılar" olarak adlandırılan Belçikalı işçilere karşı ayaklanmalar (Liévin ve Drocourt'da 1892'de, Tourcoing'de 1893'te); "serseri" İtalyanlara, "makarnacılar"a ya da "hristolar"a karşı, 1881-1893 arasında otuzdan fazla İtalyanın ölümüne yol açan saldırganlıklar – aralarında en acısı olduğu için en iyi bilineni, 1893 yılındaki Aigues-Mortes katliamıdır.

Ekonomik, toplumsal ya da siyasal bunalım dönemlerinde tekrar tekrar bu türden şiddet olaylarına tanık olunur. Eski sömürgelerden kaynaklanan göç dalgalarının artmasıyla birlikte yabancı düşmanlığına bir de ırkçılık eklenmiştir. Devlet ırkçılığının kimi örneklerini vermek gerekirse: 1960'larda Fransızların Kuzey Afrikalılara yaptıkları zulüm; Cezayirli kadın ve erkeklerin 1 Ekim 1961'de yaptıkları gösterinin kanla bastırılması: geride kalan çok sayıda ceset Seine Nehrine atılmıştı; Ulusal Cephe'nin[2] temelinde yatan ırkçılık. Göçmenler konusundaki tartışmalar, ayırımcı uygulama ve yasalar, bir yüzyıldan daha uzun bir süredir Fransa'nın siyasal ve toplumsal evreninde önemli bir yer tutmaktadır.

Göç olgusu üzerine araştırmalar...

Araştırma alanında da durum aynıdır. 1960'ların sonlarından beri kapitalist toplumların yapısal bir görüngüsü olarak kabul edilen göç olgusunu ilk göz önüne alanlar, farklı nedenlerle de olsa, hukukçular, nüfus bilimciler ve coğrafyacılar olmuştur. Bunların çeşitli kaygıları vardı: Doğum oranının düşüşüne karşı mücadele etmek; yabancıların statülerini ve durumlarını kurallara bağlamak; ulusun ve kimliklerin konturlarını yeniden tanımlamak amacıyla –"içe göç" teriminin ve kimlik saptamak için kullanılan modern tekniklerin mucidi olan Bertillon'un adından gelen *bertiyonaj* (ya da *antropometri*) yöntemini kullanarak– sayısal araştırma, sınıflandırma ve kimlik saptaması yapmak.

Kısmen, Fransız toplumunun bütünleşme yeteneği konusunda hiçbir kuşkusu olmayan Durkheim'ın etkisiyle, sosyoloji ve tarih, minör bir araştırma konusu olarak görülen göçle ancak geç bir tarihte ilgilenmiştir; köken-

[2] *Front national*: Fransa'daki faşist parti –ç.n.

lerinin ulusun içinde eriyeceğine inanılan göçmenlere yönelik ilgi ise daha da geç gelmiştir.

Fransa'da olan bitenden farklı olarak Anglosakson ülkelerinde, özellikle de *melting pot*[3] mitosuna bağlı olarak Birleşik Devletler'de sosyoloji, göç olgusunun incelenmesine önemli bir yer ayırmıştır: Bu mitos Amerikan ulusunu, birbirini izleyen çeşitli göç dalgalarının Amerikan yaşam tarzının kaynaştırıcı gücü sayesinde tarihsel olarak içinde eritildiği devasa bir potaya benzetir. Chicago Okulu bu konuda önemli bir kavramsal ve yöntemsel referanstır. XX. yüzyılın başından (1915) bu yana, Robert Park, Ernest Burgess ve Roderick McKenzie (1925), William Isaac Thomas ve Florian Znaniecki (1927/1998), William Foote White (1943) gibi sosyologlar, kentsel alanların mülk edinilme biçimleri, mekânsal ayrışma ve kültürel massetme görüngüleri, göçmen topluluklarında iç yapılanma ve rollerin bölüşümü sorunlarına eğilmektedirler: Bu topluluklar, deyimin sosyolojik anlamıyla, yani kökenleri ve kültürleri dolayısıyla üzerlerinde egemenlik kurulmuş, sınıflandırılmış, farklılaştırılmış kolektif kümelere gönderme yapılarak "etnik azınlıklar" olarak nitelendirirler; bu deyim daha küçük kolektif kümelere göndermede bulunmaz. Fransa'da göç konusunda sosyolojik ve tarihsel incelemelerin gelişmesi için 1960'ları beklemek gerekmiştir. O dönemin egemen göçmen tipi; ucuz emeğin simgesi, az nitelikli, akışkan vasıfsız emek gücü olan ve tercihen eski sömürgelerden gelen, bekâr genç erkektir. İşçi olsun olmasın, 1960'larda Fransa'ya gelen göçmenlerin hiçbir ayırım yapılmaksızın tümünü birden adlandırmak için kullanılan "göçmen işçi deyimi buna tanıklık etmektedir. Dolayısıyla da ele alınan temalar, göçmenlerin sömürülmesi ve yaşam koşullarıdır: Göçmenler ve sağlık, göçmenler ve okul, göçmenler ve adalet, göçmenler ve konut... Belirli bir bireyler kategorisiyle bir dizi toplumsal sorunun eşleştirilmesi göçün, sosyolojinin nesnesi olarak kurulmasının güçlüğüne iş etmektedir. Çoğu kez istenmeden de olsa bu, ulusal ölçekli sorunların göçe atfedilmesi suretiyle söz konusu grupların daha da çok damgalanmasına katkıda bulunmuştur (Sayad, 1984).

---

[3] Eritme potası –ç.n.

... kadın göçmenleri keşfediyor

Göç, Fransa'da kalmaya istekli nüfusların göçü olarak değil de, emeğin göçü, yani geçici göç olarak anlaşıldığında, dişil cinsli göçmen daha da az tanınır. Ücretli olma niteliğinin ötesinde akışkanlık, araştırmacıların bile kadınlara tanımakta güçlük çektiği bir "nitelik"tir. Oysa "görünmez" olsalar bile, kadınlar bu topraklarda namevcut değillerdi. 1931 yılında kadınlar yabancıların yüzde 30'unu temsil ediyorlardı, bunların 306.000'i ise faaldi (INSEE). Bu rakamlar, ne aile işletmelerinde çalışan kadınları, ne de ev işlerinde kayıtsız çalışan kadınları hesaba katar. Bu kadınlar 1962'de yüzde 38,2'lik bir oranı oluşturmaktadır. Buna karşın bu kadınları hesaba katan çalışmalar istisnaidir. Andrée Michel'in eseri (1955) bir istisnadır.

Göçmen kadınlarla ilgili araştırmaların görece gelişmeye başlamasının tarihi 1970'lerin sonu 1980'lerin başıdır. Bu çalışmalar göç görüngülerinin cinsiyetlenmiş boyutunu, kadınların da söz konusu olup olmadığını ortaya koymaları açısından ilgi çekicidir (Taboada, 1978). Bunların büyük bir bölümü, o dönemin siyasal kaygıları, yani bütünleşme ve özümsenme [entegrasyon ve asimilasyon –G.A.-S.] çerçevesi içinde yer almaktadır. En has bütünleştirici kurum –okul– krizde olduğu için, bu çalışmalar aile ve daha da özgül olarak anneler, eşler, kız evlatlar üzerinde odaklanır. İşlevi ev içi görevlerini yerine getirmek ve arkaik olarak değerlendirilen bir geleneği aktarmak olan, eve kapanmış göçmen kadın imgesi hem bu kadınların hem de tek başlarına gelmiş olan kadınların çalışma dünyasındaki varlıklarını görünmez kılar.

Sosyolog Jeanne Singer (1985) hiç kuşkusuz yabancı kadınların istihdamı konusundaki istatistikleri tahlil eden ilk kişidir; Mirjana Morokvasic (1976) ise ilk kez, bu kadınların güzergâhlarını yönlendiren dinamikleri tahlil etmiştir.

Toplumsal cinsiyet ilişkileri sorununun, göç bağlamında ortaya çıkış biçimi hiçbir çalışmada konu edilmemiştir; oysa kültürel özümseme süreçlerinin, yani bireyler ya da birey toplulukları arasındaki kültürel alışverişlerin, erkeklerle kadınlar arasındaki egemenlik ilişkileri üzerinde anlamlı etkileri olduğu yadsınamaz. Gelinen toplumun cinsiyetleri tayin ettiği konumlara ve onların kendi kültürlerini yeniden yorumlamalarına bağlı olarak, her iki cinsiyet de kendi konumunu yeniden tanımlar. Sağlam gelenekleri yerinden

etme özelliğini taşıyan kültürel özümseme süreçleri, aynı zamanda yeni gerçekliklerin de yaratıcısıdırlar.

Günümüzde, göçmenlere ilişkin egemen temsiller bir ölçüde değişmiştir. Bu temsiller, banliyölerin suçla iç içe yaşayan işsiz, genç Mağriplisi ya da siyahı ile kaçak göçmen arasında salınmaktadır. Kadınlar yabancı nüfusun yüzde 45'ini oluşturduğu halde, bu temsiller çok belirgin bir biçimde eril olmaya devam etmektedir.

Göçen kadınların direnişleri ve görünürlüğü

Yine de, çeşitli etkenler göçmen kadınları daha görünür hale getirmiştir. Bir yandan, ailelerin birleşmesi, aile içinde yaşama hakkı, genç Müslüman kızların taktıkları başörtüsü (Gaspard, 1995), çokeşlilik, kadın sünneti etrafındaki tartışmalar; öbür yandan kadınların, göçmenlerin çeşitli mücadelelerindeki –Eşitlik İçin Yürüyüş, Konut Mücadeleleri, Kâğıtsızlar Hareketi– kesinleşmiş ve faal varlıkları. Bu kadınların bazıları Fransa'da doğmuştur: dolayısıyla, çok sık kullanılmakla birlikte "göçmen kadınlar" nitelemesi yerinde değildir ve bir kuşaktan diğerine aktarılan bir leke haline gelmektedir.

Henüz az sayıda olmakla birlikte, büyük bölümü Fransız veya çoğunlukla göçmen anne babaların kızları olan yabancı kadın araştırmacılar tarafından yapılan kimi araştırmalar gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. İncelenen konular; aile içindeki ilişkiler, göçün ayırıcı özelliği olan bu kopuş ve devingenlik durumunda kadınların rolü ve statüsü, kadınların maruz kaldığı veya kurduğu etnisiteler arası ilişkiler, egemen grup ve onun kurumlarıyla kurulan ve kadınların başlıca failleri olduğu ilişkiler: okul, sosyal güvenlik, toplu konut büroları (*Cahiers du CEDREF*, 2000). Kökensel kültürün yeniden inşasında kadınların rolü önemli olduğu gibi, antropoloji çalışmaları ayrıca onların "geleneği icat etme," onu mevcut özlemleri doğrultusunda kendileri ya da kızları için yönlendirme yeteneklerini göstermektedir. Böylece bu kadınlar, eski sömürgelerden gelmiş, moderniteye uymayan geleneksel değerlerin bekçiliğini yapan göçmen kadın imgesinin sorgulatmaktadırlar.

Kendileri de çoğu kez yabancı kökenli olan Amerikalı, İngiliz ya da Kanadalı araştırmacıların bazı çalışmaları toplumsal cinsiyet ile etnisiteyi karşılaştırmaktadır.

Birleşik Devletler'de bir yandan feminist araştırmalar öbür yandan göçle ilgili olanlar Fransa'da olduğundan sayıca daha çok olmalarına ve daha az değersiz görülmelerine rağmen, göçen kadınların hak ettikleri ilgiyi görmemiş olmaları ilgi çekicidir. Gerçekte, hem kadın hem de bir yabancı topluluğun üyesi olarak bu kadınların yaşantıladığı çifte azınlık durumu ("azınlık" burada da egemenlik altındaki kolektif kümelere göndermede bulunan bir kavram olarak anlaşılmaktadır), toplumsal cinsiyet ilişkilerini göz önüne alan çalışmalar için özellikle dinamik bir alan oluşturmaktadır. Bu durum, hem kocaların, toplumsal grupların, hatta devletlerin egemenlik kurma süreçlerinin kavranmasını mümkün kılar, hem de kadınların direniş biçimlerinin, onların zaman zaman ele geçirdikleri özerklik alanlarının (Quiminal, 1998). Yine de, ortaya çıkarılması söz konusu olan etnisiteye ve cinsiyete dayalı ayırımcılık biçimleri birbiriyle kesiştiği, birbiriyle örtüştüğü ve birbirini güçlendirdiği ölçüde, bu araştırmalar bazı teorik ve epistemolojik güçlükleri barındırmaktadırlar.

Catherine QUIMINAL

↘**Aile** • **Egemenlik** • **Eğitim** ve sosyalizasyon • Etnisite ve ulus • **Gelişme** • **Kuşaklar arası aktarım**lar • Şiddet biçimleri

Buijs, Gina, *Migrant Women, Crossing Boundaries and Changing Identities*, Center for Cross-Cultural Research on Women, Queen Elizabeth House, University of Oxford, 1998, 225 s.

Morokvasic, Mirjana, "Roads to Independence. Self-Employed Immigrants and Minority Women in Five European States", *International Migration*, 1991, cilt XXIX, sayı 3, s. 407-420.

Noiriel, Gérard, *Le creuset français*, Paris: Seuil, 1998, 425 s.

Simon, Gildas, *Géodynamique des migrations internationales dans le monde*, Paris: PUF, 1995, 429 s.

Taravella, Louis, *Bibliographie analytique sur les femmes immigrées*, 1956-1979, Paris: CIEMM, 1980, 63 s.

Witte (de), Philippe (yay. haz.), *Immigration et integration. L'état des savoirs*, Paris: La Découverte, 1999, 438 s.

İKTİDAR(LAR)

İktidar klasik olarak, hükümetin icraatı ya da yönetim olarak düşünülür. İnsanın bir erdemi ve aklının dışavurumu olan güçten –ki Spinoza onu sadece "varlığında diretme" çabasıyla tanımlar– farklı olduğu ölçüde, bir kişinin iktidarı ancak başkasının doğal hakkının sınırlarına kadar kullanılabilir.

Kadınlar, onları kocalarına bağlayan tabiyet ilkesi dolayısıyla, tıpkı güçten dışlandıkları gibi iktidardan da dışlanırlar. Erkek ayrıcalıkları olan ve iktidara erişimin koşullarını oluşturan özgürlük ve bağımsızlık, aynı zamanda da, insanın özsel erdemlerine doğal olarak sahip olma hakkını kadınlara yasaklayan engellerdir. Güç, mülkiyeti varsaydığı için, "kocalarının iktidarı altında" olan kadınlar, "erkeklerinkiyle eşit bir haktan doğal olarak yararlanamazlar" (Spinoza, *L'Éthique*, Duroux, 1992 içinde, s. 105).

Devrimler çağının gelişiyle birlikte, hak bildirgelerinin ilkeleriyle uyumlu bir simetri oluşturmaya çaba göstermeden kadınları bağımlı bir durumda tutmak artık güçtür. Özellikle XIX. yüzyılda, kadınlar, daha önceki anlamından farklı anlamda bir güçle donanmıştırlar: Artık söz konusu olan, akılla sıkı bir bağlantısı olan bir güç değil, daha gizemli, daha karanlık, hatta zararlı bir güçtür. Michelet "Kadınlar, ne kadar güçlüler!" diye yazıyordu. Balzac'a göre, "alt sınıflarda, kadın yalnızca erkekten daha üstün konumda olmakla kalmaz, yöneten de hep odur" (Duby ve Perrot, 1992, cilt 4 içinde, Perrot, s. 214).

Modernite, hiyerarşiyi altüst etmeden, iktidarın yeniden düşünülmesini zorunlu kılar. Artık söz konusu olan, iktidarın uygulanmasını yalnızca hükümdar ya da devlet açısından tahlil etmek değil, Hegel'den başlayarak Foucault'ya kadar, bireysel ve kolektif taraflar arasındaki ilişkiler aracılığıy-

la iktidar sistemini anlamaktır. Bir "eyleyiş biçimi" olarak tanımlanan iktidar, artık toplumların oluşturucu bir öğesidir ve yol açtığı direniş olmaksızın düşünülemez. Ne var ki, iktidar ile direniş arasındaki etkileşim her zaman algılanamaz, çünkü egemen düzen kendisini yeniden oluştururken, bir yandan ona karşı çıkışın izlerini siler.

"Bir iktidar ilişkisini tanımlayan şey, doğrudan ve dolaysız bir biçimde başkalarının üzerinde değil, onların eylemleri üzerinde etki yapan bir eyleyiş biçimidir. Olabilecek olan ya da halihazırdaki, gelecekteki ya da şimdiki zamandaki eylemler üzerinde bir eyleyiş" (Foucault, 1984, s. 312-313).

Dışlayıcı bir siyasal iktidar

Bütün insan toplumlarında, krizleri başlatan mücadelelerin tümünün merkezinde, gücü giderek artan iktidar, yani onun fethedilmesi ya da korunması yatar; modernite de bu anlamda bir istisna oluşturmaz (Riot-Sarcey, 1993, s. 9). Aynı hedefe yönelmiş olan demokratik toplumlar, egemenliğin temsil edilme sisteminin kurallarını yenilemişlerdir. Medeni yasa tarafından yasal açıdan reşit olmayanlarla bir tutulan kadınlar, karar yerlerinden dışlanmışlardır; gerçekte, toplumsal rollerin dağılımında, alt konumlara yerleştirilmişlerdir. Böylece, birbirini izleyen iktidarlar, siyasal iktidarın kullanımının tekelinin erkeklerde kalmasını sağlamışlardır.

Liberal olsun, cumhuriyetçi ya da sosyalist olsun, sırayla bütün iktidarlar, doğal denilen bir farklılığın inşası yoluyla birey haklarıyla uyumlu kılınmış bir dışlama düzeni kurmuşlardır. Devrim sırasında, Kurucu Meclis cinsiyet eşitliğine karşı olduğunu çok açık bir biçimde ilan etmiştir: "1) Kadınlar siyasal haklardan yararlanabilir ve hükümet işlerinde aktif bir rol üstlenebilirler mi? 2) Siyasal birliklerde ya da halkın katıldığı derneklerde bir araya gelerek müzakerelerde bulunabilirler mi? Bu iki konuda komisyon olumsuz karar vermiştir [...] Her iki cinsiyetin de kendine uygun bir uğraşı olmalıdır; her ikisinin eylemi de, ötesine geçemeyeceği sınırlar içinde yer almalıdır, çünkü insanın sınırlarını belirlemiş olan doğanın buyruklarına uyulması zorunludur; insanların koyduğu hiçbir yasa bu buyrukların yerine geçemez" (Amar Raporu, 30 Kasım 1793).

Aynı biçimde, uzun süre çağdaş sosyalizmin kurucu babalarından biri olarak kabul edilmiş olan Pierre Joseph Proudhon, tam da sosyalizmin çı-

karları adına, 1849 genel seçimlerinde Jeanne Deroin'ı adaylıktan alır. "Cinsiyetler arasında siyasal eşitlik, yani kamusal işlevler açısından kadının erkekle bir tutulması, sadece mantığa değil, vicdana ve şeylerin doğasına da aykırı olan bir safsatadır" (*Le Peuple*, 12 Nisan 1849). Bir buçuk yüzyıl boyunca, 1790'da Mary Wollstonecraft'tan 1848-1849'da Jeanne Deroin'a; 1879'da Hubertine Auclert'den 1920'lerde Aleksandra Kollontay'a, kadınların gerçek eşitlik ve sahici evrensellik adına sürdürdükleri tartışmalar boşuna olmuştur. Bunun Fransa'da da hiçbir istisnası yoktur.

Yapma gücünün önündeki engeller

Bütün aydın demokratlar, hakları kullanma *gücü* olmadıkça herkes için ilan edilmiş hakların birer aldatmacadan ibaret olacağını doğru kestirmişlerdir. Bu çok önemli sorun, kadınlar için, nihayet siyasal haklarına kavuştuklarında gündeme gelmiştir. Örneğin Fransa'da, 1944 Nisanından bu yana gerçekten evrensel olan oy hakkı, kadınların önemli oranlarda temsilci statüsüne erişmelerine izin vermemiştir. Tarihsel olarak kadınların bağımlılığı erkeklerin bağımsızlığı uğruna kurulmuş olduğu için, tabi konumda bir grup olarak düşünüldüğünde kadınlara, hiçbir zaman siyasal özneler olarak davranma ehliyeti verilmemiştir. Onların "eve tahsis edilmeleri," halkın özgürlüğünün koşulu ve yurttaşların ortak haklara erişmelerinin aracı olmuştur. Birilerinin iktidarı ile başkalarının bireyselliklerinin kısıtlanması arasındaki bu asimetri, doğanın evrenselliğinin yerine hukukun evrenselliğinin geçirilmesiyle meşrulaştırılmıştır; doğa kadın cinsinin bir özgülüğü olduğu ölçüde, kadınlar böylelikle kamusal görevler için elverişsiz kılınmışlardır. Temsili demokrasinin günümüze kadar geçerli olmaya devam eden kurallarının temelinde bu dışlayıcı bölünme yatar. Kadınların politikaya girmeleri, iktidarın profesyonellerine ayrılmış olan temsilin işleyişi açısından hiçbir şey değiştirmemiştir; bu profesyoneller, belirli amaçlara yönelik olmak üzere bazı kadın temsilcileri yardımcı olarak yanlarına almışlardır.

Sözün imkânsız gücü

Kadınlar, toplumların toplumsal ve siyasal olarak düzenlenmesinde başköşeyi tutmuş olan modern düşüncenin, Rousseau'dan Kant'a, Kant'tan Hegel'e felsefi gelişiminin dışında kalmışlardır. Bu teorik aygıtın merkezin-

de yer alan özne statüsünün dışında tutulmuşlardır: "Dolayısıyla teorinin temel direklerinden hiçbirisi kadınların elinde değildir. Oysa onlar, düşüncelerin ve edimlerin tüm deviniminin (bütünün nedeni olma anlamında) temel direğidirler, çünkü tahlilin kaynağında içerilmişlerdir" (Granoff, 1976, 287). Bu nedenle, ailenin merkezine yerleştirilen kadınlar, kurallarının oluşturulmasında dışlandıkları toplumsal düzenin varoluş koşuludurlar.

Ayrıca kadınların, kamusal ifade hakkına ilişkin kuralların süzgecinden geçirilen sözlerinin her biri, söylemlerinin özü, onları yöneten cinsiyetin dolayımından geçer. "Dişil olan anaç olanla karıştırılır ve kadınlar sembolik alana müdahale hakkından ve olanağından yoksun bırakılır; erkeklerde ilksel olana, bedene, edilginliğe, anlamsızlığa ilişkin her şey dişil olarak adlandırılır" (Marini, 1992, s. 295). Kadınların sözcükleri çoğunlukla, nesnesi oldukları söylem ile onların bireyler olarak, erkek türdeşlerinden farklı ama yetenekleri bakımından onlara benzer olduklarını dile getirme gereksinimleri arasında kıstırılmıştır.

Dilin iktidarı, bütün bir halkı biçimlendiren metinlerdeki sözcük ve kavramların büründüğü anlamların içerdiği olasılıklarda kendini ortaya koyar. *Doxa*[1] ancak sözcüklerin, hiçbir zaman ortak olmayan, her zaman tekil çıkarların hizmetinde olan bir dava adına mülk edinilmesi süreci sonunda ortak düşünce haline gelir: "Özgürlük" sözcüğünün, Paul Valéry'nin deyişiyle, "her çeşit mesleği icra etmiş olan bu gezgin sözcüğün" kaderi de bu olmuştur.

Ben deme gücü

Evrensel –eril– olana göreli olarak özdeş olmayan diye düşünülen kadın kategorisi, her kadının bireysel varoluş biçimini sarıp sarmalar; böylece tekil olan, kolektif kimlik içinde tabi kılınır.

"Bu iktidar biçimi kendini, bireyleri kategoriler olarak sınıflandıran, onları kendi bireysellikleriyle adlandıran ve kimliklerine bağlayan, onlara tanımaları gereken ve başkalarının da onlarda tanımaları gereken bir hakikat yasasını dayatan dolaysız günlük yaşam üzerinde gerçekleştirir" (Foucault, 1984, s. 302). Öyleyse kadın birey ancak, tanım gereği kısıtla-

[1] Yunancada kanı –ç.n.

yıcı olan grup normlarını ihlal ederek özerkliğe erişebilir. Bir kişinin diğerleriyle özdeşleştirilmesi, şaşmaz bir biçimde, egemen model aracılığıyla, dolayısıyla da değerlerin özerk olmayan bir biçimde[2] tanımlanmasıyla gerçekleşir. "Adlandırılan" birey ile "kendini adlandıran sorumlu birey" (Ricœur, 1987, s. 55-56) arasından, *ben* deme gücü aracılığıyla öznenin var olmasına izin veren özgürlük yolu geçer. Tabi özneden özgür özneye geçiş, her bir birey üzerinde etkisi olan iktidar biçimlerinin sorgulanmasını varsayar. Ben deme gücü ayrıca, kadınların özellikle maruz kaldıkları bağımlı kılma biçimlerine –öznelliğin tabi kılınmasına– karşı bir mücadeledir. Özgür birey statüsüne geçmek, kendine ve ötekine saygıda gücü öğrenmekle aynı niteliği taşır.

Feminizmin gücü

"Özgür kadın" uzun süre kamusal kadınla ve dolayısıyla skandal konusu olmakla bir tutulmuştur; İngiltere'de Anna Wheeler, 1830'larda Fransa'da Claire Demar ve 1949'da Simone de Beauvoir'a kadar başka birçokları da, güç sahiplerinin sabırla açıkladığı ve uyguladığı cinsiyet hiyerarşisini sorguladıkları için alaylara yol açmış ve reddedilmişlerdir. "Felsefeciler, dinbilimciler, hukukçular, doktorlar, ahlak üzerine yazanlar, pedagoglar" yüzyıllar boyunca "hiç yorulmadan" kadınlara, "konumlarının ve görevlerinin" belirlediği bir alan içinde ne olmaları gerektiğini söylemekten vazgeçmemişlerdir (Duby ve Perrot, 1991, cilt 1, s. 3). Bunun içindir ki, eşitlik uğruna mücadele olarak tanımlanabilecek olan feminizm, kadınlar için eylem gücüne kavuşmak kadar sözün gücüne erişmenin de aracıdır. Ne var ki, temsili demokraside yürürlükte olan hiyerarşiye dayalı bir sistem çerçevesinde, karar gücünün stratejik konumları erkek seçkinlere ait olmaya devam etmektedir. İlan edilen eşitliğin, temellerinden biri cinsiyet eşitsizliği olan toplumsal eşitsizlikle uyumlu kılınmış olduğu demokratik denilen ülkelerin çoğunda yürürlükte olan politik aygıtlar sorgulanmadıkça feminizm mücadelesi tamamlanmış sayılamaz.

Michèle RIOT-SARCEY

---

[2] *Hétéronomie: Autonomie*'nin (özerklik) tersi: Yaderklik –ç.n.

↘ Egemenlik • Eşitlik • Evrenselcilik ve tikelcilik • Feministhareketler • Yurttaşlık

Duby, Georges ve Perrot, Michelle (ed.), *Histoire des femmes en Occident. De l'Antiquité à nos jours*, cilt 5, Paris: Plon, 1990-1992. [Bkz. Genel Kaynakça]

Duroux, Françoise, "Des passions et de la compétence politique", *Les Cahiers du GRIF*, 1992, sayı 46 "Provenances de la pensée, Femmes/Philosophie", s. 103-124.

Foucault, Michel, "Deux essais sur le sujet et le pouvoir", Hubert Dreyfus, Paul Rabinow, *Michel Foucault, un parcours philosophique* (Paris: Gallimard, 1984, 366 s.) içinde.

Granoff, Wladimir, *La pensée et le féminin*, Paris: Minuit, 1976, 470 s.

Marini, Marcelle, "La place des femmes dans la production culturelle", Georges Duby, Michelle Perrot, *Histoire des femmes en Occident* (1992, cilt 5) içinde, s. 275-296.

Riot-Sarcey, Michèle (yay. haz.), *Femmes/pouvoirs*, Paris: Kimé, 1993, 154 s.

İSTİHDAM

"İstihdam"dan ne anlarız? Onu işten ayıran nedir? Bu konuda ortak olarak benimsenen ve paylaşılan bir tanım yoktur (Michon ve Segrestin, 1990). Açıklığa kavuşturulması gereken semantik bir kargaşalıktan hareket etmekteyiz. Günlük dilde "iş ve "istihdam" hem eşanlamlı hem de karşıt anlamlı sözcükler olarak kullanılabilmektedir. Örneğin, piyasadan söz edildiğinde, "iş ve "istihdam" eşanlamlı sözcükler olarak kullanılır; arz ya da talep söz konusu olduğunda ise, iş ve istihdamın anlamları birbirinin tersidir. İş piyasası aynı zamanda istihdam piyasasıdır, ama iş arzı hiçbir durumda istihdam arzıyla bir tutulamaz: İş arzı bireylerden gelir, istihdam arzı ise işyerlerinden. Dolayısıyla, –malların ve hizmetlerin üretilmesi faaliyeti ve bu faaliyetin gerçekleşmesi bütün koşulları olarak anlaşılan *iş* ile –iş piyasasına giriş ve bu piyasadan çekiliş hallerinin bütünü ile çalış faaliyetinin toplumsal statülere tercümesi olarak anlaşılan– *istihdam* arasında ayırın yapmak gerekir (Decouşé ve Maruani, 1987).

Sosyolojik açıdan, işten istihdama geçiş, üç boyutlu bir tematik odak değişikliği demektir: İşçi sosyolojisinden faal nüfus sosyolojisine; işyeri incelemelerinden iş piyasası incelemelerine; iş konumlarının tahlilinden istihdam ve işsizlik hareketlerinin tahliline geçmek anlamına gelir bu.

Bu bir kez kabul edildiğinde, istihdam kavramının yararı ve kullanılışı üzerine düşünmeye girişmeden önce iki ipucunun hatırlatılması yerinde olacaktır.

Her şeyden önce, istihdamın "toplumsal sorun"lardan herhangi bir tanesi olmadığını hatırlamak gerekmektedir. İstihdam, toplumun işleyişini yapılandıran, diğer toplumsal çatışma konularının anlamını tanımlayan öğelerden biridir. Dolayısıyla istihdam sosyolojisi alanında çalışmak, belli

bir uzmanlık alanının sosyografisini yapmaya kendini adamak değildir: İstihdama erişimin, toplumsal hiyerarşilerin kuruluşunda, farklılaşma, sınıflaşma, ayırımcılık mekanizmalarının üretilmesinde çok önemli bir payı vardır. Zira istihdam edilmiş olmak, gerçekte bir işe ve bir ücrete sahip olmaktır, ama aynı zamanda da toplumda bir yeri olmaktır (Maruani, Reynaud, 1993).

Aynı zamanda iş piyasasının, erkeklerle kadınlar arasındaki farklılıkların ve aykırılıkların her gün yeniden kurulduğu yerlerden biri olduğunu ileri sürmek gerekmektedir. Kadınlarla, feminizmle ve cinsiyetler arası eşitlikle ilgilenen herkes için istihdam temel bir kavramdır. Kadınların iş piyasasındaki konumlarını tahlil etmek, onların toplumsal statüleri sorununu gündeme getirmektir: Kadın istihdamı, kadınların toplumdaki yerlerini okumak için bir ipucudur. Bu anlamda, istihdamın cinsiyete göre bölünmesi toplumsal cinsiyeti oluşturur. Farklı istihdam düzey ve biçimleri (tam zamanlı ya da kısmi zamanlı istihdam, süreli sözleşme ya da süresiz sözleşme) cinsiyete göre farklılaşmış mesleki ve toplumsal konumları tanımlar. Örneğin son dönemde, kadınların yüzde 80'inden fazlasını oluşturduğu bir kısmi zamanlı çalışmanın gelişmesinin, "özgül olarak dişil" bir istihdam biçiminin yeniden yaratılmasında katkısı olmuştur.

Cinsiyete dayalı işbölümü mü, cinsiyete dayalı istihdam bölünmesi mi?

Ancak uzun bir süre boyunca istihdam kavramı iş kavramı tarafından öylesine kuşatılmış, kapsanmış ve sulandırılmıştı ki, böyle bir kavramımız yoktu. Bu kavram karışıklığının iki nedeni vardır.

Bu karışıklık her şeyden önce, uzun yıllar boyunca, örtük ama ikna edici olmuş bir görev paylaşımına göre iş gören disiplinler arasındaki bölünmenin tarihine bağlıdır: Bu paylaşımda, iş alanı sosyologlara, istihdam alanı iktisatçılara düşer (Lallement, 1999; Erbès-Seguin, 1994). Disiplinler arasındaki bu işbölümünün sonucu, toplumsal istihdam ilişkilerini gölgede bırakmak olmuştur. İş piyasasının düzenlenmesinde etkili olan toplumsal belirleyicilerin ve aynı biçimde istihdam konum ve biçimlerinin kuruluşunda payı olan toplumsal süreçlerin tahlilini bu disiplinlerden ne biri ne diğeri üstlenmişti. İstihdam, sosyolojinin tematik alanına kendiliğinden

dahil değildi; toplumsal mantıklar iktisadi tahlille doğal bir biçimde bütünleşmiyordu.

Bu karışıklık aynı zamanda, 1970'lerin sonundan başlayarak Fransa'da gelişmiş olduğu biçimiyle, toplumsal cinsiyet ilişkileri ve cinsiyete dayalı işbölümü sosyolojisinin tarihine bağlıdır. Cinsiyete dayalı işbölümünün geçirdiği evrimlere ve onun yeniden üretimine, kadınların istihdama katılımlarına odaklandığından çok daha fazla odaklanmış olan bu sosyoloji, iş piyasasının cinsiyete göre bölünmesini çok az incelemiştir.

Kadınların faaliyete ilişkin tutumlarında bir altüst oluşa yol açan toplumsal mekanizmalar (Huet, 1982; Bouillaguet-Bernard, Gauvin-Ayel, Outin, 1981), yani istihdamla ilişkilerinin dönüşüm süreçleri çok büyük ölçüde ihmal edilmişti. Nasıl ve neden gerçekleştikleri gerçekten tahlil edilmeden, bu değişimler bir kenara kaydedildi. Zira toplumsal ve cinsiyete dayalı işbölümü kavramı (kolektif, 1984; Kergoat, 1984) gerçekten de tümüyle iş kavramı çevresinde kurulmuştur. Oysa onun [potansiyel – G.A.-S.] katkısı, üretim ve yeniden üretim alanlarını, meslek dünyası ile ev emeği dünyasını birbirine bağlayarak, çalışma kavramını hem mesleki hem ev içi boyutlarını içeren bir biçimde yeniden açımlamaktır. Ne var ki, kullanımında olduğu gibi tanımında da cinsiyet bölünmesi kavramı iş alanıyla sınırlı kalır: Vasıflılık, işin örgütlenmesi ile iş koşulları, görevlerin, mesleklerin ve konumların cinsiyetli paylaşımı sorunlarını merkezine alır bu yaklaşım. İş piyasası, istihdam ve işsizlik büyük ölçüde bu araştırma akımının alanı dışında kalmıştır; burada odak noktasını, kadınların istihdamla olan ilişkilerinin gelişimi ve faaliyete ilişkin tutumlarından çok, kadın emeğinin biçimlenmeleri, vasıfsızlaşma/aşırı vasıflılık ve iş dünyasının tek cinsiyetli yapısı oluşturmuştur.

Kadınların yalnızca meslek dünyasındaki konumlarını değil iş piyasasındaki yerlerini de tahlil eden, yalnızca cinsiyete dayalı işbölümünü değil, iş piyasasının da cinsiyete göre bölünmesini ele alan bir kadın istihdamı ve kadın işsizliği sosyolojisinin ortaya çıkması için 1900'leri beklemek gerekmiştir. Sosyoloji ile iktisadın kesişme noktasında konumlanmış olan bu çalışmaların büyük bir bölümü, uluslararası ölçekte, özellikle de Avrupa ölçeğinde yapılmış karşılaştırmalara dayanır.

İş piyasasının kadınlaşması

Bu çalışmalar, kadınların faaliyetini etkileyen ve iş dünyasının bütününün yeniden yapılanmasına katkıda bulunan çarpıcı dönüşümleri ortaya çıkarmışlardır: Ücretlilerin kadınlaşması XX. yüzyıl sonunda yaşanmış çok büyük bir toplumsal değişimdir. Kaynağı 1960'larda yatan bu gelişme, istihdam krizine ve kitlesel bir işsizliğin yerleşmesine karşın, bu dönemi izleyen 30-40 yıl boyunca devam etmiştir.

40 yıllık bir süre içinde kadınlar iş dünyasının neredeyse yarısını oluşturmuşlardır: Fransa'da 1962 nüfus sayımında kadınlar faal nüfusun üçte birini (yüzde 34) temsil ediyorlardı; 1999 sayımında oranları yüzde 46'ya yükselir. Nicel bir sıçramanın ötesinde, bu sayılar bize iş piyasasında cinsiyetlerin yeniden kurulan dengesini göstermektedir. 1960'ların başında 12,6 milyon erkek, 6,7 milyon kadın faaldi. Erkeklerle kadınlar arasındaki fark basitçe, ilkinin oranının ikincininkinin iki katı olmasıydı. 1999'da hâlâ fark vardır ama önemli ölçüde azalmıştır: İş piyasasında 114,2 milyon erkeğe karşılık 2,1 milyon kadın vardır. 1962 ile 1999 arasında, bir işte çalışan erkek sayısı bir buçuk milyon artmıştır; kadınlar için bu rakam beş buçuk milyona yakındır. 40 yıldan beri işgücünün yenilenmesi, kadınların faaliyetinin artması biçiminde gerçekleşmiştir.

Bu görüngü Avrupa'nın her yerinde doğrulanmaktadır. 1960'larda Avrupa'da kadınlar faal nüfusun yüzde 30'unu temsil ediyorlardı. Bu rakam 1990'ların sonunda yüzde 43'e yükselir.

Bu artışın ardında çok önemli iki gelişme yatmaktadır: Kadın emeğinin ücretlileşmesi ve kadınların mesleki güzergâhlarının sürekliliği.

Faal nüfusun tümünü etkileyen ücretlileşme, kadınlar için erkekler için olduğundan daha hızlı bir biçimde ve daha önemli bir ölçüde gerçekleşmiştir. Burada da, hızlanma 1960'ların başlarında başlar. 1975'ten bu yana, kadınların ücretli oldukları zamanlar oransal olarak erkeklerden daha çoktur. Fransa'da 2002 yılında faal erkeklerin yüzde 87'sine karşılık faal kadınların yüzde 92'si ücretlidir. On beşler Avrupa'sında erkeklerin yüzde 81'i, kadınların ise yüzde 89'u ücretlidir.

İkinci değişiklik kadınların faaliyetlerine ilişkin tutumlarıdır. Bu açıdan durum köklü bir biçimde değişmiştir: Artık Fransa'da kadınların çoğunluğu mesleki faaliyet ile aile yaşamını bir araya getirmektedir. 1960'ların başında 25 ile 49 yaşları arasındaki kadınların faaliyet oranı yüzde 40 idi; günü-

müzde bu rakam yüzde 80 civarındadır. Burada söz konusu olan, kadınların istihdamla olan ilişkilerinin köklü bir biçimde dönüşmesidir; bunun da ötesinde, kadınların, bir yandan aile, diğer yandan meslekle ilgili planların yapılışına yaklaşımlarındaki köklü bir dönüşümdür. Günümüzde kadınların çoğunluğu çocuk sahibi olduklarında çalışmaktan vazgeçmemektedir. Kadınların mesleki güzergâhlarındaki kesintililiğin sonu, böylece, daha önceki toplumsal normlardan gerçek bir kopuşa işaret etmektedir. Bu kopuş aynı zamanda, erkeklerin ve kadınların faaliyetlerine ilişkin tutumlarının son yıllarda giderek artan bir biçimde türdeşleşmesine tanıklık etmektedir. 15 ile 49 yaşları arasındaki erkeklerle kadınların faaliyet oranları, neredeyse karıştırılacak kadar birbirine yaklaşmaktadır.

Tümüyle paradoksal bir biçimde, bu çok önemli gelişmelerin meslek yaşamındaki eşitsizlikler üzerinde hiçbir etkisi olmamıştır: Ücretlerdeki, mesleki konumlardaki, iş koşullarındaki eşitsizlikler ve yatay ve dikey ayırımcılıklar varlığını sürdürmektedir. Ayrıca, istihdam alanında erkeklerle kadınlar arasında yeni farklılık biçimlerinin ortaya çıktığı gözlemlenmektedir: Kadınlar arasında, kemikleşmiş yüksek işsizlik ve düşük istihdam oranları meydana gelmiştir.

İş ile istihdam arasında ayırım yapmak, böylece, ilerlemeleri, durgunlukları ve gerilemeleri ayrıştırmaya, neyin ilerlediğini, neyin gerilediğini ve neyin kemikleştiğini belirlemeye imkân vermektedir.

İstihdam, işsizlik ve faal olmayış

Durum böyle olunca, iş ile istihdam arasındaki ayırımın yararı yalnızca kadın istihdamı sosyolojisine olmamıştır. Daha genel olarak, iş ile istihdam arasındaki teorik ayırım tam da kadın faaliyetinden hareketle yapılmıştır. Zira bu, çalışma sosyolojisini istihdam alanına doğru açılmaya en çok zorlayan temalardan biri olmuştur: Çünkü iş piyasasına katılım kilit meselelerden biridir ve *stricto sensu*[1] işteki konumların tahliline saplanıp kalındığı sürece –ev emeği tahliliyle zenginleştirildiğinde bile– bu sorun gerçekten ele alınmış olmaz.

İstihdama erişim ve iş piyasasında tutunabilme kapasitesi, uzun zamandır eril/dişil farklılığının temel öğelerinden biri değil midir?

---

[1] Dar anlamıyla –ç.n.

İstihdam biçimlerinin cinsiyetli dağılımı günümüzde erkeklerle kadınlar arasındaki en önemli fay hatlarından biri değil midir? İstihdam edilmiş olmanın sağladığı statü erkeklerle kadınlar arasındaki güç ilişkilerinin merkezinde yer almakta değil midir?

Bu anlamda, istihdama doğru açılmak, tahlil merkezinin yer değiştirmesi anlamına gelmektedir: Artık yapılması gereken yalnızca, mesleki olanla ev içine ilişkin olanın eklemlenmesi üzerinde düşünmek değildir; faaliyet ile faal olmayış arasındaki ilişkilerin; faaliyet alanı içinde de istihdam ile işsizlik, eğretilik ile istikrar, sürekli istihdam ile düşük istihdam arasındaki geçişlerin incelenmesine yoğunlaşmak gerekmektedir (Rogerat ve Senotier, 1977; Maruani, 2000).

Bu, iş piyasası uzmanlarının ihmal etme eğiliminde oldukları üçüncü bir terimi, faal olmayış terimini, istihdam ve işsizlik konusundaki tartışmaya yeniden dahil etmeye katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla da basit ve yerleşmiş olduğu düşünülen bazı kavramları yeniden düşünmeye... Örneğin tam istihdam: "Şanlı Otuzlar"[2] kadınların faal olmayışlarının yıkıntıları üzerinde yükselmemiş miydi? XXI. yüzyıl için bize vaat edilen tam istihdam, kadınların düşük istihdamı konusunda sessizlikle geçiştirilen bir çıkmaz pahasına tanımlanmakta değil midir? Aynı şey işsizlik için de geçerlidir: İşsizlik oranı gerçekten istihdam dışı sayılmanın tek ölçütü müdür? İşsizliğin cesaretsizlendirilmesi ile faal olmayışa zorlanma arasındaki sınırlar nereden geçmektedir? Kadın işsizliği, istihdam dışı olma konumunun bütünüyle yeniden okunmasını ve *ipso facto*[3] işsizlik kavramının yeniden düşünülmesini gerektirmektedir.

Aynı şey, başka birçok alan için olduğu gibi istihdam için de geçerlidir: Cinsiyet farklılıkları tahlili insan bilimlerinin paradigmalarının yeniden inşasına katkıda bulunmaktadır.

Margaret MARUANI

↘Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Emek (kavramı) • Esneklik • İşsizlik • Toplumsal eğretileşme • Zanaat, meslek, iş

---

[2] 1930'lar Fransa'sına atfen kullanılan bir deyim: O dönemde Fransa'da sosyal haklar alanında işçi sınıfının çeşitli kazanımları olmuştu. –ç.n.

[3] Kaçınılmaz olarak –ç.n.

Bouillaguet-Bernard, Patricia; Gauvin-Ayel, Annie ve Outin, Jean-Luc, *Femmes au travail. Prospérité et crise*, Paris: Economica, 1981, 294 s.

Kolektif, *Le sexe du travail. Structures familiales et système productif*, Grenoble: PUG, 1984, 320 s.

Maruani, Margaret ve Reynaud, Emmanuèle, *Sociologie de l'emploi*, Paris: La Découverte "Repères", 1993; gözden geçirilmiş 3. basımı: 2001, 122 s.

Maruani, Margaret, *Travail et emploi des femmes*, Paris: La Découverte "Repères", ilk basımı: 2000, 125 s.; gözden geçirilmiş 2. basımı: 2003, 124 s.

Michon, François ve Segrestin, Denis (yay. haz.), *L'emploi, l'entreprise et la société. Débats Économie-Sociologie*, Paris: Economica, 1900, 301 s.

Rogerat, Chantal ve Senotier, Danièle, "L'enchaînement des emplois précaires et du chômage. La construction du leurre", Béatrice Appay, Annie Thébaud-Mony, *Précarisation sociale, travail et santé* (1997) içinde, s. 341-355.

İŞSİZLİK

Yirmi yıldan fazladır, daha çok da gençler arasında, kadınlar özellikle de uzun süreli işlere başvuranların çoğunluğunu oluşturuyor. Neden? Nasıl? Toplumsal cinsiyet ya da toplumsal cinsiyet ilişkileri sorunsalları kapsamında erkeklerle kadınlar arasında ve kadınların kendi aralarında yapılan ayırımlar, araştırmacıları, iş ve istihdam kavramlarını daha iyi tanımlayabilmek için bunları ayrıştırmaya yöneltmiştir. Cinsiyetler arasındaki farklılıklara bu tarz yaklaşımlar, işsizlik ile marjinalleşme, istihdamın eğretileşmesi, dışlanma ve yoksulluk arasında kaçınılmaz olarak bağlantı kurulması gerektiğinin ısrarla altını çizmişler ve bir işsizlik tahlili imkânı yaratmışlardır.

İşsizliğin icadı ve serüvenleri

XIX. yüzyılın sonunda işsiz (erkek) tanımı, çağdaş biçimine bürünmekte olan kırılgan bir ücretli emek çerçevesinde "istek dışı işsizlik" kategorisinin ortaya çıkmasına işaret ederken (Salais vd, 1986), XX. yüzyıl sonunun "kadın işsiz" tanımı, yoksulla işsizin iç içeliğini yeni biçimler altında yeniden ortaya çıkarmaktadır.

"İstek dışı" denilen işsizlik, XIX. yüzyılın istihdam yaşantılarında, bölgelere ve sanayi dallarına, farklı işçi gruplarına ve cinsiyetlere bağlı olarak ortaya çıkan çeşitlilikten kaynaklanarak oluşmuştur. Ayrıca bu işsizlik biçimi zaman içinde de değişiklik gösterir ve Fransa'da 1880-1910 yılları arasında oluşur (Topalov, 1994). 1891 nüfus sayımında, ne faal ne gayri faal olan, "sınıflandırılmamış nüfus kesimi" adı altında bir kategori vardır: Bu kate-

goride, ("hayat kadınları" dışında) adlandırılmasalar bile, aralarında, fabrikalardakiler de dahil olmak üzere, çalışan ama ücretli emeğin kıyısında yer alan kadınlar vardır ve bu, doğmakta olan ücretliler toplumunun ücretli emek ve ev emeğinden oluşan, yapısal olarak çift boyutlu niteliğine tanıklık etmektedir. "İşsiz" kavramı bundan sonra yavaş yavaş kendini göstermeye başlamış ve patronla işçi ya da ücretliyi birbirine bağlayan bir iş sözleşmesine tekabül etmiştir. Kadınlara gelince, onlar çoğunlukla ailenin bakımından sorumlu olarak görülmeye devam etmektedirler. İşsizlerin toplumsal olarak tanınması, aslında işgücünün yönetilmesine ilişkin hukuksal ve idari süreçlerin (yardım, ödenek...) yerleştirilmesine bağlıdır. Üretim sisteminin sarsıntılarına bağlı, işçinin iradesinden bağımsız bir kaza olarak görülen işsizlik düşüncesini ilk kez William Beveridge (1904) biçimlendirmiştir. Bir işsizin statüsünün ne olabileceğinin tanımlanması, aynı zamanda ücretli olmanın niteliğinin ne olabileceğinin de belirlenmesini beraberinde getirmiştir. Bütün bir XX. yüzyıl boyunca bu soruya çeşitli yanıtlar verilmiştir; işsizlik riskine karşı sigorta sorunu, bir iş sözleşmesiyle istikrara kavuşmuş ve belli bir işyerine bağlı işçilerin yararlanabildiği işçi sigortalarının gelişmesine yol açmıştır. Bu düzenlemeler, ilk ortaya çıktıkları dönemde kadınlardan ziyade erkekler için geçerli olmuştur.

İşsizlere bu yaklaşım tarzı, ücretlilerin son derece istikrarsız durumlarına karşın, 1936'ya kadar varlığını aşağı yukarı hiç değişmeden sürdürmüştür. 1931'de, işsizlik konusundaki ilk sosyolojik çalışma olan *Les chômeurs de Marienthal* (Lazarsfeld, Jahoda, Zeisel, 1981) yayınlanır. Kitabın yazarlarından birisi olan Marie Jahoda, adı nadiren anılan bir kadın sosyologdur.

Nihayet, işsiz prototipi ancak İkinci Dünya Savaşından sonra ete kemiğe bürünecektir. Fransa'da, 1958'de zorunlu işsizlik sigortası sisteminin (UNEDIC) kurulması ve 1950'de INSEE'nin ilk istihdam anketi, "modernleşme"nin geçici etkilerine ("geçici işsizlik" kavramı) karşı güvence sağlayan ve sürekli olduğu düşünülen bir "göreli tam istihdam" modeli uyarınca tanımları türdeşleştirmiştir. Ancak 1970'ler boyunca eğretileşme gelişir, işsiz olmayan kavramı belirsizleşir; artık işsizlikle birlikte düşünülmesi uygun olan tek kavram bu değil, aynı zamanda "düşük istihdam" kavramıdır. Bu, kadınlar için daha da çok geçerlidir, çünkü açıktır ki istihdam kavramı "normal" olarak görüneni, yani kadınlardan çok erkeklerin durumuna tekabül eden süresiz ve tam zamanlı bir sözleşmeyi ima etmektedir.

Kadınların yüksek işsizliği

"Esneklik" ve toplumsal eğretileşme, günümüzde emeğin yeniden örgütlenişini biçimlendirmektedir. Ve şu soru yeniden karşımıza çıkmaktadır: Erkek işsiz kime denir; kadın işsiz kime denir? Düzeltmelerden yeniden tanımlamalara, yaşanan durumların büyük bir bölümünü göz ardı eden bir kategorileştirmeye varılmıştır. Cinsiyetler arasında ayırım yapmaktan anlaşılan şey, en iyi durumda, son derece karmaşık bir bağlamda ek bir değişkeni göz önüne almaktan ibarettir. Yine de, özellikle sosyolojik ve tarihsel araştırmalarda bir evrim görülmektedir.

Fransa'da son 20-30 yıldır kadınların emek piyasasına akını artarak devam etmektedir, ama bu gelişmeyi tek başına piyasayla açıklamak mümkün değildir. Ve aslında yirmi yılı aşkın bir süredir, kadınların istihdamı, karşılıklı olarak bağlantılı olduğu işsizlikten daha çok inceleme konusu olmuştur; bu çalışmalar, kadınların çalışmasının meşruluğunun çağdaş toplumlarımız için hâlâ bir sorun oluşturduğunu ortaya koymuştur.

Günümüzde, kadın işsizi erkek işsizden ayıran nedir? İşsizlik biçimlerinin çeşitliliğini ve işsizliğin evrim gösteren bir niteliği olduğunu varsayan bir us yürütme tarzına dayandığımız için, eğilimleri göz önünde tutan bir yaklaşımı benimseyeceğiz. Fransa'da işsizliğin taşıdığı özellikler, iktisatçıların, kadınların bu alanda yüksek bir oranda temsil edildiğini göstermelerine izin vermektedir. Erkeklerinkinden daha yapısal olduğu kabul edilen kadın işsizliği ekonominin canlandığı dönemlerde bile yüksekliğini korumaya devam etmektedir (Fouquet ve Rack, 1999): Kadınlar uzun süreli iş talep edenlerin çoğunluğunu oluştururlar; okulda daha başarılı olmalarına rağmen, gençler arasında istihdam koşulları genç kızlar için daha elverişsizdir; eğreti istihdamla işsizliğin iç içeliği kadınların durumunda daha çok geçerlidir (Gauvin, 1998). Dolayısıyla, INSEE'nin (1991-1997 arası) yıllık anketlerinde, eğreti işlerden istikrarlı iş doğru bir evrilmenin söz konusu olup olmadığı sorusu ortaya konmaktadır. 1990'lar boyunca bu olasılık 30-49 yaş arası kadınlar için 14 puan azalmıştır.

1980'lerden bu yana erişkin kadınların işsizlik oranının erkeklerinkinden 4 puan civarında daha yüksek olduğu genellikle kabul edilmektedir. 1999 yılının son aylarında, bu oran faal nüfusun bütünü için yüzde 10,8'dir; bunun yüzde 12,8'ini kadın işsizler, yüzde 9,2'sini erkek işsizler oluşturmaktadır. Erkeklerin onda biri işsizdir, kadınların ise yedide biri.

Yine de, yirmi yıldır işsizliğin sınırları tartışma konusu olmaktadır. Ölçüm biçimlerindeki ve kategorileştirmelerdeki değişimler işleri karıştırmaktadır (Maruani, 2000). Örneğin, 1984'te 55 yaşın üzerindeki işsizlerin sayılmasına son vermek üzere iş arama belgesinin ortaya çıkarılmasından sonra, Haziran 1995'teki yeniden düzenlemede, iş arayanlar olarak kayda geçmiş ve bir ay öncesine kadar kısmi zamanlı bir işte çalışmış olan kişiler (bunların yüzde 80'i kadındır!) ayrı bir kategori (kategori 6) altında toplanmıştır. Bu reformdan önce "kadın işsizler" olarak sınıflandırılan bu kişiler artık öyle sayılmamaktadır, ama sayıları durmaksızın artmaya devam etmektedir (1995'te 280.000 iken 1998 sonunda 508.000 olmuştur). Birbirinden ayrıştırılmış sekiz kategoriden yalnızca kategori 1'in (işsiz olup hemen işe başlayabilecek olan ve tam zamanlı süresiz bir iş arayanlar) evrimi değerlendirilmiştir. Doğal olarak bu değerlendirme, kadınlara büyük bir çoğunlukla, kısmi zamanlı ve süreli sözleşmeye dayalı işlerin düşmesi yönündeki güçlü eğilimi hesaba katmamaktadır.

Böylece, son 20-30 yılın kadın işsizi erkek işsizden ayırmayan çoğunlukçu yaklaşımından, daha kesin bilgilere duyulan bir ihtiyacın ortaya çıktığı aşamaya geçmiş bulunuyoruz. Bunlar, kadın ve erkek işsizlerin yaşantılarına dayanan monografilerden hareket ederek, bu kişilerin istihdam stratejilerine ve işsizliğe geçişlerinin bireysel öykülerine uzun bir dönem üzerinden ışık tutacak türden bilgiler olacaktır (Rogerat ve Senotier, 1994).

Bu çalışmalar, kadın işsizliğinin, daha ziyade az vasıflı ya da vasıfsız kadınların işsizliği olduğunu göstermektedir. Hep düşük ücretle çalışmış, yoksul ya da gittikçe yoksullaşan bu kadınlar zaman zaman bir iş bulurlar, ancak bu işlerin koşulları öylesine eğretidir ki, kendilerini sık sık işten el çektirilmiş olarak ya da ücretli emeğin kıyısında bulmaktadırlar. Ancak bu onların çalışma dünyasından dışlandıkları anlamına gelmez. İşsizliğin bu türü, kadınların kitleler halinde emek piyasasına girişlerinde bir değişiklik olmadığı halde toplumsal eşitsizliklerin derinleştiğinin işaretidir. Bu anlamda, erkek ve kadın işsizliğine ilişkin olarak toplumsal ve siyasal muamele farklarının daha iyi anlaşılması için, incelenmesi en anlamlı olacak noktalardan birisi sosyal yardımlarla asgari ücret arasındaki ilişkidir. Özellikle de kadınların faal olmayışlarıyla çalışmaları arasındaki geçişlilik biçimlerini kataloglamak o zaman daha kolay olacaktır.

Sosyal politikalar, istihdam politikaları: Düzeltmeler ve sapmalar

İş gücünün cinsiyetlere göre farklı yönetildiği; hangi işlerin söz konusu olduğu, işsizlerin yeniden işe dönmelerinin nasıl gerçekleştiği ve çalışabilecekken "işten yoksun kalmış kadın ve erkeklerin" kaderi incelendiğinde en açık biçimde ortaya çıkar.

Asgari katılım gelirinin, işsizler için özel bir tazminat türü olduğu ve (Çalışma Bakanlığı'nın 1998 tarihli bir incelemesine göre) "kronik" işsizlerin sorumluluğunun bir biçimde üstlenilmesinin aracı haline geldiği bilinmektedir. Söz konusu olan kişilerin yüzde 80'ini kadın olduğuna göre, son derece güçlü bir biçimde cinsiyetli bir gerçeklikle karşı karşıyayız demektir.

Burada Teresa Torns'un (1997) sözünü ettiği "toplumsal hoşgörü" gündeme gelmektedir. Belli ki, kadınların işsizliği, bu olgunun gün yüzüne çıkmasını mümkün kılacak toplumsal ve politik ağırlığa sahip değildir. İşsizler hareketinin faaliyetindeki gelişme bile kadın işsizlerle erkek işsizlerin yaşantıları arasındaki farklılığı karanlıktan çıkartmaya yetmemektedir.

İşlemekte olan süreci iki örnekle ortaya koymak mümkündür. Bir yandan, 1995'te getirilen ve çocuk üç yaşına gelene kadar ebeveynin mesleki faaliyetini azaltmasına ya da çalışmaya ara vermesine imkân tanıyan, eğitim için ebeveyn ödeneğinin etkileri söz konusudur. Bu ödenek, düşük vasıflı kadın işçileri iş piyasasından çekilmeye yöneltmiştir (Concialdi ve Ponthieux, 1999). Öte yandan, ücretli kadınların emeklilik koşulları öngörülebilir bir yönde evrilmiştir (Concialdi ve Cattanéo, 1999). Kadın işgücünün, kesintili çalışmanın yaygın olduğu ücretli işlerde yoğunlaşmış olması ve kadın ücretlilerin büyük bir bölümüne "yıpranma" gerekçesiyle vaktinden önce işten el çektirilmesi, çok sayıda kadın emeklinin yoksulluk eşiğine yakın koşullara mahkûm edilmesi tehlikesini getirmektedir.

İşsizlik konusunda son yıllarda geliştirilmiş olan sosyolojik yaklaşım; vasıfsızlık, düşük ücretler, istihdamdan dışlanma ve toplumsal marjinalleşme arasındaki bağlantıların ortaya konmasının ne kadar önemli olduğunun vurgulanmasına olanak tanımıştır. Toplumsal marjinalleşme durumunda, kesin bir biçimde çalışma dünyasından kopmasalar da bazı kadınlar ve genç kadınlar "bir kenara itilmekte," farklı muamele görmektedir.

Chantal ROGERAT

↘ Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Emek (kavramı) • Esneklik • İstihdam • Sosyal politikalar ve aile politikaları

Kergoat, Danièle ve Hirata, Helena, "La division sexuelle du travail revisitée", Margaret Maruani (yay. haz.), *Les nouvelles frontières de l'inégalité. Hommes et femmes sur le marché du travail* (1998) içinde, s. 93-104.

Lazarsfeld, Pierre; Jahoda, Marie ve Zeisel, Hans, *Les chômeurs de Marienthal*, Paris: Minuit, 1981, 146 s. [İlk basımı: 1931.]

Maruani, Margaret, *Travail et emplois des femmes*, Paris: La Découverte "Repères", 2000, 125 s.

Rogerat, Chantal ve Senotier, Danièle, "L'enchaînement des emplois précaires et du chômage. La construction du leurre", Béatrice Appay, Annie Thébaud-Mony, *Précarisation sociale, travail et santé* (1997) içinde, s. 341-355.

Topalov, Christian, *Naissance du chômeur*, Paris: Albin Michel, 1994, 626 s. Torns, Teresa, "Chômage et tolérance sociale à l'exclusion", *Les Cahiers du Mage*, 1997, sayı 3/4, s. 47-57.

İŞ SAĞLIĞI

İş sağlığı deyimi iki tür gerçekliği adlandırır: Erkeklerin ve kadınların işyerinde sağlıklarının tehlikeye sokulmasını, ve işten kaynaklanan sağlığa yönelik tehlikeleri önlemesi ve onarması beklenen hukuksal düzenlemeleri, kuralları ve kurumsal önlemleri.

İşyeri sağlığını toplumsal cinsiyet ilişkilerinden hareket ederek sorgulamak, kadınlarla erkekler arasındaki toplumsal işbölümünün ve üretim ile yeniden üretim alanlarının eklemlenme biçiminin, onların sağlığının farklı kuruluşunda oynadığı rolün incelenmesini mümkün kılmaktadır. Bu yaklaşım ayrıca, hem işyeri sağlığına ilişkin yasal düzenlemelerin ve kuralların, hem de bu konudaki kurumsal ve sendikal pratiklerin eleştirel bir tahlilini geliştirmeye olanak tanımaktadır.

Erkeklerin ve kadınların sağlığının farklı kuruluşu

Hem farklı dönemlerde ve farklı ülkelerdeki, hem de tarım, madenler, hizmet sektörü, bakım kurumları gibi birbirinden çok farklı faaliyet türlerindeki deneyimler üzerine yapılmış, bazıları son derece zengin olan monografik çalışmalardan hareketle erkeklerin ve kadınların iş sağlığının tarihinin yazılması hâlâ çok büyük ölçüde yerine getirilmeyi bekleyen bir görevdir. Bu tarihin yazılması ve buradan kamu sağlığı perspektifiyle birtakım dersler çıkarılması açısından, toplumsal cinsiyet ilişkileri özellikle elverişli bir gözlük görevi görür. Kimi işyeri psikologları, özellikle erkeklerle kadınların iş riskleri karşısındaki farklı tutumlarına ışık tutabilmek için bu gözlüğü kullanmaya çalışmışlardır. Ne var ki bu yaklaşım, erilliği psikolojik bir özellik olarak doğallaştırma eğilimini barındırır; bu da, meslek risklerine maruz kalma koşulları ve pratiklerinin toplumsal kuruluşuna ve iş sağlığını tehdit eden farklı tehlikelere dinamik bir yaklaşımın geliştirilmesinin aleyhine iş-

lemektedir. Oysa söz konusu ikinci yaklaşım, yalnızca kadınların ve erkeklerin toplumsal işbölümündeki yerlerine göre sağlıklarına yönelen farklı tehdit biçimlerinin gün yüzüne çıkarılmasına olanak tanımakla kalmaz, –özellikle de kadınlar açısından– işten kaynaklanan sağlığa yönelik tehlikelere karşı direniş stratejilerinin ortaya çıkarılmasına da izin verir. Gerçekten de, 1960'ların kadın işçilerinin, tekstil sanayinde verimliliğe yönelik çalışmayı reddetmekten elektronik sanayiinde parça başı çalışmanın reddine kadar, kadınların sağlıklarını bozan ve mesleki çalışma dışındaki yaşamlarında sorunlara yol açan sinirsel yorgunluğa karşı direnişlerinin altının çizilmesi gerekmektedir (Saurel-Cubizolles, Messing ve Lert, 1996).

Toplumsal cinsiyet ilişkileri sorunsalına üç tür çalışmada rastlamak mümkündür.

Alain Cottereau (1983) sosyal-tarih temelli bir yaklaşımla, iki farklı erken yıpranma biçimi ayırt etmektedir: Bir tanesi –eril olanı– daha çok, tehlikeli ve sağlığa zararlı çalışma koşullarıyla bağlantılıdır ve bunun sonuçları, özellikle de iş kazaları olgusu biçimi altında toplumsal görünürlük taşır. Yazar diğerini –dişil olanı– aşırı zaman baskısı altında yapılan tekrara dayalı işlerde, annelik işinin yükleriyle de bağlantılı olarak ortaya çıkan "sürmenaj"la ilişkilendirir. Bunun sonuçları görünmezlik taşımaktadır.

Avrupa'da sağlık önlemlerinin sosyal-hukuk açısından eleştirel bir okunuşunda, Laurent Vogel (1994) kadın emeğinin görünmezliğine ve bunun sağlık açısından sonuçlarına geniş bir yer verir. Yazar, tıbbi olarak saptanmış patolojilerden hareket eden ve buradan, toplumsal egemenlik ilişkileri çerçevesinde düzeltilmeyen, tam tersine kalıcılaştırılan çalışma koşullarına varan bilimsel geleneği sorgulamaktadır. Vogel mesleki güzergâhların farklı kuruluşunu da, kadınların üretim ve yeniden üretim alanlarındaki çifte çalışma yüklerine bağlı olarak sağlıklarının bozulmasının ve yıpranmasının özel biçimlerini de –üremeye bağlı olan boyutların (gebelik, annelik) dışında– hesaba katmayan bu egemen yaklaşımı eleştirir. Gece mesaisi konusundaki tartışmalarda bu tahlilin dolaysız bir yankısına rastlamak mümkündür. Fransa'da 1892 yılında çıkarılan bir yasayla kadınlara yasaklanan gece mesaisi, başka Avrupa Birliği ülkelerinde de olduğu gibi, istihdamda kadınlarla erkekler arasında ayırımcılık yapıl-maması kılıfı altında, artık serbest bırakılmıştır. Kadınların çalışma süresini de 11 saat olarak sınırlandıran söz konusu yasa, bir pozitif ayırımcılık biçimi olarak görülebilirdi. Ne var ki Michelle Zancarini-Fournel, o tartışmalarda ileri sürülen argümanla-

rın hiç kuşku götürmeyecek biçimde cinsiyetçi ve Hıristiyan bir bakış açısına dayandığına işaret etmektedir: "Şayet aile annesinin akşam yemeğini hazırlamasını, kocası ve çocukları eve geldiğinde ocağının başında ve sofrasında olmasını istiyorsanız, işgününün en geç saat 19.00'da sona ermesi kaçınılmazdır" (Auslander ve Zancarini-Fournel, 1995, s. 82). Gerçekte, kabul edilen yasa, esnafı ve büroları değil sadece sanayiyi kapsıyordu ve ulusal demografik çıkarlara ve "ırk"ın korunmasını hedefleyen bir soy arıtımcılığa bağlı olan bir kadınlık temsiline dayanıyordu. Günümüzde, kadınlar için gece mesaisi yasağının kaldırılması kararı, erkeklerle kadınlar arasında eşitlik kuralından çok, faaliyet alanı ne olursa olsun ekipmanın sürekli kullanılır halde olmasına ve çalışma süresinin esnekleştirilmesine izin vermek suretiyle verimlilik ve rekabet mantığının güçlendirilmesine bağlıdır. Şayet sağlığın korunması perspektifi söz konusu olsaydı, gece işinin sağlık üzerindeki on yıllardır bilinen zararları göz önüne alındığında tek meşru önlem, gece mesaisi yasağının, tam tersine erkekleri de kapsayacak biçimde genişletilmesi olurdu. Böyle bir önlem, çalışma süresinin kısaltılması pazarlıklarında ücretlilere, gece işinin bu yasağın ihlali olduğunu ileri sürme ve bu güçlü konumdan hareketle, gece işini kabul etmek zorunda olanların zararlarını telafi edecek ek dinlenme süreleri için pazarlık etme olanağını verirdi.

Nihayet çeşitli sosyal-antropoloji araştırmaları, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ve bunların iş sağlığı üzerindeki etkisinin toplumsal eğretileşmenin genelleşmesindeki rolünü ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışmalar birbirine bağlı iki sürecin gün ışığına çıkmasına olanak vermiştir. Bir yandan, kısmi zamanlı çalışma ve eğreti işlerin kesintililiği önceleri kadınları ilgilendiren bir mesele olmuştur. Her iki durumda da, bu (sürekliliği olan, tam zamanlı işlere göre) özel istihdam biçimlerine başvurulmasının –kadınlar açısından– meşruluğu, üretim ve yeniden üretim işlerinin eklemlenmesinin gereklerinden kaynaklanmıştır (Bretin, Frigul ve Thébaud-Mony; Appay ve Thébaud-Mony, 1997 içinde). Kadınların çalışma sürelerinin, ücret düşüşüyle birlikte kısaltılmasına hiçbir toplumsal karşı çıkış olmamıştır. Öte yandan, erkeklerin işlerinin esnekleştirilmesi, akışkanlık ve özellikle de taşeronluk ilişkileri çerçevesinde, üretimin gelgitleri karşısında sürekli bir emek sunumu biçimine bürünmüştür (Thébaud-Mony, 2000). Erkeklerin zamansal ve mekânsal olarak bu sürekli kullanılabilirliği, yeniden üretimdeki cinsiyete dayalı işbölümü çerçevesinde meşru görünür; bu işbölümünde kadınlar duygusal, eğitsel işlerin ve ev işlerinin idaresinin sürekliliğini sağlamaktadır. Bu iki

süreç, emeğin ve istihdamın eğretileşmesinin sağlık üzerindeki etkilerinin görünmezliğine sürekli bir katkıda bulunur.

Sosyal-antropoloji alanındaki bu araştırmalar, bunları yürüten ekip tarafından geliştirilmiş olan sosyolojik bir sağlık tanımına dayanmaktadır: Sağlık, bireyin oluşumunu sağlayan dinamik bir süreçtir; bu süreç, bedende, kişide, çalışmanın, yaşam koşullarının, acıların, hazzın ve ıstırabın, kısacası bir hikâyeyi oluşturan her şeyin izini bırakır. Bu hikâye, tekilliği içinde bireyseldir, ama aynı zamanda da merkezinde yer aldığı çeşitli dinamiklerin etkisiyle kolektiftir. İşte toplumsal cinsiyet ilişkilerinin dinamiği burada büyük bir önem taşımaktadır.

Yasal düzenleme, kurallar, kurumsal pratikler: Eleştirel tahlil

İşyeri sağlığı konusundaki yasal düzenlemenin doğuşu ve gelişimi yüzyıldır, bu düzenlemeyi yalnızca, "yansız," nesnelleştirilebilir ve toplumsal taraflar arasındaki pazarlıklar sonucunda tazmin edilebilir olduğu kabul edilen meslek riskleri boyutlarına indirgemeye yönelik bir güvence mantığı çerçevesinde yer almaktadır. Tazmin edilebilir meslek hastalıkları listesinin özünü, kimya, metal ve maden sanayilerinin ve BTP'nin özelliği olan fiziksel ya da kimyasal riskler oluşturmaktadır (Sosyal Güvenlik Yasası, Madde L 461-4). Bu bakışta, meslek hastalıklarının çok önemli bir bölümü, işe bağlı sağlık sorunları ve sağlık sorunlarının toplumsal oluşumuna ilişkin bilgiler arasında görünmez kılınmaktadır.

Ulusal hastalık sigortası sandığının, her yıl idari amaçlarla yaptığı meslek hastalıkları istatistikleri cinsiyet değişkenine yer vermez. Oysa Çalışma Bakanlığı'nın, ücretlilerin temsili bir örneklemi temelinde yaklaşık beş yılda bir gerçekleştirdiği Çalışma Koşulları Anketi, sürekli olarak, erkeklerle kadınlar arasında önemli eşitsizlikler olduğunu ortaya koymaktadır. Kadınlar, zaman baskısı altında tekrara dayalı işlere erkeklerden daha çok mahkûm edilmekte ve çalışma zamanı kullanımında, sağlık açısından olumsuz etkileri olan yeni gelişen biçimlere (istikrarsız kısmi zamanlı çalışma, düzensiz mesai saatleri, yıllıklaştırma...) erkeklerden daha çok maruz kalmaktadırlar. Daha çok kadınları vuran meslek hastalıkları olan, biteviye efor harcamaktan kaynaklanan lezyonlar ya da kas ve kemik sorunlarında bütün dünyada yaşanan patlama, birçok uzman tarafından işin cinsiyetli örgütlenme biçimiyle ilişkilendirilmektedir (Pearson, 1998). Bu organik bozukluklar, erkek-

lerin ve kadınların işte aşırı zorlanmaya maruz kaldıklarının belirtisidir; bu zorlanma ayrıca, çok sayıda iş psikodinamiği çalışmasının da gösterdiği gibi çeşitli zihinsel ıstırap biçimleri olarak da ortaya çıkmaktadır (Guiho-Bailly, 1996; Davezies, Dejours, kolektif, 1982 içinde).

1980'lerin başında, kadınların sağlığı konusunda yapılmış olan bir kaynakça taraması, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin, gerek araştırmayı yönlendiren seçimler ve politikaların geliştirilmesi gerekse yasal düzenlemeler ve sendikal eylemler üzerindeki etkisini açığa çıkarmıştır (Thébaud-Mony ve Lert, 1982).

Brezilyalı sosyolog Lucila Scavone (1997) bu boyutun, yani cinsiyete dayalı işbölümünün meslek hastalıklarının toplumsal görünmezliğinin kuruluşu üzerindeki etkisinin tamamlayıcısı olan bir başka boyut yakalar. Meslek hastalığına yakalanmış erkek ve kadınların bakımının toplumsal yükümlülüğünü ve bu hastalıkların aile açısından sonuçlarının idaresini üstlenen –kutsal [sayılan G.A.-S.] sağlık emekleri aracılığıyla– kadınlardır. İşin sağlık üzerindeki etkilerinin bireysel ve özel engellere dönüşmesine direnebilmek için, işyeri sağlığı konusunda toplumsal cinsiyet ilişkilerini hesaba katan sosyolojik araştırmaların geliştirilmesinin, çalışma hayatının toplumsal örgütlenme biçiminin eleştirel tahliline katkısı olabilir.

Annie THÉBAUD-MONY

↘ Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Emek (kavramı) • Esneklik • Toplumsal eğretileşme • Üretim teknikleri ve toplumsal cinsiyet

Appay, Béatrice ve Thébaud-Mony, Annie, *Précarisation sociale, travail et santé*, Paris: IRESCO-CNRS "Actionsscientifiques fédératives da l'IRESCO", 1997, 580 s.

Cottereau, Alain, "Usure au travail. Destins masculins et destins féminins dans les cultures ouvrières, en France, au XIXe siècle", *Le Mouvement social*, Temmuz-Eylül 1983, sayı 124, s. 71-112.

Scavone, Lucila, "Invisibilidad social de dolencias profesionales ligadas a la exposición al amianto", *Cuadernos Mujer Salud*, 1997, sayı 2, s. 143-147.

Thébaud-Mony, Annie ve Lert, France, "Emploi, travail et santé des femmes: la législation et les recherches face aux mouvements sociaux", *Droit social*, 1982, sayı 12, s. 781-792.

Vogel, Laurent, *L'organisation de la prévention sur les lieux de travail. Un premier bilan de la directive-cadre communautaire de 1989*, Brüksel: Bureau technique syndical européen pour la santé et la sécurité, 1994, 287 s.

KADINLIK, ERKEKLİK, ERKEKSİLİK

Cinsiyet sosyolojisi ve antropolojisinde erkeklik ile kadınlık, erkeklere ve kadınlara toplumsal ve kültürel olarak atfedilen özellikleri ve nitelikleri belirtir. Erkeklik ve kadınlık, kadınlarla erkeklerin karşılıklı ilişkileri içinde ve bu ilişki aracılığıyla, var olur ve tanımlanırlar. Kadınlar ve erkekler için "normal" olarak kabul edilen –ve genellikle "doğal" diye yorumlanan– [özellikler –G.A.-S.] erkek egemenliğinin damgaladığı toplumsal cinsiyet ilişkileri tarafından belirlenir.

Erkeksilik ikili bir anlam taşır: 1) Erkeklerle ve erkeklikle bağdaştırılan toplumsal özellikler: güç; cesaret; kavga etme yetisi; şiddet kullanma "hakkı"yla, erkeksi olmayan ve olamayacak olanlar, yani kadınlar ve çocuklar üzerindeki egemenlikle bağdaştırılan ayrıcalıklara sahip olma "hakkı." 2) Erkek cinselliğinin sertleşen ve duhul eden biçimi. Terimin her iki anlamıyla da erkeksilik, erkek çocuklara, kendilerini kadınlardan hiyerarşik olarak ayırmaları için sosyalizasyon süreçleri içinde erkekler topluluğu tarafından öğretilir ve dayatılır. Erkeksilik erkek egemenliğinin kolektif ve bireyselleşmiş ifadesidir.

Erkeksilik, homofobi ve kadınlar üzerinde egemenlik

1970'lerde, feminist sosyologlar (Mathieu 1973/1991a; Guillaumin, 1978) şunu ortaya koymuşlardır: Ya fiziksel, toplumsal ve kültürel nitelikler ve toplumların her bir cinsiyete yüklediği toplumsal roller üreme fizyolojisine bağlı farklılıklarla karıştırılır; ya da öbür yanda, erkeklerden ve erkeklikten söz edildiğinde, insanlığın bütünü; genel, evrensel olan, "normal" olan kastedilir ve kadınlara, kadınlığa özgül bir yer tanınır.

Feminist araştırmalar ilkin kadınlığın eril tanımını sorgulamışlardır. Bunun sonucunda, ikinci olarak, erkeklik de bir sorun haline gelmiştir. Son zamanlarda yapılan çalışmalar, erkeksiliğin, Daniel Welzer-Lang'ın (1994) antropolog Maurice Godelier'nin (1982) çalışmalarını yeniden ele alarak "Erkek Evleri" olarak adlandırdığı ve erkek çocukların yaşıtları tarafından şiddet eğitiminden geçirildiği mekânlardaki –okul bahçesi, spor kulübü, ordu, kahveler ... – erkeklik eğitimiyle nasıl dayatıldığını göstermektedir. Bu eğitim, erkekler arası ilişkileri erkek/kadın ilişkilerinin hiyerarşik imgesine uygun olarak şekillendirir. "Gerçek" erkeklere, yani her yerde ve her şeyden önce, erkeksi olarak kabul edilen bir imge taşıyan ve böyle davranışlar gösterenlere şeref, iktidar, kadınların ev işi ve cinsellik hizmetinden yararlanma ayrıcalıkları düşer... Erkeksi bir tavrı benimsemeyi beceremeyenler ya da diğer erkeklerin erkeksiliği esirgediği erkekler (güçsüzler, eşcinsel olarak adlandırılan erkekler, en genç olanlar...), kadınlar üzerindeki egemenliklerini korumakla birlikte, başka erkekler tarafından, saldırılara ve cinsel şiddet de dahil olmak üzere çeşitli şiddet biçimlerine maruz bırakılırlar.

"Diğer toplumsal cinsiyete atfedilen belli nitelikleri (ya da kusurları) sergileyen ya da kendilerine bu nitelikler yüklenen kişilere karşı yapılan ayrımcılık" olarak tanımlanabilecek olan homofobi, erkeklere, hem de erkeklik eğitiminin ilk adımlarından itibaren uygulanan bir toplumsal denetim biçimidir. Homofobi ve kadınlar üzerindeki egemenlik, erkeksiliğin bileşenleridir (Welzer-Lang vd, 1994).

Kadınlara yönelik homofobi daha az incelenmiş olmakla birlikte aynı işlevleri yerine getirir: Erkek egemenliğini ve toplumsal cinsiyete ilişkin iki kategorili bakışı şeyleştiren toplumsal cinsiyet sınırlarının üretimi ve yeniden üretimi. Kadınların, kadınlık adına, erkekler tarafından düşünülmüş estetik kodları içselleştirdiklerine işaret eden bir görünüm seçmeleri ve erkekler karşısında boyun eğen ve onlarla güç rekabetine girmeyen bir tavra bürünmeleri gerekmektedir. "Lezbofobi," erkek denetiminin dışında kalan, kadınlar arası cinsellik biçimlerinin damgalanmasını ifade eder.

Erkeksilik, kadınsılık ve cinsiyete dayalı işbölümü

Farklı bir yaklaşım olan, çalışmanın psikodinamiği yaklaşımında, erkeksilik yine aynı biçimde erkek egemenliğinin aracı olarak kabul edilir; ancak burada, erkeklerin ve kadınların toplumsal cinsiyet ilişkilerine nasıl katıldıkları

ya da onlardan nasıl özgürleştikleri kavranmaya çalışılmaktadır. Bu yaklaşımda, erkeklerin ve kadınların toplumsal cinsiyeti mekanik bir biçimde içselleştirmedikleri, tersine arzularının ve beklentilerinin, cinsiyet farklılığının toplumsal belirlenimleriyle çatışma içinde olduğu ilkesinden hareket edilir (Dejours, 1988). Bu çatışmanın tahlili, çalışmayla kurulan öznel ilişkinin araştırılması üzerinde odaklanmıştır.

Bu bakış açısından, erkeklik ve kadınlık cinsel kimliği belirtmektedir: yani kendi bedeninde "var olabilme," onu sevebilme ve erotik ilişkilerde onu "iyi kullanabilme" yetisini. Buna karşılık erillik ve *kadınsılık*, toplumsal ve cinsiyete dayalı işbölümünün gerektirdiği cinsiyetli davranışlara uyulmasını ifade eder. Erkeklerin erillik ölçütlerini benimsemeleri, her şeyden önce çalışma yaşamının yol açtığı acı ve korkuya karşı bir savunma olarak yorumlanmaktadır.

Erkek mesleklerinde; erkekler topluluğuna ait olmayı gerçeklik üzerinde eksiksiz bir egemenlikle bağdaştıran erilliğe odaklanmış bir davranışlar ve temsiller sisteminin sembolik olarak etkili olması sayesinde, erkekler işin örgütlenmesinden gelen zorlamaların doğurduğu acının üstünü örterler. Acının (korku, kuşku, ahlaki çatışma, merhamet gibi) dışavurum biçimleri, kadınların "doğal olarak" daha altta olmalarının işareti olarak onlara atfedilir. Dolayısıyla, erkeklerin cinsel kimliğinin bir bölümü, toplumsal alanda, kadınların aleyhine kurulmaktadır.

Erkeklerin, kendi tikelliklerini (erkekliklerini) savunmaktansa erkeksiliğin savunmacı ideolojisini benimseyerek toplumsal başarı kazanma şansları daha fazladır. Ne var ki, paradoksal bir biçimde, erkeksileşmiş erkek kırılgandır. Ben'i genişlikten ve psişik esneklikten yoksundur; ne acıya katlanmayı ne de acıyı geliştirmeyi bildiği için, hem toplumsal konumundaki değişiklikler karşısında (işsizlik, emeklilik, mesleğin kadınlaşması) hem de aşk ilişkilerinde dayanıksızdır. Erkeksilik böylece, "erkekliğe ulaşmak için zorunlu bir geçiş süreci," ama aynı zamanda da "cinsel kimlik gelişiminin tamamlanması açısından çok büyük bir risk" olarak görünmektedir (Dejours, 1988).

Kadınlar için, kadınlığın kuruluşuyla çalışma yaşamına girmek arasında güçlü bir çelişki vardır. Bir yandan, değer atfedilen bir mesleki konuma gelmek isteyen kadınların erkeksi savunma sistemini benimsemeleri ve böylece aynı zamanda da kendi cinsiyetlerini hor görmeleri gerekmektedir. Öte

yandan, erkeklerden farklı olarak kadınların yetkinliklerinin oluşmuş beceriler olmadığı, doğal bir dişil yetenek ve nitelikler (el becerisi, titizlik, sabır, empati) kaynağına sahip oldukları düşünülür. Böylece, zekâlarının büyük bir bölümü tanınmaz ve "dişil" yükümlülükler bir kadın için normal olarak kabul edilir.

Muliérité[1] kadın öznelliğinin boyun eğme konumunda yabancılaşmasını ifade eden yeni bir sözcüktür. Kadınsılık, Nicole-Claude Mathieu'nün (1991a) "egemenlik altına alınmış bilinç" deyimiyle ifade ettiği şeyleri kapsar. Yazarın bu deyime yüklediği psikolojik içerik, 'kadın emeğinin kronik olarak eksik tanınması karşısında geliştirilmiş savunma'dır. Ev kadınlarının ve bakıcıların temizlik konusundaki zorlanımlı davranışları, hemşirelerin adanmışlığı yüceltmeleri, kadın araştırmacılarda teorik ketlenme / "alan"ın aşırı derecede kuşatılması... Dolayısıyla, *kadınsılık* erkeksiliğin simetrik mütekabili değildir. Erkeksilik, değer kazanma vaadi olduğu ölçüde iğreti bir kimlik olarak iş görebilir; buna karşılık *kadınsılık* yalnızca değersizleşmeye ve ben'in silinmesine göndermede bulunur.

Hemşire gruplarında yapılan klinik araştırmalar (Molinier, 1997), kadınlıkla çalışma yaşamı arasındaki ilişkinin olumlu niteliğinin, yani erilliğin dünyayla kurduğu ilişkinin tam tamına karşıtı olan bir ilişkinin ortaya konmasını mümkün kılmıştır. Hemşireler merhameti, bakım faaliyetinin doğurduğu acı olarak ve işlerinde onları yönlendirecek, çalışmalarını değerlendirmelerine yardım edecek ahlaki değer diye kabul ettiklerinde, kadınlığın boyun eğme ve kendini olumsuzlama konumuna indirgenmemesi mümkün olmuştur. Dişil olarak nitelendirilen belli belirsiz hünerler (gülümsemek, sabır vb), gerçekte deneyim, beceriklilik, kurnazlık ve hemşireler arasındaki işbirliğinin bir toplamıdır.

Cinsel kimlik ve toplumsal belirlenimler

Günümüzde artık toplumsal bilimler erkek egemenliği olgusunu reddetmemektedirler. Dolayısıyla, kadınlık ile erkekliği, kadınlar üzerindeki egemenlik ile erkeklerin yabancılaşmasını, erkeksilik ile erkek şiddetinin çeşitli biçimlerini, kamusal alan ile özel alanı birbirine eklemleyen eylem ve düşünce kategorilerini yapısökümüne uğratmak artık çok daha yakıcı bir ihti-

[1] Yazının başından beri "kadınsılık" olarak çevirdiğim, yeni bir Fransızca sözcük –ç.n.

yaçtır. Feminist araştırmaların gelişmişliğiyle karşılaştırıldığında, kendisini "feminist yandaşı" olarak tanımlayan ve bu eleştirel çalışmaya katılan erkek sayısının azlığı, tartışmaların ve yüzleşmelerin gerektirdiği karma yapıyı sağlamayı güçleştirmektedir. Güncel incelemeler, kadınlar üzerindeki egemenlik ile erkeklere erkeksilik doğrultusunda dayatılan zorlamaları eklemleme; kadınlara yönelik erkek şiddetiyle erkeklerin maruz kaldıkları erkek şiddetinin erkeklerin sosyalizasyon sürecindeki yerini tespit etme; ve kadınlar üzerindeki erkek egemenliği ile heteronormatifliği[2] kabul etmeyen kadın ve erkeklere, yani geylere, lezbiyenlere, biseksüel kadın ve erkeklere ve *transgender*[3] kişilere yönelik heteroseksizmin dışavurum biçimlerini birbirine bağlama eğilimindedir (Welzer-Lang, 2000).

Nihayet, karşıcinsellik zaman zaman *sui generis*[4] bir ezme biçimi olarak görünebilir – örneğin kadınların işyerinde cinsel tacize uğraması heteronormatifliğin uçlaşmış bir biçimini oluşturur. Ancak karşıcinselliği, toplumsal erkeksiliğin onu ele geçirmesine indirgemek de doğru olmaz. Ne toplumsal bilimler ne de psikanaliz bugüne kadar cinsel kimlik ile onun toplumsal belirlenimlerine ilişkin bir teori oluşturmuştur (Molinier, 2000). Psikanaliz tarafında, toplumsal cinsiyet, erotika ekonomisinde doğallaştırılmaya devam edilmektedir. Öbür tarafta, istisnalar hariç (Hirata ve Kergoat, 1988), toplumsal teoriler cinsel kimliği toplumsal cinsiyetin dayattığı davranış biçimine indirgeme eğilimindedirler; böylelikle de hem arzu hem de öznellik konusunda çıkmaza girerler. Bunun uzantısı, tek bir tehlikeye yol açan ikili körlüktür: Söz konusu olan tehlike, arzunun toplumsal biçimlenmelerdeki yabancılaşmışlığı ile tekil durumlarda yerine getirilmesinin birbirine karıştırılmasıdır. Savunmacı cinsiyet ideolojilerinin yapısökümüne uğratılması, karşıcinselliğin başka türlü düşünülebileceği yeni bir alana açılmayı mümkün kılar: Karşıcinsellik, iki bedenin tehlikeli birliğinin oluşturduğu gizemli alan olarak düşünülebilir: Bu birliğin özgül sonunun mutlu ya da mutsuz olması, bizim toplumsal cinsiyet ilişkilerini geliştirme yetimize bağlıdır.

Pascale MOLINIER ve Daniel WELZER-LANG

---

[2] Karşıcinsellik kuralcılığı –ç.n.

[3] Toplumsal cinsiyet ötesi –ç.n.

[4] Kendine özgü –ç.n.

↘Cinsiyet farklılığı (teorileri) • Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet • Egemenlik • Şiddet biçimleri • Teknikler ve toplumsal cinsiyet

Dejours, Christophe, "Adolescence: le masculin entre sexualité et société", *Adolescence*, 1988, sayı 6, s. 89-116.

Guillaumin, Colette, *Sexe, race et pratique du pouvoir. L'idée de Nature*, Paris: Côtéfemmes "Recherches", 1992, 241 s.

Hirata, Helena ve Kergoat, Danièle, "Rapports sociaux de sexe et psychopathologie du travail", Christophe Dejours (yay. haz.), *Plaisir et souffrance dans le travail*, (Éditions de l'AOCIP, 1988, cilt 2) içinde, s. 131-163.

Mathieu, Nicole-Claude, "Homme-culture et femme-nature", *L'Homme*, 1973, XIII/3, s. 101-113. [Yeniden basımı: N.-C. Mathieu, *L'anatomie politique. Catégorisations et idéologies du sexe* (1991a) içinde, s. 43-61.]

Molinier, Pascal, "Autonomie morale subjective et construction de l'identité sexuelle: l'apport de la psychodynamique du travail", *Revue internationale de psychosociologie*, 1997, cilt III, sayı 5, s. 53-62.

Welzer-Lang, Daniel; Dutey, Pierre ve Dorais, Michel (yay. haz.), "L'homophobie, la face cachée du masculin", *La peur de l'autre en soi, du sexisme à l'homophobie* (Montréal-Paris: VLB/Le Jour, 1994) içinde, s. 13-91.

KAMUSAL/ÖZEL

Kamusal alan ile özel alan arasındaki ayırım, siyasal düşünce açısından hem temel bir ayırımdır hem de çok eski bir ayırım. Kuşkusuz, özel olanla kamusal olanın sınır çizgileri dönemlere göre değişiklik göstermiştir, ama buna karşın süreklilikler saptanabilir: Hükümet her zaman kamusal alanda yer alırken, ev içi istisnasız olarak özel olanın bir bölümünü oluşturur.

Özel olan ve kamusal olanın kaynakları

Siyasal geleneğimizin başka birçok öğesi gibi, özel alanla kamusal alan arasındaki ayırım da bize Yunanlılardan, özellikle de Aristoteles'ten gelmektedir. Onun düşüncesinde bu ayırım iki başka ikiliği keser: Bunlardan ilki zorunluluk ile özgürlüğü birbirinin karşıtı olarak kurar, ikincisi ise siyasal bağlarla doğal bağları.

Antik Yunan'da yurttaşın esas "sermaye"si zamandı. Gerçekten de, yurttaşın diğer yurttaşlarla paylaştığı yaşamın ve ortak faaliyetlerin gerekleri, günlük yaşamın zorunluluklarından kurtularak özgürlüğe ulaşmayı getiriyordu. Özel kişiler kendi benzerleriyle ilişkileri maddi üretimden geçen insanlardı; buna karşılık kamusal insanlar ise, karşılıklara dayalı olmayan ilişkiler kuranlardı. Zorunluluk, merkezinde fiziksel yeniden üretim ile insanların maddi yaşamların idame ettirilmesinin ve nesnelerin üretiminin – ekonomi ve sanatın– yer aldığı ilişkilerin özelliğiydi. Bunlar, bir yandan belli bir doğallığın, öte yandan da bir yoksunluğun, yani bu ilişkinin yaşamlarının önemli bir bölümünü adayan kadın ve erkeklerin toplumsal görünmezliğinin damgasını taşıyan ilişkilerde Böyle bir bağlamda, özgür olmak her şeyden önce varoluşun gereklerinden sıyrılmış olmaktı; özgür insanla-

nın, bu sorumlulukları kendilerinden başka kişilere yani kadınlara ve kölelere yükleme olanağı vardı. Bunun içindir ki, özgür erkek bir aile reisiydi, ama ancak, –agorada, jimnastik salonunda ya da mecliste– kendi benzerlerinin arasına katılmak üzere ailesinin dışına çıkabildiği ölçüde özgürdü; bu topluluğun yarattığı dünya, *ekkhon logon*'dan kurulmuş yani toplumsal ilişkilerin aracılığını şeylerin değil sözün yaptığı bir dünyaydı. İnsanı bir *zoon politikon*[1] olarak tanımladığı ölçüde Aristoteles için siyasal ilişkiler insanlığın "doğal" ereğidir; ancak politik topluluk (*Cité*), tümüyle doğal olan heteroseksüel çift, aile ve klanın oluşturduğu insan gruplarından ayrılır; bunların ortak noktası yaşamın sürdürülmesine hizmet etmektir: İlki üreme, ikincisi maddi üretim, üçüncüsü de savaş ve işbölümü yoluyla gerçekleştirir bunu. Ancak, –erkek anlamında– insan yalnızca yaşamak için değil iyi yaşamak, *eudamonia*'ya[2] erişmek için yeryüzünde olduğuna göre, bu iyi yaşama ulaşmayı mümkün kılacak ilişkiler politik topluluğa özgü ilişkilerdir. Bunlar, soyut olarak inşa edilmiş bir eşitliğe dayanmaları bakımından başka ilişki türlerinden ayrılır.

Terimlerin modern düşüncede yeniden tanımlanmaları

Kamusal alanla özel alan arasındaki ilişkilerin bu biçimde kavranışı, modern düşünürlerin bu iki terim arasında çizdiği sınırı ciddi şekilde etkiler. Modern devrimlerin şafağında, yurttaşlık (katılım)/egemenlik (kamusal erk) ikilisine dayalı mantıktan hareketle, kamusal mekânın yeniden tanımlandığı görülür. Örneğin Rousseau'ya göre, modern yurttaş doğal insandan farklıdır, çünkü yurttaşlık insanın aklına ve yaratıcı yeteneğine dayandığı ölçüde, bir biçimde ilkinden daha gerçek olan bir ikinci doğadır. Demek ki yurttaşlığa geçiş, doğa/kültür tartışmasıyla örtüşmektedir.

Dolayısıyla, Pateman'ın (1988) da işaret ettiği gibi, modern toplumsal sözleşme kuramları, en önemli özellikleri bağımsızlık, sorumluluk ve akıl olan bir bireyi odağına alan bir kamusal alan tanımına yol açmaktadır. Özel alana gelince, bu alan giderek yakınlık ilişkileri ve aileye indirgenir, çünkü

---

[1] Siyasal hayvan –ç.n.

[2] Mutluluk –ç.n

modern ekonomi, ev içi alanın dışına çıkar ve piyasayla toplumsal işbölümünden oluşan ikili mekanizma dolayımıyla toplumsallaşır.

Toplumsal cinsiyet rolleriyle neredeyse bire bir örtüşen kamusal alan özel alan bölünmesinin en geliş formülasyonunu Rousseau'ya borçluyuzdur. Bu formülasyonu geliştirirken Rousseau kadınları tamamen doğallaştırır, "kadın" ile "anne"yi birbirinin içinde eritmek suretiyle kadınların bağımlılıklarını ve toplumsal görünmezliklerini inşa eder. Ona göre anne, genel iradenin kurulması için gerekli olan tarafsızlığa ulaşmayacağı için toplumsal sözleşmeye katılamaz.

XVIII. ve XIX. yüzyılın (aralarında Hegel, Hume, Kant, Nietzsche, Proudhon ve Schopenhauer'in bulunduğu) düşünürleri bu izi sürerek "ayrı alanlar" düşüncesini geliştirirler; bu ayrılığın en önemli işlevleri kadınların politika dünyasına katılmalarının yasaklanması ve öteki kamusal alan olan iş piyasasına cinsiyetli bir "çifte standart"ı sokmaktır.

Ancak, bu alanlar ayrı olmalarına karşın aralarındaki geçiş yine de tam değildir: Erkekler, aile reisi sıfatıyla bu alanlar arasında bir gidiş geliş izin verirler; kadınlara gelince, onlar özel olana tahsis edilmiş ve oradan çıktıklarında namuslarına yönelik bir dizi saldırıya açık hale gelirler: Kadın işçi ile fahişe arasındaki ayırımın genellikle benimsenmesi bu yüzdendir. Ayrı alanlar söylemi, toplumsal rolleri cinsiyetli aidiyetlere göre dağıtan, cinsiyetler arasındaki "doğal" farklılığa ilişkin bir söylemden beslenir ve onu besler. Kamusal bir erkek bundan saygınlık sağlar, kamusal bir kadın sömürü nesnesidir.

XVIII. yüzyıldan bu yana, feministlerin çalışmalarının büyük bir bölümü, hukuksal eşitlik, eğitime ve karşılığı ödenen bir işe erişme, oy hakkı ve çocuk düşürme hakkı gibi birbirinden çok farklı alanlarda talepler geliştirerek, tam da kadınların özel alana kapatılmışlıklarını kırmaya ve onların tam bir güvenlik içinde kamusal alana çıkmalarını mümkün kılmaya yönelik olmuştur.

Feminizmin sloganı: "Özel olan politiktir"

1960'ların sonundan itibaren yeniden oluşan feminizmin, büyük ölçüde, bu deyimi en azından çokanlamlı bir biçimde kullandığı söylenebilir. Amerikan ve İtalyan feminizmlerinin "yaşantıların" araştırılmasını odağına alan

bilinç yükseltme gruplarıyla, Fransız kadın kurtuluş hareketinin, kişisel deneyimlerden hareketle toplumsal olanı kavraması ve daha ideolojik olan pratikleri arasında aslında bir uçurum vardır. Yine de, hemen hemen bütün dünyada feminist gruplar bu sloganda kendilerini buluyor ve onu kendi köktenciliklerinin çok önemli bir öğesi olarak görüyorlardı.

Her şeyden önce bu deyim, feminizme özgü olmayan bir iradenin, "her şeyin politik olduğu"nu teyit etme isteğinin paylaşıldığını ifade eder. "Özel olan politiktir" deyiminin kullanılış biçiminin geriye dönük bir bilançosu şu saptamayı yapmamıza izin vermektedir: Bu deyim, her tür güç, egemenlik, ezme-ezilme ilişkisinin gerçekte politik bir ilişki olduğunu anlatmak için kullanılmıştır. Aynı zamanda bu, modern dünyada "doğa"nın hiç de dokunulmamış olmadığının ve özel alanın büyük ölçüde politik olanla donatılmış olduğunun gün ışığına çıkarılmasını da mümkün kılmıştır. Bu en çok da, devletin önemli ölçüde "emekçiler"in yaşamlarının idarecisi haline geldiği refah devletinin ve toplumsal olanın (Arendt, 1958) ortaya çıktığı dönem için geçerlidir.

Ayrıca bu sav, kadınların politik alandaki taleplerinin meşrulaşmasına izin vermiştir. Örneğin çocuk aldırma, yalnızca istenmeyen bir gebeliğe son vermeyi mümkün kıldığı için değil, kadınlar için kişiliklerinin güvenliğini ve bütünlüğünü koruma hakkı –ki modern bireyciliğin temelinde bu yatar– doğurganlıklarını denetleme olanağına sahip olmaktan geçtiği için de politik bir sorundur ve bir hak biçiminde formüle edilebilir. Üstelik kadınların karar verme haklarında ısrar edilmesi onların ahlaki özerkliklerini görünür kılar – ki bu da modern bireyciliğin merkezinde yer alan bir başka ayırıcı özelliktir.

Nihayet bu slogan, modern yurttaşlık kuramlarının temelinde yatan soyut birey modelinin eleştirisine imkân vermektedir (Lamoureux, 2001). Hepimiz kaçınılmaz olarak etten kemikten bireylerizdir ve kamusal alana ancak kendi durumumuz temelinde çıkabiliriz; siyasal temsil eşitliği tartışmasının, sanki yalnızca dişil olan özgüllük taşırmış gibi, tikelcilerle evrenselciler arasındaki bir tartışmaya dönüştüğü bir dönemde bunu hatırlamak önemlidir. Ne var ki, kamusal alana ancak etten kemikten bireyler olarak çıkabileceğimizin altının çizilmesi, özel alanla kamusal alan arasındaki dola-

yımın artık gerekli olmadığı anlamına gelmez: Ancak bu dolayım farklı bir biçimde iş görmektedir.

Bu açıdan, "hakkımız var" demekle "istiyoruz" demek arasındaki farkın altını çizmek ilginç olacaktır. İlk durumda ortak bir akla atıfta bulunulmaktadır; oysa ikinci durumda, tanım gereği özgül olan ihtiyaçların, içinde çıkarların yarıştığı alana yansıtılmasından başka bir şey söz konusu değildir. İlkinde mesele, politik katılım alanının genişletilmesiyken –hak sahibi olma hakkı–, ikincide basitçe, devletin idaresi altındaki alanda yeni aktörlerin belirmesi söz konusudur. Ve devlet böylelikle farklı çıkar grupları arasında hakemlik yapma rolünü üstlenmiş olur.

Erkeklerle kadınların eşit yurttaşlığı bağlamında kamusal alanla özel alan arasındaki ilişkiye atfedilecek anlam konusunda feministler arasında kuşkusuz fikir birliği yoktur. Kimileri, kadınların özel olanın sıcak ortamında geliştirebilmiş oldukları bazı yeni değerlerin kamusal alana taşınmasından yanadır (Gilligan, 1982; Irigaray, 1989; Ruddick, 1989). Başka bazı feministler ise, aynı anda hem kamunun bakışından uzak bir yakınlık alanının önemi, hem de gerek kamusal gerekse özel olanı içeren bir tanımın gerekliliği üzerinde durmaktadırlar (F. Collin, 1986a; Jones, 1993; Young, 1990).

Bu bize, XX. yüzyılın ilk yarısı boyunca kadınların yurttaşlık statüsüne kavuşmuş olmalarına karşın, cinsiyetler arasındaki farklılık ve ayrı alanlar söyleminin yine de canlılığını yitirmediğini çok iyi göstermektedir. Totaliter rejimlerin yaptığı gibi insan yaşamını tek bir alana indirgemeye çalışmadan –ki bunun kamusal eylem alanının ortadan kalkması ve toplumsal atomizasyon açısından sonuçları bilinmektedir– bütün kadınların ve erkeklerin hem kamusal alana hem özel alana tam anlamıyla katılmalarını mümkün kılacak yeni yaşam ve toplumsal örgütlenme biçimleri hayal etmek önümüzde duran bir görevdir.

Diane LAMOUREUX

↘Aile • Annelik • Emek (kavramı) • Eşitlik • Evrenselcilik ve tikelcilik • Feminist hareketler • Sosyal politikalar ve aile politikaları • Yurttaşlık

Arendt, Hannah, *The Human Condition*, University of Chicago Press, 1958, 333 s.

Butler, Judith ve Scott, Joan W. (ed.), *Feminists Theorize the Political*, New York: Routledge, 1992, 485 s.

Collin, Françoise, "Du privé et du public", *Cahiers du GRIF*, 1986a, sayı 33, s. 47-67.

Jones, Kathleen, *Compassionate Authority*, New York: Routledge, 1993, 265 s.

Pateman, Carole, *The Sexual Contract*, Stanford: Stanford University Press, 1988, 264 s.

Young, Iris, *Justice and the Politics of Difference*, Princeton University Press, 1990, 286 s.

KARMALIK

Toplumsal bilimlerde, "karmalık" kavramının genel bir düzeyde yer alan tanımını, Claude Zaidman (Baudoux ve Zaidman, 1992 içinde) okul alanındaki araştırmalarına dayanarak "aynı toplumsal mekâna her iki cinsiyetin bir arada yerleştirilmesi" olarak verir.

Nosyondan kavrama

Özellikle de 1970'lerin ortalarında karma eğitimin genelleşmesi nedeniyle, psikoloji ve eğitim bilimleri karmalık kavramına "işleklik" getiren ilk bilimsel disiplinler olmuştur. Cinsiyetli kimlik –ya da toplumsal cinsiyet kültürü– sorunu merkezidir ve okul bu sorunun ayrıcalıklı alanıdır. Dolayısıyla bu konudaki düşünceler şu sorular etrafında şekillenmektedir: Sınıfta erkek çocukların olması, kızların kendilerini kız olarak yaşantılama ve temsil etme biçimlerini değiştirir mi? Karma eğitim, kadın kimliğinin erkek kimliğine özümsenmesine yol açar mı, açmaz mı (Mosconi, 1989; Durand-Delvigne, 1995)?

Nicole Mosconi (1992) ve Claude Zaidman'ın (1996) çalışmalarının karma eğitime yaklaşımı toplumsal cinsiyet temelindedir ve yazarlar, karmalık kavramı etrafında, Mosconi'nin "eğitimde cinsiyet eşitsizlikleri sosyolojisi" olarak adlandırdığı yaklaşımı geliştirmektedirler. Bundan sonra açıklığa kavuşturulması gereken nokta, karma eğitimin, hem son tahlilde kadınların mesleki katılımı üzerinde neden ancak çok az bir etkisi olduğu, hem de toplumsal değişime ne ölçüde yol açabileceğidir. Buradan hareketle, erkeklerle kızlar arasındaki ilişkiler açısından karma mekânda nelerin olup bittiğinin kavranması amaçlanmakta ve karma eğitimde toplumsallaşmış ve biçimlenmiş her iki cinsiyetten çocukların, kendilerinden önceki kuşaklardan

farklı, cinsiyet ilişkilerini kendi yaşamlarında yeniden üretmemeye çalışan yurttaşlar olup olmayacakları sorusuna yanıt aranmaktadır.

Çalışma alanında, belirtik olarak "karmalık" konusuna eğilen ilk araştırmalar 1990'larda ortaya çıkar. Bu çalışmaların tümünün ortak noktası, karmalık kavramını cinsiyete dayalı işbölümünün evrimi, yer değiştirmesi, hatta aşılması üzerine sosyal-tarihsel bir düşünce süreciyle bütünleştirmektir. Amaç, önceden oluşmuş ya da oluşmakta olan grupların karma hale getirilmesinin, işgal edilen konumların eşitlenmesi, meslek formasyonlarının aynı tempo ve düzeyde oluşması, geleneksel cinsiyet stereotiplerinin sorgulanması suretiyle, cinsiyetler arasında gerçek bir iş paylaşımını –ya da yeni bir iş dağılımını– ne ölçüde ortaya çıkardığını gözlemlemektir (özel sanayi sektörü için Forté vd, 1998; Fransız kamu sektörü için Fortino, 1999).

Aynı dönemde, karmalık, siyaset ve daha nadir olarak da toplumsal hareketler üzerine araştırmalarda ortaya çıkar. Örneğin Danièle Kergoat vd'nin (1992) hemşire koordinasyonu üzerine çalışmaları, uzun süreli bir çatışmada yer alan kadın ve erkek toplumsal failler tarafından karma yapının gündelik "yönetimi"ni anlatır. Bu sosyologun ve ekibinin sordukları sorular çalışma ve istihdam konusunda sorulanlara benzemektedir: Erkek ve kadın hemşireler arasında gerçek bir güç ve politik görev paylaşımı var mıdır?

Bunları izleyen araştırmalarda, karmalık kavramı giderek "teknik" ve/veya "sayısal" bir yaklaşımdan kurtulacaktır. Karmalık yalnızca her iki cinsiyetten bireylerin yan yana durduğu bir toplumsal mekâna değil, her şeyden önce, kelimenin çeşitli anlamlarında bir sürece göndermede bulunmaktadır. İlköğretim dışında hiçbir toplumsal mekânda, sayısal açıdan eşit bir cinsiyet dağılımı yoktur; karmalık büyük çoğunluğuyla "kısmi"dir ve yayılma sürecindedir. Karmalık ayrıca bir geçişe, cinsiyetler arasında mekânsal ayırımın olduğu bir toplumsal mekândan, her iki cinsiyetin bir arada yaşadığı bir başka toplumsal mekâna geçilmesine işaret ettiği ölçüde de bir süreçtir.

Bu geçiş önemlidir, çünkü içinde yaşadığımız toplumda cinsiyetler arası ilişkilerin nasıl örgütlendiğiyle ilişkilidir. Cinsiyetler arasında mekânsal ayırım olduğunda, egemen olan/egemenlik altında olan çatışması, kadınların erkeklere ayrılmış alanlardan dışlanması ya da egemenlik altında olanların niteliksiz olmaları biçiminde ortaya koyar kendini. Buna karşılık karma mekân söz konusu olduğunda, iki cinsiyet, bir arada var oldukları bir mekânda "doğrudan" karşı karşıya gelirler (Fortino, 1999). Ancak, bu yüzleşmeden

kadınlar kazançlı çıkmaz; tam tersine – çalışmaların tümü bu konuda hemfikirdir: karmalık eşitlikle eşanlamlı değildir.

İşte bu anlamda, karmalığın toplumsal cinsiyet ilişkilerinin gerçekleşme biçimlerinden biri olduğu söylenebilir (Zaidman, 1992) – cinsiyetler arasında mekânsal ayırım ise, zaman içinde ve Batılı toplumların gelişimi içinde meşruluğunu yitirmiş bir başka biçimidir. Bu, karmalığın herhangi bir biçimde erkek egemenliğinin sorgulanmasının somutlaşmış biçimi olmadığı anlamına gelir. Erkek egemenliğinin, tarihsel olarak cinsiyetler arası ayrılık ve mekânsal ayırım modeli temelinde kurulduğu ve sonra da kendini bu temelde tekrarladığı bilindiği halde böyledir bu. Çalışma hayatında, okulda, toplumsal hareketlerde vb karmalığın incelenmesi bugüne kadar, erkeklerle kadınlar arasındaki ilişkilerde tamamen göreli bir evrim olduğunu göstermiştir. Bu evrimi şöyle özetleyebiliriz: Dışlamanın bittiği yerde ayrımcılık başlamaktadır.

Karmalık teşvik edilmeli mi?

Karmalık konusunda ortaya çıkan tartışmalardan birisi bu son noktanın etrafında sürmektedir. Toplumsal karmalığı, her şeye karşın arzu etmek, teşvik etmek gerekir mi? Kimi Kuzey Amerikalı araştırmacılar bir tür "geriye dönüş"ten yana tercih belirtmekte tereddüt etmezler. Sınıf içinde karmalığın, kızları çevredeki cinsiyetçilikten hiç de korumadığı, hatta onların en seçkin derslerdeki başarısızlığından sorumlu olduğu saptamasından hareketle, bu araştırmacılar eğitim kurumlarında yeniden karma olmayan mekânlar yaratılmasını önermektedirler (Forest, 1992). Fransa'da bu yaklaşım benimsenmemektedir; Fransız araştırmacılar, pozitif ayırımcı önlemler gereksinimine eşlik eden cinsiyetçilik karşıtı bir pedagojinin kullanılması türünden başka çözümleri tercih etmektedirler (Durand-Delvigne ve Duru-Bellat, 1998).

İkinci tartışma "karmalığın" bizatihi tanımı etrafındadır. Erkekler ve kadınlar arasında tam bir sayısal denge olmadığı sürece karmalıktan söz edilebilir mi? Bu soruya, Michèle Le Doeff (1992) olumsuz yanıt verir; "ya yarı yarıyadır, ya da hiç yoktur." Bunu savunan tek kişi de değildir: Sayısal dengesizliğin özellikle belirgin olduğu bir toplumsal mekân söz konusu olduğunda, araştırmalarda "karmalık" terimi örtük olarak reddedilmekte ve "çok kadınlaşmış meslek" ya da "büyük çoğunluğu erkek olan istihdam alanı" deyimleri kullanılmaktadır.

Tartışılan temalardan sonuncusu, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin dinamiğiyle ilişkilendirilmiş bir karmalık kavramlaştırmasını, sosyografik ya da betimsel bir yaklaşımının karşısına yerleştirir –bu yaklaşım özellikle de Michel Forté vd (1998) tarafından geliştirilmiştir; bu yazarlar için karmalık, "faaliyetlerini bir arada sürdüren erkekler ve kadınlar arasındaki iş dağılımının somut biçimlerinin göz önüne alınması"ndan başka bir anlama gelmez.

Karmalık: Güncel sorunlar ve olası kazançlar/kayıplar

Karmalığın incelenmesi henüz öncüllerin ortaya konması aşamasındadır ve geride daha keşfedilecek çok alan ve yön vardır. Örneğin çalışma alanında, karma mekânlarda hiyerarşik ilişkilerin nasıl örgütleneceği ya da yeniden örgütleneceği, çalışma zamanının azaltılmasının karmalığın gerçekleşmesi üzerindeki etkilerinin neler olacağı vb soruları sorulabilir.

Buna karşılık, çalışma alanında ve eğitim kurumlarında karmalık tartışmasının sosyopolitik güncelliği 1990'ların başlarından bu yana sıfır noktasındadır. Kadınların geleneksel olarak hiç yer almadıkları sektör ve mesleklere yönlendirilmelerini teşvik etmeyi amaçlayan mesleki eşitlik yasasının (1983) izinde birkaç büyük işletmede başlatılan utangaç önlemlerle ilgili olarak da aynı gözlemde bulunulabilir. Üçüncü sektördeki kadınların teknik mesleklerle ilgili formasyon kazanmaları için tasarlanan karma olmayan stajlar –ki işletme yönetimlerince bunlara ilişkin sonuçlar hiçbir zaman çıkarılmadı– örneği gibi az sayıda bazı denemelerin ardından bu konuda yeni deneyler yapılmamıştır (Doniol-Shaw vd, 1989; Meynaud, 1992).

Bunun tam tersine, siyasal temsil kertelerinde karmalık teması, siyasal temsil eşitliği tartışmasıyla birlikte, 1990'ların başında gündemin ön sıralarında yerini almıştır. Gerçekte, araştırma alanında olduğu gibi toplumsal ve politik alanda da, mesleki formasyon, çalışma hayatı ve siyasetin karma olup olmadığı, birbirinden tümüyle –ya da neredeyse tümüyle– kopukmuş gibi ele alınmaktadır. Oysa bunlar bir sistem oluştururlar ve birlikte ele alındıklarında, cinsiyet farklılığı karşısında toplumsal davranışların günümüzdeki gelişim biçimlerini ele verirler.

Sabine FORTINO

↘ Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Eğitim ve sosyalizasyon • Eşitlik • Sendikalar • Siyasal temsil eşitliği

Durand-Delvigne, Annick ve Duru-Bellat, Marie, "Mixité scolaire et construction du genre", Margaret Mauri (yay. haz.), *Les nouvelles frontières de l'inégalité Hommes et femmes sur le marché du travail* (1998) içinde, s. 83-92.

Forté, Michèle; Niss, Myriam; Rebeuh, Marie-Claude; Trautmann, Jacques ve Triby, Emmanuel, "De la division sexuée au partage du travail?", *Travail et emploi*, 1998, sayı 74, s. 51-62.

Fortino, Sabine, "De la ségrégation sexuelle des postes à la mixité au travail: étude d'une processus", *Sociologie du travail*, 1999, cilt 41, sayı 4, s. 363-384.

Kergoat, Danièle,"La gestion de la mixité dans un mouvement social: le cas de la coordination infirmière", Claudine Baudoux, Claude Zaidman (ed.), *Égalité entre les sexes. Mixité et démocratie* (1992) içinde, s. 261-278.

Mosconi, Nicole, *La mixité dans l'enseignement secondaire: un faux-semblant?*, Paris: PUF, 1989, 288 s.

Zaidman, Claude, *La mixité à l'école primaire*, Paris: L'Harmattan, 1996, 238 s.

KUŞAKLAR ARASI AKTARIMLAR

Kuşaklar arası aktarımlar, bireysel varoluş sınırlarının ötesinde yer alan toplumsal yaşam biçimlerinin sürekliliği için gerekli faaliyetler bütünü olarak, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yeniden üretiminin, yenilenmesinin, dönüşümünün odağında yer alır.

Maddi ve simgesel aktarımlar

Kuşaklar arası aktarımlar sosyolojisi, hem yaş sınıfları arasında malların ve hizmetlerin maddi dolaşımıyla, hem de genç kuşaklardan erkek ve kadınların sosyalizasyonunda içkin olan düzenlerin ve değerlerin aktarımıyla ilgilenir. Bu sosyoloji dalı, söz konusu süreçlerde, özel alanda yer alan ve ailelerde bir kuşaktan diğerine sürdürülen yaşantılar ile kamusal eylemi birbirinden ayırır: İkincisi, gençlerin oluşumuna müdahale eder, kaynakları dağıtır – faal bireylerden alınan vergilerle eğitimi finanse eder, emeklilik yaşını ve maaşını belirler vb. Bu iki düzlem karşılıklı etkileşim içindedir. Devletin politikaları ve kurumsal politikalar özel alanın politikalarını ve dayanışmalarını tamamlayabilir ve güçlendirebilir. Ama onlardan belirgin bir biçimde farklı da olabilir –örneğin, parasal aile yardımları büyük bölümüyle emeklilerden faal bireylere giderken, kamusal yardımların yönü bunun tam tersidir–, hatta örneğin okulda ailenin etik anlayışıyla çelişen değerler verildiği durumlarda olduğu gibi, onlara karşı olabilir.

Sosyal politikaların gelişmesi, biçimleri değişen ama önemi bütün gelişmiş ülkelerde ortaya çıkmış olan özel dayanışmaları zayıflatmamıştır (Attias-Donfut, 1995). Akrabalar arasındaki ilişkilerin sürdürülmesi güçlü bir norm olmaya devam etmektedir; bu norm, akrabalar arası şefkat ilişkile-

rinin taşıdığı değerle gerekçelendirilir; ve soy bağlarının sürekliliği konusundaki düşüncelere, kan bağlarının gücüne, minnet duygusuna vb dayandırılır (Pitrou, 1978). Kitlesel olarak ücretlilerden oluşan bir toplumda, miras ilkesine bağlılık güçlüdür. Daha önceden [akrabalara –G.A.-S.] verilenler, o kişilerin ölümlerinde bıraktıkları mirasla neredeyse eşdeğerlidir ve bu, erkekler için olduğu kadar kızlar için de geçerlidir (Gotman, 1988). Parasal yardımlar ve verilen hizmetler genç çiftlerin ev kurmasını kolaylaştırır; bunlar alt sınıflarda daha çok genç kuşakların yaşamlarını idame ettirmelerine, orta ve üst sınıflarda ise toplumsal olarak yükselmelerine katkıda bulunur (Pitrou, agy). Bu bağışlar, yaşlılığın güç anlarında yaşlı akrabalara sunulan yardımla kısmen geri verilmiş olur. Bu borç kısmen de bir sonraki kuşağa aktarılır. Kadınlar, bu kuşaklar arası maddi yükümlülükler ekonomisinin tam merkezinde yer alırlar (INSEE, 1995). Kız evlatlar olarak, annelerine yakınlıkları, onların akrabalarla ilgili sıkıntı ve sorumlulukların içine erkek kardeşlerinden daha çok çekilmesine yol açar; akrabalar yaşlandığında da onlardan daha çok şey beklenecektir. Anneler olarak, çocukların eğitimine ve onlara derslerinde yardım etmeye gün içinde daha fazla zaman ayırırlar; kızları anne olduklarında ise, onlara aile içi faaliyetleriyle mesleki faaliyetlerini bağdaştırabilmeleri için yardım edeceklerdir. Yüzü çalışma hayatına daha çok dönmüş erkeklerin toplumsallığı ve kaygıları daha çok kendi kuşaklarının ufkuyla sınırlıdır; bunun cinsiyetler arası kültürel farklılık açısından hiç kuşkusuz ihmal edilemeyecek bir etkisi vardır.

Kadınlar ayrıca, mektup yoluyla haberleşmeye ve aile içinde sözün bütün dolaşım biçimlerine katılımlarıyla, kuşaklar arasındaki bağların canlı tutulmasına daha çok katkıda bulunurlar; bu da onları soyağacı bilgilerinin ve soy belleğinin ayrıcalıklı emanetçileri yapar; bunların aktarımı bireysel kimliğin oluşumunun çok önemli bir öğesidir (Muxel, 1996). Bu kimlikte, model akrabalardan ödünç alınan –ve cinsiyetlendirilmiş olan– özellikler yeniden ortaya çıkar: Okul başarısı, toplumsal konum, meslek seçimleri, bir kuşaktan diğerine, gerek kadınlardan kadınlara, gerekse de erkeklerden erkeklere aktarılmaya yatkın özellikler gibi görünmektedir; aynı şey hem yaşam alışkanlıkları (ev içinde kullanılan şeyler, yaşam alanları, evlilik, eğitim, doğurganlık modelleri...), hem de özellikle dinsel, sıklıkla da siyasal değerler için geçerlidir (Percheron, 1994).

Kökenlerin çeşitliliği

Kuşaklar arası ilişkilerle her türden sosyoloji ilgilenir. Başta, iki savaş arasında Birleşik Devletler'de kurulan toplumsal –dolayısıyla da kuşaklar arası– devingenlik sosyolojisi gelir. Fransa'da, simgesel aktarımlar sorununu ilk kez ortaya koyan ise eğitim sosyolojisi olmuştur (Bourdieu ve Passeron, 1964). 1970'lerde aile sosyolojisi, araştırmasını maddi aktarımları kapsayacak biçimde genişletir (Roussel, 1976; Pitrou, 1978); buna karşılık siyaset sosyolojisi, Annick Percheron'un ilk çalışmaları aracılığıyla değerler alanını sorgular. Bunu izleyen on yıl boyunca, özellikle Daniel Bertaux ve Isabelle Bertaux-Wiame (1988) tarafından başlatılan yaşamöyküsel ve soykütüksel yaklaşım, hem birçok kuşağı kapsayan aktarımları hem de aile içi süreçlerin genel toplumsal koşullarının altını çizer. Bir başka düzlemde, sosyoloji yalnızca ailede değil toplumda da kuşakların mevcut olduğunu yeniden keşfetmektedir (Attias-Donfut, 1988). 1990'lar, özgül olarak kadınların mesleki yazgılarıyla ilgilenen bir toplumsal devingenlik sosyolojisinin ortaya çıkmasına tanıklık eder (bkz. Vallet, 1991). Bu yıllarda, kuşaklar arası aktarımları, özellikle de iktisatçıların, sosyologların ve psikanalistlerin yaklaşımlarını bir araya getiren bütünsel bir bakış açısıyla kavrama kaygısının belirginleştiği görülmektedir (bkz. Genel Kaynakça).

Aktarmak nedir?

Maddi aktarımlar sosyolojisi ile simgesel aktarımlar sosyolojisinin karşı karşıya kaldıkları sorunlar oldukça farklıdır. İlki, (kamusal aktarımların karmaşıklığını, aile içi maddi yükümlülüklerin sıkı dokusunu) betimleme ve bu mübadeleleri teşvik eden mantıkları (örneğin aile içi borç ekonomisindeki bağış ilkesini ve adalet ölçütlerini) kavrama güçlükleriyle karşı karşıyadır. İkincisi ise, simgesel mirasların özgüllüğüyle yüzleşmek zorundadır. Ekonomik sermaye aktarımından söz edercesine kültürel sermaye aktarımına göndermede bulunan bu yaygın metafor, sanki önceki kuşakları besleyen yeteneklerin, yatkınlıkların ve değerlerin sindirilmesi kendiliğinden açıkmış gibi, bu simgesel mirasların maddi bir mirasla bir tutulmasına yol açmaktadır. Oysa birçok sosyolog, simgesel mirasların, bizzat mirasçının bir faaliyetini varsaydığını göz önüne alarak, (adeta salt ve basit bir aktarımın otomatikliğine göndermede bulunan bir terim olan) içselleştirmeden ziyade (so-

nuçları hiçbir zaman öngörülemeyecek bir süreç olan) mülk edinmeden söz ederler.

En çok benimsenmiş olan simgesel miraslar bile hiçbir zaman herhangi bir benzeşleşmeden[1] kaynaklanmadığına göre, bunların bu anlamda sorgulanması gerekmektedir. Örneğin Daniel Bertaux ve Isabelle Bertaux-Wiame (1988), meslek seçimlerinin kuşaklar arası sürekliliğiyle ilgili olarak, bir modelin dayatılmasından çok, miras bırakılmış kaynakların seferber edilmesi deyimini kullanmayı yeğlerler; Annick Percheron (1994) ise, bir önceki kuşağın politik davranışının çıraklığından çok, gerektiğinde, bu davranışların ilkesini oluşturan, dünyayı değerlendirme ölçütlerinin edinilmesinden söz etmeyi yeğler.

Mirasın yazgısının önceden kestirilememesi, her şeyden önce bu yazgının, mirasçının öznel tarihi içinde, onun birbirini izleyen özdeşleşimlerine göre yaşanması nedeniyledir. Akrabaların ideallerinin mülk edinilmesi, sunulan mirasın etkisini ve "nesnel" yaşamöyküsel olayları dolayımlayan, bu özneler arası ilişkiler alanında gerçekleşir. Bu, aynı zamanda hem –alt sınıflardan gelen bir kız çocuğun okulda başarılı olması durumunda olduğu gibi, sosyolojik olarak olası olmayan girişimlerin öznel gücünü sağlayarak (Terrail, 1995)– aktarılan kaynakların zaaflarının aşılmasını, hem de erkek egemenliğiyle damgalanmış ev içi davranışlarının kuşaklar arası sürekliliğinin sağlanmasını mümkün kılar. Ayrıca, miras edinmek, sonu gelmeyen bir süreçtir – "Ataların sana her ne miras bıraktıysa, hayatını onu edinmeye çalışarak geçir" (Goethe). Bu süreç, edinilmiş olan yatkınlıkların anlam belirsizliğinin ve çoğulluğunun damgasını taşır. Sonuçta, mirasçının kendi yaşamöyküsel faaliyetinin sürekli yenilenen koşullarıyla yüzleşmesi içinde, bu yatkınlıklar gerçekleşme olanağını bulur ya da bulmaz.

Eşitlik sorunları

Toplumsal yaşamın hem sürekliğinin hem değişimlerinin ortaya çıktığı bağlam olan kuşaklar arası ilişkiler, sosyolojik araştırmanın hep hedefinde olmuştur. İşsizlik ile daha uzun yaşaması beklenen yaşlı kuşakların artması, bir arada, emeklilerin geleceğini tehdit ettiği ölçüde, bu geleceğe ilişkin olarak duyulan kaygılar da, kuşaklar arası ilişkileri kamu sahnesinin önüne çı-

[1] *Mimétisme* –ç.n.

karmıştır. Özellikle Birleşik Devletler'de bunun sonucunda ortaya çıkan kuşaklar arası eşitlik tartışmasının terimleri, çoğu kez, istismara varacak kadar basitleştirilmektedir. Bu, emekliliğin kamusal finansmanının sorgulanmasının yol açtığı gerçek meselelerin üstünü örtmektedir (Attias-Donfut, 1995). Bu sorgulama, bir yandan sermayeleşmeye dayalı sosyal güvenlik sistemlerinde içkin olan parasal çıkarların lehine bir durum yaratmaktadır; öte yandan da, özel dayanışmalar, halk kesimleri arasında maruz kalınan kayıpları başka yerlerde olduğundan daha az telafi edebileceği için, toplumsal eşitsizlikleri artıracaktır. Ve yine bu sorgulama, cinsiyetler arası eşitsizliği derinleştirecektir: "Refah devleti" denilen şeyin geri çekilmesi, en başta, aile dayanışmalarının en önünde yer alan ve Fransa'da –hatırlatalım ki– şimdiden asgari geçim koşullarına eşit veya ondan düşük gelirleri olanların yüzde 80'ini temsil eden, kadınları cezalandıracaktır.

Jean-Pierre TERRAIL

↘ **Aile** • **Annelik** • **Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri** • **Eğitim ve sosyalizasyon** • Ev emeği • Zanaat, meslek, iş

Attias-Donfut, Claudine (yay. haz.), *Les solidarités entre générations*, Paris: Nathan "Essais et recherches", 1995, 352 s.

Muxel, Anne, *Individu et mémoire familiale*, Paris: Nathan "Essais et recherches", 1996, 230 s.

Percheron, Annick, *La socialisation politique*, Paris: Armand Collin "U", 1994, 226 s.

Pitrou, Agnès, *Vivre sans famille?*, Toulouse: Privat, 1978, 235 s.

Singly (de), François vd (yay. haz.), *La famille en questions. État de la recherche*, Paris: Syros, 1996, 325 s.

Terrail, Jean-Pierre, *La dynamique des générations*, Paris: L'Harmattan, 1995, 190 s.

KÜRESELLEŞME

İkinci Dünya Savaşından sonra Amerikan bankalarının Birleşik Devletler'in dışına doğru yayılması ve avro-dolar cinsinden bir parasal icadın özerkleşmesi, kendi mantığını bütün dünya ekonomisine dayatan küresel bir finansal alanın ortaya çıktığını gösterir. Uzun süreden beri ulus devlet çerçevesinin ötesine taşmakta olan kapitalizm, artık onun sınırlamaları içinde kalmakla yetinmemektedir.

Ancak küreselleşme, piyasanın kendi doğası gereği –insan toplumlarının değişmez özelliği olarak– yayılmasından ziyade, verili bir normatif sisteme tabi olarak yayılmasıdır. Zira "piyasa yasası" tek başına hareket etmez; çatışmaların, pazarlıkların, uzlaşmaların sonucu olan kurallar ve sözleşmelerden geçer. Ancak, küresel olan kaçınılmaz olarak evrensel değildir. Serge Latouche (1988) normlar ve standartların bu yayılışını "dünyanın Batılılaşması" olarak adlandırmıştır. Kısacası, küreselleşme aynı zamanda hem ekonomik bir görüngüyü belirten analitik bir kategoridir, hem de belli davranış biçimlerini dayatmaya, normların ve kurumların içeriğini tanımlamaya ve gerekçelendirmeye yarayan bir kategori.

Küreselleşme ve globalizasyon[1]

Önceleri Fransızcada (Atlantik ötesinde kayda değer bir literatürün konusunu oluşturan İngilizce *globalization*'dan) yeni türetilmiş bir sözcük olan "globalizasyon" ile karşılanan küreselleşme, Fransa'da 1990'ların ortasına

[1] Fransızcası *Mondialisation et globalisation.* Yazar metnin içinde bu iki terimi birbirinden ayırıyor. "Küreselleşme" terimini *mondialisation* karşılığı olarak kullandım –ç.n.

doğru yaygınlaşır. Dilin getirdiği bir yasak mıdır söz konusu olan, yoksa teorik ve ideolojik bir mesele mi? Uluslararası ekonomi, dünya kapitalizmi ve finansal globalizasyon kuramlarından bu yana bir paradigma değişikliği mi olmuştur? Ekonomik tahlili standartlaştırma yönünde bir eğilimi ifade eden küreselleşme terimi, Berlin Duvarının çöküşünün ardından kapitalizm ile sosyalizm arasındaki rekabetin sona erişinin ve tek bir ekonomik modele doğru gidişin onaylanmasının ifadesi haline gelmiştir.

Toplumsal cinsiyete ilişkin ekonomik incelemeler ancak yirmi yıldan beri gelişmiştir. Bu çalışmaların önemli bir bölümünde, nihai tüketim / üretim (ilki yalnızca evlere özgü bir olgudur, ikincisi ise işletmelere) ayırımıyla bağdaşan kategorilerin içerdiği ev içi alan / üretim ve mübadele alanları ayrılığı yer almaktadır. Bu incelemeler özellikle de, istatistiksel verilerin cinsiyet değişkenini ortaya çıkardığı nadir alanlardan biri olan istihdam konusuna eğilir. İstatistik çerçevelerinin uyumlulaştırılması çabası ve veritabanlarının ortaya çıkması uluslararası karşılaştırmaları kolaylaştırdığı ölçüde, toplumsal cinsiyet/küreselleşme ilişkisi en çok, iş piyasası, göçler ya da demografi dolayımıyla incelenmektedir (Birleşmiş Milletler, 1995). İlkin ulus devlet çerçevesinde oluşturulmuş, daha sonra dünya ekonomisi ölçeğine yansıtılmış nosyonların cinsiyet ilişkilerine doğru yaygınlaştırılması; cinsiyet ya da toplumsal cinsiyet kategorilerinin sınıf, halk, ulus, ırk ya da etnisite kategorilerinin yerine geçirilmesi, onlarla benzeştirilmesi, onlarla eklemlenmesi ya da onların üstüne yerleştirilmesi suretiyle olur. PNUD tarafından, insan gelişiminin cinsiyetlendirilmiş bir belirteninin ve kadınların katılımıyla ilgili bir göstergenin yayınlanmasıyla birlikte, 1995'ten itibaren uluslararası karşılaştırmalar alanı genişlemiştir

Küreselleşme, kapitalizmin ufku mu?

1) 1950-1970 yılları arasında, emperyalizm ve eşitsiz mübadele eleştirisi, kimi ülkelerin dünya piyasasından kopmaya yönelik stratejiler benimsemesine neden olur. Ancak bu ülkeler dışlanır ve marjinalize olurlar. Uluslararası işbölümünün sorgulanmasının kaynağı, karşılaştırmalı avantajlarından (özellikle ucuz işgücü) yararlanarak uluslararası rekabete katılmış olan "yükselen" Asya ve Latin Amerika ülkelerinde ve daha çok da, dünya ölçeğinde branşlar arası ve şirketler arası değişimler örgütleyerek uluslararası

işbölümünü altüst eden çokuluslu şirketlerde yatar. 1990'larda bu kez de, "yükselen" ülkelere ayak uyduran "geçiş sürecindeki" ülkeler dünya piyasasına atılırlar.

Liberal görüşe göre küreselleşme, artık yalnızca uluslar arasındaki meta mübadelesine değil, malların, sermayelerin, işgücünün dünya çapında dolaşımına, hem ulusların servetini hem de bundan böyle küreselleşmiş olan bir ekonomi tarafından global olarak üretilmiş zenginliği artıran akışların çoğalmasına dayalı, tarafların hepsinin kazançlı çıktığı bir oyundur. Kimileri ise, ulus devlet çerçevesinde sağlanmış olan kazanımları sorgulayarak bu görüşe karşı çıkarlar. Marksistler safında, küreselleşmenin, değer yasasının dünya ölçeğinde yayılması olarak eleştirisi, kapitalizm eleştirisinin bir uzantısıdır.

Ancak kapitalizm ötesi [bir dünya –G.A.-S.] düşüncesinin terk edilmesi, küreselleşmenin sınırlarını aşan bir ufkun tasarlanamamasına yol açar. Toprak, bölge, ağ kavramlarıyla yeniden ve yeniden baş gösteren bir temaya dönüşen mekân lehine, uzun tarihsel zamanın önemi azalır.

2) Bu tartışmalar, kadınlar ve küreselleşme konusundaki yaklaşımları da boydan boya kesmektedir. Kimileri gezegenin bir ucundan diğerine sömürü ve egemenlik ilişkilerinin yoğunlaştığını, çevrenin bozulduğunu ve bunların kadınlar açısından getirdiği sonuçları gösterirken, kimileri de cinsiyetler arasında daha büyük bir huzura ve daha çok eşitliğe doğru bir gidişin olanaklı olduğu kanısındadırlar. İki kutuplu (Kuzey/Güney) bir dünya görüşünün yerine Amerika-Avrupa-Asya üçlüsüne dayalı bir bakış geçme eğilimindedir. Ancak bölgesel bütünleşme süreci, ekonomilerin birbirine yaklaşmasına öncelikle gelişmiş bölgelerde yol açmaktadır. Ulaşım araçlarının ve iletişim teknolojilerinin, evrenselci bir küreselleşme görüşünü besleyen atılımına karşın, gelişmiş bölgeleri onların çevrelerinden ayıran uçurum giderek derinleşmektedir.

Son birkaç yıldır, AMI ve OMC'nin itirazlarıyla ve Tobin vergisi (ATTAC) talebi etrafında küreselleşme karşıtı bir hareket gelişmiştir. Hareket, çeşitli sivil toplum akımlarını bir araya getirmektedir; Kadınların Dünya Yürüyüşü de bunlardan birisidir. "(Neo-)liberal" küreselleşmeyi (bu bir başka küreselleşme perspektifi olduğu anlamına gelir) ifşa eden bu hareket, bir biçimde anti-kapitalist ve anti-emperyalist ideolojilerin geleneğiyle yeniden ilişki kurar. Harekete aktif olarak katılan feministler de, artık kadim bir sorun olan, kadınların mücadeleleriyle diğer siyasal kavgalar arasındaki

ilişki sorununu, başka bir dünya perspektifiyle yeniden formüle etmek durumundadırlar.

Dünyaların aynılaşması ve cinsiyet farklılığı

1) Aynı zamanda iki ya da üç güçlü para etrafında parasal bir birleşme süreci de olan küreselleşme, dünyaların aynılaşmasına doğru bir gidiştir; her şeyin aynı değer ölçüsüne –paraya– vurulduğu "tek bir dünya"da bir araya gelinmesidir. Erkekler ve kadınlar rekabet içine sokulmaktadır ve biçimsel eşitlik bu rekabetin koşullarını yaratmaktadır. Bireylerin performanslarının parayla ölçülmesi, cinsiyet farklılığının kendini parasal olarak ortaya koymayan bütün ifade biçimlerinin kaybolma ya da anlamını yitirme yoluna girmesine neden olmaktadır; buna karşılık [cinsiyetler arasındaki –G.A.-S.] parasallaşmış farklılıklar keskinleşmektedir. Bu farklılıklar kendilerini özellikle de ücretlendirmedeki açıda ortaya koymaktadır (sanayileşmiş ülkelerde ortalama yüzde 30); bu, düzeltici ya da telafi edici çeşitli kurumsal önlemlere karşın kadınların ısrarlı bir biçimde değersizleştirildiklerini ortaya koyar. Tümüyle cinsiyete bağlı olan mekânsal ayırımın, büyüme döneminde azaltılabilse de (İsveç'te 1980'de yüzde 14), durgunluk ve işsizlik durumunda artma eğiliminde olan bu ücret açısının yüzde 20 ila 30'undan sorumlu olduğu ileri sürülmektedir. Bu açıdaki azalmanın genelleşmesi ne kadar mümkündür; yoksa bu azalma şanlı Otuzların, yeniden bölüşümün önünü açan istisnai konjonktürüne mi bağlıdır? Kadınların gelişmiş ülkelerdeki kazanımları, dünya ekonomisi içindeki egemenlik konumundan kaynaklanan bir ayrıcalıkmıdır ve söz konusu kazanımların korunması için sürdürülmesi gereken bir konum mudur bu? Yoksa kadın hakları konusunda evrensel bir normun yaygınlaşmasıyla, dünyanın başka kadınlarını da kapsayacak biçimde genişletilebilir mi? Cinsiyetler arasında hem siyasal temsil eşitliği hem genel olarak eşitlik talebini yükselten ve neredeyse dünyanın her yanında feminist idealleri temsil ettiğini iddia eden, küreselleşmiş, bilgili ve aktif bir seçkin kadınlar grubunun ortaya çıkmış olmasının bir de öbür yüzü vardır. Lobiler halinde oluşmuş ve güç stratejileri (*empowerment*[2]) geliştirmekle meşgul olan bu seçkinler grubunun, siyasal, medyatik ya da

[2] Güçlenme, güçlendirme –ç.n.

finansal güçlerle, birtakım ödünlere dayanan anlaşmalar yapması her zaman mümkündür.

2) Kadınların statüsünü dönüştürmeye yönelik olarak, ücretli emek üzerinde temellendirilmiş bir modelin yaygınlaştırılması, sosyalist ülkelerde ve daha az bir ölçüde Üçüncü Dünyada, döneme ve ülkelerin ekonomilerine bağlı olarak genelleşmiştir. Bu, bazı yerlerde istikrarlı ve nitelikli bir ücretli emeğin gelişmesini sağlamakla birlikte, günümüzde bu model vahşi bir proleterleşme (istihdamın eğretileşmesi, işsizlik, kaçak işçilik, yasadışı göçler ve çeşitli fuhuş biçimleri) biçimine bürünme eğilimini taşımaktadır. Ayrıca bu model, kadınları, başarılarının parasal terimlerle değerlendirildiği bir rekabetin içine sürer (Talahite, 1998). Piyasadan geçen bu değerlendirme ayrıca belli normlara göre gerçekleşir. Bu rekabet, tanımı ve biçimlenişi günümüzde küreselleşmeye bağlı olarak belirlenen bir mekânda ve yine böyle belirlenen oyun kuralları çerçevesinde gerçekleşir. Sonuç paradoksaldır: Uluslararası sözleşmeler kadınları ayırımcılığa ve şiddete karşı korumayı amaçladıkları halde, küreselleşmiş bir norma başvurulması, egemenlik altındaki kültürlerin kadınlarını "sessiz" kılar (Spivak, 1988); cinsiyet farklılığının farklı kültürlere özgü ifade biçimleri böylece soluklaşır ve değersizleşir. Ancak küreselleşmenin anlamı belirsizdir: Bir yandan eşitsizliklere kaynaklık etmekte; öte yandan da insan toplumlarını şekillendirmekte ve onların hem varoluşlarının hem faaliyetlerinin anlamını belirlemektedir. Bu anlam yitimi bağlamında, erkeklerle kadınlar arasındaki rekabet alanı daralır; bu da onu daha vahşi ve daha ayırımcı kılar. Oysa varoluş ve faaliyetin büyük bölümü küreselleşmiş değer alanının dışında sürer. Küreselleşmenin öbür yüzü bir dışlama sürecidir; bu dışlamayla bir sürü halkın "enformel" ve "hukuk-dışı" alanda bastırılmış olan faaliyeti tanınmamış olur; bu halkların, küreselleşmiş değere göre ölçülen varoluşu, sonuç olarak "değer taşımaz."

Fatiha TALAHITE

↘ Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Etnisite ve ulus • Gelişme • Göçler • Toplumsal eğretileşme

Charlier, Sophie; Ryckman, Hélène ve Coral, Namur, *Rapports de genre et mondialisation des marchés*, Paris: L'Harmattan, 1999, 183 s.

Hirata, Helena ve Le Doaré, Hélène (der.), "Les paradoxes de la mondialisation", *Cahiers du GEDISST*, 1998, sayı 21, 188 s.

Sparr, Pamela (ed.), *Mortgaging Women's Lives. Feminist Critique of Structural Adjustment*, Londra: Atlantic Highlands; NJ: Zed Books, 1994, 214 s.

Standing, Guy, "Global Feminisation Through Şexible Labour", *World Development*, 1989, cilt 17, sayı 7, s. 1077-1095.

Wichterich, Christa, *La femme mondialisée*, Arles: Actes Sud, 1998, 263 s. [Almanca orijinali: 1998.]

Zein Elabdin, Eiman, "Development, Gender and the Environment, Theoretical or Contextual Link? Toward an Institutional Analysis", *Journal of Economic Issues*, Aralık 1996, cilt XXX, sayı 4.

LEZBİYENLİK

Lezbiyenliğin tanımı özgül bir tarihsel ve kültürel bağlamdan ayrı düşünülemez. Nitekim kadınlar arası cinsel pratikler ve/veya aşk ilişkileri, çok büyük bir olasılıkla son derece farklı kültürlerde var olagelmiştir ve hâlâ varlığını sürdürmektedir. Özellikle veda-öncesi[1] Hindistan yontu sanatı ve söylenceleri (Thadani, 1996) ile Lesbos Adası'nda Sapho'nun ve Birleşik Devletler'de, kendini savaşçı, siyah, lezbiyen olarak ilan eden Audre Lorde'un (Lorde, 1982) birinci tekil şahıstaki şiirsel ifadeleri buna tanıklık etmektedir. Yine de, her toplum bu pratikleri farklı bir biçimde kurar ve bunların adlandırılması ve görünürlüğü toplumdan topluma büyük ölçüde değişiklik gösterir (Mathieu, 1989, 1991a). Simge haline getirilmiş ama tarih dışına yerleştirilmiş Amazonlar örneği, erkek-merkezli düşünce sisteminin lezbiyenliği nasıl söylencenin kollarına terk ettiğini iyi göstermektedir. İnsanlara cinsel pratikleri temelinde özgül bir kişilik atfedilmeye, ancak son zamanlarda ve yalnızca Batı dünyasında başlanır. Kimi eşcinsellik tarihçileri, XVIII. yüzyıl başlarıyla ilgili olarak "sevicilik" pratiklerinden söz ederler (Bonnet, 1995); tıp ve psikiyatri "dönmeler"e ve "üçüncü cinsiyet"e XIX. yüzyıl ortalarından itibaren müdahale etmeye başlar (Lhomond, 1991); seksoloji ve edebiyatın "lezbiyen" kişiliğini tespit etmesi ise 1920'ler Avrupa'sında olur (Tamagne, 2000). Örneklerin büyük çoğunluğunda lezbiyen pratikler patriyarkal kültürler tarafından hem mahkûm edilir hem de aynı zamanda yadsınır. Bu yüzden, bu pratikler gereğinden az incelenmiş ve genellikle de çarpıtılmışlardır.

Günümüzde Fransa'da iki terimi birbirinden iyice ayırt etmek önemlidir: "eşcinsellik" ve "lezbiyenlik." İlki, aynı cinsiyetten iki ya da daha çok sayıda

---

[1] *Veda*, eski Hint kültürünün kutsal yazıları ve bunlarla ilgili açıklamaları dile getiren bir sözcüktür. Aynı zamanda bu kültürün dönemleştirilmesinde kullanılır. –ç.n.

kişi arasındaki cinsel, aşka dayalı, duygusal pratikler bütününe göndermede bulunmaktadır. Bu bireysel pratikler, kamusal olarak tanındıklarında genellikle damgalanma ve baskıya yol açarlar. Ancak bunlar iradi olarak, *coming out*[2] ya da "dolaptan çıkma" suretiyle kamuya açıklanmış ve böylelikle yolları, gururla sahip çıkılan "kimlikler"e çıkmış olabilir. "Gey" sözcüğü gibi, "eşcinsel" terimi de erkeklerle kadınların pratiklerini aynı düzleme yerleştirme sakıncasını taşımaktadır; oysa bu pratikleri yaşayan kadınlar ve erkekler, patriyarkal sistem içinde yapısal olarak çok farklı yerleri işgal ederler.

"Lezbiyenlik" terimi ise, kadınların bireysel pratiklerini betimlemek amacıyla kullanılsa veya ona bu amaçla sahip çıkılsa bile, aynı zamanda bu pratikleri sorunsallaştıran bir teorik akımlar ve toplumsal hareketler bütününe de gönderme yapmaktadır. Bir bütün olarak siyasal anlamda lezbiyenlik, toplumsal düzenin zorunlu karşıcinsellik sisteminin edimsel eleştirisi ve teorik olarak sorgulanması olarak kavranabilir. Zorunlu karşıcinsellik insanlığın kesin bir biçimde iki cinsiyete bölünmesine dayanır: Cinsiyetler, katı bir cinsiyete dayalı işbölümü çerçevesi içinde, son derece eşitsiz olan "tamamlayıcılık" ilişkilerini sürdürmek zorunda olan toplumsal cinsiyetlerin taşıyıcılarıdır. Bu anlamda, lezbiyenlik egemen sistemi altüst eder, esaslı bir epistemolojik kopuşu temsil eder ve köklü bir kültürel devrime davetiye çıkarır.

Lezbiyen hareket, eşcinsel hareket ve feminist hareket

Bir toplumsal hareket olarak lezbiyenlik, 1960'ların sonunda, Batı dünyasında ve Güney'in birçok metropolünde, çok "devrimci" bir atmosferde ortaya çıkar. Bu hareket, feminizmin ikinci dalgasıyla ve (eşcinsel barlarında polisin tahrikine yanıt olarak ortaya çıkan ve günümüzde bütün dünyada "lezbiyen ve eşcinsel gurur" gösterileriyle kutlanan) 1969 Stonewall "ayaklanması"nın izinde oluşan eşcinsel hareketiyle sıkı bir ilişki içinde gelişir. Ne var ki, lezbiyenler, erkeklerin egemenliğindeki eşcinsel hareketinin kadın düşmanlığını, patriyarkal işleyişini ve fallus-merkezli hedeflerini eleştirmekte gecikmezler. Feminist eleştiri silahıyla donanmış olan lezbiyenler, ha-

[2] Açığa çıkma –ç.n.

reketle olan anlaşmazlıklarını kamuya açıklarlar ve Fransa'daki Kızıl Seviciler[3] gibi, kendi örgütlerini kurarlar. Bununla eşzamanlı olarak, lezbiyenlerin bir bölümü, lezbiyen örgütlerinin kendilerini tam anlamıyla bir parçası olarak gördüğü Kadın Kurtuluş Hareketinin kurulmasına çok aktif olarak katkıda bulunurlar. Ancak lezbiyenliğe sahip çıkmak söz konusu olduğunda feminizmin gösterdiği ilgisizlik karşısında kimi lezbiyenler kendi yollarını aramaya girişirler (CLEF, 1989).

1970'lerin sonu lezbiyen tahlillerinin çoğalmasına tanıklık edecektir. Birleşik Devletler'de, çığır açıcı bir makalesinde (1981) Adrienne Rich, norm olarak dayatılan karşıcinselliği ve lezbiyenliğin buna bağlı olarak görünmez kılınmasını ifşa eder. Yazara göre, kendi aralarındaki bağları güçlendirmek ve patriyarkal sisteme karşı mücadelede enerjilerini paylaşmak üzere erkeklerden ve/veya karşıcinsellik sisteminden şu ya da bu şekilde sapan bütün kadınlar arasında bir "lezbiyen süreklilik" vardır. Böylece Rich, her şeyden önce –yeniden sahip çıkılmış ve politikleştirilmiş olan– feminist "kız kardeşlik" düşüncesi çerçevesi içinde yer almaktadır.

O dönemde birkaç yıldan beri Birleşik Devletler'de yerleşmiş olan Fransız Monique Wittig, 1987'den itibaren, tümüyle farklı bir düşünce çizgisi içinde, karşıcinselliği, "*straight*[4] düşünce" diye adlandırdığı bir ideolojik sisteme sahip olan bir siyasal rejim olarak sunacaktır (Wittig, 1980, 2001). Wittig'in tahlilinin temelinde çok kesin bir biçimde maddeci feminizm yatmaktadır, zira yazar, kadınları ve erkekleri birbirlerinden bağımsız var olamayacak siyasal kategoriler haline getiren "cinsiyet sınıfları" kavramını benimsemektedir. Ancak Wittig'e göre, "lezbiyenler kadın değildir" çünkü "*straight* düşünce" mantığını terk ederler. Dolayısıyla tahlilin merkezinde artık patriyarkadan çok karşıcinsellik sistemi yer almaktadır. Böylece Wittig, özerk bir lezbiyen hareketin ve feminizmin temellerini sarsan bir düşüncenin yolunu açar. Fransa'da Wittig'in yargıları, karşıcinsel feministler karşısında lezbiyen çevrede benimsenen ayrılıkçı tavırlara ilişkin olarak zaten başlamış olan çatışmalı tartışmaları besleyecektir. Bu tartışmalar, 1980'den başlayarak, özellikle de *Questions féministes* dergisinde siyasal bir bölünmeye yol açacaktır. *Nouvelles questions féministes* dergisinin 1981 tarihli 1. sayısının editoryal yazısı bu tartışmalara ayrılmıştır.

---

[3] *Les Gouines rouges*: Eski Fransızcada *gouine* aynı zamanda orospu anlamına gelir–ç.n.

[4] Düz: Karşıcinsellik çerçevesini benimseyen –ç.n.

Böylece politik lezbiyenlik, feminizmden çeşitli kopuşlar ve bunların ardından gelen uzlaşma çabalarından doğar; bu yüzdendir ki çeşitli ve bazen de iç içe geçmiş biçimler altında ortaya çıkar: 1) Hetero-feminizmi eleştirmekle birlikte yine de kadınların zorunlu sınıf dayanışması üzerinde ısrar eden feminist lezbiyenlik (Green, 1997): Lezbofobinin bütün kadınlara karşı bir silah olduğu yolundaki tahlil bu akımla bağlantılıdır. Nitekim görünüşte "tavırlar" ve görünüm üzerinde odaklanan lezbofobi, cinsiyete dayalı belli bir işbölümü çerçevesindeki belirli ekonomik çıkarları savunur. Örneğin, – daha yüksek gelir getiren ya da iktidar konumları olan– "erkek" meslekleri-ne girmeyi dileyen ve her an lezbiyen olmakla suçlanabilecek ve bu yüzden gerçek bir toplumsal dışlanmayla karşı karşıya kalabilecek bütün kadınlara karşı, cinsel pratiklerinden bağımsız olarak kullanılır (Pharr, 1988). 2) Fransız Colette Guillaumin'in "cinsiyetlenme"[5] üzerine çalışmalarını (Guillaumin, 1978, 1992) yeniden ele alarak, zaman içinde kadınların ezilmesinin başka bir tahlilini geliştirmiş olan radikal lezbiyenlik: Bu akıma göre, lezbiyenlerin erkekler tarafından bireysel olarak mülk edinilmedikleri kuşku götürmez, ancak onlar da erkekler tarafından kolektif olarak mülk edinilmekten kurtulamazlar; lezbiyenleri kadınlar sınıfına bağlayan da budur (Turcotte, 1998; Causse, 2000). 3) 1973'ten başlayarak Birleşik Devletler'de Jill Jonston (1973) tarafından kuramlaştırılan ve en çok da, fiziksel olarak belli bir toprak parçası üzerinde kurulan lezbiyen toplulukları biçiminde ortaya çıkan ayrılıkçı lezbiyenlik. Bu akım, kimileri açıkça özcü olan, diğerleri kendilerini ana tanrıçalara adamaya gönül vermiş, yine bir başka bölümü de bir lezbiyen kültürünün yaratılması için mücadele eden farklı eğilimleri barındırır.

Bütün bu farklı bileşenler lezbiyen hareketini oluşturacaklardır: İçlerinde, 1977'de Meksika'da doğmuş olan Oikabeth ("Yolu açıp, etrafa çiçekler fırlatan savaşçı kadınlar") grubundan 1979'da Fransa'da ortaya çıkan "Jussieu Lezbiyenleri"ne, ya da 1984'te Şili'de diktatörlük sırasında kurulan Ayuquelén kolektifine kadar birbirinden çok farklı gruplar vardır (Mogrovejo, 2000). Kısa bir süre içinde bu hareket uluslararası bağlar kurma arayışına girer: Bunların içinde, 1974'te Frankfurt'ta kurulan Uluslararası Lezbiyen Cephesini, 1977'de Amsterdam'da oluşturulan ILIS'i (Uluslararası

[5] Fransızcası *sexage*. "Cinsiyetlendirme" olarak çevirdiğim *sexualisation* teriminden ayırmak için bu kavramı "cinsiyetlenme" olarak çevirdim –ç.n.

Lezbiyen Bilgi Sistemi) ya da 1987'den bu yana Latin Amerikalı ve Karayipli lezbiyen feministlerin buluşmalarını saymak mümkündür. 1980'lerde, Avrupa ve –özellikle de Québec'te *Amazones d'hier, lesbiennes d'aujourd'hui* adlı dergiyle– Kanada'dan geçerek, Meksiko'dan Moskova'ya, dergiler, mekânlar, "lezbiyen arşivleri" çoğalır.

Lezbiyenler arasındaki farklılıklar

Bütün bunlarla eşzamanlı olarak ortaya, beyaz, Batılı ve orta sınıf lezbiyen (ve feminist) modelinin hegemonyasına yönelik bir dizi eleştiri çıkar. Bir yandan "kadınlar arasındaki romantik arkadaşlıklar" (Fadermann, 1981) üzerine araştırmalar geliştirilirken, bir yandan da bir başka tarih yazılmaya başlanır. Bu tarih, her şeyden önce, 1950'lerden itibaren proleter lezbiyenlerin lezbiyen topluluklarının kurulmasındaki katkılarının değerini ortaya sermektedir. Feminizm, erkek ve kadın rollerinin yabancılaşmış bir yeniden üretimi olarak gördüğü *butch/fem*[6] rollerini (*butch* sözcüğü "erkeksi" lezbiyenler için kullanılır) (Triton, 2000) elinin tersiyle itmişti. Oysa proleter lezbiyenler, kendilerini görünür kılmanın cesur bir yolu ve lezbiyenliğin cinsel boyutunu olumlayan bir erotik arayış olarak bu rollere sahip çıkmışlardı (Lemoine ve Renard, 2001). Bunun dışında, kimi lezbiyen *dyke* ["erkeksi" kadın –G.A.-S.] terimine sahip çıkar: Bu sadece, "*soft*" ve kabul edilebilir bir lezbiyenlik imgesinden kurtulmanın bir yolu değil, aynı zamanda, önceleri "Jules"de olduğu gibi, halkçı yan anlamları dolayısıyla yapılmış bir seçimdir.

Genellikle kendileri de proleter olan siyah lezbiyenler ve Birleşik Devletler'deki Latin lezbiyenler, 1970'lerden başlayarak feminizmin ırkçılığını ve sınıf ayırımcılığını eleştirmeye başlarlar. İçlerinde Barbara Smith'in de bulunduğu kimi kadınlar, Salsa Soul Sisters ya da Combahee River Collective gibi, lezbiyenlikle feminizmini iç içe geçiren özerk örgütler kurarlar. Tahlilleri kısa süre içinde, lezbiyen hareketteki ırkçılığın ve sınıf ayırımcılığının ifşa edilmesine doğru genişler (Moraga ve Anzaldúa, 1981; kolektif, 1983). Artık sözlerinin inkâr edilmemesi ve sözlerine el konmaması için kendi yayınlarını çıkarırlar. "*Black lesbians*"ın[7] mücadelesine kısa sürede Asya ve yer-

---

[6] *Fem* sözcüğü kadınsı davranışları benimseyen lezbiyenler için kullanılır –ç.n.

[7] Siyah lezbiyenler –ç.n.

li kökenli diğer lezbiyenler katılır. Günümüzde, tipik bir Batılı ve orta sınıf lezbiyenlik okumasını ve bu tür mücadele hedeflerini lezbiyenliğin tümüne yansıtmaya yönelik belli bir evrenselci eğilimi eleştirenlerin sayısı çoktur. Zimbabwe'den Lesotho, Tahiti, Peru ve Tayland'a kadar, birbirinden bu kadar farklı kültürlerde "kadın cinsiyetli bir beden"e sahip kişiler arasında cinsel pratiklerin var olduğu kuşku götürmez (Wieringa, 1999). Ancak, bunları –dışarıdan– lezbiyen pratikler olarak nitelendirmek, genellikle, haklı olarak post-kolonyalizm kuşkusuna yol açan indirgemeci bir basitleştirmedir. Aynı biçimde, ILIS ve onun karma eş örgütü olan ILGA (Uluslararası Lezbiyen ve Gey Derneği) gibi örgütler, lezbiyenlerin çeşitliliğini göz önünde tutma doğrultusundaki tüm çabalarına karşın, Kuzey ülkelerinden Güney ülkelerine –daha ziyade kurumsal– örgütlenme ve eylem stratejileri ihraç etme eğilimleri yüzünden eleştirilmişlerdir. Nihayet, Fransa'da 1999'da kurulan "6 Kasım Grubu," ilk kez, yalnızca geçmişte ya da halen göçmen olan ve kölelik ve sömürgecilikten gelen lezbiyenleri bir araya getirir; bu lezbiyenler, lezbiyen hareketinin ırkçılığının onları içine hapsetmek istediği sessizliği yüksek sesle açık etmektedirler (Groupe du 6 novembre [6 Kasım Grubu], 2001).

Cinselliğin yeri

Kuzey Amerikalı feministlerin bir bölümü, kadınlar için aynı zamanda hem haz hem de tehlike kaynağı olarak sunulan cinsellik temasını (Vance, 1984) araştırmaya girişmişken, kimi lezbiyenler, iki partner arasındaki "iktidar farkı" üzerinde temellenmiş bir cinselliği savunarak sado-mazoşist bir lezbiyenliğe açıkça sahip çıkmakta tereddüt etmezler (Samois, 1981). Çok sayıda feminist bunu reddeder. Buna karşılık başka bazı lezbiyenler ise cinsellik konusunda yeni bir düşünce geliştirirler. Bu yeni düşünce, en tepede tekeşli ve üremeye yönelik karşıcinselliğin yer aldığı bir cinsellikler hiyerarşisini hareket noktası olarak alır (Rubin, 1984). Bu bakış açısından, politik hedef, lezbiyenliğin sadece bir örneğini oluşturduğu bütün "farklı" cinsellikler arasında bir ittifak oluşturmaktır.

1990'dan itibaren, postmodernizmin damgasını taşıyan bir düşünsel-politik iklimde, Kuzey Amerikalı Judith Butler ve Birleşik Devletler'de yerleşmiş olan İtalyan Teresa de Lauretis kendi adlarına yeni bir toplumsal cinsiyet ve karşıcinsellik okumasını başlatırlar ve böylece *queer* (garip) harekete

teorik bir temel sunmuş olurlar. Butler (1990) toplumsal cinsiyetin performatif, akışkan ve çoklu olduğunu ileri sürer: Yazara göre bu, kadınlara ve feministlere çeşitli ve değişken bir kimlikler yelpazesinde neredeyse istedikleri gibi oynama imkânı sağlamaktadır. *Transgender*'lar[8], travestiler, transseksüeller, *drag-king*'ler ve *drag-queen*'ler[9] ve hatta muhalif karşıcinseller bile, toplumsal cinsiyetin çift kutuplu trajik yapısını bozacaklardır.

Bu tahlili sinema semiyolojisine taşıyan de Lauretis, lezbiyenleri, dünyaya yeni bir biçimde bakma yeteneğine sahip "dış-merkezli özneler" olarak kavramlaştırır.

Ancak yirmi beş otuz yıllık bir geçmişi olan bir lezbiyen hareketin ardından, günümüzde lezbiyenlik giderek daha karmaşıklaşarak, her yerde çeşitli biçimlerde gün yüzüne çıkmaktadır. Bazen daha açık, bazen daha örtük bir biçimde, kendi sosyallik ve boş zaman mekânları, kültür ve sanat mekânları, önemli bir edebiyatı ve kendine özgü iletişim araçları, üniversite kurumunun kenarlarında kimi alanları ve siyasal ağları vardır. Bunlar bir kimlik ve görünürlük stratejisi çerçevesinde gelişmiştir. Ne var ki, bu "toplulukçu" eğilim, kimi zaman dışa kapalı olduğu için, kimi zaman erkek eşcinsel hareketinden fazlaca etkilenmiş bir "gey" modelinin ifadesi olduğu için ve kimi zaman da, hareketin massedilmesine ve yansızlaşmasına ya da normalleşmesine yol açan reformist bir kurumsallaşma politikası güttüğü için eleştirilmiştir. AIDS'e karşı mücadele, genellikle lezbiyenleri yeniden karma eşcinsel harekete yaklaştırarak onların örgütlülüğünü güçlendirmiştir. Her ne kadar evlat edinme ve üreme konuları hâlâ sorun oluşturmaya devam etse de, bir elin parmaklarıyla sayılabilecek kadar az sayıda Kuzey ve Güney ülkesi ve kentinde yine de, "cinsel yönelim"e dayalı ayırımcılığı yasaklayan ya da kadınlar arası birliktelikleri tanıyan ve onlara karşıcinselliğe özgü kimi avantajları sunan ilerici yasalar geçirilmiştir. Fransa'da Yurttaşlık Dayanışma Anlaşması karma bir eşcinsel mücadelesi sonucunda kazanılmıştır (1999); bu arada Ulusal Lezbiyenler Koordinasyonu, Lezbofobiye karşı özgül bir yasa önermektedir. Bu açıdan kazanımlardan söz edilebilir, ama aynı zamanda başlangıçtaki radikal eleştirilerden çok uzaklaşmış

[8] Karşı toplumsal cinsiyete geçenler –ç.n.

[9] Karşı toplumsal cinsiyetle bağdaştırılan kıyafetleri ve davranışları, bunların toplumsal anlamını tersine çevirmek üzere, teatral bir etki yaratmak amacıyla giyenler ve benimseyenler –ç.n.

ve giderek gelişen bir massedilme süreci de söz konusudur. New Yorklu radikal lezbiyenlerin sloganlarında, o zamanların radikal eleştirisinin bir özetini bulmak mümkündür: "Bir lezbiyen, bütün kadınların öfkesinin patlayacak kadar yoğunlaşmış halidir!" Lezbiyenliğin gelişmesiyle kadınların koşullarındaki çoğu ilerleme el ele gitmiş olsa da, bu gelişmeler, ülkelerin büyük çoğunluğunda ve özellikle de büyük kentlerden uzaklarda, lezbiyenliğin tabu olmaya, izlenmeye, ağır bir şekilde cezalandırılmaya devam ettiğini ve düpedüz cinayetle sonuçlanabileceğini unutturmamalıdır.

Jules FALQUET

↘ Cinsellik • Cinsiyet farklılığı (teorileri) • Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet • Feminist hareketler • Patriyarka • Toplumsal hareketler

Bonnet, Marie-Jo, *Les relations amoureuses entre femmes du XVIe au XXe siècle*, Paris: Odile Jacob, 1995, 416 s. [İlk basımı: *Un choix sans équivoque*, Paris: DenoëlGonthier, 1981.]

Butler, Judith, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Londra: Routledge, 1990, 172 s.

Groupe du 6 novembre, *Warriors/Guerrières*, Paris: Nomades' Langues Éditions, 2001, 125 s.

Lorde, Audre, *Zami: A New Spelling of My Name*, Trumansberg: Crossing Press, 1982, 256 s.

Rich, Adrienne, "La contrainte à l'hétérosexualité et l'existence lesbienne", *Nouvelles questions féministes*, Mart 1981, sayı 1, s. 15-43.

Wittig, Monique, *La pensée "straight"*, Paris: Balland "Le Rayon/Modernes", 2001, 157 s.

PATRİYARKA (TEORİLERİ)

"Patriyarka," XIX. yüzyılın sonuna doğru, insan toplumlarının evrimine ilişkin olarak ilk ortaya çıkan "evreler" teorileriyle birlikte anlam değiştirmiş olan çok eski bir sözcüktür. Bundan sonra, XX. yüzyılın sonuna doğru, Batı'da 1970'lerde ortaya çıkan "ikinci dalga" feminizmle birlikte sözcüğün anlamı yeniden değişir.

Bu yeni, feminist anlamıyla patriyarka, erkeklerin iktidarı elinde tuttukları bir toplumsal formasyonu, ya da daha basitçe, erkek iktidarını adlandırır. Dolayısıyla "erkek egemenliği" ya da kadınların ezilmesi ile neredeyse eşanlamlı bir sözcüktür. 1970'lerin çağdaşı olan bu deyimler, daha önceki dönemde kadınların "madun" ya da "tabi" olmaları ve hatta "kadınlık durumu" ifadeleri ile adlandırılan durumu dile getirir.

XIX. yüzyıldan ve toplumun bütünsel olarak örgütlenmesinden önce, patriyarkları Tufan'dan önce ya da sonra yaşamış olan ilk aile reisleri olarak kabul eden kutsal metin yazarlarının kullanımlarının izinde, patriyarka ve patriyarklar kilise babalarını adlandıran terimlerdi. Bu anlama bugün hâlâ rastlanabilmektedir: Örneğin Ortodoks Kilisesinde "Konstantinopolis patriyarkı" deyimi vardır.

Anlambilimsel tarihçe

Fransızca sözlüklerde sözcüğün bu dinsel anlamı en başta verilir; "toplumsal" anlam ancak ikinci ya da üçüncü sırada gelir. Buna karşılık İngilizce sözlükler, çağdaş, feminist anlamı ilk başta verirler.

"Patriyarka," Yunanca *pater* (baba) ve *archie* (köken ve komutanlık) sözcüklerinin birleştirilmesinden gelir. Bu ikinci kökün ikili anlamı *archaïque* ve

monarchie[1] sözcüklerinde ortaya çıkmaktadır. Antik Yunan için, zaman içinde önce gelmek ile otorite tek ve aynı şeydir.

Demek ki patriyarka, sözlük anlamı itibariyle baba otoritesi demektir. Baba, kaçınılmaz olarak ardından gelen kuşaklara göre ilk ve köken olduğuna göre, *pater* ve *archie* sözcüklerinin birbirine eklenmesi, *archie*'de malum olduğu kabul edilen –ve Yunanca *archontes* (bir yere ilk yerleşen ailelerin soyundan gelen ve topluluğun yöneticiliğini yapan kişiler) sözcüğünde açık olan– kökenin otoritesi anlamını ikiye katlamaktadır. Ancak *pater* sözcüğünün kendisi –ki Sanskritçe, Yunanca ve Latincede aynıdır– çağdaş anlamıyla baba anlamını taşımaz. Bu görevi *genitor –géniteur–*[2] sözcüğü görür. "*Pater* sözcüğünün başka bir anlamı vardı, [...] hukuk dilinde bu sözcük başka kimseye bağlı olmayan ve bir aile ile bir mülk üzerinde otoritesi olan erkekler [için kullanılırdı]" (Fustel de Coulanges, 1864). Demek ki "patriyarka" sözcüğü üçlü bir otorite düşüncesini içerir; buna karşılık hiçbir biçimde biyolojik nesep anlamını taşımaz.

Terime 1970'lere kadar taşıyacağı ikinci tarihsel anlamını verenler Morgan ile Bachofen olmuştur. Bu yazarlar, bir annelik hukukunun varlığını öne sürerler; onlara göre, Bachofen'in belirtik olarak patriyarka diye adlandırdığı bir babalık hukuku, bu hukukun yerini almıştır. Bu konuda, Engels ve daha sonra Bebel, Bachofen'i izler (1893/1964).

Sosyalist yazarların eleştirilerinden önce, XIX. yüzyıl yazarlarının dilinde "patriarkal" sıfatının övgülü bir biçimde kullanıldığına çok rastlanır: Örneğin "patriyarkal erdemler" ifadesinde, âdetlerde sadelik, azla yetinme, kır hayatı kastedilmektedir. Burada sözcüğün, aileye dayalı üretim birimlerinden oluşmuş küçük tarım toplulukları türünden bir yan anlamı vardır: Her bir aile kendi atasının denetimi altındadır ve topluluk hayatı, ataların –aile reislerinin– yaptıkları toplantılarda alınan kararlarla düzenlenir. Bu, yazarların, kent yaşamının, sanayinin ve ücretli emeğin ortaya çıkardığı çürüme ve yozlaşmanın karşısına koydukları bir altın çağ imgesidir.

XVIII. ve XIX. yüzyıl yazarları için tam da bir altın çağı ifade eden, *paterfamilias*[3] otoritesi altındaki ailelere ilişkin bu imge ve aynı patriyarka sözcüğü, XX. yüzyıl feministleri için birer suçlamaya dönüşür.

---

[1] Türkçe karşılıkları sırasıyla "çok eski" ve "monarşi" –ç.n.

[2] Doğuran –ç.n.

[3] Aile babası –ç.n.

Sözcüğün üçüncü anlamının –günümüzdeki feminist anlamın– mucidi olarak *Sexual Politics* [Cinsel Politika] (1971) adlı kitabıyla Kate Millett gösterilir. Bu üçüncü anlamla ikincisi arasında açık bir süreklilik vardır. Ancak, Simone de Beauvoir'dan sonra, sosyalist yazarlardan farklı olarak feministler artık –Engels'in 1970'lerde, çok kısa bir süre öncesine kadar tartışılmaya devam edilmesine karşın–, başlangıçta anaerkine dayalı bir toplumun var olmuş olduğuna inanmamakta ve daha da önemlisi çoğu, modern toplumsal bilimlerin gözden düşürdüğü evrimci teorilerle ilgilenmemektedir.

Feminist tanım örtük olarak, baba da koca aynı şeydir, demektedir. Gerçekten de, tıpkı bu sözcüğü yaratan eski toplumlarda olduğu gibi bizim toplumlarımızda da durum budur. Ne var ki, kadınları ezen sistemi ya da sistemleri adlandırmak için "patriyarka" sözcüğünün kullanılmasına karşı çıkanların itirazlarından birinin kaynağında bu yatar. Bu itirazı ileri süren kadın ve erkekler, doğru sözcüğün *viriarcat*[4] olması gerektiğini söylemektedirler. Gerçekten de, bazı toplumlarda koca ve baba farklıdır: Aile içinde çocuklar üzerindeki "baba" otoritesini elinde tutan dayıdır. Ancak bu itiraz, sözcükbilimsel bir yorum yanlışına dayanır, çünkü *pater* sözcüğünü "baba"nın modern anlamının karşı olarak yorumlamakta ve dolayısıyla babayla *géniteur*'ü eşleştirmektedir. Feministlerin vermiş olduğu anlam baskın çıkmış ve patriyarkanın, biyolojik baba olsalar da olmasalar da erkeklerin egemenliği anlamına geldiği kabul edilmiştir. Sözcük bu anlamıyla, yaygın olarak kullanılan en yeni İngilizce sözlüğe girmiştir (Collins, *Thesaurus*, 1987: A form of social organization in which a male is the head of the family and descent[5]).

Patriyarka ve feminist teoriler

Patriyarka, 1970'lerde, çok kısa bir süre içinde, militan feminist hareketlerin tümü tarafından, karşı çıkılacak sistemin bütününü adlandıran terim olarak benimsendi. Onunla neredeyse eşanlamlı olan "erkek egemenliği" ve "kadınların ezilmesi" deyimlerinin yanında bu terimin iki özelliği vardır: Bir yandan, onu kullananların zihninde, kişisel ilişkileri ya da bir zihinsel durumu değil bir sistemi ifade eder; öte yandan da, feministler bu konuda dü-

[4] *Pater* (baba) yerine Latince *virilis* (erkek) kökü getirerek türetilmiş bir sözcük –ç.n.

[5] Ailenin ve soyun reisinin erkek olduğu bir toplumsal örgütlenme biçimi –ç.n.

şünür ve akıl yürütürken "patriyarka" ile "kapitalizm"i karşı karşıya getirmişlerdir: İlki ikincisinden farklıdır, biri diğerine indirgenemez. Feminizmin yeniden ortaya çıktığı ve kadın militanların erkeklerle ve kadınların madun oluşlarını yalnızca kapitalizmin sonuçlarından biri olarak gören siyasal örgütlerin kadınlarıyla karşı karşıya geldikleri uğrakta, bu çok büyük bir önem kazanır.

Patriyarka veya kapitalizm, patriyarka ve kapitalizm: Özerk bir feminist mücadeleden yana olan kadın ve erkeklerle, antikapitalist siyasal örgütlere bağlı bir feminist mücadeleden yana olan kadın ve erkekler arasındaki en önemli tartışmaların terimlerini bunlar oluşturmaktadır. 1980'lerde bu tartışmalar iki nedenle şiddetini yitirir: Uç sol örgütler çoğul cepheler fikrini "kabul etmek zorunda" kalmışlar ve esas mücadeleyle ikincil mücadele arasındaki ayırımdan vazgeçmişlerdir. Ayrıca bu örgütler, "militanlık krizi"yle birlikte kendi güçlerini yitirmişlerdir; aynı kriz 1980'lerin başında feminist hareketi de etkisi altına almıştır. Ardından, bu kavgalar keskinliklerini kaybeder ve giderek 1990'larda tümüyle son bulur.

Feminist çalışmalar Fransa'da 1970'lerin sonunda ortaya çıkar; bunlar feminist hareketin gücünün bir ifadesi gibi görünmektedirler, ancak kısa bir süre içinde aslında onun güçsüzleşmesiyle örtüştükleri ortaya çıkar. Bu çalışmalar militan hareketin oluşturduğu kavramları miras olarak devralır; ama bilgi odaklarında kendilerine bir yer yapma yönündeki meşru arzuları, kendilerini militanlıktan ayırmak için, çoğu kez, kullandıkları sözcükleri örtmecelerle bezemelerine yol açmaktadır.

Buna karşılık Birleşik Devletler ve Büyük Britanya'da feminist çalışmalar daha az utangaç olmuştur, çünkü onlarla daha az savaşılmıştır. Dolayısıyla bu ülkelerde "patriyarka"ya sadece militan bildirilerinde değil, kuramsal eserlerin hepsinde de rastlanmaktadır. Yine de, daha ziyade "sosyalist" duyarlılıkta olan feministlerle daha çok özerklik duyarlılığı taşıyan feministler arasındaki bölünme, buralarda da terimin kullanılıp kullanılmadığıyla bağlantılı olarak ortaya çıkar. Zillah Eisenstein tarafından derlenen ünlü bir kitap ortayolcu bir yaklaşımı benimser ve iki eğilimi uzlaştırmaya çaba gösterir. Kitabın adı buna işaret etmektedir: "Kapitalist Patriyarka ve Sosyalist Feminizmin Haklılığı" (*Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, 1979). Heidi Hartmann (1981) gibi başka bazı Kuzey Amerikalı

sosyalist feministlerin ise "patriyarka" terimini kullanma ve onu kapitalizmden farklı bir sistem olarak görme konusunda bir çekinceleri yoktur.

Patriyarka, toplumsal cinsiyet, toplumsal cinsiyet ilişkileri

Terimin kullanılmasına ilişkin tartışmaların nedenleri Fransa'da da kısmen aynıdır. Zaman zaman, "patriyarka" terimi itirazlara yol açmaktadır ve bu itirazların sahipleri genellikle, daha sonraları toplumsal cinsiyet kavramının kullanılmasına karşı çıkacak olan kişilerdir. Bu çekincelerin nedenleri bazen açıktır: Bunlar, patriyarka söz konusu olduğunda kapitalizme, toplumsal cinsiyet söz konusu olduğunda ise "cinsiyetler arasındaki doğal farklılığa" ayrıcalık tanıyan bir teoriye bağlılığı gösterir. Ancak bazen bu çekinceler, "dışarıdan ithal" olarak görülen bir şeye karşı usdışı bir düşmanlığı ortaya koyar gibi görünmektedir. Feminist sosyologlar "toplumsal cinsiyet ilişkileri"[6] gibi, Fransızcaya özgü olan ve başka bir dile çevrilemeyecek terimler yaratmışlardır. Şimdilerde en çok sosyolojide kullanılan bu terim, başlangıçta, yetersiz görülen "patriyarka" terimine, daha sonra da "genre" (toplumsal cinsiyet) terimine bir almaşık olarak düşünülmüştür.

"Partiyarka" terimine yöneltilen başka bir itiraz, onun fazla genel olduğu yolundadır: Belirli bir zaman ve mekânda geçerli olan bir erkek egemenliği biçimini evrenselleştirdiği için, ya da tam tersine tarih-aşırı ve coğrafya-aşırı olma riskini taşıdığı için eleştirilebilir bu kavram. Kimi yazarlar kullanımlarını zaman ve mekânda özgülleştirirler (Delphy, 1998). Ancak "patriyarka"nın zaman-dışı kullanımı da meşrudur: Yeter ki kavrama açıklayıcılık atfedilmesin ve betimleyici bir biçimde kullanılsın. Örneğin, Batılı olmayan feminizmlere hasredilmiş bir yapıtta, Chandra Mohanty, Ann Russo, Lourdes Torres (1991) terimi yirmi kez kullanmaktadırlar.

"Patriyarka" terimi İngilizcede hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadır. Terim, yeni çıkmış eserlerde (Walby, 1986 ve 1990) olduğu gibi, Britanya ailesi üzerine bir sosyoloji elkitabında (D. Morgan, 1985) da fazlaca geçmektedir. Fransızcaya gelince, Nicole Girard'ın Fransızca yayınlar temelinde yaptığı

---

[6] Fransızcada *rapports sociaux de sexe*: *Genre* (toplumsal cinsiyet) yerine kullanılan ve içinde *sexe* (cinsiyet) teriminin geçtiği bu deyimin, *sociaux* (toplumsal) sözcüğünü de içerdiği ölçüde, Türkçede "toplumsal cinsiyet ilişkileri" deyimiyle karşılanması mümkün –ç.n.

bir araştırmaya göre, 1984-1996 yılları arasında (üç tanesi hariç neredeyse hepsi Fransız dergileri olan) kırk yedi farklı sosyoloji, kültürel çalışmalar, antropoloji ve arkeoloji dergisinde patriyarka terimi kullanılmıştır. Dolayısıyla patriyarka terimi 1980-1990 yılları arasında geniş ölçüde benimsenmiş gibi görünmektedir.

Yine de günümüzde, İngilizce konuşulan ülkelerde, feminist çalışmalar alanında bu terim değişik anlamları olan toplumsal cinsiyet kavramıyla rekabet etmektedir. Toplumsal cinsiyet, çoğu kez basitçe "cinsiyet değişkeni" anlamına gelir; ancak sistem (toplumsal cinsiyet sistemi) anlamını da taşımaktadır. Bu anlamlar arasındaki ayırım, yalnızca cümlenin içinde yer aldığı bağlam ya da paragrafla belirlenir. Toplumsal bilimlerde kullanılan başka terimler gibi, "patriyarka"nın, "toplumsal cinsiyet" ya da "toplumsal cinsiyet sistemi"nin, ve "toplumsal cinsiyet ilişkileri"nin, ya da bunların yerine kullanılabilecek başka herhangi bir terimin de kesin veya üzerinde herkesin anlaştığı bir tanımı yoktur.

Yine de bu üç terimin –ya da kavramın– ortak bir noktası vardır: Bunlar, bireysel tavırları ya da toplumsal yaşamın belirli alanlarını değil, kolektif ya da bireysel insan faaliyetlerinin tümüne sızmış ve tümünü yöneten bütünsel bir sistemi betimlemeyi hedefler. Dolayısıyla üç terim de aynı genellik iddiasını taşır ve üçü de aynı biçimde, rastlantıya yer bırakmayan bir örgütlenmeyi belirtir.

Militan olsun bilimsel olsun, feminizmin sözcük dağarcığının bütününde bu terimler, "cinsiyetçilik" ya da "maçoluk" gibi, daha çok kişiler arası tavır ya da ilişkiler düzeyini belirten terimlerin karşısında yer alır ve onları tamamlarlar. Aynı zamanda bunlar, "erkek egemenliği" ya da "kadınların ezilmesi" terimlerinden daha kavramsal ya da teorik terimlerdir. Son iki terim, belli bir yönelimi olduğu kuşku götürmese bile yine de sadece bir saptama yapmakla yetinirken, önceki terimler sosyopolitik bir düzeyin varlığını ima ederek, altta yatan açıklama düzeyini hedeflerler. Bunlar birbirinin karşıtı da olabilir, eşanlamlı terimler olarak da alınabilir, hatta tamamlayıcı terimler olarak da kabul edilebilirler; hepsi birden kullanıldığında, aynı görüngüye her biri biraz farklı bir ışık tutar ya da farklı bir vurgu yapar.

Christine DELPHY

↘ Aile • Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet • Egemenlik • Feminist hareketler • İktidar(lar)

Bebel, August, *La femme et le socialisme*, Paris: Éd. du Globe, 1964, 543 s. [Almanca orijinali: 1893.]

Coulanges, Fustel de, *La Cité antique*, Paris: Hachette, 1864, 525 s.

Delphy, Christine, *L'ennemi principal, 1: Économie politique du patriarcat*, Paris: Syllepse "Nouvelles questions féministes", 1998, 293 s.

Hartmann, Heidi, "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism", Lydia Sargent (ed.), *Women and Revolution, a Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism* (Boston: South End Press, 1981) içinde, s. 1-41.

Mohanty, Chandra; Russo, Ann ve Torres, Lourdes, *Third World Women and the Politics of Feminism*, Bloomington: University of Indiana Press, 1991, 331 s.

Walby, Sylvia, *Theorizing Patriarchy*, Londra: Blackwell, 1990, 229.

■ SENDİKALAR

Kökenler

21 Mart 1884'te Waldeck-Rousseau yasası, işçilerin ve çalışanların meslek sendikaları kurmalarına izin vererek Le Chapelier yasasını (1791) ortadan kaldırır. Ancak XIX. yüzyılın başından itibaren —devletin ya da patronların izin verdiği ve hatta zaman zaman teşvik ettiği— bazı yardımlaşma dernekleri, geçici eylemler sırasında, direniş derneklerine dönüşmüşlerdi. Düşük ücretler alan ve bu yüzden aidatlarını ödeyemeyen kadınlar buralardan neredeyse tümüyle dışlanıyorlardı: Zira hastalandıklarında ve doğum yaptıklarında ortak kasanın boşalmasına neden oluyorlardı. Yasak aşılınca, İkinci İmparatorluğun sonunda, özellikle Paris'te, çoğu kez bir grev vesilesiyle bazı sendikal birlikler kuruldu. 1864 yılında grevi yasallaştıran hükümet, bu sendikalara belli bir düzeyde hoşgörü göstermekteydi (Auzias ve Houel, 1982). Sendikal birlikler başlangıçta, örgütün ayakta kalması için ücretlerinden gerekli miktarı ayırabilen vasıflı işçileri bir araya getirmişti; bu durumda olan çok az sayıda kadın vardı! Ayrıca işçilerin sendikalaşması her zaman, örneğin inşaat işçiliği gibi esas itibariyle "erkek" mesleklerinde olur. Gerçekte, işçiler için bir toplumsal ve siyasal eğitim mekânı — patronlarla aralarındaki anlaşmazlıkları barış içinde sonlandıracak— bir düzenleyici organ oluşturarak siyasal yaşamda sükûnet kurmayı hedefleyen 1884 yasası, kamusal özgürlüklere dayalı olan cumhuriyetin inşasının taçlandırılması anlamına geliyordu; bu özgürlükler zaten yurttaşlığın hayata geçmesi açısından vazgeçilmezdi.

Bu doğrultudaki ilk yasa teklifi (1876) seçilmişlerde korku yaratmıştı: İşçilere, mesleki çıkarlarını korumak üzere bir araya gelme hakkını tanımak,

toplumsal düzensizliği yasallaştırmak anlamına gelmez mi? 1884'teki yasa teklifi ayrıca, devlet denetiminin artacağından korkan işçiler tarafından da çekimserlikle karşılanacaktır. Gerçekten de bu yasa, her tür siyasal faaliyetten men ettiği sendikaları katı bir çerçeveye sokmakta ve sıkı bir gözetim altına almaktadır. Sendikaların varoluş biçimi, bireylerin çalışma özgürlüğüne ilişkin büyük ilkelerle uyumlu olmalıdır. "İdari işlerden ya da yönetimden sorumlu" olanların isimleri belediyeye bildirilir. 1924 yılına kadar, devlet memurlarına sendikalaşma özgürlüğü tanınmaz; buna karşılık, içlerinden bazıları XIX. yüzyılın sonunda feminist gruplarda faaliyet gösteren kadın öğretmenler, kadın işçilerin sendikalaşması hareketinde başı çekerler (Sohn, 1973; Liszek, 1994).

Medeni yasa, hem de 1938'e kadar, kadınlara kocalarının izni olmadan çalışmayı yasaklarken, 1884 yasası kadınların sendikalaşması sorununa değinmez. Yasanın tümü, eril cins kullanılarak kaleme alınmıştır —kuşkusuz cinsliksiz dille karıştırıldığı için. Ancak, 25 Ağustos 1884'te İçişleri Bakanının valilere gönderdiği genelgede, "yabancılar, kadınlar, kısacası yasamızın belirttiği koşullar içinde yasal sözleşmeler yapabilen herkes, bir sendikaya mensup olabilir" diye belirtilir, ama ilginç bir biçimde, hiçbir noktada, "kocalarına itaat göstermekle" yükümlü olan kadınlarla bekâr kadınlar arasında ayırım yapılmaz. Metinler neden bu kadar müphemdir? Toplumun, eylemlilik içinde bir içtihat oluşturması mı istenmektedir? Yoksa ücretli kadın emeğinin marjinalleştirilmesi doğrultusunda bir iradenin mi ifadesidir bu? 1886'da evli bir kadının özgürce bir emekli sandığına bağlı olabileceği, 1907'de ücretini istediği gibi harcayabileceği özellikle belirtilmişken, yasanın, sendika üyesi olmak için bir kadının kocasından izin alması gerekmediğini özel olarak belirtmesi için 1920'yi beklemek gerekecektir. Tehdit altında olan, kadınların sendikalaşmasından çok onların ücretli emeğidir.

Kadın işçiler istisnai olarak, ancak sendikanın karma olması gerektiğinde, sendika kurma girişimini üstlenirler. Kadınları zaman zaman, onları bir toplumsal kalkınma aracı olarak gören Kilise, en çok da, esas olarak kadın işgücü kullanan bir işletmede bir kriz olduğunda onları kabul etmeye hazır olan erkek sendikalar örgütler. Böyle durumlarda sendikalar kadınların toplumdaki yeri sorusuyla karşı karşıya kalırlar; ev içine ait varlıklar mıdır kadınlar, erkeğin tamamlayıcısı mı, yoksa potansiyel olarak faal yurttaşlar mı? Düşük ücretli rakipler mi, yoksa iş arkadaşları mı (Bouvier, 1983)?

Bu arada, 1970'lere kadar (Colin, 1975) sendikaların kendilerini kadınlara uyarlamalarından çok, kadınların erkeksi bir tarz üzerinde temellenmiş olan sendikalara uymaları gerekir. Yüzyıl başındaki demiryolları işçileri grevi, geleceğinin kurucusu olan erkek işçi imgesinin oluşmasında çok belirleyici bir rol oynamıştır. Tabii ki bu, "devrimci" sendikacılık için geçerlidir; 1914'ten önce Kilise tarafından kurulmuş olan "özgür" sendikalar, kuşkusuz, kadın özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, ifade özgürlüğü mekânlarıdır... ama [çatışmalarını —G.A.-S.] yatıştırmayı diledikleri patriyarkal bir toplumla tamamen uyum gösterdikleri ölçüde, bu tür sendikalar cinsiyetler açısından eşitlikçi bir toplumun kurulacağı yerler değildir (Chabot, 1998). Geçmişin unutulması feminist hareket ile sendikacılığın ortak özelliği olduğundan, bu ikisi arasındaki kısa karşılaşmalar çok çabuk sonlanır.

1914 arifesinde kadınlar işgücünün neredeyse yüzde 37'sini oluşturdukları halde sendikalardaki oranları yüzde 10 bile değildir (Guilbert, 1975). Fransa'da sendikacılık seçkinlere özgü bir olgudur; bu da, sorumluluklardan baş alamayan, izlenme ve hatta hapis tehdidiyle yaşayan kahraman-militarın nüfuz sahibi olmasını kolaylaştırır; bunun sonucunda kadınlar sendikalarda kendilerine yer açmakta zorlanırlar; bu yer olsa olsa, idari işlere bakan kendini adamış eş konumudur. Ayrıca, ilk kez bir kadının federasyon sekreterliği (CGT [Gıda sanayi]) konumuna seçilmesi için 1921 yılını, konfederasyon sekreterliğine (CGT) gelmesi için ise 1945 yılını beklemek gerekecektir. 1945 yılında, kadınlar da erkekler de "kolları sıvamış herkesin eseri olan bu yeniden kuruluş son derece cinsiyetlenmiş bir şemaya göre gerçekleşir: erkeklere çalışma dünyası, kadınlara, faal de olsalar, aile, mahalle dünyası (Dubesset ve Zancarini-Fournel, 1993). Bu, sendikacıların eski gelenekleri ancak çok nadiren sorgulamalarına yol açmıştır. İşçi ideal olarak cinsiyetsiz bir varlık olmaya devam eder. Fransa'da 1968'den sonra feminizmin yeniden doğuşu, özellikle de "Özel olan politiktir" savına yanıt vermek zorunda kalan sendikacılığa nüfuz etmiştir. Ne var ki, hem CFDT hem de CGT içindeki faal bir dönemden sonra bu hareketlilik dinmiştir.

Suskunluklar ve unutuşlar

Sendikalar otuz yıldır, temsil, üye sayısı ve toplumsal mücadelelerde etkililik krizini aşma yeteneği konusunda sorgulanmakta ve kendilerini sorgulamaktadır.

Ne var ki, sendikacılık konusundaki çalışmaların büyük bir bölümü, toplumsal cinsiyeti ekonomik, politik ve toplumsal us yürütmelerin odağına taşıyan bir yaklaşımı sağlayacak olan [tarihi —G.A.-S.] karanlıkta bırakmaktadır.

Sendikaların kendilerine gelince: Kadınların sendikalardaki yeri, erkek ve kadın sendika yöneticileri arasında iç tartışma ve çatışmaların konusu olduğu halde, onlar da henüz bu tür bir bağlantıyı kurmamışlardır. Günümüzde tarih, örneğin bir Couriau vakasına açıklık getirmeyi bildiği halde, 1970'lerin ve 80'lerin, Grandin ya da LIP'te verilen mücadeleler türünden mücadeleleri, 1982'deki CGT'nin kadın dergisi olan *Antoinette* çatışması hâlâ bilinmemekte ve tahlil edilmemektedir. Eski erkek kaleleri olan sendikaların, birçok açıdan öyle olmaya devam ettikleri yadsınamaz. Ne var ki, eskiden kadınların sendikalaşmasına yönelik itirazın altında yatan şey yani onların bir işte çalışmalarına yönelik eril-sendikal düşmanlık ortadan kalkmakta ya da yeni biçimlere bürünmektedir. Günümüzde kadınların ücretli işlerde marjinalleşmesi ve erkeklerle kadınlar arasındaki, işsizlik ve istihdamın eğretileşmesi yüzünden derinleşen rekabet gibi biçimler altında ortaya çıkan cinsiyete dayalı işbölümünün, sendikaların tutumunu şekillendirmesi gereken bir gücü olduğu kavranmış mıdır? Bu, sendikaların yanıtlamaya çalıştığı, ama tek bir yanıtı olamayacağını bildikleri güncel bir sorundur. Kadınlar sendika dünyasında "bir yer" edinmişlerdir ve günümüzde sendikacılık konusunda daha nüanslı bir bilgiye, ancak onların ücretli emek içindeki konumlarının incelenmesiyle (Siwek-Puydesseau, 1996) ulaşılabilir. Bu, yeterli olmasa da gerekli bir koşuldur. Son zamanlarda yayınlanan bir sözlükte (Hetzel vd, 1998) hâlâ yer almamış olan karmalık, CFDT'nin 1970'lerde savunduğu, CGT'nin ise 1977'de yapılan Ücretli Kadınlar Konferansından sonra benimsediği bir yönelimdir (Rogerat, 1978). Günümüzde karmalık, erkeklerle kadınlar arasında halen sağlanmamış olan mesleki eşitliğin simgesi haline gelmiştir. Zaman zaman, siyasal düzlemdeki siyasal temsil eşitliğinin (çalışma alanına uyarlanmış) karşılığı olarak görülen karmalık, toplumsal cinsiyet ilişkilerini düzenlemenin bir tarzı, kadınların üretim aygıtındaki ağırlığının görünürlüğe kavuşturulması, kısacası cinsiyete dayalı işbölümünü sarsıcı bir öğe olarak düşünülebilir. Bu durum-

da, karmalığı talep etmek, Cynthia Cockburn'ün (1999) *gender proofing*[1] deyiminin kastettiği anlamı taşır. Bu deyim, kadınlar açısından sonuçlarının ne olduğunu sınamak amacıyla, sendikaların, kamusal kurumların ve işletmelerin uyguladığı bütün politikaları bir toplumsal cinsiyet tahlilinden geçirmeye yönelik olarak sürdürülecek eylemlerin bir bireşimini ifade etmektedir. Ancak, karmalığın toplumsal mücadelelerin gerçek hedefi olmadığını saptamak gerekir.

Gecikmeler ve eksiklikler

Sendikaların pratiklerini bu cinsiyetlendirilmiş çalışma kavramından hareket ederek tahlil etmek, kadınların sendikalara giriş koşullarına açıklık getirmeye yetmez. Tarih bizim onu hatırlatmamızı beklemektedir (Liszek, 1994). Kadınları sendikal yaşama katmak —geçmişe göre daha karmaşık biçimlerde de olsa— bugün de onları egemen model olan erkek-işçi modeli temelinde dahil etmek anlamına gelir. Feminist hareketlerle sendikalar arasındaki en büyük anlaşmazlık da kuşkusuz burada yatmaktadır. Kadınların mücadelelere yapacakları katkının toplumsal ilerlemede bir etken olduğu, sendikalar için kendiliğinden açık bir gerçek değildir (Zylberberg-Hocquard, 1981). Giderek artan bir hızla ücretlileşmelerine karşın, kadınları "kategorize etmek" mi, yoksa "özümlemek" mi gerektiği bilinmemektedir (Rogerat, 1995). Kadınların sendika dünyasına girme süreci, ücretliler dünyasına girişlerine göre bir biçimde gecikmiştir. Kadınların kendileri açısından, özel alandan kamusal alana geçiş biçimi sorun yaratmaktadır; günümüzde toplumsal hareket tarihinin zaman zaman emeğin yurttaşlığı olarak adlandırdığı şeyi ima eden sendikal faaliyet, gerçekten de cinsiyetler arasında yeni bir güç ilişkisi yaratır. Son otuz kırk yıldır —kadınların yerinin, sürekli yenilenen bir ideolojik kavga konusu olduğu yeni kurulanlar hariç olmak üzere— sendikalar, egemen anlayışın terimlerine tekabül eden tamamlayıcılık kavramına başvurarak bu soruyu yanıtladıklarını düşündüler. 1970'lerde CFDT tarafından reddedilen (Laot, 1977) bu anlayışa, erklerin paylaşılma biçimi vesilesiyle sendikalarda yeniden gün doğdu. Bu arada, sendikalarda kadın görevlilerin yükselmesine ve kadınların temsilinin kabul edilmesine eşlik eden, önemli sayılacak bir kadınların sendikalaşması

[1] Toplumsal cinsiyet sınaması –ç.n.

hareketi söz konusu değildir. Kadınların sendikalaşma oranı erkeklerinkinden düşük olmaya devam etmektedir.

Günümüzün paradoksu, kadınların çalışma hayatına akın ederken, bir yandan da istikrarlı istihdam modeli karşısında marjinalleşmeleridir. Bu ikili görüngüye, erkeklerle kadınların sendikalardaki eşitsiz konumları arasındaki açının hep yeniden etkinleştirilmesi tekabül etmektedir. Bunun, sendikaların ücretlileri örgütleme ve temsil etmeye yönelik toplumsal işlevi ve inanılırlığı üzerinde olumsuz bir etkisi vardır.

Chantal ROGERAT ve Marie-Hélène ZYLBERBERG-HOCQUARD

↘Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Eşitlik • Feminist hareketler • Kamusal/özel • Karmalık • Toplumsal hareketler • İktidar(lar)

Cockburn, Cynthia, "Les relations internationales ont un genre. Le dialogue social en Europe", *Travail, Genre et Sociétés*, 1999, sayı 2, s. 113-139.

Guilbert, Madeleine, *Les femmes dans l'organisation syndicale avant la guerre de* 1914, Paris: Éd. du CNRS, 1966, 507 s.

Loiseau, Dominique, *Femmes et militantisme: Saint-Nazaire et sa région* 1930-1980, Paris: L'Harmattan, 1996, 239 s.

Maruani, Margaret, *Les syndicats à l'épreuve du féminisme*, Paris: Syros, 1979, 271 s.

Rogerat, Chantal, "Femmes et syndicalistes. Assimilation ou intégration? La dynamique du compromis", kolektif, *La liberté du travail* (Paris: Syllepse, 1995) içinde, s. 165-183.

Zylberberg-Hocquard, Marie-Hélène, *Féminisme et syndicalisme en France*, Paris: Anthropos, 1978, 326 s

■ SİYASAL TEMSİL EŞİTLİĞİ

"Siyasal temsil eşitliği" terimi cumhuriyetin seçilmiş kurumlarında kadınların ve erkeklerin eşit sayıda temsilini ifade eder. Bu terim, onun yalnızca siyasal alan için kullanılmasını daha belirtik hale getiren bir başka nosyon olan *siyasal temsil eşitliğine dayalı demokrasiyle* bağlantılı olarak kullanılmaktadır. Bu yaklaşıma göre, cinsiyetlerin eşitsiz temsili, temsili demokrasinin temellerini tartışma konusu haline getirmektedir; sayısal bir nitelik taşıdığı için eşitliğin özgül bir biçimi olarak görülen siyasal temsil eşitliği, yurttaşlarının yarısını katamadığı ölçüde açıkça yetersiz kalan demokratik sistemin temellerini yeniden kurmaya katkıda bulunacaktır. Yakın geçmişte yasal bir sonuç vermiş olan bu savaşım, Fransa'da, birçok ülkede kadın hareketlerinin yükselttiği kota talebinden kendisini ayırmıştır.

Siyasal temsil eşitliği düşüncesi, siyasal olarak Avrupa ölçeğinde ortaya çıkmıştır; gerçekten de, Fransa'da bu konuda seferberliklerin başlamasını olanaklı kılan, Avrupa ölçeğinde atılan adımlar olmuştur. "Siyasal temsil eşitliğine dayalı demokrasi" deyimi, 1989'da Strasbourg'da Avrupa Konseyi tarafından düzenlenen bir toplantıda ortaya atılmıştır: Burada, kadınlarla erkekler arasındaki eşitlik siyasal bir önkoşul olarak konmuştur. Aralarında Simone Veil ile Édith Cresson'un da bulunduğu, üst düzeyde siyasal sorumluluk deneyimi olan kadınlar, Avrupa Toplulukları Komisyonu'nun davetiyle 3 Kasım 1992'de Atina'da toplanırlar. Bunun demokraside bir yetersizlik anlamına geldiğini saptayan bu kadınlar, "Kadınlar nüfusun yarısından fazlasını temsil etmektedirler. Eşitlik, ulusların temsilinde ve idaresinde siyasal temsil eşitliğini gerektirir," açıklamasını yaparlar. Nihayet 1992 yılı, "siyasal temsil eşitliği" teriminin, Françoise Gaspard, Claude Servan-

Schreiber ve Anne Le Gall'in kitabının çıkmasıyla Fransa'da yaygınlaştığı yıl olur.

Tartışma konusu olan bir feminist slogandan hareketle oluşan bir siyasal çoğunluk

Siyasal temsil eş talebinin tarihi görece kısadır, çünkü siyasal hazırlık evresi 28 Haziran 1999'da Versailles'da yapılan (ulusal meclis ve senatonun birleşmesinden oluşan) Kongre oylamasıyla kapanmış 2001 yerel seçimlerinde, siyasal temsil eş itliğinin, altışar seçilmişten oluşan gruplar halindeki eşitlikçi liste biçimiyle uygulanması, yasal zorlamanın ne kadar etkili olduğunu ortaya koymuştur: 3500'den fazla nüfusu olan kentlerde, (1995'te oranları yüzde 25 olan) kadın belediye meclisi üyeleri tüm seçilmişlerin yüzde 47'sini temsil etmektedir. Ama aynı zamanda da bu zorlamanın sınırları ortaya çıkmıştır: Gerçekten de, seçilmiş kadın belediye başkanların sayısı (1995'teki yüzde 3 oranına karşı yüzde 6,9) ve "kadın becerileri"ne sık sık başvuran belediye yürütme organlarında kadın üyelerin düşük temsiliyeti göz önüne alınacak olursa, iktidarın anahtarının erkeklerin elinde olduğu ve onların böylelikle siyasal iktidarın başka düzeylerine erişimi de kontrolleri altında tuttuğu görülür. Siyasal temsil eşitliği talebi ilkin, bölünmüş bir feminist çevrede geliştirildi. Bu talep, gerçek bir toplumsal seferberlikle desteklenmediği halde, yine de çeşitli müdahale biçimlerini bir akım halinde bir araya getirmeyi başaran bir derneğin kurulması, bir ağın oluşturulması, tartışma toplantılarının ve seminerlerin düzenlenmesi, 10 Kasım 1993 tarihli *Le Monde*'da yayınlanan ve siyasal temsil eşitliğinin yasalara konmasını talep eden 577'ler Manifestosu gibi görünürlüğü olan eylemlerin yapılması...

Siyasal temsil eşitliği hareketi projesini nasıl savundu? Bu harekete göre, siyasal temsil eşitliği talebi hem bir ilkeyi hem de bir iddiayı içermektedir.

Şu ilkeyi içerir: "[...] kadınlar cinsiyetleri dolayısıyla demokrasinin başlangıcında siyasal topluluktan çıkarılmışlardır ve [...] bu dışlama bir ilke haline getirilmiştir, [dolayısıyla] seçilmiş meclislere kadınlar olarak, mutlak bir eşitlik ilişkisi içinde katılmalıdırlar" (Gaspard, *Nouvelles questions féministes*, 1994, s. 31). Kadınlar, ne bir toplumsal kategori ne de bir azınlık oluşturdukları, sadece toplumsal bütünün iki bileşeninden biri oldukları için, kotaların getirilmesi eşitlik ilkesine aykırıdır.

Hem sembolik hem de somut düzlemlerde şu iddiayı içerir: "Açıktır ki, siyasal eşitliğe dayalı meclislerin oluşturulması... bütün kadınların, kendilerine ve siyasal sorumluluk üstlenme yeteneklerine ilişkin imgelerini altüst edecektir. Bu altüst oluşlar, hiç kuşkusuz, hâlâ varlığını sürdürmekte olan ayırımcılıkları tümüyle geçersiz kılmasa da, bunların meşruiyetini ortadan kaldıracak, salt sembolik güçlerine dayanarak başka değişimleri tetikleyeceklerdir" (Viennot, *Nouvelles questions féministes*, 1994, s. 79).

Bu, kadınlar üzerine bir iddiadır ve bir yandan yeni kadınlara doğru açılmayı, öte yandan solla önsel olarak kurulacak bir ittifakı reddetmeyi varsayar. Bu siyasal strateji, mevcut kurumların içinde kalınarak hem siyasal yaşamın kendisinde hem de kadınlar için gerçekleştirilebilecek bir değişimi savunur.

Aynı zamanda, tekil bir amaca yönelik kimi girişimler, siyasal temsil eşitliğinin yavaş yavaş siyasal tartışma ve eylemlere dahil edildiğini göstermektedir: 1995'in Eylül ayında Alain Juppe siyasal temsil eşitliğini izleme kurulunu kurar. 1996 Haziranında *Express* dergisinde, 10'ların siyasal temsil eşitliği manifestosu yayınlanır; burada çeşitli görüşlerden siyasal kadınlar, iktidar ve demokrasi pratiğini yenilemeye yönelik yedi önlem önermektedirler. Nihayet ve en önemlisi, "kadınların ve erkeklerin milletvekilliğine ve siyasal konumlara eşit erişimi," bunu kurumların "modernleştirilmesi"nin köşe taşlarından biri olarak gören siyasal partilerin yaşamında bir hedef haline gelir. 1994 Avrupa seçimlerinde altı liste siyasal temsil eşitliğine dayalıdır ya da neredeyse öyledir. Şunu da belirtmek gerekir ki "kamuoyu," köktenciliğine karşın bu talebe sahip çıkıyor gibi görünmektedir. Yapılan çeşitli kamuoyu yoklamaları, Fransız kadın ve erkeklerinin üçte ikisine yakın bir bölümünün, genel ilke olarak erkeklerle kadınlar arasında siyasal temsil eşitliğinin getirilmesi için yapılacak bir anayasa değişikliğinden yana olduğunu ortaya koymaktadır. Çoğunluğun oldukça şaşırtıcı bir biçimde temsil eşitliğinden yana olmasının ardında yatan neden, siyasal yaşamın işleyişinin yenilenmesi umudu olabilir; Lionel Jospin hükümetinin kadınlaşma konusundaki başarısı bu beklentiyi karşılamıştır.

1998'in sonunda, ulusal mecliste ve ardından senatoda, Haziran ayında bakanlar kurulunun kabul ettiği yasanın tartışılmaya başlanmasıyla birlikte, siyasal temsil eşitliği talebinin tarihindeki ikinci evreye geçilir. Hemen hemen oybirliğiyle yasanın lehinde görüş bildiren meclis ile son derece çekim-

ser bir senato arasındaki trafikten sonra, 4 Martta iki kurul arasında, 3. maddeye şu bölümün eklenmesi konusunda uzlaşmaya varılır: "Yasa, milletvekilliğine ve seçimle belirlenen konumlara erkeklerle kadınların eşit erişiminden yanadır." 4. maddeye de şu bölüm eklenecektir: "Siyasal partiler, siyasal temsil eşitliğinin uygulanmasına katkıda bulunurlar."

Kurumsal tartışmaların öncesinde ve tartışmalar sırasında basında konuya beklenmedik bir yer verilir: Kadınlar —ve bazı erkekler—, siyasal temsil eşitliğinin anayasanın 3. maddesine koyulmasını temellendiren ya da eleştiren teorik pozisyonları uzun uzun ve ateşli bir şekilde savunan yazılar yazarlar.

Bir iç tartışmadan kamusal çekişmeye

Kendi içinde tutarlı bir siyasal proje olan siyasal temsil eşitliği sloganı temellendirilebilir mi? "Kadınlarla erkekler arasında böyle bir paylaşım düşüncesi, benim açımdan felsefi olarak temellendirilebilir bir düşünce değildir, ama siyasal olarak doğru, yani yararlıdır." Geneviève Fraisse'in 13 Şubat 1996 tarihli *Humanité* gazetesinde çıkan bu sözleri, tartışmanın ikili doğasını açıklayan bir çift düzeyliliği açığa çıkarmaktadır: Bir stratejiden felsefi bir temele, yurttaşlığın uygulamada ikiye bölünmesinden aynı (belki de ikili) insanlığın parçası olmaya doğru bir yer değiştirme söz konusudur bu tartışmada.

Feminist çevrede bu tartışma, kadınların siyasal alana katılımına ilişkin çelişkili tavırları ifade etmekten çok, feminist mücadeleye ilişkin iki görüşün dile getirilmesidir. Siyasal temsil eşitliği hareketinde, iktidara katılımı gerçek veya potansiyel bir politik hedef olarak gören birbirinden farklı kadınlar vardır: Siyasetin içinde olan veya oraya girmeyi amaçlayan kadınlar için bu gerçek bir hedeftir; siyasal iktidarın paylaşılmasının kadınların son büyük savaşımlarından biri olduğunu düşünenler içinse potansiyel bir hedef. Hareketin bütünlüklü hiçbir siyasal programa dayanmayan sınırlı bir stratejisi vardır. Bu mücadeleye itirazlarını ifade eden kadınlar –siyasal temsil eşitliği karşıtı olan bir akımdan söz etmek güçtür– bu yeni karşı çıkış biçimiyle aslında pek ilgilenmezler. Bunlar kendilerini, bütünlüklü bir toplum vizyonuna dayanan ve temelleri bütün toplumsal ilişkilerin eleştirisinde ve erkek egemenliğinin merkezinde yer alan cinsiyete dayalı işbölümünün dönüştürülmesi amacında yatan feminist mücadeleyle süreklilik içinde görmektedirler. İçlerinden bazıları, siyasal temsil eşitliğinin karşısına, toplumun her

düzeyinde geçerli olan toplumsal cinsiyet ilişkilerini dönüştürme stratejilerinden biri olarak karma mücadeleyi koyarlar.

İlk dönemde farklı siyasal tahlilleri benimseyen feminist militanların sürdürdüğü tartışma, siyasal temsil eşitliği kurumsal alana dahil olduğu an, bilimsel disiplinlere göre (felsefe, siyasal felsefe, psikanaliz, tarih...) ayrışmış tavır alışların çekişmesine ve çelişkilerle örülü bir tartışmaya (*Le Piège*, 1999) dönüşür: Açıklanan farklılıkların, siyasal seçimlerden çok, değişik disiplinlerin farklılaşan temellerine bağlı olduğu ileri sürülmektedir. Söylemler ve söylemlerin dayandığı koşullar değişmiştir; yine de tartışılan temalar temelde aynıdır ve iki görüşe indirgenebilir: evrenselcilik savunusu ve doğalcılık suçlaması. Kadınların kadın olarak temsil edilmeleri, demokrasinin kurucu ilkesi olan evrenselliği yadsır ve bu olumsuzlama, soyut birey kavramına ve genel çıkarın göz önünde bulundurulmasına dayanan cumhuriyetçi düşüncenin eşitlik potansiyelini tehlikeye atar. "Kadınların eksik temsili, bir dizi toplumsal grubun eksik temsilinin sadece en çarpıcı örneğidir" (Varikas, *Nouvelles questions féministes*, 1995, s. 90); böyle olunca, ayırımcılığa uğrayan her grubun temsil edilmeyi talep etme hakkı doğacaktır. O zaman da demokrasi alanı, tikel çıkarların ifadesinden ibaret bir alan haline gelecektir.

Siyasal temsil eşitliği yandaşları kendilerini en çok cumhuriyetçilik karşıtlığı suçlamasına karşı savundular: Pragmatistler, Michelle Perrot'nun yaptığı gibi "evrenselci siyasal temsil eşitliği" düşüncesini öne sürdüler — evrensellik bir gerçeklik değil bir erektir (25 Şubat 1999 tarihli *Le Monde*); Sylviane Agacinski gibi "köktenciler" ise, çift özellikli bir evrensel insanlık (6 Şubat 1999 tarihli *Le Monde*) düşüncesini. Dilbilim cenahından atılan bu adım bir diyaloga yol açmadı. Siyasal temsil eşitliği doğalcı bir kadın düşüncesine dönüştür, çünkü bu görüşe göre kadınlar yalnızca varlıklarıyla, "doğal bir biçimde" siyaset oyununun kurallarını dönüştürücü bir güç oluşturacaklardır. Luce Irigaray'le bağdaştırılan özcü düşünce bu tartışmada kendini pek ifade etmez, ancak insan türünün ikili niteliğini temellendirmek için, özellikle de annelikle tanımlanan cinsiyet farklılığının ortaya atılması, bazı aydınlar ve "kadın doğası" düşüncesine karşı mücadele etmiş olan pek çok feminist tarafından kabul edilemez bir geriye dönüş olarak algılanır. Bir strateji olarak siyasal temsil eşitliğini savunanlar, bu eleştiriye, kendilerinin

bir ilke olarak farklılığa değil, bir ufuk olarak eşitliğe sahip çıktıklarını söyleyerek cevap verirler.

Siyasal temsil eşitliğinin sadece, partiler için uyulması zorunlu bir önlem olarak anayasanın 4. maddesine eklenmesi tartışmaya son verecekti. Ama bu, sözcüğün dar anlamıyla siyasal uzlaşma, çoğunluğun RPR'de (*Rassemblement pour la République*[1]) olduğu senatonun siyasal tavrının ardına dizilmek anlamına geliyordu.

Medyada bu kadar büyük yer tutan tartışma, günlük dile yeni bir kavramın girmesine, siyaset oyununun kurallarının ve feminist düşünce çevrelerinin ötesine geçilmesine ve toplumun bütününe, en azından erkeklerle kadınlar arasında eşitsizliklerin olduğunun hatırlatılmasına olanak tanıdı. Anayasal çözüm, yasal formalitelerde önemli bir değişikliğe işaret etmekte, ancak çoğunluğun vardığı uzlaşma, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin işleyiş mekanizmalarının olduğu gibi devam edeceğini düşündürmektedir.

Hélène LE DOARÉ

↘Cinsiyet farklılığı (teorileri) – Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet • Eşitlik • Evrenselcilik ve tikelcilik • Feminist hareketler • İktidar(lar) • Karmalık • Yurttaşlık

Cahiers du GEDISST, 1996, sayı 17, "Principes et enjeux de la parité", 96 s.

Gaspard, Françoise; Servan-Schreiber, Claude ve Le Gall, Anne, *Au pouvoir citoyennes! Liberté, égalité, parité*, Paris: Seuil, 1992, 184 s.

Mossuz-Lavau, Janine, *Femmes/hommes pour la parité*, Paris: Presses de Sciences Po, 1998, 128 s.

Nouvelles questions féministes, 1994, cilt 15, sayı 4, "La Parité 'pour'", 90 s.

Nouvelles questions féministes, 1995, cilt 16, sayı 2, "La Parité 'contre'", 140 s.

Piège *(le) de la parité. Arguments pour un débat*, Paris: Hachette, 1999, 253 s.

[1] Cumhuriyet İçin Birlik Partisi —ç.n.

■ SORUŞTURMALAR

INSEE'nin geniş çaplı anketlerinden (nüfus sayımı, sektör anketleri) araştırma enstitülerinin yaptıkları kamuoyu soruşturmalarına, nicel verilerin işlenmesi eleştirel bir okumayı davet etmektedir. Böyle bir okuma, erkeklerle kadınlar arasındaki eşitsizliklerin simgesel kuruluşunu açıklayabilir ve cinsiyetli toplumsal ilişkiler temeline dayalı bir tahlili besleyebilir.

Jean Stoetzel tarafından 1938'de icat edilen "soruşturma" sözcüğü (Stoetzel, 1948), nicel verilerin toplanması ve işlenmesi için geliştirilmiş yeni bir yöntemi adlandırmaktadır. Fransa'daki tarihi, IFOP'un (Fransa Kamuoyu Enstitüsü) kuruluşuyla başlar. Soruşturma, toplumsal gerçekliğin gözlemlenmesi için başvurulan araçlardan biridir: Örneklem, soru yöneltilecek kesimin daraltılmış bir modelidir; bu sorularda örneklemden değerler, tutumlar, davranışlar, pratikler hakkında bir fikir belirtmesi istenir. Bu şekilde yoğunlaştırılmış olan kanaat, içinde dile getirildiği toplumsal duruma bağlı olan bir toplumsal inşadır.

Tartışma konusu olan kullanımlar ve yorumlar

Kamuoyu soruşturması, esas olarak da seçim soruşturmaları, sosyoloji anket yöntemlerinin ilerlemesinden ve soruşturma enstitüleri tarafından sunulan sonuç alıcı hizmetlerin kapasitelerinin artmasından yarar sağlamıştır. Soruşturma yöntemi artık görece ucuzlamış, kullanışlı, hızlı ve belli bir kesimin çeşitli sorulara verdiği yanıtların işlenmesinde birden fazla işlevi yerine getirebilir hale gelmiştir. Ancak bu yine de nazik bir araçtır. Hele kısa dönemli tanıtım hedeflerinin hizmetine sunulduğunda, kolayca yorum hatası ya da aşırı basitleştirme yönünde saptırılabilir.

Soruşturmaların kullanılması, gerek bizzat verilerin toplanması gerekse de sonuçların yorumu, üretimi ve kullanımı konusunda, sürekli yinelenen

tartışmaları kışkırtmaktadır. Tartışma ve polemiklere yol açan şey, "kamuoyu" denen şeyin soruşturulmasında kanaatlerin saptanması ve nicelleştirilmesi iddiasıdır. Çünkü bu kanaatlerin —çok daha karmaşık olan— gerçek düşünme biçimleriyle bağlantısı ne açıklığa kavuşturulmuş ne de, çoğu kez, kuşku süzgecinden geçirilmiştir; dolayısıyla da soruşturma, ideolojik bir mesajın oluşmasında etkin bir rol oynar. Pierre Bourdieu (1980), gazetelerde bu şekilde sunulan kamuoyunun, "kanaatlerin belirli bir andaki durumunun bir güçler ve gerilimler sistemi oluşturduğunu ve kanaatlerin durumunu temsil etmek için bir yüzdeden daha yetersiz bir şey olamayacağını gözlerden saklamak işlevini taşıyan bir yapıntı" olduğunun altını çizmiştir. Bu eleştirel yaklaşım anlamlı yeni araştırmalara yol açmıştır (Champagne, 1990; Blondiaux, 1998).

Soru formları aracılığıyla yapılan anketlerin, sadece geçici ve bağlama bağlı bir anlama yaklaş ya da tersine, bu anlamı kasıtlı ya da bilinçsiz olarak zorlayan yorumlar sunma olasılığını barındırdığı, ancak kanaatlerin oluş süreci dikkatle ele alındığında kavranabilir.

Kamuoyu soruşturması artık yaşam biçiminin bir parçası haline gelmiş olsa da, ona karşı ilgisiz kalınmamaktadır: Giderek daha çok sayıda insan yanıt vermeyi reddetmektedir; çeşitli toplumsal ve siyasal failler, seçimler yaklaşırken yapılmış soruşturmaların yayınlanmasına tepki göstermekte; araştırmacılar ve üniversite mensupları, araştırma amaçlı olarak, soruşturmaları eleştirmekte, düzeltmekte ve yeniden kullanmaktadırlar vb. Kamuoyu soruşturmaları, entelektüel, deontolojik ve yasal düzlemlerde daha iyi bir siyasal düzenlemeyi gerektirecek kadar, iktidar ve nüfuz oyunlarının bağrına sızmış gibi görünmektedir.

Soruşturmaların tahlili ve toplumsal cinsiyet ilişkileri

Soruşturmalar gazeteleri satabilmek için bir yem olarak kullanılmaktadır; çoğu kez ortalama olanaklara sahip olan ortalama Fransızın kanaatlerini ortaya koyar. Örneğin, Maryse Huet (1987), "kadınların emeğini çoğu kez rastlantısal bir olgu, kişisel isteğe ve şansa bağlı bir sorun olarak sunma, hatta toplum açısından zararlı olduğu için mahkûm etme eğilimini taşıyan soruşturmaların kadınların emeğinin devasa niteliğinin üzerini örttüğünü ve bu soruşturmaların genellikle kadın işgücünün "tensikat"ı ya da daha da "es-

nek" bir biçimde idare edilmesi amacıyla yapıldığını göstermektedir. Çok sayıda soruşturma, kadınların kısmi zamanlı çalışmaya duydukları isteği ölçmüş ve böylece bu çalışma biçimini "doğal" bir biçim olarak temsil etmiştir.

Soruları oluşturmada sözcüklerin seçimi çok önemlidir, çünkü çok açıktır ki, bu seçim bazen, çok önemli katman ve fikir farklılıklarının üstünü örtmeye olanak tanır. Örneğin, 1999 baharındaki Yugoslavya savaş konusunda yapılan soruşturmalarda insanlara NATO'nun *müdahalesi* konusunda soru sorulacaktır, *bombardımanlar* konusunda değil; ve toplumsal tabakalar temelinde ayrıştırılmamış tek bir sonuç verilecektir. Neredeyse her gün yapılan bu tür soruşturmaların az bir farkla olumlu çıkan sonuçları, savaşın devam etmesinin her gün yeniden haklı gösterilmesine izin verecektir. Buna karşı (ulus çapında temsili bir örneklemle yapılmış *Libération*/CSA 6-7 Nisan 1999 soruşturması, Fransızların yüzde 54'ünün Amerikan hükümetinin Kosova'da adil ve sürekli bir çözüm bulabileceğine güvenmediğini, üst düzey yöneticilerin yüzde 75'inin ise "Birleşik Devletler'in Avrupa'daki etkisini çok önemli..." bulduğunu göstermektedir.

Anketlerin çoğunda bireye, evrensel bir bireymişçesine soru yöneltilir. Çalışma konusunda yapılmış bir soruşturmanın sayfaları teker teker çevrildiğinde bile, çalışanların hangi cinsiyetten olduğunu bilmek mümkün değildir. Eskiden kızların geleceği konusunda yapılan soruşturmalar ise bambaşka bir hikâyeydi. Günümüzde, çalışan annelerin kızlarının ve oğullarının geleceği üzerindeki olumlu etkisi ayrı ayrı ölçülmektedir ve "cinsiyete göre" sınıflandırma yapmak daha yaygınlaşmıştır. Örneğin, CSA/ CGT'nin Mayıs 1998 tarihli bir soruşturmasında, ortalama bir Fransız'ın, "Fransız toplumunda erkeklerle kadınların eşit olmadığı" (yüzde 62) düşüncesinde olduğu ortaya konurken, bu düşünceyi paylaşan erkeklerin oranının yüzde 55, kadınlarınkinin yüzde 67, üst düzey yöneticilerinkinin yüzde 74, çiftçilerinkinin ise yüzde 48 olduğu belirtilmektedir...

Sorular açıkça çarpıtılmış olmasa bile, bir soruşturmanın odağında ideolojik bir mesajın yer almasını sağlayan bir başka tuzak ise, birbirine yakın kişiler üzerinde yapılmış çok sayıda anketi bir araya toplayıp, buradan çıkan öncelikli sorunlar evreni gözlendiğinde ortaya çıkmaktadır.

Boston College'dan iki araştırmacı, son derece açıklayıcı bir çalışmada tam da bunu yapmışlardır (Hesse-Biber ve Brustein, 1981). Bu araştırmacılar, 1936-1973 yılları arasında Birleşik Devletler'de sorulmuş 3.361 soruyu sınıf-

landırırlar (Roper Public Opinion Research Center arşivi). Bu soruların yaklaşık yüzde 10'u erkeklerle kadınların rolleri konusundadır. Ortaya şöyle bir şey çıkar: Meslekler konusunda sorulan sorular esas olarak erkeklere ilişkindir; bu sorular genç kızlara ve kadınlara ilişkin olarak çok nadiren sorulmuştur. Aynı biçimde, siyaset ve askeri yönetimle ilgili sorular, 144 örnekte erkeklere ilişkin olarak, 7 örnekte kadınlara ilişkin olarak ve sadece 1 örnekteyse her iki cinsiyete ilişkin olarak sorulmuştur. Buna koşut olarak, erkeklerle ilgili sorular onları siyaset, işadamlığı, eğitim ve araştırma gibi egemen ve/veya saygınlığı olan konumlarla bağdaştırırken, kadınların rolleri konusunda sorulan sorular, kadınların alkol içip içmediği, açık saçık kıyafetle garsonluk yapmasının doğru olup olmadığı, ya da evlenene kadar bakireliğini koruması gerekip gerekmediği... üzerinedir. Erkeklerle ilgili olarak bu türden hiçbir soru yoktur —buna şaşırmak gerekir mi? Üstelik yıllar geçtikçe soruların içeriğinde bir değişim görülmemektedir; oysa gerçek yaşamda Amerikalı kadınların toplumsal rolleri gözle görülür bir biçimde değişmiştir. Soruşturmalar, adeta bir atalet içinde, kadınlar çalışmıyorlar, kendilerini her şeyden çok ev işleri yaparken değerli hissediyorlar ya da sadece alt düzeyde yer alan mesleklerde çalışıyorlar "mış gibi yapmayı" sürdürmüştür. Böylece bu soruşturmalar açık bir biçimde, mesleki eşitlik konusundaki toplumsal tartışmayı geciktirmeye katkıda bulunmuştur.

Bu tür örnekler Fransa'da da bulunabilir: Éric Dupin (1990), IFOP'un feminizm üzerine yaptığı bir dizi soruşturmadan söz eder.

Bunlardan ilki, Haziran 1985'te yapılan (IFOP/Kadın Hakları Bakanlığı) bir soruşturmadır: Burada, Fransızların (yüzde 77) bir kadın hakları bakanlığını kesinlikle ya da oldukça gerekli bulduğunu belirtmektedir (yüzde 74'ü erkekler; yüzde 78'i kadınlar); ancak bu, bakanlığın iz bırakmadan yok olmasını engellememiştir.

Humanité-Dimanche'ın Şubat 1987'de yaptığı ikinci soruşturmada, şu soruya yanıt aranmaktadır: "Günümüzde kadınların kurtuluşundan söz edildiğinde, bunun artık modası geçmiş bir gerçeklik mi olduğunu düşünüyorsunuz (yüzde 16), daha yapılacak çok şey olduğunu mu (yüzde 55), yoksa bu mücadelenin kazanıldığını mı (yüzde 13)? Yüzde 13 fikir belirtmemiştir." Şu soru ne zaman sorulacaktır: "Günümüzde erkek egemenliğinden söz edildiğinde..."?

1988'de yapılan üçüncü soruşturmada sorulan şu soruya kitlesel bir destek gelir: "2000 yılında bir kadının cumhuriyetin başkanı seçilmesini kabul

eder miydiniz ya da normal karşılar mıydınız?" (Yüzde 91 olumlu yanıt.) Neden kamuoyuna hiçbir zaman, erkekleri seçmeye devam etmeyi arzu edip etmediği sorulmaz ve neden başkanlık için bir kadın aday gösterilmez?[1]

Mart 2004'te yapılan bölgesel ve yerel seçimlerde, toplumsal cinsiyetler arasında politik farklılaşma görüngüsü belirginleşirken, aynı meslek veya toplumsal kategori içindeki politik görüşler çatışması dengeleniyordu.

Buna karşılık, kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizliklere ilişkin olarak yapılan politik tartışmada kimi soruşturmalar kullanılmaktadır.

"Kadınlar, toplumda ve çalışma hayatında eşitlik" konusunda CSA Opinion-CGT'nin yaptığı bir soruşturmada (20 ve 22 Mayıs 1998'de ulusal ölçekte yapılmış temsili soruşturma), Fransızların yüzde 49'unun "ücret düzeylerinin kadınlar lehine dengelenmesi gerektiği"ni düşünmesine karşılık, böyle düşünen erkek oranının yüzde 46 olduğu belirtilmektedir. Bu tür sonuçları okuyan erkek milletvekilleri, siyasal temsil eşitliği ya da mesleki eşitlik konusunda önerilen yasaları, daha bir gönül rahatlığıyla kabul edebilmekteler.

Dolayısıyla, yapılan her soruşturma için, onun hangi politik, ekonomik ya da bilimsel davaya hizmet ettiği sorusunu sormak gerekmektedir.

Hélène-Yvonne MEYNAUD

↘ Toplumsal-mesleki kategoriler

Blondiaux, Loïc, *La fabrique de l'opinion. Une histoire sociale des sondages aux États Unis et en France* (1935-1965), doktora tezi, IEP, 1994. Paris: Seuil, 1998, 601 s.

Bourdieu, Pierre, "L'opinion publique n'existe pas", *Questions de sociologie* (Paris: Minuit, 1980) içinde, s. 222-235.

Champagne, Patrick, *Faire l'opinion, le nouveau jeu politique*, Paris: Minuit, 1990, 312 s.

Hesse-Biber, Sharlene J. ve Burstein, L, "The Second Sex: Women's Place in Polling Language", *Qualitative Sociology*, Yaz 1981, cilt 4 (2), s. 126-144.

Huet, Maryse, "Le travail des femmes dans les sondages d'opinion: un questionnement sous influence", *La mixité du travail, une stratégie pour l'entreprise*, (Paris: La Documentation française "Cahiers 'Entreprises", 1987) içinde, s. 46-50.

Meynaud, Hélène-Yvonne ve Duclos, Denis, *Les sondages d'opinion*, Paris: La Découverte "Repères", 1996, 3. basım, 127 s.

[1] Elimizdeki genişletilmiş ikinci basımın tarihinin 2004 olduğunu hatırlayalım —ç.n.

SOSYAL POLİTİKALAR VE AİLE POLİTİKALARI

Demografiden başlayıp sağlık, eğitim ve konut politikalarından geçerek istihdama kadar uzanan sosyal politikalar ve aile politikaları, devletin faaliyet alanları içinde çok geniş bir yelpazeyi oluşturur. Bu politikalar, kamu güçlerinin özel alana müdahalesini içerir. Bunların bazılarının, toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerinde özel bir etkisi vardır. Bu, başka bazı sosyal politikaların yanı sıra, insanların üremesi alanında (çocuk düşürme, doğum kontrolü, ardından gebelik, yeni üreme teknikleri) benimsenen önlemler ve bireylerin, özellikle de kadınların ekonomi ve toplum içindeki konumlarıyla ilgili politikaların tümü (gençlerin eğitimi, ücretler, emeklilik, bağımlı kişilere yönelik ödentiler ve hizmetler) için geçerlidir.

Tarihsel olarak, XIX. yüzyıldan itibaren aile, nüfus, sağlık ve eğitim alanlarında alınan koruyucu önlemlere bağlı olan sosyal politikalar ve aile politikaları, özellikle de İkinci Dünya Savaşından bu yana, sanayileşmiş ülkelerde refah (*welfare*) devletinin çok önemli bir boyutunu oluşturur. Bu politikalar, kadınların kesintisiz mesleki faaliyetlerinin genelleşmesi ve ayrıca yeniden üretim emeğinin toplumsallaşmasıyla —kreşlerin ve anaokullarının, yaşlılar için bakım merkezlerinin, engelliler için özel kuruluşların vb gelişmesiyle— özel bir atılım yapmıştır.

Bu süreç, ülkelere göre farklılaşan ritimler göstermiştir; uygulamaya konan politikaların içerikleri bile, ilgili nüfus üzerindeki etkileri bakımından değişkendir. İskandinav ülkelerinde geçerli olan evrenselci ve eşitlikçi tipteki sistemden, Büyük Britanya'nın, ayırıcı özelliği yardım fikrini eksenine almak olan sistemine, önemli farklarla birbirinden ayrılan çok sayıda *welfare* modeli vardır. Bu farklılıklar, hem piyasanın ağırlığına ve kâra dayalı hizmetlerin yaygınlığına, hem de yeniden üretimi ilgilendiren konularda aile-

lerin ne kadar işin içinde olduğuna bağlıdır. Yine de, aile alanına ilişkin faaliyetlerde kadın emeğinin payının —kamu ya da özel sektör kurumlarında ücret karşılığı, profesyonel olarak olsun, eş ve anne olarak olsun— her yerde belirleyici olmaya devam ettiği kaydedilmektedir. Aynı biçimde, enformel ağların bu alandaki rolü de ilk sıralarda gelmektedir.

Farklı teorik yaklaşımlar

Refah politikalarındaki kadın erkek eşitsizliği, refah devleti teorileri tarafından uzun süre görünmez kılındı: Hem bu teorilerin çoğu —içlerinden yalnızca en tanınmışlarını anacak olursak, Marshall'ın (1992) ve Esping-Andersen'in (1996) teorileri— toplumsal cinsiyet kavramını sorgulamadıkları için, hem de öbür yandan feminist araştırmalar devlet temasıyla hiç ilgilenmedikleri için. 1980'lerin sonunda, ilkin İskandinav ve Anglosakson ülkelerinde olmak üzere, özel yaşamın idaresinde ve cinsiyet kimliklerinin kuruluşunda devletin rolüne açıklık getiren çalışmaların ortaya çıkmasıyla bu durum değişmiştir (Sainsbury, 1994; Zancarini-Fournel, 1995 ve 1999).

Bundan sonra feministlerin ve özellikle de tarihçilerin katkıları, refah devletinin yaratılmasında ve ardından genişletilmesinde kadınların merkezi bir yerleri olduğunu (Gordon, 1990; Lefaucheur, 1992) ve yurttaşlığın tanımlanmasında sosyal politikaların belirleyici bir rol oynadığını (Del Re ve Heinen, 1996) göstermek olmuştur. Jenson (1986) ve Jenson, Sineau'nun çalışmaları gibi, uluslararası bir perspektifle yapılan incelemeler (1998) ise, 1930-1940 yıllarından itibaren kurulmuş olan çeşitli tiplerdeki sistemlerin gelişmesinde ve biçiminde, ekonomik etkenlerden çok politik etkenlerin belirleyici bir rol oynadığını gün yüzüne çıkarmıştır: Avrupa tarzı refah politikaları ile Amerikan politikalarının karşı karşıya getirilmesi bu bakımdan açıklayıcıdır. Bu çalışmaların, o zamana kadar toplumsal cinsiyet boyutu konusunda pek de bir duyarlılığı olmayan kuramcıların (özellikle de Rosanvalon, 1998; Esping-Andensen, 1996) devleti kavrayış biçimleri üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Ayrıca yine bu çalışmaların, bağımlı kişilerin sorumluluğunun üstlenilmesine ilişkin olarak kullanılan *care*[1] kavramı gibi yeni kavramların oluşturulmasına da katkıları olmuştur (Knijin ve Ungerson, 1997).

[1] Bakım —ç.n.

Hal böyleyken, teorik açıdan önemli bazı farklılıklar bu alandaki feminist yaklaşımları birbirinden ayırmaktadır. 1970-1980 yıllarının Marksistleri ve neo-Marksistlerine gelince (Barrett, 1980; Brenner, 1984; McIntosh, 1978; Wilson, 1977), onlar öncelikle devletin kapitalizm için gördüğü görevler üzerinde duruyorlardı; kadınların ezildiği yer olarak aile düşünülüyordu. Bu akımın ortaya koyduğu kimi tahliller (Burstyn, 1983; Eisenstein, 1979), öncelikle patriyarka kavramı ve kapitalizmle patriyarkanın eklemlenmesi üzerinde odaklanıyordu. Anglosakson ülkelerin "radikal feministler"i ise devlet üzerine teori üretmekten daha ziyade kaçınmışlar; MacKinnon (1989) gibi bu konuda kuramsal çalışma yapanlar da, daha çok devletin, evrensel normlar olarak düzenlenmiş eril normlara dayanan ve erkeklerin bakış açısını yansıtan eril bir kurum olduğu düşüncesini geliştirmeye yönelmişlerdir. Postmodern akımın, Foucault'nun geliştirdiği bakış açısını yankılandıran tahlilleri ise, devletin merkezi niteliğini yadsır. Onlara göre, iktidar çok sayıda failin elinde, (birçoğunun yanı sıra aralarında devletin de olduğu) çok sayıda alanda yaygınlaşmış olarak bulunmaktadır. Dolayısıyla, özgül bir kerte olarak devletten çok, iktidarın işleyiş mekanizmaları üzerinde yoğunlaşmak gerekir.

Son dönemde feminist yaklaşımlar, şu ya da bu kuramsal akımı benimseyip bütünlükçü modeller üretmeye çalışmaktansa, belli bir ülkedeki devlet politikalarının özgüllüğünü kavramak için, refah politikalarının ortaya çıkışını ulusal bağlamı içine yerleştirme eğiliminde olmuştur. Bunu yaparken yine de iki noktanın üzerinde ısrarla dururlar: Bir yandan, aynı dönem içinde alınan önlemlerin; istikrarsız güç ilişkilerinin ve şu ya da bu partinin veya siyasal akımın etkisiyle bağlantılı olarak, çoğu kez çelişkili bir nitelik taşıdığını kavramanın önemi. Öte yandan, pratikler ve temsiller üzerinde etkileri olan politik ve kurumsal failler içinde kadın hareketlerinin oynadığı rolü kavramanın önemi. Bu nedenle, kadın hareketlerinin eylemler örgütlediği ve sosyal politikalar konusunda temel değişiklikler sağladığı durumlarla, kadınların atomize oldukları için seslerini duyuramadıkları durumları karşılaştırmak, sistemlerin bir ülkeden diğerine ya da bir dönemden diğerine farklılaşan evrimlerini anlamak açısından en aydınlatıcı yollardan biridir (Gautier ve Heinen, 1993).

Toplamında, bu tahliller karşıtlıklarla dolu bir tablo sunmaktadır. Kadınlar, onları doğrudan ilgilendiren sorunlara ilişkin olarak kendilerini ifade

etme fırsatını yakaladıkları oranda, refah politikalarının gelişmesinin toplumda kadınların gücünün artmasına katkıda bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Siim'in (1998) gösterdiği gibi, bu onlara, sosyal politikalar ve aile politikalarının biçimlenişi ve içeriğinin belirlenmesinde ağırlıklarını koyma olanağını vermiştir. Ancak, —Lewis'in (1998) veya Leira'nın (1992) tahlillerinin altını çizdiği gibi— kadınlara karşı ayırımcılıkla ilgili önlemler söz konusu olduğunda, devletin müdahale ederek ya da etmeyerek genellikle cinsiyet eşitsizliklerini koruduğu ya da artırdığı da ortaya çıkmaktadır; eğitim izinlerinin ebeveyn izni olarak tanımlanmazdan önce anne izni olarak tanımlanması ya da kısmi zamanlı çalışmanın kadın işgücüne "ayrılması" bunun örnekleridir.

Refah politikalarının krizi ve eşitsiz muameleler

Refah devletinin, işsizliğin artması ve emeklilik sistemlerinin çıkmazlarıyla bağlantılı olan krizi ve bunun her düzeyde yol açtığı bütçe kısıntıları karşısında, sosyal politikalara ve aile politikalarına toplumsal cinsiyet ilişkileri merceğinden bakmanın yaşamsal bir önem taşıdığı ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de, bu geriye çekilmenin her iki cinsiyet açısından sonuçları orantısızdır. Hem ücretler ve emeklilik maaşları hiyerarşisinde işgal ettikleri alt konumlar dolayısıyla, ama hem de evde onların payına düşen gündelik işler yüzünden, kadınlar —grup olarak— refah harcamalarındaki düşüş karşısında en yüksek bedeli ödeyenlerdir.

Ne var ki, toplumsal kökenleri ve eğitim düzeylerine bağlı olarak kadınların yedikleri darbelerin kendi aralarında da çok eşitsiz olduğunun altını çizmek önemlidir. Kamu ve özel sektör kuruluşlarındaki kadroları oluşturan ücretliler, mesleki açıdan ya da kolektif donanımların kullanıcıları olarak çeşitli güçlüklerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Az vasıflı ya da vasıfsız olanlar ise, çoğu kez işlerini kaybetmiş olurlar ve sosyal yardım bürolarının müşterileri olarak bambaşka türden engellerle karşılaşırlar: Onlar ve onların bakımını yüklendikleri kişiler için, çoğu kez, sosyal ödentilerin azalmasının ve kamu hizmetlerinin ortadan kalkmasının veya özelleştirilmesinin yol açtığı ölüm kalım meseleleri söz konusudur.

Son dönemde yapılmış olan çalışmalar (Williams, 1998) ayrıca etnik aidiyete bağlı ayırımcılığın boyutlarını da gün yüzüne çıkarmıştır: Göçmen kadınlar ve "renkli" kadınlar özel engellerle (kocaya bağımlılık, ev hizmet-

lerinde veya izinsiz çalışma yüzünden aşırı sömürü) karşı karşıya kalmaktadırlar. Başka çalışmalarda da, kadınları birbirinden ayıran —özellikle de, ücretli işgücü içinde kalmayı arzu eden diplomalı kadınlar en yoksun kategorilerden gelen başka kadınların ev emeğini kullandıklarında söz konusu olan— toplumsal farklılaşma ve çıkar farklılıkları açığa çıkarılmıştır. Bu görüngü, devletin kamu hizmetlerine ilişkin politikalarının değişmesiyle (bu hizmetlerin ihmal edilmesi ya da azaltılmasıyla) çok derinleşmiştir; kamu hizmetlerinin yerini kısmen "kişiye yardım" anlayışı almıştır. Sosyal politikalar ve aile politikaları konusunun, Avrupa Birliği'nin siyasal gündeminde ilk kez yer aldığı bu dönemde, bu görüngülere eğilmek, eşitsizliklerin ele alınış biçimi açısından özel bir önem kazanmaktadır.

Jacqueline HEINEN

↘ Aile • Çocuk düşürme ve doğum kontrolü • Ev emeği • Feminist hareketler • İşsizlik • Kamusal/özel • Yurttaşlık

Gautier, Arlette ve Heinen, Jacqueline (ed.), *Le sexe des politiques sociales*, Paris: Côté-Femmes, 1993, 188 s.

Gordon, Linda (ed.), *Women, the State and Welfare*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1990, 312 s.

Jenson, Jane ve Sineau, Mariette (ed.), *Qui doit garder le jeune enfant? Modes d'accueil et travail des mères dans l'Europe en crise*, Paris: LGDJ, 1998, 303 s.

Knijn, Trudie ve Ungerson, Clare (ed.), "Gender and Care Work in Welfare States", *Social Politics. International Studies in Gender, State and Society* özel sayısı, 1997, cilt 4, sayı 3, 124 s.

Sainsbury, Diane (ed.), *Gendering the Welfare States*, Londra: Sage, 1994, 288 s.

Williams, Fiona, "Genre, ethnicité, race et migrations, ou les défis de la citoyenneté en Europe", *Cahiers du GEDISST*, 1998, sayı 23, s. 29-42

■ ŞİDDET (BİÇİMLERİ)

Kadınlara cinsiyetleri yüzünden uygulanan şiddet biçimleri çok çeşitlidir. Bu şiddet; kadınları sindirmek, cezalandırmak, aşağılamak ve fiziksel bütünlükleri ile öznelliklerini yaralamak amacıyla, özel ya da kamusal yaşamda onlara tehdit, baskı ya da zor yoluyla fiziksel, cinsel veya psikolojik acılar veren bütün edimleri kapsar. Sıradan cinsiyetçilik, pornografi ve işyerinde cinsel taciz de şiddet biçimleridir. Burada, erkek iktidarı ile cinsellik arasındaki ilişkilerin ifadesi olan bedensel şiddet biçimleri ele alınacaktır; bunlar erkeksiliğin çıraklık sürecinin bir parçasını oluşturur ve genellikle toplumsal olarak meşrulaştırılır. Birçok kadını doğrudan yaralayan, onları serbestçe dolaşma özgürlüklerinden, güvenlik duygularından, kendilerine duydukları güvenden, ilişki kurma yeteneklerinden, yaşam zevkinden yoksun kılan bu şiddet biçimleri, potansiyel kurbanlar olarak bütün kadınları etkiler (Hanmer, 1977). Bunlar, cinsiyetler arasındaki ilişkilerin uç biçimlerinden birini oluşturur.

1970'lerin başlarından itibaren, cinsel şiddet biçimlerini ilk ifşa edenler Amerikalı feministler olmuştur. Özellikle tecavüzün, kurbanın rızasının olmadığını varsaydığının altını çizen bu feministler; erkek-merkezli önyargılarıyla, kurban ile fail arasındaki ilişkinin temel bir açıklayıcı öğe olarak görüldüğü kurbanlık (ya da karşılıklı etkileşim) teorilerine öncelik tanıyan kriminoloji incelemelerinden kesin çizgilerle ayrılan kuramsal tahliller geliştirmişlerdir. Bu incelemeler önce diğer Anglosakson ülkelerinde, sonra da Fransa'da büyük yankı uyandırmıştır.

Teorik, politik ve militan pratikler

Michèle Bordeaux vd. tarafından kaleme alınan ve tecavüz üzerine feminist bir perspektiften yapılmış bir sentez olan ilk yapıt 1990 yılında yayınlanmıştır. Kitapta, Fransa'da 1970-1980 yılları arasında feministlerin, hukuku eleştirmekten yasal talepler ileri sürmeye doğru evrildikleri hatırlatılarak, cinsel suçların bir bütün olarak nicel tahlili sunulmakta; davaların sonuçları, suçluların stratejileri ve kurbanların tepkileri tahlil edilmekte; yasaların yapılışı ile adalet sisteminin pratiklerine ilişkin eleştirel bir yaklaşım ileri sürülmekte ve tecavüzün yerinin kavranabilmesi amacıyla kurban, tecavüzcü ile değil, toplumla ilişkileri içinde ele alınmaktadır. Feministler, aynı anda hem ev içinde ve işyerinde şiddet, fuhuş, tecavüz konularında incelemeler yapmış, hem de yürüyüşler düzenlemiş, şiddete uğrayan kadınlara destek eylemleri gerçekleştirmiş ve tartışmayı hukuksal alana taşımışlardır. Dayak yemiş ya da tecavüze uğramış kadınlar için barınma ve sığınma merkezleri açan, bir telefon danışma hattı kuran, eylemlerini medyada duyuran birçok dernek kurulmuştur: Bütün bunlar sorunun öneminin kamuya duyurulmasını sağlamıştır. Bu dernekler Fransa'da, evlilik içi şiddet konusunda bilgilendirici olan ve önlemler geliştiren kampanyalar düzenlemeleri (1989'da) ve cinsiyetli veriler toplamaları için kamusal güç odakları üzerinde basınç uygulamışlardır. Feministler ayrıca, Fransa da dahil olmak üzere birçok ülkede milyonlarca küçük kıza uygulanan kadın sünnetine, vajina dudaklarının dikilmesi yöntemine ve çeşitli cinsel sakatlamalara karşı çıkmışlardır. Evlilik içi şiddet konusundaki feminist üretim, feminist bir perspektifle çalışan erkek araştırmacıların da yaptıkları tahlillerle artmaktadır. Daniel Welzer-Lang (1988, 1996) şiddete başvuran erkekleri inceler ve onların söylemlerini dayak yemiş kadınlarınkiyle karşı karşıya getirerek, algılardaki ve tavırlardaki asimetriyi ortaya çıkarır. Yazar, şiddete başvuran erkeklerin —biri nazik, biri saldırgan olmak üzere— çift kişilikli oldukları yolundaki mitosu yapısökümüne uğratmaktadır.

Feminist teori; militarizm, milliyetçilik ve devlet şiddeti ile işgallerde, savaşlarda ya da toplumsal çatışmalarda kadınlara uygulanan çeşitli şiddet biçimleri —tecavüz, zora dayalı fuhuş, işkence— arasındaki ilişkileri inceleyerek, şiddet tahlilini siyasal ve askeri iktidarın uygulamalarına doğru genişletmiştir (Cockburn, 1988). Eski Yugoslavya'daki çatışmalara, her yaştan çok sayıda kadına yönelik kitlesel, tekrarlanan ve sistematik tecavüzler eşlik etmiştir ve bunlar cezasız kalmıştır. Véronique Nahoum-Grappe'ye (1997) gö-

re; soy aktarımının tek aracının sperm olduğu düşünülen, saldırgan erkeksiliğe dayalı bir kültürde, "tecavüz, kurbanın 'kan' bağı ya da evlilik yoluyla ait olduğu erkeklerin onurunu yaralar ve mallarını talan [etmek anlamına gelir —G.A.-S.]. Erkeklerin boğazlanmasıyla kadınlara tecavüz edilmesi, aynı hedefe, yani soyun aktarımını sağlayan bağlara yönelik benzer suçlardır."

Gerçekliğe ve yasalara dair

Kadınlara uygulanan şiddeti reddetmek ve alaya almak artık daha güçtür; ancak —1992'de oylanan ve içinde "evlilik içi şiddet" deyimi geçmeyen— yeni ceza yasası üzerindeki meclis tartışmaları hâlâ yapılacak çok şey olduğunu göstermektedir (Louis, 1994). Viyana'da düzenlenen Dünya İnsan Hakları Konferansı (1993), kadınlara yönelik şiddetin bir insan hakları ihlali olduğunu kabul etmiştir. Pekin'de düzenlenen (1995) IV. Birleşmiş Milletler Dünya Kadın Konferansı, temsil edilen ülkelerin hükümetlerinden, bilanço çıkarma, kadınlara yönelik şiddete karşı mücadele etme ve kurbanlar için destek kurumları oluşturmaya yönelik çalışmalar yapılacağı sözünü almıştır.

Feminist mücadeleler, yasaların geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Örneğin Fransa'da, ceza yasasının, evlilik mekânında zina yapan karısını suçüstü yakalayan eşin işlediği cinayeti affeden 324. Maddesi 1975'te yasadan çıkarılmıştır. 1980'de kabul edilen ve tecavüze ilk kez yasal bir tanım —suç tanımı— getiren yasada, kanıtlanması olanaksız olan evlilik içi tecavüz yer almamaktadır. Oysa kurbanların kendilerinin, maruz kaldıkları şiddet için yeterli kanıt sayılmaları gerekmez mi? Bunun yanı sıra, yasalarda yapılan değişikliklere, kadınların maruz kaldıkları şiddet biçimlerinin tanınmaz kalmasını sağlayan pratikler eşlik etmektedir. Uluslararası baskı, kamusal güç odaklarına kadınlara uygulanan şiddete karşı harekete geçme konusundaki vaatlerini hatırlatmaktadır (Fougeyrollas-Schwebel, Houel ve Jaspard, 2000). Fransa'da halen geniş çaplı bir anket sürdürülmektedir. Genel olarak kadınlara yönelik şiddet edimlerinin sayısının çok yüksek olduğu ve hâlâ pek azının ifşa edildiği tahmin edilmektedir. Yine de, Fransa'da 1985-1995 arasında tecavüz davalarının sayısı iki katından fazlasına çıkmıştır; buna karşılık, tecavüzlerin sadece dörtte birinin ifşa edildiği tahmin edilmektedir. Evlilik içi tecavüzler gizli kalmaya devam etmektedir ve istatistiksel olarak saptanmaları güçtür, zira ayrı ayrı başlıklar altında (darbe ve yaralama, tecavüz, cinsel saldırı, cinayet vb) ortaya çıkarlar. Anglosakson ülkelerinde yapılan istatistiksel tahminler, ülkelere göre farklı oranlara (Birleşik Devletler'de, kadınla-

rın yüzde 11'i; Kanada'da yüzde 29'u) işaret etmektedir. Bunun dışında, evlilik içi şiddet, gebelik sırasında ya da gebeliğin hemen ardından gerçekleşebilmektedir (Saurel-Cubizolles vd, 1998). Fransa'da dayak yiyen kadın sayısının 2 milyon olduğu tahmin edilmektedir.

1994'teki Pekin Konferansına hazırlık olarak kadın dernekleri ve feminist dernekler nezdinde gerçekleştirilen bir ankete göre (Laborie vd, 1994), bu grupların, parasal ve yasal engellere takılan eylemleri yine de mağdur kadınların konuşmalarına, şiddet olgularını ifşa etmelerine ve sorunların büyüklüğünün ve ağırlığının görünürlük kazanmasına yardım etmiştir. Buna karşılık, yargı mensupları ikili tavırlarını sürdürmektedirler: maruz kaldıkları şiddeti kanıtlamakta güçlük çeken şikâyetçi kadınları ciddiye almayı reddetmek ve şiddetin faili olan erkeklere karşı hoşgörü göstermek.

Evlilik içi şiddete bütünlüklü istatistiksel yaklaşım ya da derneklerin benimsemiş olduğu daha ayrıntılı yaklaşım (Monnier, 1997) artık yer yer eleştirilmektedir. Nadège Séverac (1997) bu yaklaşımı, söz konusu görüngünün kendisini göz önüne almadığı, hatta onun kavranmasını olanaksız kıldığı için eleştirir. Yazara göre bu ancak, bu kadar çok kadının neden dayak yediğinin kavranmasını sağlayacak olan, "o rahatsız edici mesele, yani kadının rızası" işin içine katılarak olanaklı hale gelir.

En fazla tartışmaya yol açan konu ise, ev içi alanda uygulanan şiddet biçimlerine ilişkin tahliller olmuştur. Daniel Welzer-Lang'a (1996) bakılacak olursa, bu konudaki yayınları tahlil eden yazarlar, feminist tahlillerin çoğunda, üç kuramsal akımı ayırt etmektedirler. Psikanalitik akım, erkeksiliğin toplumsal kuruluşunun, şiddet uygulayan erkeklerle diğerleri arasındaki ortak noktaları ortaya çıkarıp çıkarmayacağını incelemek yerine, bu iki grup arasındaki farklılıkların peşinden gitmektedir. Erkekliğin toplumsal çıraklığına dayalı teorilerin, Kanada ve Birleşik Devletler'deki erkek şiddetinin tedavisine yönelik terapi yöntemi üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Nihayet, sosyokültürel akım, feminist hareketin peşinden, şiddetin yuvası olan aile kurumunun önemini ortaya koymuş ve toplumsal eşitsizliklerle kültürel normların ağırlığını işin içine katmıştır. Feministler, şiddete başvuran kişinin toplumsal cinsiyetinin hesaba katılmamasının, bütün şiddet türlerinin eşdeğerli gibi gösterilmesi sonucuna yol açtığının altını çizerler.

Ve son olarak, feministlere yöneltilen, kadınların şiddetini tabu haline getirmiş oldukları yolundaki eleştiri, son dönemde yapılan çalışmalarda yeniden ortaya çıkmaktadır. Linda Gordon (1992), bu eleştiriyi erkek şiddeti ile

kadın yumuşaklığı stereotiplerine dayanan ve kadınların özellikle çocuklarına uyguladıkları şiddeti reddeden aile içi şiddet tahlillerine ilişkin olarak daha önceden dile getirmişti. Tarihçiler, antropologlar ve felsefeciler tarafından sürdürülen bu daha yeni çalışmalar (Dauphin ve Farge, 1997), erkek şiddetinden farklı olarak, kadın şiddetinin hiçbir zaman bilinmediğini ve toplumsal olarak meşrulaştırılmadığını ortaya koymaktadır. Bunun ötesinde, erkekler söz konusu olduğunda zararsız olarak düşünülecek özellikle de sözel davranışlar kadınlar söz konusu olduğunda "şiddet" olarak nitelendirilmektedir. XVIII. yüzyılda Paris'te çıkan ayaklanmalara kadınların aktif olarak katılmalarına ilişkin olarak, Arlette Farge şu soruyu sorar: İsyan yükseldiğinde, kadınları bunun içinde yer almaktan alıkoyacak ne olabilir ki? Marie-Elizabeth Handman, günümüzün iki Yunan köyünde, şiddetin farklı biçimlerde ve oranlarda olmak üzere her iki cinsiyet tarafından da uygulandığını belirtir. "Kızlara, erkeklerin üstün olduğu postulatını, erkeklere de, bütün tersine kanıtlara karşın bu yanılsamayı sürdürmenin gerekli olduğunu kabul ettirme zorunluluğu" olduğu sürece bunun dışına nasıl çıkılabilir ki?

Carme ALEMANY

↘ Cinsel taciz • Cinsellik • Egemenlik • Feminist hareketler • Fuhuş

Bordeaux, Michèle; Hazo, Bernard ve Lorvelles, Soizic, *Qualifié viol*, Paris: Librairie des Méridiens-Klincksieck, 1990, 232 s.

Hanmer, Jalna, "Violence et contrôle social", *Questions féministes*, Kasım 1977, sayı 1, s. 69-90.

Louis, Marie-Victoire, "Le Nouveau Code pénal français", *Projets féministes*, Ekim 1994, sayı 3, s. 40-69.

Monnier, Viviane, "Violences conjugales, éléments statistiques", *Les Cahiers de la Sécurité intérieure*, 1997, sayı 28, s. 69-73.

Nahoum-Grappe, Véronique, "Guerre et différences des sexes: les viol systématiques (ex-Yugoslavie, 1991-1995)", Cécile Dauphin, Arlette Farge (yay. haz.), *De la violence et des femmes* (Paris: Albin Michel, 1997) içinde, s. 159-184.

Welzer-Lang, Daniel, *Les hommes violents*, Paris: Indigo & Côté-femmes, 1996, 367 s

TARİH(İN CİNSİYETLENDİRİLMESİ)

"Tarihin cinsiyetlendirilmesi"nden, tarihsel anlatıda ve tarihsel anlatı tarafından cinsiyetler arası ilişkilerin hesaba katılmasını anlamak gerekir. Söz konusu anlatı genellikle eril kipte yazılmış olduğu için, çoğunlukla böyle bir girişimi belirtmek için "kadınların tarihi" deyimi kullanılmaktadır. Bu arada, bu çaba başlangıçtan itibaren ilişkisel olmayı amaçlamış, çok daha iddialı bir genel yeniden okuma adına her tür yalıtılmış olguyu reddetmiştir. Amerikalıların *gender* kavramı, 1960'ların sonunda antropoloji alanında ortaya çıkmış, tarih alanında on-on beş yıl kadar sonra yaygınlaşmıştır. Bu terim Fransa'da, çok yavaş ve her şeyden önce dilsel nedenlere bağlı olarak çok da kolay olmayan bir biçimde yaygınlaşmıştır. O zamandan bu yana görece yaygın bir biçimde kullanılmakta, bilim çevrelerinde bu terimle ne kastedildiği anlaşılmaktadır. Biyolojik olan "cinsiyet"e karşıt olarak, toplumsal cinsiyet, kültür ve tarih tarafından inşa edilmiş cinsiyet ilişkilerini belirtir. Bu terim, "cinsiyet farklılıkları"nı tarihselliği içinde dile getirir. Öte yandan felsefeciler (Françoise Collin, Geneviève Fraisse, Michèle Le Doeuff gibi), "cinsiyet farklılıkları" terimini hem "toplumsal cinsiyet ilişkileri" hem de "toplumsal cinsiyet" kavramlarına tercih etme eğilimindedirler.

Dışlanmadan tarihsel görünürlüğe

Bilindiği gibi, "olup biteni" (*story*) ve ona ilişkin anlatıyı (*history*)[1] belirtmek için iki ayrı terime sahip olan İngilizcenin tersine Fransızcada tek bir terim

[1] *Story*: Öykü, hikâye; *history*: tarih —ç.n

—tarih[2]— vardır ki bu, işleri daha da karmaşıklaştırmaktadır. Sanki anlatı, aktarmayı amaçladığı ve her yanından onun dışına taşan gerçeklerle aynı tözdeymiş gibi... Michel Foucault'dan Paul Ricœur'e çağdaş epistemoloji bu noktanın altını çizmiştir. Tarihsel anlatı bakıştır, yazıdır; kuşkusuz yapay değildir ama insanın yazdığı bir şeydir ve yazanın şimdiki zamanına sıkı sıkıya bağlı bir seçiştir. Kadınların maruz kalmış oldukları unutuluş, rastlantısal ve olumsal, basit bir bellek yitimi değildir; tersine, bizatihi tarihin, iktidarların kamusal edimleri, siyaset katında gerçekleşen olaylar ve yaşanan savaşlar olarak tanımlanmış olmasına bağlı bir dışlamanın sonucudur. "Doğa"nın dayattığı işlevler ve tanrıların/Tanrı'nın iradesi tarafından kamusal sahneden dışlanan kadınlar, tarihsel anlatıda ancak sessiz figüranlar olarak görünebilirler, oraya ancak zorla ya da istisnalar, "istisnai" kadınlar, kahramanlar, azizeler, utanç verici kadınlar olarak ve diğer kadınların tümünü gölgeleyerek girebilirler. Hıristiyan ortaçağında olduğu gibi Antik Yunan ve Roma'da da tarihin kadınlar konusundaki suskunluğu çarpıcıdır. Georges Duby, soylularla rahiplerin yanı sıra kadınların kaderini de dikkatle incelediği bir yapıtının (1991) sonuç bölümünde, "Kadınlar: Onlar hakkında ne biliyoruz?" diye sorar.

Tarih kendini akademik bir disiplin ve kurumsallaşmış bilgi olarak kurduğunda Michelet bu sessizliği bozuyor gibidir. Ancak o da, kadınları doğayla, erkekleri kültürle bir tutup, kadınlara normatif bir annelik rolü atfederek, o sırada Morgan ile Bachofen'in doğmakta olan antropolojilerinin ortak noktası olan egemen ideolojiyi yeniden üretmektedir. Siyasal tarihe odaklanmış olan yüzyıl sonu pozitivizmi, bu cinsiyetli yalpalamaları tümüyle bir kenara süpürür. Annales Okulunun kurucuları —Marc Bloch ve Lucien Febvre— ve daha sonra ikinci kuşak –Fernand Braudel, Ernest Labrousse— cinsiyetsiz kerteler olan ekonomik ve toplumsal kerte üzerinde vurgu yaparlar. Böyle olunca, toplumsal değişimlerin tahlilinde sınıf, yeniden üretim kertesi olan ve doğaya, hatta ahlaki düzene bağlı olan aileden çok daha anlamlı ve dinamik bir kategori olarak görünür. Benzer bir biçimde, ondan otuz yıl önce, Émile Durkheim'ın "toplumsal olgu"ya dayalı sosyolojisi, kadınların ev içindeki rollerine çok daha fazla yer verme üstünlüğüne sahip olan Frédéric Le Play okulunun ve Toplumsal Ekonomi Derneği'nin "aile monografileri"nin yerini almıştı. Genellikle olduğu gibi, sosyolo-

[2] Histoire –ç.n.

ji okulları arasındaki çatışma, kendi içinde politik ve ideolojik seçimleri — Kiliseye karşı Cumhuriyet— barındırmaktaydı; bu son derece meşru olmakla birlikte yine de araştırma alanında ters etkileri olabilirdi. Nitekim bu somut durumda, salt maddi ürünle bir tutulan üretimin ev içini gölgede bıraktığı gibi, sınıf da aileyi bastırır; işçi sınıfı sembolizminde de işçi —metal sanayi işçisi, madenci, inşaat amelesi— ev kadınının yerini alır.

1970'lerin başlarında bir kadın tarihi —yani cinsiyetli bir tarih— ortaya çıkar. Bunda üç dizi etkenin katkısı olmuştur: 1) Bilimsel etkenler, özellikle de antropolojinin ve tarihsel demografinin etkisi: Tam da açıklayıcı büyük paradigmaların krizi, tarihin parçalanmasını ("ufalanma"dan söz edilecektir) ve büyük bir konu çeşitliliğinin ortaya çıkmasını; yeni aktörlerin — çocuklar, gençler...— ve yeni alanların —örneğin özel hayat— hesaba katılmasını kolaylaştırırken, bu disiplinler tarihin örülüşüne aileyi ve bedeni yeniden dahil ederler; 2) sosyolojik etkenler: kadınların üniversitelerde ilkin öğrenci, sonra da hoca olarak giderek artan varlıkları ve beraberlerinde yeni soruları getirmeleri; 3) siyasal etkenler: Kuşkusuz en önemli derdi tarih yapmak olmayan kadın kurtuluş hareketi, insan ve toplum bilimlerinde yeni merakları uyandırmış, çeşitli sonuçlara, hatta bir "epistemolojik kopuş" yaratma isteğine yol açmıştır. Bundan bütün disiplinler az ya da çok etkilenmiştir. Özellikle de ulusal kimliğin güçlü bir tarihsel bileşen olduğu Fransa'da, sosyal bileşimi ve değerleri bakımından eril bir disiplin olan tarih bile, 1970'lerin başından itibaren bu etkinin altına girmiştir. Bir yandan, lisansüstü ve doktora tezleri, *Histoire des femmes en Occident* [Batı'da Kadınların Tarihi] (Duby ve Perrot, 1991-1992) adlı kitabın ilk somut örneğini oluşturduğu ve ilk meşruiyetini sağladığı bir "ilksel birikim"i oluştururken, derslerin, seminerlerin ve sempozyumların da bu süreçte katkısı olmuştur.

Kadınların tarihi, toplumsal cinsiyet tarihi

Yirmi beş yıl içinde, artık kendi soyağacı, gelişimleri, tartışmaları, hatta gerilimleri olan çok kutuplu bir alan oluşmuştur. İlk evrede, kadınları görünür kılma kaygısını taşıyan, kaybolmuş izlerin peşinden giden ve kadınların geleneksel rollerinden —annelik, fahişelik, günlük yaşam—, mekânlarından —çamaşırhaneden manastıra— hareket eden, "dişil kipte yazılmış bir tarih" egemen olacaktır. Sözcüğün tam anlamıyla, kadınların bedenlerinin ve sessizliklerinin/sözlerinin merkezini oluşturduğu bir kadın kültürü tarihi... Ar-

dından, bu sorunsalın, temsil, "özel/kamusal," iktidarlar, şiddet ve toplumsal cinsiyet kavramları çevresinde kurulduğu bir seyre girilecektir.

Bu alanda tartışmalar hiç eksik olmamıştır. Özellikle de, zaman zaman "cinsiyet farklılıkları" gerekçesine dayanılarak, örtük olarak bizatihi kadınları bir yana bırakmakla suçlanan toplumsal cinsiyet kavramı etrafında gelişen tartışmalar, bu araştırmaların canlılığına tanıklık etmektedir. Başkalarının yanı sıra özellikle İtalyan kadın tarihçiler (örneğin *Memoria* adlı dergiyi çıkaranlar), gizlerini açığa çıkarmaktan henüz çok uzak olan bir kadın kültürünü —annelik, mistiklik...— derinleştirmek konusunda özellikle duyarlıdırlar. Tersine kimileri de, kadınların huzur içinde kendi içlerine kapanmalarından korkmaktadır. Hem *Annales*'de (Dauphin, 1986) yayınlanmış ünlü bir makale olan "Culture et pouvoir des femmes. Essai d'histographie" hem de Sorbonne'da 1992 yılında düzenlenmiş olan "Kadınlar ve Tarih" (Duby ve Perrot, 1993) başlıklı sempozyum bu tartışmaları yansıtmıştır. İtalyan kadın tarihçi Gianna Pomata, "toplumsal cinsiyet tarihi"ne karşı "kadın tarihi"nden yana tavır alır; ona göre, toplumsal cinsiyet tarihi kendi nesnesini ihmal etmekte, kadınların gerçek toplumsal tarihi pahasına söylemlerin ve temsillerin tahliline aşırı bir yer açmaktadır. "Toplumsal cinsiyet"in çok da önemli bir katkısı olmadığını düşünen Anne-Marie Sohn (1998) da aynı fikirdedir. Tersine, Christine Fauré veya Michèle Riot-Sarcey, siyasal bir toplumsal cinsiyet tarihinden yana tavır alırlar. Buna karşılık kadın tarihçilerin çoğu, bu iki bakış açısının birbirini dışlamadığını düşünmekte ve toplumsal cinsiyet kaygısını sürekli olarak gündeminde tutacak bir kadın tarihini savunmaktadırlar. Kadınları, cinsiyet farklılığının hükmünü sürdürdüğü bir toplum bağlamına yerleştirmeden kadın mekânlarını —manastır, çamaşırhane, kız yurdu, mağazalar...— incelemek, kadınların yaşam pratiklerini —çeyiz hazırlamaktan mektup yazmaya— betimlemek nasıl mümkün olabilir? Bu farklılığın tarihsel niteliğini, her türden söylem, pratik, mekân, özel ve kamusal alan düzeyinde kavramak; kararlı bir şekilde, aynı zamanda hem betimsel hem de sorunsallar etrafında örülmüş olan, toplumsal, kültürel ve siyasal bir kadın tarihinin temel kaygısıdır, ya da olmalıdır.

Öte yandan, erkek iktidarı, "erkek egemenliği" (Bourdieu, 1998) üzerinde ısrar etmek, karşı-iktidarlar ve ister bireysel, ister kendiliğinden ya da örgütlü eylemler biçiminde olsun, kadınların kendi eylem ve düşünceleri —egemenlik altındakilerin böyle bir yeteneği var mıdır?— konusunda suskun kalma riskini taşımaz mı? Feminizm, sabit yapıları olmaması nedeniyle —

ne bir sendikadır ne bir parti— daha çok, tipik örneklerinden birini oluşturduğu yeni "toplumsal hareketler"e yakındır; ama ayrıca eleştirellik dozu yüzünden de, onu şeytanlaştırmak ya da alaya almak eğiliminde olan bir karalamaya ve her şeyden çok da en ince inkâr biçimi olan unutuşa maruz kalmıştır. Bu, kadınların kendi "durumları"nı değiştirmekte payları olacağını reddetmenin bir biçimidir; zaten "durum" teriminin kendisi son derece edilgendir ve kadınların koşullarını, sonuçta cinsiyet ilişkilerinin ancak bir biçimini oluşturduğu toplumsal ilişkilerin —bilimsel, teknik, siyasal, kültürel vb. olarak— modernleşmesine bağlar; oysa çoğu kez harekete geçirici etken toplumsal ilişkilerdir.

Hiç kuşku yok ki, kadın tarihi, öncülerinin (örneğin *l'Histoire des femmes en Occident* ekibinin) umduğu "epistemolojik kopuşu" gerçekleştirememiştir. Akademik çevrelerde gördüğü kabul kırılgandır ve kurumsal yapıları çok yetersizdir. Özellikle de ilk ve orta öğretimdeki aktarımı ve sürekliliği güvence altında değildir. Yine de kadın tarihi kendini dayatmıştır ve bundan böyle "kadınların yer almadığı bir tarih" mümkün değildir. Bu tarihin nesnesi olan "kadınlar"ın taşıdığı çokanlamlılık nedeniyle, başka herhangi bir tarih dalından daha köklü bir dayanışma içinde olduğu toplum ve insan bilimlerinde, perspektiflerin ve soruların yenilenmesine katkıda bulunmuştur. Perspektiflerin yenilenmesine: Çünkü dünya kadınlarının toplumsal koşullarından, coğrafi ufkundan, göçlerinden soyutlama yapmak olanaksızdır. Bu kadınlar bir kez belirli bir gelişmişlik ve demokrasi düzeyini yakaladıklarında kendi tarihlerini geliştirmeye başlarlar. Soruların yenilenmesine: Çünkü cinsiyet boyutu, güzel bir hedef ama zayıf bir gerçeklik olan evrenseli dinamitler; siyasal olanı, ev içini, yaratılışı, iktidarı, düşüncenin değerini ve son tahlilde bizzat temelini sorgular. En verimli alanlar arasında şu ikisini sayabiliriz: Giderek daha çok sayıda araştırmacının ilgi duyduğu erkeksilik üzerine düşünme ve eşcinsellikler tarihi, özellikle yüzyılın hele de son çeyreğinde oynamış oldukları rolle karşılaştırıldığında kadın tarihinde iş etmeleri gereken yerden çok uzakta olan lezbiyenlerin tarihi.

Cinsiyetler arası farklılık; bilgi, iktidar ve siyaset alanlarında yeni yüzyılın en önemli sorunlarından birisi olduğunu ilan etmektedir. Kadın tarihi de kendini kararlı bir biçimde bu çerçeve içine yerleştirmektedir.

Michelle PERROT

↘Aile • Cinsiyet farklılığı (teorileri) • Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet • Feminist hareketler • Kamusal/özel

Dauphin, Cécile vd, "Culture et pouvoir des femmes. Essai d'historiographie", *Annales*, Mart-Nisan 1986, sayı 2, s. 271-293.

Fraisse, Geneviève, *Les femmes et leur histoire*, Paris: Gallimard "Folio", 1998, 614 s. Perrot, Michelle, *Les femmes ou les silences de l'Histoire*, Paris: Flammarion, 1998, 491 s.

Scott, Joan, *Gender and the Politics of History*, New York: Columbia University Press, 1988a, 242 s.

Sohn, Anne-Marie ve Thélamon, Françoise (yay. haz.), *Une histoire sans les femmes est-elle possible?*, Paris: Plon, 1998, 427 s.

Thébaud, Françoise, *Écrire l'histoire des femmes*, Fontenay/Saint-Cloud: ENS Éd., 1998, 226 s.

TEKNİKLER VE TOPLUMSAL CİNSİYET

Tekniklerle toplumsal cinsiyet arasında kurulan bağlantı üç gerekçeye dayanır: 1) Tekniklerin yalnızca "toplumsal yönleri" yoktur; kuruluşları itibariyle toplumsaldır teknikler. 2) Dişil olanla eril olanın tanımları birer veri değildir; bunların bir tarihi, antropolojisi ve sosyolojisi vardır. 3) Bu her iki inşa bazen bir arada oluşur; dolayısıyla da toplumsal cinsiyetin ve tekniklerin karşılıklı olarak birbirini inşa ettiğini söylemek mümkündür.

Çalışma süreci içindeki farklılıklar

Toplumsal cinsiyet ve teknikler üzerine düşünülmeye başlanması, çalışma süreci sorunu etrafındaki bir dizi araştırmayla eşzamanlıdır. 1970-1980 yıllarına kadar çalışma sosyolojisi ve tarihi, tekniğe, üretim teknikleri ve esas olarak da sanayinin getirdiği makineleşme söz konusu olduğu ölçüde ilgi duyar. Bu tahlillerin konularını, söz konusu tekniklerin ve onların değişiminin toplumsal üretim ilişkileri ve özellikle de işbölümü ile vasıflılık üzerindeki etkileri oluşturur (Braverman, 1976). Feministler o sırada, üretim ilişkilerinde cinsiyet ilişkilerinin göz önüne alınmadığına dikkat çeker ve teknik değişimlerin cinsiyetler arasındaki işbölümü ve vasıflılık açısından etkileri üzerinde ısrarla dururlar. Kadınların, beceri olarak kabul edilmeyen ve ev içi alanda durmaksızın geliştirdikleri beceri ve yetenekleri vardır —ve bunlar üretim sürecinde yeniden kullanıma sokulabilirler (Kergoat, 1982).

Yine de bu ilk çalışmalarda tekniklerin tahlili merkezde değildir. Gerçekten de, açıklayıcı makro konular olarak teknikler, tahlilde gözden kaçırılmış gibi görünmektedir.

1980'ler boyunca Fransa'da daha az belirlenimci tahliller ortaya çıkar. Bu tahliller; iş, teknik, toplumsal cinsiyet ilişkileri ve örgütlenme arasındaki ilişkilerin dinamiğini daha iyi kavrayan somut vaka incelemelerine dayanmaktadır. Örneğin Helena Hirata (1993) aynı tekniğin çevresindeki coğrafi ve toplumsal biçimlenmelerin çeşitliliğini saptar. Helen Harden Chenut (1987), tuhafiyeciliğin tarihinde, kadın ve erkek işgücünün farklı teknik alanlara dağılımının ve yeniden dağılımının karmaşık süreçlerini açığa çıkarır; vardığı sonuç, vasıflılığın erkek özelliği olarak görülmesinin teknik belirlenimden önce geldiğidir. Kitap üretimiyle ilgili meslekler örneğinde, gerçek teknik "eski usul" matbaacılıktır; bu işin bilgisayarlarla ve kadınlar tarafından gerçekleştirilmesi, onun "iyi bir meslek" olmadığı gibi, değer de yaratmadığı anlamına gelir (Maruani ve Nicole, 1989). Erkek işçi sınıfı kültürünün asaleti, "hanım işleri"nin açıklığı ve basitliğiyle karşıtlık oluşturmaktadır.

1990'lar boyunca kimi çalışmalarda, önceden edinilmiş şu bilgiler daha da çok olgunlaştırılır: 1) Teknik değişimlerin erkeklerin ve kadınların faaliyetleri üzerindeki etkisi değişkendir. 2) Teknik değişim "işin yeniden cinsiyetlendirilmesi"ni büyük ölçüde kolaylaştırmakla birlikte, kadınlaşma, makineleşme ve proleterleşme arasındaki bağlantıların tahlili, vasıflılığın her zaman toplumsal cinsiyet dolayımından geçen toplumsal bir inşa olduğunu göz önünde tutmak zorundadır. Bu durumda, steno-daktilografi örneğinde olduğu gibi, belli bir teknik pratiğin, belli bir mesleğin ve belli bir yeni kadın kimliğinin karşılıklı kuruluşundan söz etmek daha anlamlı görünmektedir (Gardey, 1999).

Çalışma sürecinin tahlil edilmesine koşut olarak, çok sayıda araştırma da, genç kızların teknik ve bilimsel hiyerarşinin basamaklarına [erkeklerle – G.A.-S.] eşit olmayan bir yatırım yapmalarıyla ilgilidir. Karmalık, hiyerarşinin basamakları ve alan ayırımları; kızların önündeki olanakları, kadınların sonradan iş piyasasında edinecekleri bilimsel ve teknik formasyonlar temelinde koşullandırır (Imbert, Ferrand ve Marry, 2000). Mühendis kadınların tarihi ve sosyolojisi, günümüzde bu yeni sorular sorma sürecine dahil edilmekte ve gelişen bir karşılaştırmalı araştırma alanı oluşturmaktadır (Canel ve Zachmann, 1997).

Kadınlar ve teknik ilişkisinin kökensel niteliği

Paola Tabet (1979), erkekler-kadınlar-teknikler üçlü bağlantısını, kadınların tekniklerin dışında kalmasının biteviye onaylanmasını anlamak üzere antropolojiden örnekler getirerek sorgulayan nadir araştırmacılardan birisi olmuştur. Toplumsal tahayyüller ya da egemenliğin simgesel ve maddi biçimlerinin uzun geçmişi üzerine bu çalışmayı, "Femmes et machinismes au XIXe siècle" (1983) adlı makalesiyle özellikle Michelle Perrot izlemiştir.

Paola Tabet'in cesareti; aletlerin ve silahların (yani tekniklerin) üzerindeki denetimin, çoğu toplumda çok eşitsiz bir biçimde paylaşıldığı varsayımını formüle etmesinde yatar. Yazar kadınların düşük teknolojik donanımından ve iki cinsiyet arasındaki bir "*gap*"ten[1] söz eder; bunlar, gerçek üzerindeki gücün artırılması açısından cinsiyetler arasında eşitsiz bir kapasiteye yol açmaktadır. Ayrıca, bir dizi eril görevin görülmesinin kahramanlaştırma yoluyla değerli kılınmasının üzerinde ısrarla durur. Tekniğin erkekler karşısındaki konumu neyse, yeniden üretim işlevi dolayısıyla kadınların erkekler karşısındaki konumu da odur: bir alet, el konulabilecek bir şey.

Başka ülkelerden feministlerin bazı yaklaşımlarında Paola Tabet'in tahlilinin yankılarına rastlanabilir. Örneğin, Kuzey ülkelerinin güçlü ekolojist ve feminist eleştiri geleneklerinde bunu görmek mümkündür: XX. yüzyılın ikinci yarısının çevreyi kirleten büyük teknik-bilimsel sistemlerinin erkeksi bir dünya görüşüne dayandığı düşünülmektedir. Bu eleştiri ayrıca Birleşik Devletler'de de dile getirilmiş Teknikler "doğal" olarak erkeklere atfedilir, yani "teknikler" *big toys for big boys*'dur[2], ya da beyaz Batılı mühendis erkeklerin yüzyıllardır yaptıkları şeylerdir: aya ayak basılması; köprüler, uçaklar, silahlardır... Günümüzün teknikler sosyolojisi ve tarihinin bir bölümü, bu, güncel yapıntılar üzerindeki hâkimiyete dayalı erkek egemenliği düşüncesini benimsemektedir (Lerman, Mohun ve Oldenziel, 1997).

Tekniklerin ve toplumsal cinsiyetin karşılıklı inşası

Cockburn, Wajcman ve Berner gibi sosyologlar, tekniği erkek kültürü olarak tahlil ederler. Bu tahlil farklı biçimlere bürünebilmektedir. Cockburn (1983)

---

[1] Aralık, gedik —ç.n.

[2] Büyük oğlanlar için büyük oyuncaklar —ç.n.

meslek altkültürlerini inceler; Berner (1997) mühendislik okullarındaki kültürü, Turkle (1986) bilgisayar teknolojisinde *hacker*'ları. Yine de bu çalışmalar okunduğunda, eril teknik kültürünün, kendini sınamak ve makineler karşısında fiziksel ve zihinsel hâkimiyet türünden, değişmez bileşenleri varmış gibi görünmektedir. Çalışma hayatında erkekler arası ilişkiler; rekabet, teknik yetkinliğe karşılıklı olarak değer atfedilmesi ve onun kahramanca deneylerle sahnelenmesi temeli üzerinde yükselir. Dolayısıyla teknik kültür, eril kimliğin kurucu öğelerinden biridir. Kadınlar, erkeklerin teknik "ifa ettiği" mesleklerden ve yerlerden erkekler tarafından dışlanırlar, ama bu alanlardan ayrıca orada erkeklik yapıldığı için de dışlanırlar. Böyle olunca, kadınların teknik pratiklerden kendilerini dışlamaları da daha iyi anlaşılmaktadır: "Kadınların teknik yetkiden yoksun olmaları, bir toplumsal cinsiyet stereotipi olduğu kadar, gerçek bir süreç olarak da kadının toplumsal cinsiyet kimliğinin ayrılmaz parçası haline gelir" (Wajcman, 1991). Oysa dişil teknikler de vardır, ama eril teknik kültürü bunları teknik olarak kabul etmez ve bu inkâr bizzat kadınlar tarafından devralınır.

Bu feminist çalışmalara koşut olarak, büyük ölçüde bilim sosyolojisinden esinlenmiş olan yeni bir teknikler sosyolojisi gelişmektedir. İnşacı denilen iki temsili eğilim feministleri yakından ilgilendirir. Bunlar, Wiebe Bijker ve Trevor Pinch (1989) tarafından önerilen SCOT (*Social Construction of Technology* [Teknolojinin Toplumsal İnşası]) programı ile Michel Callon, John Law (bkz. Callon, 1989), Bruno Latour (1989) ya da Madeleine Akrich (1987) tarafından geliştirilen aktör-ağ kuramıdır. Bu iki okulun çalışmalarının odağını tekniklere ilişkin anlayış ve onların geliştirilmesi oluşturmaktadır.

SCOT programının geliştirdiği merkezi kavramlardan biri yorumsal esnekliktir. Bu kavram, "farklı toplumsal grupların, aynı teknik nesneye ilişkin olarak köklü bir biçimde farklılaşan yorumları olduğu"nu dile getirmektedir. Bir yeniliğin başarısı ya da başarısızlığı, yenilenme sürecinde sürdürülen tartışma ve pazarlıklarda yer alan toplumsal grupların yorumlarının birbirine ne kadar yakınlaştığına bağlıdır. Bu yaklaşım, bu süreçte kadın ve erkek kullanıcıların hesaba katılmasının yolunu açar.

Aktör-ağ kuramında, toplumsal ile teknik olan bir arada oluşur. Yeniliği gerçekleştirilenler, insanları ya da başka varlıkları toplumsal-teknik ağlar içinde bir araya getirerek, girişimlerinin bu varlıklarla "ilgisini kuracak"

stratejiler geliştirirler. Yapıntıları, doğal nesneleri, bireysel ve kolektif failleri ya da onların sözcülerini bir araya getiren bu melez ağların kurulması, teknik nesnelerle toplumsal ilişkileri birbirinden koparılamaz bir biçimde var eder, dönüştürür, sağlamlaştırır.

Feminist araştırmacılar, kendi çalışmalarıyla bu kuram arasında hem çok sayıda yakınlık noktası hem de önemli ayırım noktaları bulmuşlardır. Temel eleştirilerden biri, bu yenilik sosyolojisinin yenilikleri gerçekleştirenlerin bakış açısını benimseyip, gerek kullanıcılar, gerek yeniliğin ikincil aktörleri, gerekse de ağlardan dışlananlar konusunda bir şey söylememesidir (Star, 1991). Bu yüzden, araştırma alanını, ev içi teknikleri gibi, teknikler sosyolojisi tarafından ihmal edilen tekniklere doğru genişletmeyi ve ayrıca, sadece yeniliğin değil, teknik nesnelerin, tasarımdan kullanıma kadar katettiği güzergâhın da incelenmesini önerirler (Chabaud-Rychter, 1994).

Öte yandan kadın araştırmacılar, aktör-ağ kuramındaki, toplumla tekniğin karşılıklı olarak birbirini inşa etmesi düşüncesinden; yeniliğin gerçekleştirilmesi, tekniklerin üretilmesi, dağıtılması ve kullanılması süreçlerinde tekniklerle toplumsal cinsiyetin karşılıklı kuruluşunu inceleme imkânını devralmışlardır. Toplumsal cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ilişkileri, tekniklerden daha çok sabitleşmiş değildirler; insan faaliyetleri içinde sürekli olarak yeniden tanımlanır ve yeniden kurulurlar; teknikler, teknik faaliyetler ve erkeklerle kadınların tekniklerle kurdukları ilişkiler, toplumsal cinsiyetin kuruluş biçimleri ve yeniden tanımlanmaları açısından önemli bir rol oynarlar (Cockburn ve Ormrod, 1993); Chabaud-Rychter, 1997).

Tekniklerle bilimlerin arasındaki sınırda, tıp ve üreme teknolojileri konusundaki yeni araştırmalar teknikler ve bedenlerin melezleşmesini açığa çıkarmaktadır. Burada teknik, cinsiyetli bedenlerin kuruluşunda yer almakta ve dolayısıyla toplumsal cinsiyet (toplumsal) ile cinsiyet (biyolojik) arasındaki ayırımın sorgulanmasını sağlamaktadır (Oudshoorn, 1998; Akrich ve Laborie, 1999; Gardey ve Löwy, 2000).

Danielle CHABAUD-RYCHTER ve Delphine GARDEY

↘ Bilimler ve toplumsal cinsiyet • Bilimsel dil(in cinsiyetlendirilmesi) • Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Emek (kavramı) • Kadınlık, erkeklik, erkeksilik • Zanaat, meslek, iş

Akrich, Madeleine ve Laborie, Françoise (der.), "De la contraception à l'enfentement. L'offre technologique en question", *Cahiers du Genre*, 1999, sayı 25, 204 s.

Chabaud-Rychter, Danielle (der.), "Genre et techniques domestiques", *Cahiers du GEDISST*, 1997, sayı 20, 162 s.

Cockburn, Cynthia ve Ormrod, Susan, *Gender and Technology in the Making*, Londra: Thousand Oaks; Yeni Delhi: Sage, 1993, 185 s.

Gardey, Delphine, "Mécaniser l'écriture et photographier la parole. Utopies, monde du bureau et histoires de genre et de techniques", *Annales, histoire, sciences sociales*, Mayıs-Haziran 1999, sayı 3, s. 587-614.

Tabet, Paola, "Les mains, les outils, les armes", *L'Homme*, Temmuz-Aralık 1979, cilt 19, sayı 3-4, s. 5-61.

Wajcman, Judy, *Feminism Confronts Technology*, Cambridge: Polity Press, 1991, 184 s.

■ TOPLUMSAL EĞRETİLEŞME

"Toplumsal eğretileşme"den, istikrarsızlığın kurumsallaşması süreci anlaşılmaktadır. Bu sürecin özelliği, farklı eğretileşme ve dışlanma biçimlerinin giderek artmasıdır. Çok boyutlu olan bu süreç, ekonomik düzlemde üretim masraflarını azaltma arayışına tekabül etmekte ve esneklik üzerinde yükselmektedir. Esneklik ise, çok sıklıkla, günümüzde uluslararası rekabetin yeni kurallarıyla başa çıkabilmenin koşulu olan yeniden yapılanmaların kaçınılmaz yönelimi olarak düşünülmektedir (Appay ve Thébaud-Mony, 1997). Toplumsal eğretileşmenin kendisi; (en belirgin boyutları işsizlik ve geçici işler olan) istihdamın eğretileşmesi ve istikrarlı işletmelerde bile, emeğin vasıflılığının ve değerinin sorgulanması anlamına gelen, çalışmanın eğretileşmesi üzerinde yükselir.

Hukuk ve toplumsal eğretileşme

Sosyoloji ve çalışma hukuku alanında yapılan araştırmalar, 1980'lerin başından itibaren işçilerin bireysel ve kolektif haklarındaki aşınmayı ortaya çıkarmaktadır; bu aşınma, taşeronlaşmanın gelişmesiyle ve eğreti istihdama başvurulmasıyla bağlantılıdır (Linhart ve Maruani, 1982; Vacarie, 1982). Sendikalar, genellikle pek de güven duymadan, (demir-çelik ve tekstil sanayinde olduğu gibi) sosyal programlar üzerinde pazarlıklar yaptıkları veya (CEA'da olduğu gibi) tüm kuralların parçalanmasına karşı direndikleri halde, işletmeler, çalışmanın bu yeni biçimler altında örgütlenmesi sayesinde yeniden yapılanmalarını sağlamaktaydı.

Laurent Vogel (Appay ve Thébaud-Mony, 1997 içinde) başlıca iki büyük yönelime açıklık getirir. Bir yandan, daha önceleri kabul edilmeyen durumlar yasallaşmıştır. Örneğin, Fransa'da 1972'de geçici işlerin, 1975'te ise taşeronlaşmanın yasallaşması, emekçilerin [konumunun —G.A.-S.] pazarlık konusu yapılması üzerindeki yüzyıllık yasağın sorgulanması demektir. Öte yandan tanınmış olan hakların uygulanmaması yüzünden, "sayısız tipik olmayan çalışma biçiminin koşullarıyla tipik istihdam arasında görece bir eşitlenme, bir yakınlaşma" (agy, 122) gerçekleşmeye başlamıştır. Böylece eğretileşme, kadınlara karşı ayırımcılığa karşı çıkması beklenen hukuksal araçların tümünü etkisizleştirmektedir.

"Toplumsal kırılma" ideolojisi

1970-1980 yılları arasında, siyasal söylem, ekonomik olanla toplumsal olanın, bunlar sanki birbirinden tümüyle kopuk gerçekliklermişçesine ayrıştırılmasını benimser. Ekonomi cenahında iktisatçıların ve sosyologların çalışmalarında, sıkıştırılmış akışa dayalı Japon modelini, kavranması için gerekli anahtarları sunmadan yüceltme eğilimi ortaya çıkar. Sıkıştırılmış akışın kavranması için kilit nokta olan ve işletme dilinde olumlu bir yan anlam taşıyan esneklik; üzerinde yükseldiği gerçek, maddi görüngüler olan işin yoğunlaştırılmasını, işten çıkarmaları, yapısal işsizliğin yerleştirilmesini, geçici işleri ve taşeronlaşmayı görünmez kılan soyut bir deyimdir. Robert Castel (1995), yirmi yıldan beri "ücretli emek koşullarının aşındırılması"nın temelinde yatan süreci tahlil ederek, sanayi toplumunun geçirdiği bu sarsıntının tarihsel ve toplumsal inşasını anlatmıştır: Eski çalışanların dışarı atılması ve gençlerin girişinin eğretileştirilmesi, "emek piyasasının ikilileştirilmesi", "istikrarlıların istikrarsızlaştırılması" yoluyla "işletmenin birleştiricilik işlevi"nin sorgulanması söz konusudur.

Buna karşın, siyasal söylemde ve eğretileşmeye, ilişkin bilimsel sorunsalların [dilinde –G.A.-S.] eğretileşmeden, modern zamanların, kırılgan olarak görülen belirli kesimleri vuran "toplumsal afeti" olarak söz edilmektedir. Böyle olunca da, dikkatler eğretiliğin ve dışlanmanın kurbanları olan kesimlere ve onların koşullarına yöneltilir. 1989'da asgari katılım gelirinin kabul edilmesi, bu koş verilmiş siyasal bir yanıttır. Yapılan incelemeler ve araştırmalarda işsizlik, eğretilik ile insanların sağlığının bozulması, özellikle

de psikolojik sorunlar arasındaki bağlantılar öne çıkarılmaktadır. Bu tahlil, sağlık yardımı ve sosyal yardım politikalarının benimsenmesine yol açar. Ama sanki üretim sisteminin dışladığı insanlar kendi "kırılganlıkları" ya da "eksiklikleri" yüzünden, bireysel veya kolektif olarak bu dışlanmanın sorumlularıymış gibi, bunların dışında bir de katılım eğitimi programı benimsenir (Paugam, 1996; Haute Comité à la Santé publique [Kamu Sağlığı Yüksek Kurulu], 1998; Michel Joubert, 2000).

Bu iki görüngü —üretimin yeniden yapılandırılması ve eğretilik— arasında dağılan ve kaybolan, ikisinin birbirine koparılmaz biçimde bağlı olduğu yer, yani emeğin toplumsal örgütlenme biçimidir. Zira esneklik yoluyla üretim sisteminin "modernleştirilmesi" ile sanayi toplumlarının giderek büyüyen bir bölümünün içine hapsolduğu yapısal eğretilik arasındaki ara yüzeyde, sürekli bir toplumsal eğretileşme süreci işlemektedir: Bu süreç, faal olan ya da olmayan erkek ve kadınların, işletmelerin üretkenlik ve rekabet gereksinimlerine tabi kılınmalarını dayatmaya durmaksızın devam etmektedir.

Neoliberal meşruiyet

Toplumsal eğretileşmenin siyasal meşruiyetinin temelinde, parasal büyümeyi toplumların gelişmesinin nihai hedefi haline getiren ideolojinin zaferi yatar. Bu meşruiyetin toplumsal ve kültürel dayanağı ise, toplumsal egemenlik ilişkileri, özellikle de toplumsal cinsiyet ilişkileridir. Gerek üretimin yeniden yapılanmaları tarafında, gerekse de işyeri sağlığı alanında, toplumsal eğretileşme meşruiyetini erkeklerle kadınlar arasındaki toplumsal işbölümünün kurulu biçimlerinden (yani üretimdeki ve aile yaşamındaki toplumsal ve siyasal işbölümünden) alır. IRESCO çerçevesinde CNRS ve INSERM ekiplerinin girişimiyle sürdürülen kolektif bir bilimsel çalışma sayesinde, birbirine bağlı olan, üretimdeki yeniden yapılanma ve işyeri sağlığına ilişkin sosyal hakların gerilemesi süreçlerinin eleştirel bir tahlili geliştirilebilmiştir. Bu tahlil, toplumsal eğretileşme süreçlerinin ortaya çıkışını ve gelişmesini mümkün kılan meşruiyet biçimlerini sorgulamaktadır (Appay ve Thébaud-Mony, 1997).

Örneğin kısmi zamanlı çalışma, çalışma zamanının esnekleştirilmesi ve kuralsızlaştırılmasının ilk araçlarından biri olmuştur. Aubry yasalarından

(1998, 1999) yirmi yıl önce, bu, kadınların çalışma zamanında, ücretlerin düşmesinin eşlik ettiği bir kısalma anlamına gelmiştir. Kadınlar hâlihazırda tek ebeveynli ailelerin yüzde 85'ini oluşturduğu için bu durumdan daha çok etkilenmektedirler (Lefaucheur, 1999). Kısmi zamanlı çalışmanın meşruiyetinin dayanağını, yalnızca kadınlar için, aile hayatıyla meslek hayatı arasında bir eklemlenmenin gerekliliğini öne süren postulat oluşturur. Kısmi zamanlı çalışma kadınlara, hiçbir ücret pazarlığı yapılmaksızın dayatılmıştır. Fransa'da istihdamın eğretileşmesi, bir yandan "özel istihdam biçimlerinin" artmasında kendini ortaya koymaktadır: 1998'de her 11 ücretliden biri, süreli ya da kısa süreli iş sözleşmeleriyle, stajyer olarak ve yardım temelli sözleşmelerle istihdam edilmiştir (INSEE, 1998, s. 123). Şunu da belirtelim ki, artış göstermekte olan süreli iş sözleşmeleri, 50 veya daha fazla ücretlinin çalıştığı işletmelerde işlerin yüzde 70'inden fazlasını oluşturur. İstihdamın esnekleşmesi öte yandan da, kendini kısmi zamanlı çalışmanın gelişmesinde ortaya koymaktadır. 1998'de özel sektörde çalışan ücretlilerin yüzde 17'sinden fazlası kısmi zamanlı olarak istihdam edilmişti; bunların yüzde 40'ından fazlası ise, düşük istihdam koşullarında, yani zorunlu olarak kısmi zamanlı çalışıyordu (agy, s. 16). Kısmi zamanlı çalışma (yüzde 85'le) dişil bir çalışma biçimidir; kısa süreli sözleşmeler ise (yüzde 75'le) eril ve (yüzde 80'le) işçi ağırlıklı bir istihdam biçimi... İçinden geçtiğimiz dönemde, geçici istihdam biçimleri (kısa süreli ve süreli iş sözleşmeleri) bütün işlerin yüzde 80'ini temsil etmektedir.

Çalışma ve istihdamdaki bu eğretileşme süreçlerinin sonuçları; çalışma hakkı ile sosyal güvenliğin sorgulanması ve toplumsal eğretileşmeyle, siyasal söylemin "dışlanma" olarak adlandırdığı duruma savrulmuş olan bütün kesimler için temsil ve yurttaşlık biçimlerinin değişmesidir. İş kazaları, meslek hastalıkları, meslek riskleri, zahmetli ve tehlikeli çalışma koşulları konusunda yapılan istatistikler, çalışma ve istihdamdaki çeşitli eğretileşme biçimlerinin sağlık açısından zararlı sonuçlarını kanıtlamaktadır (CNAM-TS, Çalışma Bakanlığı). Ne var ki, ağırlığı olan hiçbir toplumsal hareket, modern "salgınlar" olan meslek kanserlerini; milyonlarca iş kazasının sonuçlarına bağlı olarak ortaya çıkan düzelmeyecek sakatlıkları; gürültüye, aşırı zaman baskısı altında yapılan tekrara dayalı işlere, toksik maddelere, iyonlu ışınlara ve ayrıca psikolojik ya da cinsel tacize maruz kalmış olan milyonlarca işçinin sağlığında ortaya çıkan erken ve süresiz bozulmaları... ifşa et-

memektedir. Çalışma hayatındaki risklerin meşruluğu ve bunların sonuçlarının görünmezliği olduğu gibi sürmektedir; çünkü hastalık ve ölüm, ev içinde ve aile mekânında, günlük idaresini kocaları, oğulları, erkek kardeşleri, babaları, kayınbabaları... ve kendileri için, kadınların üstlendikleri özel bir sorundur.

Eğretileşme ve uluslararası işbölümü

"Biricik düşünme biçimi"nin simge sözcükleri olan "küreselleşme" ve "globalizasyon," toplumsal eğretileşmenin Kuzey ülkeleriyle Güney ülkelerindeki farklılaşan biçimlerinin görünürlüğünü perdelemektedir. Oysa "birinci dünya" ülkeleriyle Üçüncü Dünya ülkelerinin işçilerinin –uluslararası taşeronluk ilişkileri üzerinden– rekabet içine girmesinin temelinde bu farklılıklar yatar. Birinci Dünya ülkelerinde toplumsal eğretileşme, eğreti istihdam biçimlerinin benimsenmesine ve kısmi zamanlı çalışmanın hızla gelişmesine dayanır. Yine de, sosyal güvencelerin temeli büyük ölçüde ayaktadır. Güney ülkelerinde, eğretileşmenin işareti her şeyden önce çalışma ilişkilerinin enformel niteliğidir (Brezilya'da günümüzde işlerin yüzde 60'ı enformeldir). Rekabet yarışı içindeki işletmelerde yönetim açısından ideal ücretli tipi, Güneydoğu Asyalı kadın işçidir; bu, tümüyle boyun eğmeye, yoksulluk ücretine dayanan, ekonomik güvence ve sosyal güvenliğin söz konusu olmadığı, çalışma ve çevre yasalarının var olmadığı, her tür kolektif örgütlenmenin acımasızca bastırıldığı bir örgütlenme modeli anlamına gelir. Bu uluslararası işbölümü, büyük bölümüyle, kadın emeğinin toplumsal görünmezliği sayesinde gizlenmektedir. İster "enformel" denen sektördeki üretim söz konusu olsun, ister ev içi üretim, kadın emeği özü gereği eğretidir ve uluslararası taşeronlaşmanın nihai evresidir (Thébaud-Mony, 1991).

Béatrice APPAY ve Annie THÉBAUD-MONY

↘Emek (kavramı) • Esneklik • İş sağlığı • İşsizli • Küreselleşme • Sendikalar

Appay, Béatrice ve Thébaud-Mony, Annie, *Précarisation sociale, travail et santé*, Paris: IRESCO-CNRS "Actions scientifiques fédératives de l'IRESCO", 1997, 580 s.

Castel, Robert, *Les métamorphoses de la question sociale: une chronique du salariat*, Paris: Fayard, 1995, 490 s.

Haut Comité à la Santé publique, *Précarité, santé*, Paris: La Documentation française, 1998, 349 s.

Joubert, Michel (yay. haz.), *Précarisation, risques et santé*, Paris: INSERM "Questions en santé publique", 2000.

Linhart, Danièle ve Maruani, Margaret, "Précarisation et déstabilisation des emplois ouvriers, quelques hypothèses", *Travail et emploi*, 1982, sayı 11, s. 21-40.

Paugam, Serge (yay. haz.), *L'exclusion: l'état des savoirs*, Paris: La Découverte, 1996, 579 s.

TOPLUMSAL HAREKETLER

Toplumsal hareketler, "sonucu başarı da olsa, başarısızlık da, toplumdaki değerleri ve kurumları dönüştüren bir hedefe yönelik olarak sürdürülen kolektif eylemlerdir" (Castells, 1999). Deyim birbirinden farklı gerçeklikleri adlandırmak için kullanılır: Haziran 1936, Mayıs 1968, Kasım-Aralık 1995 grev ve gösterileri ve yine 1986'da demiryolları işçilerinin, 1988'de ise hemşirelerin kurdukları koordinasyonlar vb. Ayrıca işçi "hareketi"nden, işsizler "hareketi"nden, eşcinseller "hareketi"nden ve feminist "hareket"ten de söz edilir. Dolayısıyla bu ifade, hem siyasal "kriz" dönemlerini kapsamaktadır, hem de derneklerin, ağların ve (partiler hariç) örgütlerin ortaya çıkmasına yol açacak bir süre boyunca sürdürülen seferberlik sürecini. Öyleyse, "önemli, süreğen ve çatışmalı taleplerin taşıyıcısı olan bir toplumsal grubun kendine özgü dinamikleri" (Béroud vd, 1998) söz konusudur.

Bu hareketler en çok toplumun ezilen kesimleri arasında ortaya çıkar; ancak bu, söz konusu kesimlerin hepsinin eşitlikçi değerlerden yana oldukları anlamına gelmez. Araştırma düzleminde her zaman, erkeklerin hegemonyası altında olan toplumsal hareketlerin yansız olduklarına ilişkin bir algı vardır. Bu bakış açısını sorgulayan Danièle Kergoat, "toplumsal cinsiyet ilişkilerinin sürekli olarak bütün hareketleri belirlediği ve tahlil yapılırken bunun her zaman göz önünde bulundurulması gerektiği" (1992) düşüncesi üzerinde ısrarla durmuş ve bu yüzden "cinsiyetlendirilmiş toplumsal hareket" ifadesini kullanmıştır.

Uzun bir cinsiyetlendirilmemiş kavramsal tarih

François Chazel'e (1992) göre, Lorenz von Stein, Fransız proletaryası üzerine 1842-1850 yılları arasında sürdürdüğü çalışmalarla toplumsal hareketler sosyolojisinin öncülüğünü yapmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Karl Marx sınıf mücadeleleri konusundaki eserleriyle bu tahlile çok önemli bir katkıda bulunmuştur. XX. yüzyılda, özellikle Anglosakson kaynaklı çeşitli çalışmalar bu konudaki düşünce sürecini belirlemiştir. Mancur Olson (1966/1978) tarafından önerilen model, girişilecek her eylemden önce bireylerin yaptığı hesap –bedeller ve avantajlar bakımından– üzerinde vurgu yapmaktadır. Bu yüzden de, kolektif eylemlerin kimliğe ilişkin, sembolik ve siyasal boyutlarını ihmal eder. Anthony Oberschall (1973) ve ardından Charles Tilly (1978) ise tersine, siyasal etkenler ile isyanların ortaya çıkışının ardında yatan toplumsal koşullar üzerinde durur. Bu yazarların tarihsel ya da çağdaş çeşitli toplumsal hareketler üzerine yaptıkları çalışmalar, "kaynakların" seferber edilmesinde toplumsallık ve dayanışma ağlarının ağırlığını ortaya çıkarmaktadır.

Fransa'da, toplumsal hareketlere ilişkin bilgilerimizi besleyenler, esas olarak, işçi hareketini ve daha geniş anlamda halk hareketlerini inceleyen kadın ve erkek tarihçiler olmuştur. Siyasal bilimler ve sosyoloji, fazlaca yıkıcı gördükleri bu araştırma konusuna pek ilgi göstermemişlerdir; onların tercihi, siyasetin kurumsal tanımına daha uygun olan, seçim ya da siyasal partiler sosyolojisinden yana olmuştur. Yine de, Alain Touraine'in başını çektiği araştırma grubu ya da François Chazel gibi araştırmacılar, toplumsal hareketlerin incelenmesinin artık revaçta olmasına katkıda bulunmuştur. 1990'ların başından bu yana, bu alandaki araştırmalar önemli gelişmeler kaydetmiş ve birçok sorunla ilgili olarak tartışmalara yenilik getirmiştir.

Bu tartışmalardan ilki toplumsal hareketlerin tanımı üzerinedir. Érik Neveu'ye göre, toplumsal hareketler "bir dava uğruna tasarlanmış kolektif eylem biçimleri"dir (1996). Bu tanım, Alain Touraine ve ekibinin normatif formülasyonlarından ayrılır; onlara göre, yalnızca, faili açıkça tanımlanmış, hasmı kesin biçimde belirlenmiş ve hedefi belirtik olarak "tarihselliğin toplumsal yönetimi," yani bütünlüklü bir toplum tasarımı (Touraine, 1978) olan bir hareket "toplumsal hareket" olarak nitelendirilebilir. Touraine açısından 1968'den bu yana hiçbir hareket bu rolü oynayamamıştır. Ayrıca, toplumsal hareketi bir süreç olarak tanımlamak daha verimli gibi görün-

mektedir (Chazel, 1992). Gerçekten de bir toplumsal hareket, gelişimi boyunca evrilir. Toplumsal hareket, birbirinden farklı akımların ve toplum tasarımlarının toplumsal ve siyasal olarak boydan boya kestiği, türdeş olmayan bir gerçekliktir. Örneğin işsizlik karşıtı hareketlerde, ücretlilerle işsizler, hele de kadınlarla erkekler arasındaki dayanışma, veri olarak alınamaz. Çalışma dünyasındaki dayanışmalar, siyasal faaliyetlerin hedeflerinden biridir (Aguitton ve Corcuff, 1999).

İkinci sorun, toplumsal hareketleri başlatan nedenlerle ilgilidir. René Mouriaux'ya göre, çağdaş kapitalizmin geçirdiği evrimler ve ücretlilerin ya da işsizlerin sınıf mücadelesinde karşılaştıkları güçlükler ne olursa olsun, hiçbir şey, son dönemin toplumsal hareketlerinin tahlilinde araştırmacılara sömürü ve sınıf mücadelesi sorununu görelileştirme yetkisini vermez; çünkü "emek/sermaye çatışması günümüzün kapitalist toplumlarının merkezinde" yer alır (Béroud vd, 1998). Mouriaux kararlı bir biçimde, "önemli çatışmaların sosyal haklar alanından kültürel haklar alanına doğru yer değiştirdiği" (1999) düşüncesinde olan Alain Touraine'in geliştirdiği tezin tam tersini savunmaktadır. Hiç kuşku yok ki, toplumsal hareketlerin bu farklı boyutlarını bir karşıtlık içinde düşünmektense, bir eklemlenme ilişkisi olarak düşünmek kuramsal düzlemde daha verimli olacaktır.

Çeşitliliği nasıl düşünmek gerekir? Yeni bir yaklaşım şekillenmektedir. Emek/sermaye çatışmasını hesaba katmakla birlikte, bu yaklaşım aynı zamanda hem toplumsal hareketlerin "çeşitliliğini" hem de onları boydan boya kesen sosyal ve kültürel farklılaşmayı göz önünde bulundurmaktadır. Amacını sonuna kadar gerçekleşmesi için, böyle bir perspektifin, toplumsal cinsiyet ilişkilerini tahlillerine dahil eden kadın ve erkek araştırmacıların düşüncelerini de özümsemesi gerekir. Oysa bir yanda erkek hegemonyası altında olup, cinsliksiz, yani büyük çoğunlukla eril bir dil kullanan toplumsal hareket incelemeleri ile öbür yanda feminist hareket, kadın mücadeleleri ya da çok kadınlaşmış sektörler üzerine esas olarak kadın araştırmacılar tarafından sürdürülen çalışmalar arasında çoğu kez bir kopukluğun olduğu saptanmaktadır. Araştırma alanındaki bu bölünme, büyük ölçüde uluslararası boyuttadır (Taylor ve Witter, 1998).

Feminist hareket bir toplumsal harekettir

Feminist hareketi bir toplumsal hareket olarak nitelendirmeyi mümkün kılan, özellikle onun süresidir. Hareketlilikte ne kadar kesinti olmuş olursa olsun, kadınlar Fransız Devriminden beri kolektif olarak mücadele etmeyi sürdürmüşlerdir. Üstelik bu hareketin kökleri, hem kapitalizmin gelişmesinden, hem kendini toplumsal ve cinsiyete dayalı işbölümünde ortaya koyan erkek egemenliğinin günümüze kadar sürmüş olmasından kaynaklanan temel toplumsal çelişkilerde yatar. Kadınlar bazen eşitlik adına, bazen farklılıkları adına, ama her zaman maruz kaldıkları "haksızlıklar"a karşı seferber olmuşlardır; aynı zamanda hem çalışma hakkı, eğitim hakkı, oy hakkı, hem de XX. yüzyılın başından bu yana "özgür annelik" hakkı istemişlerdir.

Günümüzde bu hareketin failleri, mücadelelerinin merkezine cinsiyetçi ayırımcılıkları almışlardır; hasım çeşitli biçimlere bürünebilmektedir: Erkekler (biyolojik bir grup olarak düşünülür), "patriyarka", "kadın düşmanlığı," ya da toplumun her alanındaki "cinsiyete dayalı ve toplumsal işbölümü." Kimileri için bu mücadelelerin hedefi "cinsiyet farklılığı"nın tanınmasıdır. Diğerleri için ise tersine, hedef, cinsiyet farklılıklarının toplumsal kuruluşunu sorgulamaktır —bunların bir bölümü, eşitliğin, mevcut toplum içinde erkeklerle eşit güç paylaşımı olmayıp, toplumsal ilişkilerin bütünlüklü dönüşümünü varsaydığı düşüncesindedir.

Fransa'da, kadın araştırmacıların feminist hareket üzerine çalışmaları, aynı zamanda hem kadınların toplumsal failler olarak oynadıkları rolü ortaya koymuştur (Picq, 1993), hem de toplumsal değişimler ile kapitalizmin gelişiminin yol açtığı yeni radikalleşme biçimleri üzerine düşünülmesini teşvik etmiştir. Bu "yeni" toplumsal hareketin, hem içeriden hem dışarıdan, eski işçi hareketini nasıl sorguladığıyla, her iki cinsiyetten de pek az sayıda sosyolog ilgilenmiştir. Fransa'da bunu ilk yapanlardan biri Margaret Maruani (1979) olmuştur.

Cinsiyetlendirilmiş toplumsal hareket —hareketliliklerin dinamiğini düşünmeye yarayan bir araç

Toplumsal cinsiyet ilişkileri terimleriyle düşünmek, toplumu şekillendiren temel toplumsal ilişkilerin çeşitliliğini (özellikle sınıf ilişkileri, toplumsal cinsiyet ilişkileri, "ırk" ilişkileri) hesaba katmaktır. Bu aynı zamanda da, bütün toplumsal hareketlerin, yalnızca kadın ve erkek katılımcıların biyolojik cinsiyetlerinin bir sonucu olarak değil, ama her şeyden önce toplumsal ve cinsiyete dayalı işbölümünü yansıttığı ve bazen de sorguladığı için, "cinsiyetli" olduklarını göz önünde bulundurmaktır. Danièle Kergoat (Kergoat vd, 1992) hemşire koordinasyonu üzerine yapılmış kolektif bir araştırma çerçevesinde, hemşirelerin mesleki olarak tanınma taleplerinin, bu yeni, nitelikli, kadın ücretli kesiminin toplumsal ve cinsiyete dayalı işbölümü içindeki madun konumuna ışık tuttuğunu göstermiştir. Yazar ayrıca, "kadınların hegemonyasındaki karma bir hareket" olmanın, örgütlenme ve taleplerin niteliği üzerindeki özgül etkisini ortaya koymuştur. Hemşirelerin mesleki olarak tanınma taleplerinin iki boyutu vardı: Aynı zamanda teknik ve ilişkisel becerilerinin tanınmasını ve bunun ücretlere yansımasını sağlamak söz konusuydu. Bu dinamik, 1991'de, bazı önemli farklılıklarla da olsa, bu kez de sosyal hizmet uzmanları koordinasyonu tarafından yeniden sergilenecekti (Trat, 1994).

Bir başka sorun da, kadınların, karma olmayan ya da karma olup kadın hegemonyası altında olan toplumsal hareketlerdeki kolektif özne rolleri ile karma toplumsal hareketlerdeki görünmezlikleri arasındaki farka ilişkindir. Üzerinde düşünülmeye Fransa'da başlanmış olan bazı alanlar bunlardır (Heinen ve Trat, 1997). Anglosakson araştırmacılara gelince, onlar, farklı azınlık gruplarından gelen kadınların güçlü hareketliliğinin damgasını taşıyan toplumlarını tahlil ederken, toplumsal cinsiyet, sınıf ve "ırk" ilişkilerinin hangi noktalarda kesiştiği konusuna eğilmeyi uzun zamandır öğrenmiş bulunmaktadırlar (Taylor ve Wittier, 1998 ve 1999). Toplumsal cinsiyet ilişkileri kavramını benimseyen yaklaşımlar, dünya ölçeğinde son otuz yıldır yaşanan köklü altüst oluşları –özellikle ücretli emeğin kadınlaşması– hesaba katma ve bunları toplumsal ilişkilerin bütünü içine yerleştirme açısından değerlidir. Bu türden yaklaşımlar, McAdam, Tarrow ve Tilly (1996) tarafından başlatılmış olan ve disiplinler arasındaki parçalanmışlığı aşmayı ve top-

lumsal hareketleri çeşitli boyutlarıyla birbirleriyle karşılaştırmayı hedefleyen uluslararası araştırma programını yankılandırmaktadır.

Josette TRAT

↘Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Feminist hareketler • Sendikalar

Béroud, Sophie; Mouriaux, René ve Vakaloulis, Michel, *Le mouvement social en France*, Paris: La Dispute, 1998, 223 s.

Heinen, Jacqueline ve Trat, Josette (der.), "Hommes et femmes dans le mouvement social", *Cahiers du GEDISST*, 1997, sayı 18, 187 s.

Kergoat, Danièle; Imbert, Françoise; *Le Doaré, Hélène ve Senotier, Danièle, Les infirmières et leur coordination* (1988-1989), Paris: Lamarre, 1992, 192 s.

Neveu, Érik, *Sociologie des mouvements sociaux*, Paris: La Découverte "Repères", 1996, 123 s.

Picq, Françoise, *Libération des femmes. Les années-mouvement*, Paris: Seuil, 1993, 380 s.

Trat, Josette, "La lutte des assistantes sociales: un mouvement de femmes salariées conjugué au masculin", *Les coordinations de travailleurs dans la confrontation sociale* (Paris: L'Harmattan "Futur antérieur", 1994) içinde, s. 103-140.

TOPLUMSAL-MESLEKİ KATEGORİLER

Ortak özellikler taşımaları bakımından birbirine benzeyen bireyleri sınıflandırmak söz konusu olduğunda, doğallaştırmalardan kaçınmakta zorlanan bir zihinsel faaliyetle karşı karşıya kalırız. Amaç sosyolojik benzerliklerin ve farklılıkların açıklanması olduğunda bile böyledir bu. Zaten günlük dilde "kategori," doğaları aynı olan nesnelerin belli bir sınıflandırmayla bir araya getirilmesi demektir.

Ayrıca, toplumsal-mesleki kategorileri (TMK) adlandırmak için kullanılan terimler bir yana, bu kategorilerin varlığı, deşifre edilebilen ilk alfabeler ve hesap sistemlerine (Miken Doğrusal sistemi, Antik Suriye, Çin, İnkalar, Mısır vb) kadar eskiye gider. Burada söz konusu olan, siyasal iktidara bağlı idarecilerin numaralandırılmış birtakım bilgileri bir araya getirip sunmalarıdır. Bir devlet adamının işine yarayacak bilgilerin –yüzölçümü, nüfus, kaynaklar– sayılması anlamına gelen "istatistik" kavramı da buradan kaynaklanmaktadır. Tekil bir veriye ilişkin bilgimiz, mümkün olduğunca bir katalog niteliği taşıması gereken bir küme içine yerleştirilmiş bir veriye ilişkin olandan her zaman daha azdır. Bu katalogda her bir gerçeklik kendi uygun adına kavuşur; ya da bir sınıflandırmaya, yani bir gerçeklik alanının çeşitliliğini açığa çıkaracak zihinsel düzene tabi olur.

Daha temel olarak, bu sınıflandırma faaliyeti, özellikle de yurttaş hareketlerine yol açtığı dönemlerde siyaset felsefesinin bütününü yeniden şekillendirir: Köleler, kadınlar ve soylular konusunda, Yunan sofistleriyle Aristoteles arasında yaşanmış olan tartışmalara sadece değinmek bile yeter; ayrıca, Fransız Devrimi döneminde, oy hakkına sahip olması gerekenlerle bu hakka sahip olmayanlar –yani bütün kadınlar– arasında yapılan sınıflandırmalar etrafında dönen polemikleri ve yurttaşlık hakları konusundaki tartışmaları hatırlayalım; Birinci İngiliz Devrimi sırasında, sadece vergi ödeyebilecek gelire sahip olanlara tanınan (1646) modern siyasal hakların temelini oluşturan tartışmayı analım (MacPherson, 1971).

Çağımızda, toplumsal-mesleki kategorilerle yüzleşmek söz konusu olduğunda yansız verilerin kaydedilmesiyle yetinilemez. Burada "nesnel" betimlemeler söz konusu olamaz. Bir kataloğu kullanmak, "benzer farklıların" birliğine ilişkin sistematik bir anlayışla yüz yüze gelmektir: Kategorileri gerekçelendiren tahliller, neredeyse sınıflandırma ilkelerinin yerine geçen somut farklılıklara göndermede bulunur. Bunun dakik bir örneğini Max Weber'in bir metninde bulmak mümkündür (1971, Bölüm IV, s. 309-315).

Fransa'da 1951'den bu yana INSEE'nin toplumsal-mesleki kategorileri kullanılmaktadır. Hem mesleklerin evrimine hem de işlerin daha iyi tahlil ediliyor olmasına bağlı olarak bazı uyarlamalar yapılmış, iş ve meslek gruplarını birbirinden ayırabilmek amacıyla, 1982'ye kadar kullanılan TMK kısaltmasından sonra MTK'ya (Meslekler ve Toplumsal Kategoriler) geçilmiştir (CEREQ'in Fransa İşler Dizelgesi, İşlemsel Meslekler Dizelgesi). 1982 kataloğuna gelişte, farklı işveren kolları ve ücretli sendikalarıyla başa çıkabilme çabalarının önemli bir rolü olmuştur.

Güçlükler ve tartışmalar

Toplumsal-mesleki kategorilerin kullanımı üç bakımdan özenli olmayı gerektirir. İlkin, bir kataloğun tarihçesine, geçirdiği evrimlere ve yapılan düzeltmelere ilişkin bir kavrayışa ulaşabilmek için. Bu tarihçe, bazı kilit aşamalardan (1936 ve 1945-1946 gibi), kültürel ve ekonomik dönüşümlerden ayrılamaz. Alain Desrosières ve Laurent Thévenot (1988) bu konuda büyük bir katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca, ulusal farklılıklara duyarlı olabilmek için de özenli olmak gerekir (Duriez vd, 1991). Ve nihayet, bazı gerçekliklerden sapma gösteren toplumsal etkileri gün ışığına çıkarabilmek için. İstatistik tarihinin eleştirel olarak incelenmesi, bu konudaki olası getiri ve götürülerin önemini yeterince ortaya koymuştur (Affichard, 1987; Desrosières, 1993).

1970'lerde, Fransa'da Christine Delphy, katmanlaşma çalışmalarının cinsiyetçi varsayımlarının eleştirisini başlatmıştır (Delphy, 1977/1998). Yazar, yöntemsel bazı tutarsızlıkların anlamını ortaya çıkarmaktaydı: Ona göre, INSEE'nin kategorilerinde ve genel nüfus sayımı yönergelerinde çoğu kez "bir kadın bekârsa mesleğine göre sınıflandırılır ve sonra evlendiği gün bu ölçüt rafa kaldırılır." Delphy ısrarla insanları, "kadınların sınıflandırılmasında [...] toplumsal katmanlaşma teorisine tümüyle yabancı bir ölçütün, yani kadınları evlilik bağına göre kümeleştirme ölçütünün kullanılması"nın anlamı üzerinde düşünmeye çağırır (agy, s. 161).

Bu izlek üzerinde, bazı katkılara işaret edelim. Michel Verret, 1990 genel nüfus sayımıyla ilgili yorumunda, uygulamaya ilişkin ve idari sayım kurallarının üzerini örttüğü toplumsal-mesleki kategorilerin cinsiyetlendirilmesi olgusunun, birbirini tamamlayan en azından iki sonucu olduğunu ortaya koyar: İşçi sınıfı kavramının, üretim araçlarının sahipleri ile yaşamak için emek gücünü satmak zorunda olanlar –ücretlilerin büyük çoğunluğu– arasındaki yapısal kapitalist ilişkiden uzaklaştırılması ve kavramın, statüleri ve günlük çalışma koşulları birbirinden az ya da çok farklı olan gruplar arasındaki basit kategori farklılıklarına indirgenmesi... Bunun yanı sıra, büyük bölümü işçilerin durumuna yakın olan ücretli kadınların statülerine ilişkin gerçekliğin de üzeri örtülür (Verret, 1994). Helena Hirata ve Danièle Kergoat (1993 ve 1998; Kergoat, 1998) sınıf terimleriyle yapılan tahlil ile toplumsal cinsiyet ilişkileri terimleriyle yapılan bir başka tahlilin eklemlenmesinin mümkün ve gerekli olduğunu göstermişlerdir; zira cinsiyete dayalı işbölümünün, egemenlik ilişkilerinin, yabancılaşmanın ve sömürünün yeniden üretilmesinde çok önemli bir yeri vardır. Dominique Fougeyrollas-Schwebel ve Maryse Jaspard (1990) "istatistiklerin feminist bir eleştirisi"ni önermiş ve Avrupa ölçeğinde bir karşılaştırma için bazı başlangıç noktalarını ortaya koymuşlardır. Marie Duru-Bellat (1994), cinsiyet değişkeninin çağdaş eğitim sosyolojisindeki teorik uzantılarının altını çizmiştir. Catherine Dutheil ve Dominique Loiseau (1997) INSEE'nin eleştiri konusu olabilecek suskunlukları ile eğitim alanındaki önyargıların bir sentezini sunmuşlardır.

Başka bazı eleştirel uyarılar, toplumsal-mesleki kategorilerin; "statüler" ile "mesleki hiyerarşi"nin birbiriyle kesiştiği işlevselci tipte bir katmanlaştırma olarak iş gördüğü kanısını dile getirmektedir (Boudon ve Bourricaud, 1982, s. 518-523). Kimileri de, piyasa mantığıyla açıklanabilecek bir kategorileştirmeyi tercih etmektedirler. Son zamanlarda bu tartışmalar yeniden alevlenmiştir. Kimileri Anglosakson modellerinden esinlenmiş bir kategorileştirme değişikliği önerirken (Dupoirier, 1997 içinde Lemel), başkaları, meslek tanımı ve statü ile üzerinde toplumsal uzlaşmaya varılmış mesleki sınıflandırmayı birbirine eklemleyen toplumsal-mesleki kategorilerin daha fazla geliştirilebileceğini reddetmemekle birlikte, TMK tekniğinin buluşsal[1] değeri üzerinde ısrar etmektedirler (Duporier, 1997 içinde Héran).

[1] *Heuristique* –ç.n.

Kullanım biçimleri ve düzeltmeler

Dolayısıyla birbirinden oldukça farklı iki sorunla karşı karşıyayız. Daha ziyade yöntemsel bir bakış açısından, cinsiyete dayalı işbölümünü ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini yeniden üreten bu kategorileştirmelerdeki, ucu kadınlara değen cinsiyetçi yan anlam sorununu artık görmezden gelmemek için ne yapmak gerekir? Bu her şeyden önce, istatistik araçlarının eleştirel olmayan bir kullanımından, toplumsal dünyayı istatistiksel olarak kategorileştirme biçimlerinde sosyolojik bir yaklaşıma geçilmesine bağlıdır ki toplumsal-mesleki kategorilerin 1982'deki yeniden formülasyonunda yapılan budur. Cinsiyete dayalı işbölümünün tahlil edilebilir hale gelmesi için ise, bu yeni formülasyonun üzerinde daha da çalışmak gerekmektedir (Chenu, 1997). Bu konudaki tartışmaların aslında 1999 sayımında bir etkisi olmamıştır. Yine de, tartışmalar gelişerek sürmektedir. Toplumsal-mesleki kategoriler kataloğunun katılığını ve onu çeşitli düzeltmeler yaparak "yaşar hale getirmek" gerektiğini ortaya koyan bir rapor buna tanıklık etmektedir (Faucheux ve Neyret, 1999): "Aşırı eğreti bir konumda bulunan ve [kendilerini tanımlamak için –G.A.-S.] kabul edilmiş mesleki kimliklerin hiçbirinden yararlanamayan kişiler için özel bir toplumsal-mesleki kategori üretme olasılığı"; "ücretliler için geçerli olan iki temel vasıf düzeyi" arasında daha keskin bir ayırım; ve ayrıca, tarım dışında ücretsiz çalışan ve üst düzey kafa emeğine dayalı bir meslekten olmayanlar için yeniden bir sınıflandırma... Cinsiyetli gerçekliklerin hesaba katılması, toplumsal-mesleki kategorilerin varlıklarının sorgulanmasını değil düzeltilmelerini gerektirir. Özellikle de şu uyarı önemlidir: kadınlan eşlerinin toplumsal-mesleki kategorisine dahil ederek onların kişisel durumunu yok saymaktan kaçınmak... Toplumsal-mesleki kategoriler kataloğu, tamamlayıcı bir gereçle sağlamlaştırılabilecektir. Sözü edilen raporda da bu istek dile getirilmiştir: Hem hanehalkı tipini (eşiyle birlikte ya da yalnız yaşayanlar), hem her iki eşin de faaliyetlerinin statüsünü (faal, kısmi zamanlı vb), hem çocuk sayısını hem de hane üyesinin/üyelerinin halihazırda birilerine bakmakla yükümlü olup olmadıklarını hesaba katan bir hanehalklan kataloğu...

Daha teorik bir düzleme yöneldiğimizde, çok kolaylıkla üzerinden atlanan bir soruyu, üretim ilişkileri ve bunların toplumsal cinsiyet ilişkileriyle bağlantılan sorusunu açık bir biçimde yeniden sormamız gerekmektedir. Bu ise, sınıfsal ilişkiler tahlilini yeniden işin içine sokma gereğini beraberinde getirir. Kuşkusuz, "koruyucu katmanlar"ın (Schumpeter, 1984), sermaye sa-

hipleriyle diğerleri arasındaki çatışmayı gizlediğini ya da zayıflattığını saptayabiliriz. Ancak, *Kapital*'in III. cildinin merkezi bölümünü bu olgulara ayırmış olan Marx yeniden okunacak olursa, bunda hiçbir yeniliğin olmadığı görülür. Ancak bu çalışma programını, proletaryayı, yaşamak için emek güçlerinden başka bir şeye sahip olmayan bütün kadınlar ve erkekler olarak tanımlayan Flora Tristan'ın ortaya koyduğu tezlerle bütünleştirmek gerekecektir: Tristan 1843'te yaptığı çağrıda, piyasaya bağımlı olanların, bütün insanlar için çalışma hakkını kabul ettirmek üzere birlik oluşturmadıkça, yurttaş statüsüne kavuşamayacağını ileri sürer (Tristan, 1843/1986). Ama böylece bir başka soruna geçmiş oluyoruz: bu sıralar fazlasıyla sıkça, yanlış bir biçimde "toplumsal-mesleki kategoriler"le karıştırılan sınıf ilişkileri sorununa!

Pierre COURS-SALIES

↘Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri
• Emek (kavramı) • İktidar(lar) • Sendikalar • Toplumsal eğretileşme
• Zanaat, meslek, iş

Chenu, Alain, "*La descriptibilité statistique des professions*", Sociétés contemporaines, 1997, sayı 26, s. 109-134.

Delphy, Christine, *Les femmes dans les études de stratifications* [1977]. [Yeniden basımı: Christine Delphy, *L'ennemi principal, 1: Économie politique du patriarcat* (1998) içinde.]

Desrosières, Alain, *La politique des grands nombres. Histoire de la raison statistique*, Paris: La Découverte, 1993, 437 s.

Dupoirier, Élisabeth ve Parodi, Jean-Luc (yay. haz.), *Les indicateurs sociopolitiques aujourd'hui*, Paris: L'Harmattan "Logiques politiques", 1997, 364 s.

Duriez, Bruno; Ion, Jacques; Pinçon, Michel ve Pinçon-Charlot, Monique, "Institutions statistiques et nomenclatures socioprofessionnelles. Essai comparatif: Royaume-Uni, Espagne, France", *Revue française de sociologie*, Ocak-Mart 1991, XXXII-1, s. 29-59.

Faucheux, Hedda ve Neyret, Guy, *Évolution de la pertinence des catégories socioprofessionnelles* (CPS), Rapport de l'Inspection générale de l'INSEE, Mart 1999, 142 s.

■ ÜREME TEKNOLOJİLERİ

İlkesel olarak, kısırlığın çeşitli biçimlerini geçici olarak gidermeye yönelik olan ve cinsel ilişki olmaksızın, bazen de üçüncü kişilere başvurularak çocuk doğumunu mümkün kılan tıbbi teknikler bütünü. Erkek kısırlığına çare olarak icat edilen, müstakbel babanın ya da başka bir vericinin spermiyle yapay döllenme tekniği, kanallardan kaynaklanan kadın kısırlığına çare olarak uygulanan tüp bebek ve onun türevleri olan çeşitli tekniklerden önce gelmiştir.

Katlanarak hızlanan gelişme

İngiltere'de ilk tüp bebek 1978'de doğmuştur; Fransa'da ise 1982'de. Sanki kesin kısırlık vakaları aniden genelleşmişçesine merkezlerin ve girişimlerin her yerde hızla –Fransa'da katlanan bir hızla– arttığı gözlemlenmiştir. Kısırlık korkusundan beslenen teknolojik arz, –hem açıklanamayan kısırlıklar hem de düşük doğurganlık dahil olmak üzere– erkekten kaynaklanan kısırlık tedavisinin kullanım alanının genişlemesiyle daha da büyüyen bir talep yaratmıştır. Lakin tüp bebek, kadınlar açısından zorlukları olan bir tekniktir: yoğun hormonal uyarılar, çok sayıda yumurtanın laboratuarda spermatositler [sperm hücreleri] ile döllenmesinden sonra cerrahi olarak iğneyle çekilip alınması... Ceninlerin oluşması sağlandığında, bunların arasından bazıları seçilebilir, rahme aktarılır ya da sayıları çoksa dondurulabilir. Başarısızlık ihtimali yüksektir: Vakaların yüzde 25'inde cenin rahme aktarıldıktan sonra düşük olur. Girişimlerin yalnızca yüzde 10'unda, yaşayan ve sağlıklı bebekler –ki genellikle çok sayıda bebek olur– doğmaktadır; bunların birçoğu prematüredir. Kullanım alanının genişlemesine bağlı olarak, çocuk-

larının eşlerinin sperminden olması için, doğurgan kadınlara giderek daha sıklıkla ağır müdahaleler yapılmaktadır. Örneğin, ICSI tekniğinin –döllenme aşaması bir spermatositin mekanik enjeksiyon yoluyla bir yumurtaya zerk edilmesi suretiyle gerçekleşen tüp bebek yönteminin– icadı tümüyle kesin erkek kısırlığına çare bulunmasına yöneliktir –ilk bebek 1992'de Belçika'da doğmuştur. Son gelişmeler (çeşitli spermatosit öncü hücrelerinin yumurtaya zerk edilmesi) aynı doğrultudadır; amaç erkeklerin, spermatosit olmaksızın da, kendi genlerini taşıyan çocuklara sahip olabilmesi ve "biyolojik babalıkları"nın güvence altına alınmasıdır. Bunun yanı sıra, DPI –bozuk gen mutasyonları taş ceninlerin saf dış bırakılmasını mümkün kılacak biçimde, rahme aktarılmalarından önce ceninlere tanı koyma– tekniğinin geliştirilmesi, tüp bebek uygulama alanını, yeni bir grubu –genetik hastalıklar taşıyan çocuk doğruma riski olan çiftleri– kapsayacak şekilde genişletmiştir. 1998 yılında, 300.000'i Fransa'da olmak üzere 500.000 çocuk, bu tekniklerden herhangi biri sonucunda dünyaya gelmiştir.

Aşırılıklar ve eleştiriler

Yeni üreme teknolojileri (YÜT) konusundaki, genellikle çok medyatikleştirilen tartışmalar, uygulayıcıların ve büyük bir teknolojik icattan yararlanan ilk ebeveynlerin aşırılıklarından çeşitli tahlillerin felaket tellallığına uzanan bir yelpaze oluşturmaktaydı. Bu tartışmalarda sık sık başvurulan örnekler şunlardı: Heteroseksüel ilişkiyi gereksiz kılacak üreme biçimlerine erişim taleplerinin ortaya çıkması; ceninlerin –hatta insan türünün– ayıklanması ve üzerlerinde oynanması tehlikesi ve soy bağlarının, özellikle de anneden gelenlerin tanımlarının yeniden düşünülmesinin gerekli olacağı korkuları.

Feministler her yerde, kabaca şöyle özetlenebilecek iki farklı tavır arasında bölünmüşlerdi: Daha önce görülmemiş olanaklar sağlayan YÜT'ler (bir kadın yumurtasını verirken, bir başkasının cenini taşıması) kadınlara yeni seçimler sunmakta mıdır? Yoksa tersine, bu teknikler, üreme ile kadınların yaşamları ve annelikleri üzerindeki toplumsal denetimin artmasına mı olanak tanımaktadır?

Birleşik Devletler'de 1980'lerden, uluslararası düzlemde ise özellikle 1985'ten başlayarak, çeşitli feministler YÜT'lerin gelişmesinin, özellikle kadınlar açısından toplumsal sonuçlarını tahlil etmeye ve tahlillerini çarpış-

tırmaya, tartışmaya ve kamuya açık kılmaya giriştiler. Örneğin 1984'te, öncülleri açısından birbirleriyle büyük ölçüde çelişen iki feminist konferans yapıldı. Bunlardan Büyük Britanya'da yapılanı, –müstakbel YÜT'leri, kadınların bedensel kısıtlarından sıyrılmasına izin verecek kurtuluş araçları olarak görmüş olan– Sulamith Firestone'un (1970) tavrı doğrultusundaydı. Bu ilk konferans, YÜT'lerin gelişmesiyle kadınların önünde belirecek yeni seçimler ve yeni haklar üzerinde odaklanmıştı. Buna karşılık Hollanda'da yapılan ikinci konferans, 1985'te oluşturulacak olan, "YÜT'lerin geliştirilmesine ve genetik oynamalara karşı uluslararası feminist direniş ağı"nın başlangıcı oldu. Çok faal olan bu ağ, pek çok sayıda bilgiyi dolaşıma sokmuş, birçok eser yayınlamış (Corea, 1985, 1987; Spallone ve Steinberg, 1987), bir dergi (*Reproductive and Genetic Engineering: Journal of International Feminist Analysis*) çıkarmış, toplantılar örgütlemiş, 1986'da Avrupa Parlamentosunda kamuya açık tartışmalar, ve özellikle de Birleşik Devletler'de taşıyıcı anneler senaryosunu ifşa etmek ve çocuğu tutmak isteyen annelerin savunmasını sağlamak üzere basın toplantıları düzenlemiştir. Yayınlanan metinler, hem tüp bebek uygulamalarındaki başarısızlık oranını, hem de çokuluslu ilaç şirketlerinin kâr oranının ne kadar yüksek olduğunu açığa çıkarmıştır. Bu metinlerde doğurganlık tekniklerinin, canlı üretiminin sanayileşmesiyle ne kadar el ele gittiğinin altı çizilmiştir. Bu sanayide, önceden güçlü hormonal uyarılara maruz bırakılmış kadınlardan alınan çok sayıda ovositin (yumurta hücresi) oluşturduğu –ve o zamana kadar erişilir olmayan– hammadde kullanılır. Söz konusu hormonal uyarıların, doktorlar tarafından gizlenen deneysel ve sağlık açısından zararlı niteliği, feminist araştırmacılar tarafından çokça ortaya konmuş ve vurgulanmıştır. Doktorlar ve biyologlar, çoğu kez, sadece çiftlerin ve kadınların taleplerini karşıladıklarını söyleseler de, kadınlar çeşitli deneyler için "en iyi" denekler olarak kullanılmakta; ceninlerin gelişmesi için onların –zaman zaman düşmanca olduğu düşünülen– rahimlerine ihtiyaç duyulduğunda, ovosit tedarikçisi ya da kuluçkaya yatmış insan konumuna indirgenmektedirler. Birleşik Devletler'de doğurmanın ticarileşmesi, yalnızca insan hücrelerinin satışı yoluyla değil, aynı zamanda taşıyıcı anneler dolayımıyla da örgütlenmektedir: Bu senaryo bir sınıf kadını, hedef kitlesi kendi genetik soyunu güvence altına almak isteyen erkekler olan çocuk üretiminin, bazen katalogdan seçilen geçici araçlarına indirgemektedir. Bu yüzdendir ki, demektedir eleştirel feministler, kısır çiftlerin

üzüntülerini öne çıkarmak, YÜT'lerin kullanım alanını genişletmek, başarı oranlarını şişirmek, kadınların ve çocukların sağlığına yönelik riskleri en aza indirgemek, her yerde uygulayıcılar tarafından geliştirilmiş stratejilerdir. YÜT'leri kısırlık tedavisi olarak betimlemek, gerçekte buzdağının görünmeyen bölümünün üstünü örter. Batı'da bu gizli bölüm, ilaç, veterinerlik ve tarım ve gıda sanayilerinin çıkarları için insan, hayvan ve bitki genleriyle oynama ve onları ayıklamayı kapsar; gelişmekte olan ülkelerde ise, nüfusa dayalı bir jeo-politikayı sağlayan (uzun süreli doğum kontrol aygıtları, kısırlaştırma gibi) çeşitli nüfus kontrolü tekniklerini.

Teknolojik arz karşısında feministler

Fransa'da YÜT'lerin ve bu teknolojik gelişmenin öneminin yoğun bir biçimde medyatikleşmesine karşın –1988'de bu ülkede gerçekleş tüp bebek girişimleri oransal olarak Birleşik Devletler'de olduğundan sekiz kat daha fazlaydı (Testart, 1990 içinde Laborie)–, kadın gruplarında bu konuda bir ilgisizlik hüküm sürmekteydi. Bu ilgisizlik büyük bir olasılıkla, kadınların tarihsel olarak annelik işlevine tahsis edilmiş olmaları üzerinde odaklanmış olan feminist tahlillerin, özgür annelik talebini kadınların doğum kontrolü ve çocuk aldırma olanaklarına erişim hakkına indirgemiş ve çocuk yapma arzusuna yer açmamış olmasının sonucuydu. Çoğunluğu YÜT'ler konusunda eleştirel olan kimi Fransız ve Québec'li araştırmacılar, çeşitli doğrultularda tahliller geliştirmişlerdir. Bu tahliller, Québec'te Kadınların Statüsü Konseyi (1988) ile Fransa Aile Planlaması Hareketi (1989) tarafından düzenlenen toplantılarda ve YÜT Uygulayıcılarının VII. Dünya Kongresine paralel olarak Paris'te Temmuz 1990'da YÜT'leri değerlendirmek üzere düzenlenen uluslararası bir konferansta sunulan bildirilerin toplandığı kolektif eserlerde yayınlanır. Hedefi annenin bedeni, dayandığı mantık ise organların ikame edilebilirliği olan YÜT'lerin kritik noktası, üremenin toplumsal yönetiminde kadınlara ayrılan yerin yeniden düşünülmesidir (Braidotti, 1987). Kadınları YÜT öneren merkezlere doğru yönlendiren toplumsal gelişmelerin neler olduğunu anlamaya çalışan bu araştırmacılar kısırlığın ve YÜT'lerin meşruluğunu toplumsal kuruluş biçimlerini (MFPF, 1989 içinde Gavarini), ve kadınlarla çocuk yapma arzusu, feministlerle annelik arasındaki karmaşık ilişkileri (MFPF, 1989 içinde F. Collin) tahlil etmişlerdir. Yine

bu araştırmacılar, doğurma bağlamında "kökenlerin kökenini" denetlemek isteyen doktorların, bilimsel olması nedeniyle tüp bebek tekniğini üremenin ideal modeli olarak sunduğunu ileri sürmüşlerdir. Uygulamaları tahlil ederek, canlı varlıkların üretiminde ilk kez yapılan müdahalelerin –ceninlerin tahlil edilmesi ve ayıklanması– soyarıtımcı, hatta yaratanlığa soyunan[1] niteliğinin altını çizmişlerdir. (MFPF, 1989 içinde F. Collin). Ayrıca, kullanılan tekniklerin ağırlığını ve gerek sağlık açısından gerekse toplumsal açıdan (iş kaybı) taşıdıkları risklerin esas olarak kadınları ilgilendirdiğini; bunların cinsiyet temelinde güçlü bir biçimde farklılaşmış olduğunu ve YÜT'lere erişim bakımından kadınlar arasındaki toplumsal ayırımcılığın teşvik edildiğinin nasıl gizlendiğini göstermişlerdir. Bu çalışmada insan yeniden üretimi piyasasının ve genişlemekte olan bir araştırmalar alanının geliş olanak sağlayan araçlar açığa çıkarılır (CFS, 1988 içinde; MFPF, 1989 içinde; Testart, 1990 içinde Laborie). Kadınların maruz kaldığı tedavilerin sağlık açısından etkileri; çok sıklıkla birden çok sayıda doğan bebeklerde görülen yaygın prematüreliğin hem kendi sağlıkları hem de bu bebekler için gerekli olan yıpratıcı bakım işlerinden tükenmiş ebeveynlerin sağlığı üzerindeki etkileri konusunda apaçık veriler toplanmıştır (Laborie, 1994). İdeolojik ve politik düzlemde, YÜT'leri şekillendiren söylemler ve pratikler heteroseksüel çiftin ve çekirdek ailenin normatif olarak yeniden merkeze alınmasını teşvik etmektedir (M.-J. Dhavernas, 1990). Doğa üzerinde hâkimiyet kurma ve doğayı sömürme sürecinin bir parçası olan ve erkeklerin kendi soyları üzerinde siyasal ve hukuksal denetim kurma stratejilerine tabi olan YÜT'ler, kadınların görünmezliğini ve şeyleşmesini inşa ederler (CSF, 1988 içinde; Testart, 1990 içinde Vandelac). Laboratuarda çok sayıda ceninin üretilmesi ve korunması, babanın, annenin ve doktorların haklarını farklı bir biçimde yeniden tanımlar ve ceninin ontolojik statüsü konusundaki tartışmaların yeniden açılmasına olanak tanıdığı ölçüde, kadınların çocuk aldırma haklarının yeniden sorgulanmasına kapı açar (Novaes ve Laborie, 1996).

Biyo-etik konusundaki yasaların, öngörüldüğü gibi gözden geçirilmesiyle birlikte, belki de 1994'te yasaklanan bir uygulamaya, rahme yerleştirilmelerinden önce ceninlere tanı konmasına izin verilecektir. Son derece önemli bir sorun olan, söz konusu tekniklerin sağlık açısından yol açtığı riskler so-

[1] *Démiurgique* –ç.n.

rının, on beş yıldır feminist eleştirilerin en önemli bakış açılarından birini oluşturmaktadır ve en azından çocukların sağlığına ilişkin olarak ciddiye alınmaya başlanmıştır.

Françoise LABORIE

↘ Çocuk aldırma ve doğum kontrolü • Aile • Annelik

Conseil du statut de la femme (CSF), *Sortir la maternité du laboratoire*, Bibliothèque nationale du Québec, 1988, 423 s.

Corea, Gena (ed.), *Man Made Women. How New Reproductive Technologies Affect Women*, Bloomington: Indiana University Press, 1987, 109 s.

Mouvement français pour le Planning familial (MFPF), *L'ovaire dose. Les nouvelles méthodes de procréation*, Paris: Syros, 1989, 322 s.

Novaes, Simone ve Laborie, Françoise, "Parents et médecins face à l'embryon; relations de pouvoir et de décision", Brigitte Feuillet-Le Mintier (yay. haz.), *L'embryon humain. Approche multidisciplinaire* (Paris: Economica, 1996) içinde, s. 185-202.

Spallone, Pat ve Steinberg, Deborah Lynn (ed.), *Made to Order. Myth of Reproductive and Genetic Progress*, Oxford-New York: Pergamon Press, 1987, 267 s.

Testart, Jacques (yay. haz.), *Le magasin des enfants*, Paris: François Bourin, 1990, 338 s.

YURTTAŞLIK

Amerikan Devrimi (1776) ile Fransız Devrimi (1789), siyasal modernitenin yurttaşlık temsilleri açısından iki kavşak noktasını oluşturur. İlki, bireysel özgürlüğe ve herkesin yasalar karşısındaki eşitliğine çok büyük önem atfeden bir liberal perspektifi ifade eder. Bu perspektifte oy hakkı ve *self-government*'a[1] katılım talep edilmektedir. İkincisi, evrensellik adına özgürlük, eşitlik ve kardeşliği savunur.

Fransız Devrimi sırasında kadınların "yurttaşlık hakları"ndan yararlanmalarını ilk talep eden Condorcet olmuştur. Bireyin ayırıcı özellikleri insanlığın üyesi olmak ve aklını kullanmak olduğuna göre, yazarın gözünde kadınları siyasal haklardan yoksun bırakmak akıldışılıktan başka bir şey değildir. Aynı dönemde, bu bakış açısının ötesine geçen Olympe de Gouges, *Déclaration des droits de la femme et la citoyenneté* [Kadın Hakları ve Yurttaşlık Bildirgesi] (1791) adıyla kaleme aldığı bildirgede, kadınların siyasal gelişiminin cinsiyetli niteliğini özel olarak vurgulamayı gerekli görür. Buna karşılık Mary Wollstonecraft, Condorcet'nin tavrına daha yakındır. *Défense des droits de la femme* [Kadın Haklarının Müdafaası] (1976) adlı yapıtında, insanlığın bir bölümünü diğer bölümüne tanınmış olan haklardan yoksun kılmanın zorbaca ve mantıkdışı olduğunu savunmaktadır.

Uzun süren bir siyasal dışlanma

Fransız Devrimi uzun bir süre kadınların siyasal olarak dışlanmalarını onaylamıştır. Feministlerin, çok gerilere giden siyasal eşitlik seferberlikleri,

[1] Kendi kendini yönetme –ç.n.

çoğu durumda etkisini ancak çok geç göstermiştir. Ulusal ölçekte, kadınların siyasal haklarının kabul edilmesinde Finlandiya birinciyken (1906) İsviçre en sonda gelir (1971); siyasal ehliyete kavuşmak için Fransız kadınların 1944 yılını beklemeleri gerekmiştir. Bu gecikmeyi, evli kadınlara hukuksal ehliyet tanımayan Napolyon Yasası (1804) ile bağlantılı olarak düşünmek gerekir. Bu bağlamda, kadınların yurttaşlık ve çalışma haklarına çoğu kez oy hakkından önce kavuştuklarını belirtelim. Özellikle Fransa (1938) ve İsviçre'de (1912) böyle olmuştur.

Yurttaşlık iki büyük geleneğe bağlanabilir: liberal gelenek (örneğin Montesquieu) ve cumhuriyetçi [iyi] yurttaş geleneği (örneğin Rousseau). İlkinde vurgu yurttaş hakları ve siyasal haklar üzerindedir; bireyin devlet müdahalesi karşısında sahip olduğu bu hak ve özgürlükler onun özerkliğinin güvencesidir. İkinci gelenek, yurttaşların tümünün ortak siyasal çıkarlara katılımının mümkün kıldığı genel çıkarın oluşmasını öne çıkarır; yurttaş gereksinimlerinin güvencesini, özerkliklerinden çok karşılıklı ilişkileri oluşturmaktadır.

Günümüzde, yurttaşlık kavramı genellikle üç anlamı içerir: Yurttaşlık bir statüdür (bir haklar ve ödevler bütünüdür); aynı zamanda bir kimliktir (ulusun ve belirli bir toprak parçasının tanımladığı bir siyasal topluluğa ait olma duygusudur); ve nihayet siyasal temsil ve katılım aracılığıyla sürdürülen bir pratiktir: Bunlar, bireyin toplumsal seçimlere ilişkin eleştirel bir yargıda bulunarak ve hak sahibi olma hakkını talep ederek kamusal mekâna ağırlığını koyma ehliyetini ifade eder.

1980'lerin sonuna kadar sosyologlar ve siyaset bilimciler yurttaşlığı toplumsal cinsiyet ilişkileri sorunsalı içinde ele almıyorlardı; öte yandan, her ne kadar bazı feministler ikna edici katkılarda bulunmuş olsalar da, feminist incelemeler de yurttaşlığı bir araştırma konusu haline getirmiyordu. Feminizmin ikinci dalgası, bugün, kadınların yurttaşlık hakları ile siyasal ve toplumsal haklar konusunda maruz kaldığı ayırımcılıklara karşı ve yurttaşlık haklarının üreme özgürlüğünü de kapsayacak biçimde genişletilmesi için – ki bu XIX. yüzyıl feministlerinin de temalarından birisiydi– bir mücadele olarak yorumlanabilir. Ancak, kadınların gerek hukuksal ve toplumsal statüleri sorunu, gerekse de doğum kontrolü ve isteğe bağlı gebelik sonlandırma talepleri, başlangıçta, üretim ve yeniden üretim alanlarında ezilme ve

sömürü, gündelik toplumsal ilişkilerin demokratikleştirilmesi, adalet ve özerklik ve patriyarkal devletin sorgulanması açılarından ele alınmaktaydı.

Eşitlik/farklılık ikileminin aşılması

Ancak, iz bırakıcı iki girişimin öne çıkarılması gerekmektedir. Jean Elshtain ve Carole Pateman siyaset teorisine çeşitli sorular yöneltir ve gerek yurttaşlığın yansız niteliğini, gerekse de siyaseti tanımladığı düşünülen kamusal olan/özel olan ayrılığını sorgularlar. Yazarlardan ilki, *ethics of care*[2] düşüncesine değer atfeden anneci[3] bir tez geliştirir. Bu etik, katılımcı ve cumhuriyetçi yurttaşlık perspektifini erkek yönlerinden kurtaracak ve onu, insan yaşamının ve çevrenin korunması, merhamet ve şiddetten arınmışlık gibi anaç denen değerlerle besleyecektir. Tam anlamıyla dişil olan bu mantık, tam anlamıyla eril olan haklar mantığının karşıtı olacaktır. Bu bakışa yöneltilen en sistematik eleştirilerden biri Mary Dietz'in eleştirisidir. Dietz yurttaşlığın, anne/çocuk ilişkisini düzenleyen varsayımlarla ne kadar ilgisiz bir alanda yer aldığını hatırlatır. Bu ilişki yakınlık, otorite ve dışlama düzeni içinde işlevseldir; oysa yurttaşlar arası ilişki, eşitliği, mesafeyi ve içermeyi ima etmektedir.

Diğer yandan Carole Pateman, patriyarkal yurttaşlığın, aslında erkek olanı temel norm olarak ortaya koyan soyut bir evrensellik temelinde yükseldiğini ileri süren bir sav geliştirir. Yazar toplumsal sözleşmenin gerisinde cinsiyetli bir sözleşmenin belirdiğini gösterir. Carole Pateman'ın değeri, kuşkusuz, Wollstonecraft ikilemi dediği şeyi gün ışığına çıkarmış olmasıdır. Nitekim erkek-merkezli sistemlerde, kadınlar en iyisinden ikinci sınıf bir yurttaşlığa mahkûm edilirler: Ya yurttaşlık kapsamına bireyler olarak alınırlar ve erkeklerle eşit olmaları, onların kadınlar olarak yaşadıkları deneyimlerin ve hayatların inkâr edilmesine ve erkeklere benzemeye zorlanmalarına yol açar, ya da yurttaşlığa kadınlar olarak dahil edilirler; bu durumda cinsiyet farklılığı, kamusal olan/özel olan ayrılığını bir kez daha teyit etmektedir.

1990'lar boyunca, yurttaşlık ve toplumsal cinsiyet ilişkileri düşüncesini kavrayan ve siyaset teorisi alanında yer alan yazarlar, çeşitliliği ve çoğulculuğu kabul eden demokratik bir yurttaşlık düşüncesini önemseyerek eşit-

---

[2] Bakım kavramına dayalı etik, bakım etiği –ç.n

[3] *Maternaliste* –ç.n.

lik/farklılık ikilemini aşmaya çalışmışlardır (Scott, 1998). Yine de bir sorunun yarıtı hâlâ verilememiştir: Grup temsilini yerleştirmek gerekir mi gerekmez mi? Bu soru bizi bir kez daha kotalar şorunsalına götürür –ama bu arada da kota ile siyasi temsil eşitliğinin aynı şey olmadığını belirtelim. Iris Young farklılaşmış, Chantal Mouffe ise cinsiyetsiz çoğulcu bir yurttaşlığı savunurlarken, Anne Phillips hem çoğulcu hem de farklılaşmış bir yurttaşlıktan yana çıkar.

Her ne kadar "mevcudiyet politikası" olarak kotaların anlamlı olduğunu kabul etse de, Anne Phillips grup temsilinden yana değildir. Ona göre kotalar, sadece kendi kaygıları ve kendi özel çıkarlarıyla ilgilenen gruplardan beslenen bir çoğulculuğun ifadesi olamaz. Iris Young'ın önerdiği tarzda bir grup temsili, farklı kimlikleri şeyleştirme tehlikesini taşımaktadır, zira her birey hep bir devingenlik içinde olan ve kimi zaman birbiriyle çelişen birçok kimliği birden taşımaktadır. Iris Young için, siyasal süreçlerde çeşitli ezilmiş grupların bakış açılarının temsil edilmesi, bu grupların kendi çıkarlarına dayanan politikalar önerme ve hatta genel politikalar söz konusu çıkarları etkileme tehlikesini taşıdığında bu politikaları veto etme haklarının olmasını gerektirir. Chantal Mouffe gibi Anne Phillips de, özcü uzantılara yol açma riskini barındırdığı için bu yaklaşımı reddeder ve gerçek bir çoğulculuğun inşası için farklı gruplar arasında uzlaşma ve müzakereyi gerekli görür. Öte yandan Chantal Mouffe'un gözünde, her şeyden önce, farklılıkların tanınması temsili demokrasinin bir sonucu değildir. Zira kimliklerin siyasal süreçlerden geçilerek kurulduğu, grupların çıkarlarının önsel olarak mevcut olmadığı ve dolayısıyla da önsel bir biçimde temsil edilemeyeceği doğru olmakla birlikte, şu da bir gerçektir ki, siyaset ilkin bir güç ilişkileri işidir. Bu da bazı farklılıkların ve kimliklerin diğerleri lehine dışlanacağı anlamına gelir. Bunun dışında, Chantal Mouffe için kota sistemleri, her zaman, erkeklerle kadınlar arasındaki farklılıkları eşitlik pahasına kurumsallaştırma tehlikesini taşır.

Yurttaşlığı yeniden tanımlamak

Yurttaşlık ve toplumsal cinsiyet ilişkileri konusundaki tartışmanın güncelliğini, aynı zamanda siyaset bilimcilerin ve sosyologların sosyal refah devleti ve sosyal politikalar üzerine çalışmalarına borçluyuz. Jane Jenson, Birte Siim, Alisa Del Re ve Jacqueline Heinen, hem doğrusal hem erkek-merkezli

yönlerini eleştirmekle birlikte, genellikle Thomas Humphrey Marshall'ın *Social Class and Citizenship* adlı [Toplumsal Sınıf ve Yurttaşlık] (1992) ünlü çalışmasını kendilerine hareket noktası olarak almaktadırlar.

T.H. Marshall'a göre, yurttaşlığın tam ifadesi, yurttaşlık hakları ve siyasal haklardan ibaret olamaz ve sosyal hakları güvence altına alan demokratik ve liberal bir sosyal devletin varlığını gerektirir. Bu hakların güvence altına alınması, topluluğun her bir üyesine, kendisinin toplum hayatına katılma ve onunla bütünleşme gücünü taşıyan, bütün haklara sahip bir yurttaş olduğu duygusunu veren bir statü sağlar. Yurttaşlık hak ve görevleri ulus devlet topluluğunun birey hakları olarak devlet tarafından güvence altına alınır. Bu haklar, bir taraftan onlardan yararlanan herkes için belli görevleri (toplumsal ödentilerin, vergilerin ödenmesi vb) kapsar. Diğer taraftan da, devlete belli sınırlar getirir: Yurttaşlık hakları ve siyasal haklar, bireyin, egemenlik otoritesi sınırlanmış olan devlet karşısında kullandığı hak ve özgürlüklerken, sosyal haklar ise, sosyal politikalar uygulandığı ölçüde bireyin devlet karşısındaki alacak haklarıdır; bunlar, bireyin tüketimine yönelik nakdi ya da ayni yardımlardır.

Yaklaşımlarındaki farklılıklar bir yana, toplumsal cinsiyet ilişkilerini ve sosyal politikaları merkezine alan çalışmaların hepsi de, yurttaşlığa ilişkin olarak ortaya çıkan evrenselcilik/tikelcilik ve eşitlik/farklılık ikilemlerini aşmayı hedeflemektedir. Bu aynı zamanda, yurttaşlığın toplumsal ve siyasal boyutlarını birbirine eklemleme iddiasıdır. Burada söz konusu olan, kadınların toplumsal boyutu da içeren bir yurttaşlık tanımını kabul ettirme yeteneklerinin ortaya konmasıdır. Kadınlar sosyal hakları bir mücadele ve müzakere alanı olarak kabul etmekle siyasal öznelere dönüşmektedirler: Temsili demokrasi süreçlerine ve katılımcı demokrasi kurumlarına (derneklere) katılarak kamusal ve politik alana ağırlıklarını koymaları, onları sosyal devletin basitçe müşterileri olmaktan çıkarıp failleri haline getirmektedir. Bu bakış açısından yurttaşlığı, iktidarla ve meşru taleplerin öncüleri olarak kabul edilen faillerin tanınmasına yönelik mücadelelerle bağlantılı bir çatışma pratiği olarak kavramak mümkündür. Yurttaşlık, aynı zamanda, katılım, temsil ve kamusal politikaların oluşumuna dayalı bir uzlaşı pratiğiyle de bağlantılıdır.

Bérengère MARQUES-PEREIRA

↘Eşitlik • Evrenselcilik ve tikelcilik • Kamusal/özel • Siyasal temsil eşitliği • Sosyal politikalar ve aile politikaları

Del Re, Alisa ve Heinen, Jacqueline (ed.), *Quelle citoyenneté pour les femmes? La crise des États-providence et de représentation politique en Europe*, Paris: L'Harmattan, 1996, 320 s.

Lister, Ruth, *Citizenship, Feminist Perspectives*, Londra: Macmillan, 1997, 284 s.

Marques-Pereira, Bérengère (ed.), "Citoyenneté", *Sextant* özel sayısı, 1997, sayı 7, 206 s.

Phillips, Anne (ed.), *Feminism and Politics*, Oxford: Oxford University Press, 1998, 471 s.

Scott, Joan, *La citoyenne paradoxale*, Paris: Albin Michel, 1998, 287 s.

Voet, Rian, *Feminism and Citizenship*, Londra: Sage, 1998, 182 s.

■ ZANAAT, MESLEK, İŞ

ZANAAT[1]

Latince *menestier*, *mistier* ("hizmet", "görev") sözcüklerinden gelen *métier* (zanaat) kavramı, aynı zamanda önemli iki Yunanca kavrama göndermede bulunur: *métis* (pratik zekâ) ve *techné* (us yürütmeye dayalı zekâ). Bu kavramlarda, itaatkâr olmakla bağdaştırılan özellikleri ima eden pratik zekâya sahip zanaatkâr ile sanatının kurallarına vakıf "technite" (teknik adam[2]) arasında bir ayırım yapılmaktadır (Descolonges, 1996). Bu ikilik, *Le Petit Robert*'de (1977) *métier* terimine ilişkin olarak verilen örneklerde de yer alır: "ellerin kafadan daha çok çalışması", "alelade zanaat", "özgün." Açıktır ki zanaat kavramı, toplumsal işbölümüne, daha özel olarak da kafa/kol emeği bölünmesine bir göndermeyi içermektedir. Sözlüklerdeki alıntılar ve deyimler ayrıca cinsiyetler arasındaki toplumsal bölünmeye de işaret etmektedir: "être un homme de métier" [erkek için: zanaat sahibi olmak], "le plus vieux métier du monde" [fahişeler için: dünyanın en eski mesleği], "le métier du roi est grand" [kral için: büyük başın işi/derdi büyük olur]. Belli ki kadınlar özleri itibariyle ne tekniği ne de iktidarı kullanmaya yatkındırlar. Dolayısıyla, meseleyi bu iki boyutun kesiştiği noktada sorunsallaştırmak gerekmektedir.

Zanaatların altın çağı olarak loncalar dönemi düşünülür. Bir zanaat sahibi olmak uzun bir çıraklık dönemini gerektirir; bu dönemin nihai ürünü başeserdir. Tarihçilerin çalışmalarını kronolojik olarak taradığımızda,

---

[1] Bkz. Madde Başlıkları listesinde "Zanaat" sözcüğüyle ilgili çevirenin notu. –ç.n.

[2] Antik Yunan'da bu insanın kadın olması söz konusu olamayacağı için, "insan" değil "adam" sözcüğünü kullandım. –ç.n.

kadınların loncalarda giderek daha çok yer aldıklarını görürüz. O dönemde kadınlaşmış zanaat loncaları vardı: çamaşır dikip satanlar, iplikçiler, tezhipçiler, hububatçılar; hatta bazı erkek zanaatlarında da kadınlar bulunuyordu: kırık çıkıkçılar (cerrahlar), simyacılar, kadın jonglörler... (*Livre des métiers*, 1268). Yine de genel kural, zanaatların cinsiyetlere özgülenmiş olmalarıdır. Kadın zanaatları, doğrudan zanaatlar olarak tanınmanın yanı sıra, aynı zamanda geleneksel olarak kadınlara düşen görevler anlamına gelen "kadın işleri"dir de (Perrot, 1978). Bu işbölümü, üretim faaliyetleri ile yeniden üretim faaliyetleri arasındaki sınırın geçirgenliğine tanıklık etmektedir.

Sanayileşme ve işin parçalanmasıyla birlikte birçok zanaatın dağıldığı gözlemlenir. Zanaatkârların tersine, işçilerin büyük çoğunluğu üretim sürecinin bütününe hükmedemez (Naville, 1961). Ücretlileşme, kadınlara küçük dükkânlarından ya da evlilik yuvalarından kurtulma imkânını sunarken, kuşkusuz yeni biçimler altında ortaya çıkan işbölümü onları bu kez fabrikalara yerleştirir.

XIX. yüzyılın sonunda ortaya çıkan "kadın mesleği" kavramı, kadınların birer vasıf olarak nitelendirilmeyen "doğal nitelikleri" çevresinde tanımlanır. Birçok tarihyazımcı ayrıca kadınların bedenlerinin iş aleti olarak kullanıldığına işaret eder: Emeğin ekonomik ve toplumsal örgütlenmesi içinde yer alan kadınların birçoğu sütanneliği, hizmetçilik... yapmaktadır (Gardey, 1998).

XX. yüzyıl boyunca kadın haklarının geçirdiği evrim sonucunda, 1980'lerde toplumsal bilimlerin sorunsalları yeniden, cinsiyete dayalı işbölümünün sürekli olarak yeniden şekillendirildiği *mesleklerin* ve *sektörlerin* kadınlaşması veya erkekleşmesi temelinde yapılan tahlillere yönelir.

Zanaat konusunda farklı yaklaşımları olan çeşitli sosyolojik eğilimlerin tümünde bu kavrama ilişkin üç boyut öne çıkar: Bu üç boyut, teknik, toplumsal ve cinsiyete dayalı işbölümünü eşzamanlı olarak tahlile sokan bir us yürütmenin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Zanaat, üretim sürecinin bütününe hükmetmekle vebir yaratma edimiyle bağdaştırılmaktadır.

Sanayi tarihi, bir "iş konumu"nun işgal edilmesiyle bir "zanaat" arasındaki şekillendirici karşıtlığı göstermektedir. İlki, teknik bir işbölümüne, görevlerin parçalanmasına göndermede bulunur. Bunun tipik örneği Taylorculuktur:

Birey, özerkliğinden ve yaratıcılığından yoksun kılınmıştır. Buna karşılık zanaat kavramı, sanat kurallarına yaklaşan birtakım eylem kurallarına göndermede bulunur; burada biçimsel ve yinelenen işlemleri uygulamak değil, düşünce sürecinden geçirilmiş bir beceriyi özümsemek söz konusudur; bu süreç, hammaddeden bitmiş ürüne, biçimsel kurallar ve pratiklerin edinildiği uzun bir çıraklığı içerir. Bu iki model, toplumsal ve cinsiyete dayalı bir işbölümüne yol açar: Zanaat alanında çok az sayıda kadın vardır; ayrıca kadınlar sanayi sektörünün en vasıfsız iş konumlarında yer alırlar. Buna karşılık, ticaret, bakım gibi hizmet "işleri"[3] denilen işlerde, esnekliğin ve iş süreci parçalanmasının gelişmekte olduğu bu üçüncü sektörde büyük sayılarda temsil edilmektedirler.

Zanaat, unvan ya da diplomayla tescil edilmiş bir deneyim nosyonuna göndermede bulunur.

Mesleklere yönelik yetiştirme kurslarının düzeyini büyük ölçüde sektör ve cinsiyet belirler. Çok az sayıda kadının bulunduğu sanayi sektöründe, III. düzeye (mühendislik) yönelik yetiştirme kursları, üçüncü sektörde olduğundan çok daha yaygındır.

Kadın meslekleri denilen mesleklerle erkek meslekleri denilen meslekler arasında kabul gören bu ayırım, bir yanda –edinilmiş değil doğuştan olduğu iddia edilen ve bu yüzden de tam vasıf olarak tanınmayan– kadın nitelikleri ile öbür yanda –diplomalarla tescil edilen ve dolayısıyla vasıf olarak tanınan– erkek nitelikleri arasında yapılan ayırımı içinde barındırır (Kergoat, 1984). Dişil olarak adlandırılan becerilere (titizlik, dikkat gibi) göndermede bulunan bu mantık, işletmelerin kullandığı biçimiyle yetkinlik kavramıyla güçlendirilebilmektedir: "Davranış becerisi" (sabırlı, ketum olmak, gönül yüceliği) kadın mesleği denilen birçok meslekte karşılaşılan bir ölçüttür ve (sekreterlik, hosteslik, hemşirelik, sosyal hizmet uzmanlığı, kuaförlükte olduğu gibi) bir "ilişkisel beceri"yi harekete geçirir. Bu kavram şöyle bir tehlikeye yol açmaz mı? Eski beylik sözleri bir modernlik ve bilimsellik kılıfına büründürerek (bkz. yetkinlik ölçütleri dizelgelerinin oluşturulması), eril denilen yetkinlik biçimleriyle dişil denilenleri birbirinden ayır-

[3] Burada da *métier* sözcüğü kullanılıyor. Yine bkz. Madde Başlıkları listesi, çevirenin notu. Bu noktadan sonra yazıda *métier* kavramı hem zanaat, hem iş, hem meslek anlamında kullanılıyor. –ç.n.

mak suretiyle basamaklar arasındaki cinsiyetli farklılığı köklüleştirmek ve meşrulaştırmak...

Zanaat toplumsal kabul görmeyi getirir.

İçinde yaşadığımız toplumlarda, kadın mesleği denilen mesleklere daha az değer verilir; üstelik kadınlara üretim ve yeniden üretim alanlarında tahsis edilen yer dolayısıyla, mesleğe göre toplumsal değer biçmek erkeklerde kadınlardan daha güçlü bir eğilimdir (Kergoat, 1988; Fortino, 1995). Mireille Dadoy (1984) zanaata geri dönüş yönünde canlı bir toplumsal talep olduğunu gözlemlemektedir; burada zanaat kavramı güçlü bir olumlu yan anlamla zenginleşmiş durumdadır. Bu talep, işsizliğe, vasıfsızlığa, işin parçalanmasına, kolektif işin dağılmasına sebep olan, ne bir mesleki konuma ulaşmaya ne de toplumsal kabul görmeye olanak tanıyan belirsiz istihdam biçimlerine rağmen yükseltilmektedir. Ancak, zanaat kavramının yeniden hayata döndürülmesi kadın işçi, kadın zanaatkâr ya da kadın ücretli üzerinden değil, teknisyen ve mühendis tipi üzerinden gerçekleşmektedir. Bu da toplumsal ve cinsiyete dayalı işbölümünün sürdüğünün teyididir.

Prisca KERGOAT

Dadoy, Mireille, "Le retour au métier", *Revue française des affaires sociales*, 1984, sayı 4, s. 69-104.

Descolonges, Michèle, *Qu'est-ce qu'un métier?*, Paris: PUF, 1996, 259 s.

Fortino, Sabine, "Le 'plaisir', au coeur des pratiques et stratégies professionnelles féminines?", *Cahiers du GEDISST*, 1995, sayı 14, s. 127-147.

Gardey, Delphine, "Perspectives historiques", Margaret Maruani (yay. haz.), *Les nouvelles frontières de l'inégalité. Hommes et femmes sur le marché du travail* (Paris: Mage/La Découverte "Recherches", 1998) içinde, s. 23-38.

Kergoat, Danièle, "Le métier", Christophe Dejours (yay. haz.), *Plaisir et souffrance dans le travail* (Éd. de l'AOCIP, 1988, cilt 2) içinde, s. 191-198.

Perrot, Michelle, "De la nourrice à l'employée... Travaux des femmes dans la France du XIXe siècle", *Le Mouvement social*, Ekim-Aralık 1987, sayı 105, s. 3-10.

MESLEK

"Profession"[4] (Latince *professio*'dan) terimi, inandığı şeyi ilan etmek edimi olan "professer" fiilinden türemiştir; bu, siyasal-dinsel bir inanç da olabilir, bir düşünce de. Günlük dilde bu terimin birçok anlamı vardır: Hem "insana, hayatını idame ettirecek koşulları sağlayan belirli bir uğraşı" belirtebilir, hem de "belli bir toplumsal ya da entelektüel saygınlığı olan bir işi" (*Le Petit Robert*, 1993).

Anglosakson ülkelerde, meslek sosyolojisi "gerçek meslekler" ile iş olarak adlandırılan diğer çalışma faaliyetleri arasında bir karşıtlık kurar. Bunlardan ilki, devlet ve yasalar tarafından tanınan özel haklara sahiptir, yetiştirme süreçlerini kendisi örgütler, mesleğin uygulanışını denetler, özerk bir yapılanmaya sahiptir, hem uzun ve teorik bir yetişme süreleri vardır hem de pratik bilgiye dayalıdır. İkinci grup bu özel haklardan yararlanmaz.

Fransa'da, çoğunlukla meslek grupları sosyolojisi olarak adlandırılan meslek sosyolojisi "gerçek meslek"le iş arasında ayırım yapmaz; bir mesleğin mensupları aynı iş faaliyetini sürdürenlerdir; bu durumda meslek teriminin anlamı "lonca"nınkine yakındır. Yine de, meslek kavramı yazarlara ve onların çalışmaya ilişkin bakış açılarına göre farklı anlamlar taşır; bu bakış açısı meslek kimliğini, mesleki konumu, uzmanlığı ya da meslek sınıflandırmasını temel alıyor olabilir (Dubar ve Tripier, 1998, s. 12-13).

Bir gelir getiren bütün işler gibi herhangi bir mesleğin uygulanması da, tarihsel olarak cinsiyete dayalı işbölümü tarafından damgalanmıştır. Fransa'da kadınlar, Eski Rejim sırasında hüküm sürmüş ve ondan sonra da varlığını sürdürmüş hiyerarşik bir meslek sistemi olan korporatif-devletçi modelin dışında tutulmuşlardır. Yine de bazı dönemlerde, meslek adamlarının dulları ya da kızları olan kimi kadınlar bazı loncalara girebilmişlerdir (Roux, 1994, s. 90-91). XIX. yüzyılın sonundan ve XX. yüzyılın başından itibaren, kadınlar, "kadınlar için iyi" olduğu söylenen, sekreterlik, hemşirelik, öğretmenlik gibi çalışma faaliyetlerini kuşatmaya başlamışlardır (Cacouault, 1987); tıp ve hukuk gibi en saygın alanlara girmekse onlara yasaktır. Sosyo-

[4] Meslek –ç.n.

lojinin kurucuları arasında sayılabilecek bazı yazarlar, meslek gruplarının doğuşunu ve dinamiklerini göstermek üzere bu konularda düşünce üretmişlerdir gerçi, ama mesleki faaliyetin cinsiyetlendirilmesi konusunda hiçbir sorgulama yoktur. Örneğin Émile Durkheim'a göre, meslek gruplarının, modern toplumlarımızın toplumsal ve ahlaki olarak örgütlenmesinde merkezi bir rol oynamaya ve özellikle de birey ile devlet arasında, "aracı yapılar" olarak bir toplumsal düzenleme işlevini güvence altına almaya yönlendirilmeleri gerekiyordu. Max Weber, düşüncesini meslek faaliyetinin dinsel anlamları üzerinde odaklaştırır; ona göre, "meslek sahipleri" başlangıçta, karizmatik ve geleneksel meşruiyet biçimlerinin inşasının canlı örneklerini oluşturan din adamlarıdır (büyücü, rahip, peygamber). Sonradan, sanayi devrimiyle ve faaliyetlerin ussallaşmasıyla birlikte yeni bir meslek sahibi tipi ortaya çıkar: yasal-ussal bir meşruiyetin inşasının temsilcisi olan "uzman" tipi...

Başlangıçta tarihsel ve sosyolojik araştırmalar, kadınların icra ettikleri mesleki faaliyetlerin özelliklerini açığa çıkarmaya hedeflemiş 1960'lı yılların sonundan itibaren kadınların üçüncü sektöre ve o güne kadar onlara kapalı olan meslek gruplarına girişlerindeki artışla birlikte, çalışmalar belli bir zanaat ya da mesleğin kadınlaşmasına yönelmiştir. Bu çalışmalarda kadınlaşma (Zaidman, 1986) kavramına atfedilen anlam sorgulanır: Bu kavram, hem belirli bir meslek grubunda kadın sayısındaki (az ya da çok) artışa göndermede bulunur, hem de bu sayısal artışın, cinsiyetlerle mesleki pratikler arasındaki toplumsal ilişkilerin dönüşümü ya da yeniden üretimi üzerindeki etkilerine. Kadınlaşma kavramı birbirinden farklı toplumsal temsillerle bağdaştırılmaktadır. Örneğin, iktidar odaklarıyla bir tutulan erkek kalelerine az sayıda kadının katılması "yıkıcılık" (Zaidman, 1986) ya da toplumsal sistemin düzeninin bozulması olarak tahlil edilebilir. Buna karşı belirli bir meslek grubuna kitlesel katılımları, –hukuksal ve sayısal– eşitliğe erişme mücadelelerinde kadınların bir zaferi olarak yorumlanabilir. Yine daha başka durumlarda, kadınlaşma süreci belli bir mesleğin değersizleşmesi ve saygınlık yitirmesiyle ilişkilendirilir.

1980'lerin sonlarından itibaren bazı araştırmalar daha çok, cinsiyete dayalı işbölümünün yeni biçimlerinin kaynağındaki toplumsal ve ekonomik mekanizmaları incelemeye yönelmiştir. Bu çalışmalarda, toplumsal temsillerin geçirdiği evrim (Cacouault, 1987), yapısal dönüşümler (Marry, 1989; J.

Collin, 1992) ulusal bağlamların etkisi (Cacouault 1987; Marry, 1989; Le Feuvre ve Walters, 1993), iş sürecinin örgütlenmesindeki dönüşümler (Cacouault, 1987; Picot, 1995) ve aile kurumuna ilişkin değişimler gibi birçok etken göz önüne alınmaktadır. Meslek gruplarının erkekleşmesi üzerine çalışmalar, kadınlaşma kavramı da dahil olmak üzere, sorulan soruların perspektifinin genişlemesine yol açmaktadır (Cacouault-Bitaud, 1999; Picot, 2000).

Meslek grupları sosyolojisinde, belli bir meslek grubunun geçirdiği evrim kavranmaya çalışılırken erkekleşme ve kadınlaşma olguları her zaman göz önüne alınmamaktadır. Taşıdıkları öneme karşın, bu süreçler marjinal öğeler olarak kalmakta ya da tahlillerde göz önüne alınmamaktadır. Toplumsal cinsiyet ilişkileri sosyolojisinde (Anglosakson ya da Fransızca anlamıyla) "meslek" terimine atfedilen anlamın ne olacağı, henüz başlamamış bir kuramsal tartışmadır. Bu tartışmanın yeniliği, kadınların son zamanlarda toplumsal olarak daha ayrıcalıklı ve değerli sayılan meslek alanlarına girmiş olmalarından kaynaklanmaktadır.

Geneviève PICOT

Cacouault, Marlaine, "Prof... c'est bien pour une femme", *Le Mouvement social*, Temmuz-Eylül 1987, sayı 140, s. 107-119.

Collin, Johanne, "Les femmes dans la profession pharmaceutique au Québec: rupture ou continuité?", *Recherches féministes*, 1992, cilt 5, sayı 2, s. 31-56.

Le Feuvre, Nicky ve Walters, Patricia, "Égales en droit? La féminisation des professions juridiques en France et en Grande-Bretagne", *Sociétés contemporaines*, 1993, sayı 16, s. 41-62.

Marry, Catherine, "Femmes ingénieurs: une (ir)résisitible ascension?", *Information sur les sciences sociales*, Haziran 1989, cilt 28, sayı 2, s. 291-344.

Picot, Geneviève, "Le rapport entre médecin et personnel infirmier à l'hôpital public: continuités et changements", *Cahiers du Genre*, 2000, sayı 26, s. 121-130.

Zaidman, Claude, "La notion de féminisation: de la description statistique à l'analyse des comportements", Nicole Aubert, Eugène Enriquez, Vincent de Gaulejac (yay. haz.), *Le sexe du pouvour. Femmes, hommes et pouvoirs dans les organisations* (Paris: Desclée de Brouwer, 1986) içinde, s. 281-289.

İŞ

"Job"[5] çağımızın Batı toplumlarında ücret ilişkisinin patlama göstermesine göndermede bulunan bir terimdir. İstihdam biçimlerinin ve statülerinin çeşitlenmesi bu terime ilişkin boyutlardan birisidir.

Fransa'da "job" sözcüğü, Anglosakson ülkelerdeki çalışmalardan farklı olarak, ne hukuksal bir ada göndermede bulunur, ne de toplumsal bilimlerdeki bir kavram ya da düşünceye: Bunun yerine "küçük işler" deyimini tercih eden araştırmacılar tarafından az kullanılan, pratikten türemiş bir kategoridir. "Job" terimi, XIV. yüzyıl İngiltere'sinde "arkadan çekilebilecek herhangi bir küçük parça ya da nesne" (Sennett, 1998, s. 9) anlamında kullanılmakla birlikte, günümüzde İngilizce kökenli günlük bir dilin parçasıdır ve 1950'lerden bu yana, ilkin "öncelikle sağladığı kaynaklar açısından değerlendirilen, ücretli iş istihdam," sonra da "her tür mesleki uğraş anlamında kullanılmaktadır (*Grand Dictionnaire des Lettres*, 7 cilt, Larousse, 1986).

Halen çalışma yaşamlarının başlangıcında olan kentli gençlerin temsillerinde bu terim herhangi bir istihdam olgusunu adlandırmamaktadır. Kabaca, tam zamanlı, süresiz ve tek bir işveren için çalışmaya göre tanımlanır ve birçok istihdam biçimini kapsayan bir ara mekândır: Genç erkekler için, (aralarında izinsiz çalışmanın da bulunduğu) çeşitli enformel çalışma biçimleriyle süresiz sözleşmeye dayalı bir iş arasındaki karşıtlıklar alanında yer alır; kızlar için ise, izinsiz çalışma ve ev hizmetinde çalışmayla süresiz sözleşmeye dayalı bir iş arasındaki farklılığın tanımladığı alanda. Bir statüyü, "kadın/erkek işçi" statüsünü görünür kılmakla birlikte, bir kariyer perspektifini getirmez ve genç kadınlarla erkeklerin güzergâhlarındaki farklı duraklara göndermede bulunur.

Ev içi alanındaki görevleri (genç) kadınlar için bir "job"a dönüştüren, üçüncü bir kişi tarafından yapılan ödemedir: Çocuk büyütmekten farklı olarak *baby-sitting*[6], büyüklerle ilgilenmekten farklı olarak yaşlı insan bakımı...

---

[5] İş –ç.n.

[6] Saat başı ücretle, kısa süreler için çocuk bakıcılığı yapmak –ç.n.

"Küçük işler"i özellikle de betimsel bir yaklaşımla tanımlamaya çaba göstermiş çalışmalar, tek bir tanım önermeden, (statü, istihdam koşulları ve faaliyet türleri bakımından) çoklu bir gerçekliği açığa çıkarmıştır. Örneğin, [bir görüşe göre -G.A.-S.] açıkça ilan edilse de edilmese de, bu tip "işler," özgül olarak kişilere hizmet çerçevesinde yer alan faaliyetlere dayanır (Ème ve Laville, 1988). Başkalarına göre ise, bunlar üçüncü, birinci ya da ikinci sektörde, mesleki ve yasal işler alanında yer alırlar (Elbaum, 1987). INSEE'nin İstihdam Bölümünün –bu yapının Fransa'da meslek dizelgelerinin oluşturulmasına katılması dolayısıyla özellikle ilgi çekici olan– ilgili maddesinde, "küçük işler"i tanımlayan özellik, mesai saatleri ölçütüne göre belirlenen azaltılmış faaliyet olmalarıdır. Ardından dört tip küçük iş ayırt edilir: "Azaltılmış ve düzenli mesai saatleri, azaltılmış ve istikrarsız mesai saatleri, çok kısa süreli geçici iş sözleşmeleri ile düzensiz ve marjinal faaliyetler." Geçici işler, stajlar ve ayrıca süresiz sözleşmeli kısmi zamanlı işler de burada "küçük işler" arasında sayılmaktadır. Chantal Nicole-Drancourt'a (1991) göre, bu işlerin ayırıcı özellikleri, geçici ve amatör olmaları ve daha özel olarak da gençlerin ilk katılım dönemleriyle örtüşmeleridir. Nicole-Drancourt'un bu son noktaya işaret etmesi önemlidir: Ona göre, tam da toplumsal cinsiyete ve kişinin yaşam güzergâhının hangi noktasında olduğuna göre farklılaşan bir eklemlenme söz konusu olduğu için, geçici istihdamın farklı biçimler eşdeğerli değildir.

"Job" ve "küçük işler" terimlerinin sosyolojik yazında iç içe geçerek, öğrenci istihdamından başka bir gerçekliğe göndermede bulunması 1980'li ve 1990'lı yıllarda olur. Ne var ki, bu terimler cinsiyete dayalı işbölümü merceğinden çok az sorgulanmış ve biçimlendirilmiştir. Üretim aygıtında devasa dönüşümlerin yer aldığı bir bağlamda yaşamaktayız. İşsizliğin artışı devam etmekte. Savaş sonrasında inşa edilmiş istihdam normunun berhava olması, kamusal istihdam politikalarındaki değişimler ve üçüncü sektörün gelişmesi, herkesten önce, ücretli emeğe katılımlarının yoğunlaşmasından sonra iş piyasasında kalmaya devam eden kadınları etkilemekte.

"Job" terimi; istihdam biçimlerinin çeşitlenmesi, katılım ve eğretileşme konusundaki toplumsal ve siyasal tartışmaların kesişme noktasında yer almaktadır. 1980'lerin ortasında bazı öneriler ileri sürülmüştü: Bu "küçük işler," ekonomik olanla toplumsal olanı eklemlemenin yeni bir tarzı ve "eğ-

retilik ve işsizlik tehditlerine yenilikçi bir yanıt" oluşturabilirdi (Ème ve Laville, 1988).

"Küçük işler" ve daha genel olarak istihdam biçimlerinin çeşitlenmesi (kolektif, 1989) ile kadın emeği (Lagrave, 1992) üzerine yapılan çalışmalar, iş piyasalarının cinsiyete göre ayrışmasının ve bu istihdam biçimlerinin cinsiyetlendirilmesinin altını çizmektedir. İstihdam biçimlerinin kuşaklar temelinde ayrışması bu cinsiyetlendirmeyi ortadan kaldırmaz. Dolayısıyla bu alanlarda ve özellikle içlerinde en vasıfsız olanlar açısından uzun dönemler boyunca, esas olarak gençlere ve kadınlara rastlanmaktadır.

Günümüzde, yeni işler için potansiyel kaynaklar konusunda süren tartışmada, kamusal istihdam politikalarının yönelimi ve işverenlerin söylemleri bu "küçük işleri" kurumsallaştırma doğrultusundadır; bu süreçte en geleneksel cinsiyete dayalı işbölümü biçimi yeniden üretilmektedir.

Üzerinde hâlâ tartışılmakta olan konu, küçük işlerin ve "job"ın tanımından ziyade, bunların gelişmesinin ve hedeflerinin nasıl yorumlanacağıdır. Günümüzde, bizi bekleyen en önemli görevlerden birisi, istihdam biçimlerinin cinsiyetli toplumsal kuruluşu üzerine düşünmek ve çalışmanın erkeklerle kadınlar arasındaki "paylaşımı"na ilişkin söylemin dayanağını oluşturan ideolojiyi ifşa etmektir (Hirata ve Senotier, 1996).

Emmanuelle LADA

↘ Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri • Emek (kavramı) • Esneklik • İstihdam • İşsizlik • Teknikler ve toplumsal cinsiyet • Toplumsal-mesleki kategoriler

Elbaum, Mireille, "Les petits boulots. Plus d'un million d'actifs en 1987", *Économie et statistiques*, 1987, sayı 205, s. 49-58.

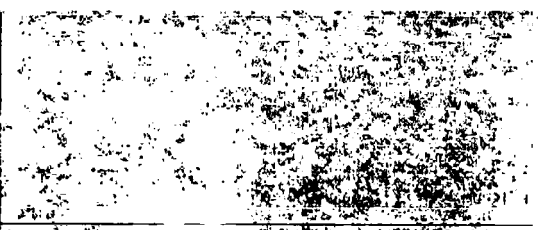
Ème, Bernard ve Laville, Jean-Louis, *Les petits boulots en question*, Paris: Syros "Alternative", 1988, 231 s.

Hirata, Helena ve Senotier, Danièle (yay. haz.), *Femmes et partage du travail*, Paris: Syros "Alternatives sociologiques", 1996, 281 s.

Kolektif, *Évolution des formes d'emploi*, Paris: La Documentation française, 1989, 280 s.

Lagrave, Rose-Marie, "Une émancipation sous tutelle. Éducation et travail des femmes au XXe siècle", Georges Duby, Michelle Perrot (yay. haz.), *Histoire des femmes en Occident* (1992, cilt 5) içinde, s. 430-461. (Bkz. Genel Kaynakça)

Nicole-Drancourt, Chantal, *Le labyrinthe de l'insertion*, Paris: La documentation française, 1991, 407 s.

KAVRAM DİZİNİ

Yanında* işareti olan terimler sözlükteki maddelere göndermektedir.

(Bilimsel) nesnellik: bkz. Bilimler ve toplumsal cinsiyet.

(Bir ülkeye) Göç: bkz. Göçler.

Akrabalık: bkz. Aile; Annelik; Eğitim ve sosyalizasyon; Kuşaklar arası aktarımlar.

Annelik*: ayrıca bkz. Cinsiyet farklılığı; Çocuk aldırma ve doğum kontrolü; Aile; Feminist hareketler; Üreme teknolojileri; Emek (kavramı).

Azınlık: bkz. Cinsiyet farklılığı; Egemenlik; Etnisite ve ulus; Göçler; Evrenselcilik ve tikelcilik.

Bilimler ve toplumsal cinsiyet*: ayrıca bkz. Cinsiyet farklılıkları; Kadınlık, erkeklik, erkeksilik; Bilimsel dil(in cinsiyetlendirilmesi); Teknikler ve toplumsal cinsiyet; Evrenselcilik ve tikelcilik.

Bilimsel dil(in cinsiyetlendirilmesi): ayrıca bkz. Bilimler ve toplumsal cinsiyet; Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet; Teknikler ve toplumsal cinsiyet.

Birey: bkz. Yurttaşlık; Eşitlik; Feminist hareketler; İktidar(lar); Evrenselcilik ve tikelcilik.

Biyoloji: bkz. Kadınlık, erkeklik, erkeksilik; Bilimsel dil; Bilimler ve toplumsal cinsiyet; Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet; Cinsellik; Üreme teknolojileri,

Bölünme: bkz. Toplumsal-mesleki kategoriler; İşsizlik; Esneklik; Toplumsal eğretileşme.

Cinsellik*: ayrıca bkz. Çocuk aldırma ve doğum kontrolü; Kadınlık, erkeklik, erkeksilik; Cinsel taciz; Lezbiyenlik; Feminist hareketler; Fuhuş; Üreme teknolojileri; şiddet (biçimleri).

Cinsiyet rolleri: bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Eğitim ve sosyalizasyon; Aile; Kamusal/özel; Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet.

Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet*: ayrıca bkz. Cinsiyet farklılıkları; Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Egemenlik; Eğitim ve sosyalizasyon;

Aile; Kadınlık, erkeklik, erkeksilik; Bilimsel dil(in cinsiyetlendirilmesi); Lezbiyenlik; Cinsellik.

Cinsiyetçilik: bkz. Etnisite ve ulus; Patriyarka; İktidar(lar); Dinler; Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet; şiddet (biçimleri).

Cinsiyetin kategorileştirilmesi: bkz. Cinsiyet farklılığı; Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet; Soruşturmalar.

Cinsiyetlenme: bkz. Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet.

Çocuk aldırma ve doğum kontrolü*: ayrıca bkz. Annelik; Feminist hareketler; Sosyal politikalar ve aile politikaları; Kamusal/özel; Cinsellik; Üreme teknolojileri.

Dinler*: ayrıca bkz. Egemenlik; İktidar(lar); Cinsellik.

Doğa/kültür: bkz. Cinsiyet farklılıkları; Etnisite ve ulus; Tarih(in cinsiyetlendirilmesi); Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet; Emek (kavramı); Ev emeği.

Doğum: bkz. Annelik; Üreme teknolojileri.

Emek (kavramı)*: ayrıca bkz. Toplumsal-mesleki kategoriler; İşsizlik, Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri, Zanaat, meslek, iş Toplumsal eğretileşme; Kamusal/özel; Teknikler ve toplumsal cinsiyet; Ev emeği.

Emek zamanı: bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; İstihdam; Esneklik; Toplumsal eğretileşme; Emek (kavramı); Ev emeği.

Erkeklik: bkz. Kadınlık, erkeklik, erkeksilik.

Erkek-merkezlilik: bkz. Yurttaşlık; Cinsiyet farklılığı; Etnisite ve ulus; Kadınlık, erkeklik, erkeksilik; Din; Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet.

Erkeksilik: bkz. Kadınlık, erkeklik, erkeksilik.

Eşitsizlikler: bkz. Gelişme; Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Eğitim ve sosyalizasyon; Eşitlik; İstihdam; Etnisite ve ulus; Karmalık; Soruşturmalar; Evrenselcilik ve tikelcilik.

Ev emeği*: ayrıca bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Eğitim ve sosyalizasyon; Aile; Feminist hareketler; Patriyarka; Sosyal politikalar ve aile politikaları; Kamusal/özel; Teknikler ve toplumsal cinsiyet; Emek (kavramı).

Evrensel: bkz. Cinsiyet farklılıkları; İktidar(lar); Bilimler ve toplumsal cinsiyet; Soruşturmalar.

Evrenselcilik ve tikelcilik*: ayrıca bkz. Yurttaşlık; Egemenlik; Eşitlik; Bilimsel dil(in cinsiyetlendirilmesi); Kamusal/özel.

Ezme-ezilme: bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet; Egemenlik; Etnisite ve ulus; Lezbiyenlik; Aile; Feminist hareketler; Patriyarka; Kamusal/özel; Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet.

Fallus: bkz. Cinsiyet farklılıkları.

Feminist hareketler*: ayrıca bkz. Çocuk aldırma ve doğum kontrolü; Eşitlik; Tarih(in cinsiyetlendirilmesi); Lezbiyenlik; Annelik; Toplumsal hareketler; Siyasal temsil eşitliği; Patriyarka; Cinsellik; şiddet (biçimleri).

Fuhuş*: ayrıca bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Göçler; Cinsellik; şiddet (biçimleri).

Göçler*: ayrıca bkz. Gelişme; Egemenlik; Eğitim ve sosyalizasyon; Etnisite ve ulus; Aile; Kuşaklar arası aktarımlar; şiddet (biçimleri).

Hizmet ilişkisi: bkz. Ev emeği.

İkilikçi (düşünce): bkz. Cinsiyet farklılığı.

İktidar(lar)*: ayrıca bkz. Yurttaşlık; Egemenlik; Eşitlik; Feminist hareketler; Evrenselcilik ve tikelcilik.

Irkçılık: bkz. Etnisite ve ulus; Göçler.

İş: bkz Zanaat, meslek, iş.

İşgücü piyasası: bkz. İşsizlik; İstihdam; Esneklik; Zanaat, meslek, iş; Küreselleşme; Toplumsal eğretileşme.

İşsizlik*: ayrıca bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; İstihdam; Esneklik; Sosyal politikalar ve aile politikaları; Toplumsal eğretileşme; Emek (kavramı).

İşyeri sağlığı: ayrıca bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Esneklik; Toplumsal eğretileşme; Teknikler ve toplumsal cinsiyet; Emek (kavramı).

Kadınların görünmezliği: bkz. Gelişme; Tarih(in cinsiyetlendirilmesi); Göçler; Küreselleşme; Toplumsal hareketler; İktidar(lar); Bilimler ve toplumsal cinsiyet; Soruşturmalar; Ev emeği.

Kadınların kurtuluşu (hareketi): bkz. Feminist hareketler.

Kadınların sözü: bkz. Egemenlik; Tarih(in cinsiyetlendirilmesi); Feminist hareketler; İktidar(lar).

Kadınsılık: bkz. Kadınlık, erkeklik, erkeksilik.

Kamusal/özel*: ayrıca bkz. Yurttaşlık; Eşitlik; Aile; Annelik; Feminist hareketler; Sosyal politikalar ve aile politikaları; Emek (kavramı); Evrenselcilik ve tikelcilik.

Kapitalizm: bkz. Toplumsal-mesleki kategoriler; İşsizlik; Gelişme; Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Küreselleşme; Patriyarka.

Karmalık*: ayrıca bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Eğitim ve sosyalizasyon; Eşitlik; Siyasal temsil eşitliği; Sendikalar.

Kız kardeşlik: bkz. Lezbiyenlik; Feminist hareketler.

Kotalar: bkz. Yurttaşlık; Eşitlik; Siyasal temsil eşitliği.

Kuşaklararası aktarımlar*: ayrıca bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Eğitim ve sosyalizasyon; Aile; Annelik; Zanaat, meslek, iş; Ev emeği.

Kuzey-Güney: bkz. Gelişme; Etnisite ve ulus; Lezbiyenlik; Göçler; Küreselleşme; Fuhuş.

Küçük işler: bkz. Zanaat, meslek, iş.

Küreselleşme*: ayrıca bkz. Gelişme; Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Etnisite ve ulus; Göçler; Toplumsal eğretileşme.

Lezbiyenlik*: ayrıca bkz. Cinsiyet farklılığı; Feminist hareketler; Toplumsal hareketler; Patriyarka; Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet; Cinsellik.

Lezbofobi (lezbiyen düşmanlığı): bkz. Lezbiyenlik.

Liberalizm: bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Küreselleşme; Toplumsal eğretileşme.

Maçoluk: bkz. Patriyarka.

Matriyarka: bkz. Patriyarka.

Mekânsal ayırım: bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Eşitlik; İstihdam; Göçler; Karmalık; Teknikler ve toplumsal cinsiyet.

Meslek: bkz. Zanaat, meslek, iş.

Olumlu eylemler: bkz. Yurttaşlık; Eşitlik; Siyasal temsil eşitliği.

Özel (olan): bkz. Kamusal/özel.

Özerklik: bkz. Çocuk aldırma ve doğum kontrolü; Annelik; Feminist hareketler; İktidar(lar).

Özne: bkz. Egemenlik; Feminist hareketler; İktidar(lar); Emek (kavramı).

Patriyarka*: ayrıca bkz. Egemenlik; Aile; Lezbiyenlik; Feminist harekeler; İktidar(lar); Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet.

Politika: bkz. Yurttaşlık; Cinsiyet farklılıkları; Feminist hareketler; Sosyal politikalar ve aile politikaları; İktidar(lar); Kamusal/özel; Soruşturmalar; Emek (kavramı); Evrenselcilik ve tikelcilik.

Pornografi: bkz. Fuhuş; Cinsellik; şiddet (biçimleri).

Postmodernizm: bkz. Cinsiyet farklılıkları; Etnisite ve ulus; Lezbiyenlik.

Queer (teori): bkz. Cinsiyet farklılıkları; Lezbiyenlik.

Rollerin uzlaştırılması: bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Eğitim ve sosyalizasyon; Esneklik; Annelik; Toplumsal eğretileşme; Ev emeği.

Sağlık: bkz. Gelişme; Eğitim ve sosyalizasyon; İşyeri sağlığı; Üreme teknolojileri.

Sendikalar*: ayrıca bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Eşitlik; Karmalık; Feminist hareketler; Toplumsal hareketler; İktidar(lar); Kamusal/özel.

Sınıf: bkz. Toplumsal-mesleki kategoriler; Etnisite ve ulus; Tarih(in cinsiyetlendirilmesi); Toplumsal hareketler; Patriyarka; Ev emeği.

Siyasal temsil eşitliği*: ayrıca bkz. Yurttaşlık; Cinsiyet farklılıkları; Eşitlik; Karmalık; Feminist hareketler; İktidar(lar); Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet; Evrenselcilik ve tikelcilik.

Soruşturmalar*: ayrıca bkz. Toplumsal-mesleki kategoriler.

Sosyal politikalar ve aile politikası*: ayrıca bkz. Çocuk aldırma ve doğum kontrolü; İşsizlik; Yurttaşlık; Aile; Feminist hareketler; Kamusal/özel; Ev emeği.

Sosyalizasyon: bkz. Eğitim ve sosyalizasyon.

Şiddet (biçimleri): ayrıca bkz. Egemenlik; Cinsel taciz; Feminist hareketler; Fuhuş; Cinsellik.

Tabiiyet: bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Egemenlik; Kadınlık, erkeklik, erkeksilik; Patriyarka; Dinler.

Tamamlayıcılık: bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri.

Tecavüz: bkz. şiddet (biçimleri).

Tek-ebeveynlik: bkz. Aile; Annelik; Toplumsal eğretileşme.

Teknikler ve toplumsal cinsiyet*: ayrıca bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet; Kadınlık, erkeklik, erkeksilik; Bilimsel dil(in cinsiyetlendirilmesi); Zanaat, meslek, iş; Bilimler ve toplumsal cinsiyet; Emek (kavramı).

Toplumsal bağ: bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri.

Toplumsal cinsiyet ilişkileri: bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri.

Toplumsal devingenlik: bkz. Toplumsal-mesleki kategoriler; Eğitim ve sosyalizasyon; Kuşaklar arası aktarımlar.

Toplumsal eğretileşme*: ayrıca bkz. İşsizlik; İstihdam; Esneklik; Küreselleşme; İşyeri sağlığı; Sendikalar; Emek (kavramı).

Toplumsal hareketler*: ayrıca bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet; Lezbiyenlik; Feminist hareketler; Sendikalar.

Toplumsal mücadeleler: bkz. Feminist hareketler; Toplumsal hareketler; Sendikalar.

Toplumsal-mesleki kategoriler*: ayrıca bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Zanaat, meslek, iş; İktidar(lar); Toplumsal eğretileşme; Sendikalar; Emek (kavramı).

Ulus: bkz. Etnisite ve ulus.

Ücretliler: bkz. İşsizlik; Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; İstihdam; Toplumsal eğretileşme; Sendikalar; Emek (kavramı); Ev emeği.

Üreme teknolojileri*: ayrıca bkz. Çocuk aldırma ve doğum kontrolü; Aile; Annelik.

Üreme: bkz. Çocuk aldırma ve doğum kontrolü; Aile; Üreme teknolojileri.

Vasıf: bkz. Toplumsal-mesleki kategoriler; Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Kadınlık, erkeklik, erkeksilik; Esneklik, Zanaat, meslek, iş; Sendikalar; Teknikler ve toplumsal cinsiyet.

Yasalar: bkz. Çocuk aldırma ve doğum kontrolü; İşyeri sağlığı; Cinsellik; şiddet (biçimleri);

Yeniden üretim: Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; Etnisite ve ulus, Annelik; Dinler; Üreme teknolojileri; Ev emeği.

Yetenekler: bkz. Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; İstihdam; Kadınlık, erkeklik, erkeksilik; Zanaat, meslek, iş; Teknikler ve toplumsal cinsiyet.

Yoksulluk: bkz. İşsizlik; Gelişme; Göçler; Küreselleşme; Sosyal politikalar ve aile politikaları; İş sağlığı; Sendikalar.

Yöntembilim: bkz. Toplumsal-mesleki kategoriler; Tarih(in cinsiyetlendirilmesi); Soruşturmalar.

Yurttaşlık*: ayrıca bkz. Eşitlik; Siyasal temsil eşitliği; Sosyal politikalar ve aile politikaları; Kamusal/özel; Evrenselcilik ve tikelcilik.

Zanaat, meslek, iş*: ayrıca bkz. Toplumsal-mesleki kategoriler; İşsizlik; Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkileri; İstihdam; Esneklik; Teknikler ve toplumsal cinsiyet; Emek (kavramı).

Zihinsel yük: bkz. Ev emeği.

GENEL KAYNAKÇA

Bu kaynakça, sözlükte yer alan madde başlıklarında adı geçen tüm kaynakları bir araya getirmektedir. Bilim komitesi kaynakçayı bu kaynaklarla sınırlı tutmayı uygun görmüştür. O nedenle, birtakım noksanlar bulunabilir.

Adorno, Theodor W. ve Horkheimer, Max, *La dialectique de la raison*, Paris: Gallimard, 1974, 281 s. [*Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. Oğuz Özügül, Kabalcı Yayınevi, 2 cilt, 1995-1996, 347 s.]

Affichard, Joëlle (der.), *Pour une histoire de la statistique*, Paris: INSEE/Economica, 1987, cilt 2, 969 s.

Aguitton, Christophe ve Corcuff, Philippe, "Mouvements sociaux et politique: entre anciens modèles et enjeux nouveaux", *Mouvements*, 1999, sayı 3, s. 8-18. Akrich, Madeleine, "Comment décrire les objets techniques?", *Techniques et culture*, Ocak-Haziran 1987, s. 49-63.

Akrich, Madeleine ve Laborie, Françoise (der.), "De la conception à l'enfantement", *Cahiers du Genre*, 1999, sayı 25, 204 s.

Alberts, Bruce vd, *Molecular Biology of the Cell*, New York: Garland Pub., 1989, 44 s. [İlk basımı: 1983.]

Andermahr, Sonya; Lovell, Terry ve Wolkowitz, Carol, *A Concise Glossary of Feminist Theory*, Londra-New York-Sydney-Auckland: Arnold, 1997, 287 s.

Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reşections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra: Verso, 1991, 224 s. [*Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, 2004, 4. basım, 232 s.]

Anthiaś, Floya ve Yuval-Davis, Nira (Harriet Cain ile birlikte), *Racialized Boundaries. Race, Nation, Gender, Colour and Class and the Anti-racist Struggle*, LondraNew York: Routledge, 1992, 226 s.

Apfelbaum, Erika, "Relations of Domination and Movements for Liberation: An Analysis of Power between Groups", Stephen Worchel, William G. Austin, (ed.),

The Social Psychology of Intergroup Relations (Monterey: Cole, 1979) içinde, s. 188-204. [Yeniden basımı: *Feminism and Psychology*, 1999, sayı 3 içinde, s. 267-273.]

Appay, Béatrice ve Thébaud-Mony, Annie, *Précarisation sociale, travail et santé*, Paris: IRESCO-CNRS "Actions scientifiques fédératives de l'IRESCO", 1997, 580 s.

Arendt, Hannah, *The Human Condition*, University of Chicago Press, 1958, 333 s. [*İnsanlık Durumu*, çev. Bahadır Sina fiener, İletişim Yayınları, 2009, 4. basım, 461 s.]

Aristoteles, *La politique*, Paris: Vrin, 1987, 595 s. [*Politika*, çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, 2000, 5. basım, 256 s.]

Assises pour le droit des femmes, *En avant toutes*, Paris: Le Temps des cerises, 1998, 308 s.

Attias-Donfut, Claudine, *Sociologie des générations*, Paris: PUF, 1988, 249 s.

Attias-Donfut, Claudine (yay. haz.), *Les solidarités entre générations*, Paris: Nathan "Essais et recherches", 1995, 352 s.

Auslander, Leora ve Zancarini-Fournel, Michelle (yay. haz.), *Différence des sexes et protection sociale (XIXe-XXe siècle)*, Saint-Denis: PUV, 1995, 232 s.

Auzias, Claire ve Houel, Annick, *La grève des ovalistes, Lyon, juin-juillet 1869*, Paris: Payot, 1982, 182 s.

AVFT, *De l'abus de pouvoir sexuel. Le harcèlement sexuel au travail*, Paris: La Découverte / Le Boréal, 1990, 255 s.

Badinter, Élisabeth, *L'amour en plus. Histoire de l'amour maternel XVIIe-XXe siècle*, Paris: Flammarion, 1980, 372 s. [*Annelik Sevgisi: 17. Yüzyıldan Günümüze Bir Duygunun Tarihi*, çev. Kamuran Çelik, Afa Yayınları, 1992, 334 s.]

——, *L'un est l'autre: des relations entre hommes et femmes*, Paris: Odile Jacob, 1986, 361 s. [*Biri Ötekidir: Kadınla Erkek Arasındaki Yeni İlişkiler ya da Androjin Devrim*, çev. şirin Tekeli, Afa Yayınları, 1992, 328 s.]

Barrère-Maurisson, Marie-Agnès, *La division familiale du travail*, Paris: PUF, 1992, 251 s.

Barrett, Michele, *Women's Oppression Today: Problems in Marxist Feminist Analysis*, Londra: Verso, 1980, 269 s. [*Günümüzde Kadına Uygulanan Baskı: Marksist Feminist Çözümlemede Sorunlar*, çev. fien Süer Kaya, Pencere Yayınları, 1995, 242 s.]

Barry, Kathleen, *L'esclavage sexuel des femmes*, Paris: Stock, 1982, 424 s. [Orijinal basımı: *Female Sexual Slavery*, 1979].

——, *The Prostitution of Sexuality*, New York University Press, 1995, 382 s. Battagliola, Françoise; Combes, Danièle; Daune-Richard, Anne-Marie; Devreux,

Anne-Marie; Ferrand, Michèle ve Langevin, Annette, *À propos des rapports sociaux de sexe. Parcours épistémologiques*, Paris: CSU-CNRS, 1986. [Yeniden basımı: 1990, 252 s.]

Battagliola, Françoise, *La fin du mariage? Jeunes couples des années 80*, Paris: Syros, 1988, 142 s.

Baudelot, Christian ve Establet, Roger, *Allez les filles!*, Paris: Seuil, 1992, 351 s. Baudoux, Claudine ve Zaidman, Claude, *Égalité entre les sexes. Mixité et démocratie*,

Paris: L'Harmattan, 1992, 302 s.

Bawin-Legros, Bernadette, *Familles, mariage, divorce*, Liège-Brüksel: Pierre Mardaga, 1988, 213 s.

Beauvoir, Simone de, *Le deuxième sexe*, Paris: Gallimard, 1949, cilt 1: *Les faits et les mythes*, 395 s.; cilt 2: *L'expérience vécue*, 577 s. [*Kadın "İkinci Cins"*, çev. Bertan Onaran, Payel Yayınları, 3 cilt, 1993, 8. basım, 854 s.]

Bebel, August, *La femme et le socialisme*, Paris: Éd. du Globe, 1964, 543 s. [Almanca orijinali, 1893; *Kadın ve Sosyalizm*, çev. Saliha Nazlı Kaya, İnter Yayınları, 1991, 511 s.]

Becker, Gary, *The Economic Approach to Human Behaviour*, Chicago: University of Chicago Press, 1976, 286 s.

Béjin, André, "Crépuscule des psychanalystes, matin des sexologues, et le pouvoir des sexologues et la démocratie sexuelle", *Sexualités occidentales*, 1982, sayı 35, s. 159-177, 178-192.

Belotti, Elena Gianini, *Du côté des petites filles*, Paris: Des femmes, 1974, 261 s. Berner, Boel, "L'ingénieur ou le génie du mâle: masculinité et enseignement technique au tournant du XXe siècle", *Cahiers du GEDISST*, 1997, sayı 19, s. 7-25.

Béroud, Sophie; Mouriaux, René ve Vakaloulis, Michel, *Le mouvement social en France*, Paris: La Dispute, 1998, 223 s.

Bertaux, Daniel ve Bertaux-Wiame, Isabelle, "Le patrimoine et sa lignée", *Récits de vie*, 1988, sayı 4, s. 8-26.

Beveridge, William, *Unemployment in London*, Londra: Toynbee Record, 1904, cilt 17, sayı 1, s. 9-15.

Bisilliat, Jeanne (yay. haz.), *Femmes du Sud, chefs de famille*, Paris: Karthala, 1996, 410 s.

——, *Face aux changements, les femmes du Sud*, Paris: L'Harmattan, 1997, 367 s. Bisilliat, Jeanne ve Verschuur, Christine, *Cahiers Genre et développement*, 2000, sayı 1, "Le genre: un outil nécessaire", 264 s.

Blayo, Chantal, "Régulation de la fécondité en Europe", *Entre nous. La revue européenne de planification familiale*, 1993, sayı 22-23, s. 3-9.

Bleier, Ruth (ed.), *Feminist Approaches to Science*, New York: Pergamon Press, 1986, 212 s.

Blondiaux, Loïc, *La fabrique de l'opinion. Une histoire sociale des sondages aux ÉtatsUnis et en France (1935-1965)*, doktora tezi, IEP, 1994. Paris: Seuil, 1998, 601 s.

Bock, Gisela ve James, Susan (ed.), *Beyond Equality and Difference: Citizenship, Feminist Politics and Female Subjectivity*, Londra-New York: Routledge, 1992, 210 s.

Bonnet, Marie-Jo, *Les relations amoureuses entre femmes du XVIe au XXe siècle*, Paris: Odile Jacob, 1995, 416 s. [İlk basımı: *Un choix sans équivoque*, Paris: DenoëlGonthier, 1981.]

Bordeaux, Michèle; Hazo, Bernard ve Lorvelles, Soizic, *Qualifié viol*, Paris: Librairie des Méridiens-Klincksieck, 1990, 232 s.

Boserup, Esther, *La femme face au développement économique*, Paris, PUF, "Sociologie d'aujourd'hui", 1983 [ilk basımı: 1970], 315 s.

Boudon, Raymond ve Bourricaud, François, *Dictionnaire critique de la sociologie*, Paris: PUF, 1982, 714 s.

Bouillaguet-Bernard, Patricia; Gauvin-Ayel, Annie ve Outin, Jean-Luc, *Femmes au travail. Prospérité et crise*, Paris: Economica, 1981, 294 s.

Bourdieu, Pierre, "L'opinion publique n'existe pas", *Questions de sociologie* (Paris: Minuit, 1980) içinde, s. 222-235.

——, *La domination masculine*, Paris: Seuil, 1998, 146 s.

Bourdieu, Pierre ve Passeron, Jean-Claude, *Les Héritiers*, Paris: Minuit, 1964, 183 s.

Bouvier, Jeanne, *Mesmémoires. Unesyndicaliste féministe, 1876-1935*, Paris: La Découverte Maspero, 1983, 285 s.

Boyer, Robert (ed.), *La şexibilité du travail en Europe*, Paris: La Découverte, 1986, 330 s.

Braidotti, Rosi, "Des organes sans corps", *Les Cahiers du GRIF*, 1987, sayı 36, s. 7-32.

——, "U-topies, des non-lieux postmodernes", *Les Cahiers du GRIF*, 1985, sayı 30.

Brandt, Allan, *No Magic Bullet: A Social History of Venereal Disease in the United States since 1880*, New York: Oxford University Press, 1985, 245 s.

Braverman, Harry, *Travail et capitalisme monopoliste. La dégradation du travail au XXe siècle*, Paris: Maspero, 1976, 360 s. [*Emek ve Tekelci Sermaye*, çev. Çiğdem Çidamlı, Kalkedon Yayıncılık, 2008, 448 s.]

Brenner, Joanna, "Rethinking Women's Oppression", *New Left Review*, 1984, sayı 144, s. 33-71.

Brittan, Arthur ve Maynard, Mary, *Sexism, Racism and Oppression*, Oxford: Basil Blackwell, 1984, 236 s.

Brubaker, Rogers, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 202 s.

Buijs, Gina, *Migrant Women, Crossing Boundaries and Changing Identities*, Center for Cross-Cultural Research on Women, Queen Elizabeth House, University of Oxford, 1998, 225 s.

Burstyn, Varda, "Masculine Dominance and the State", *Social Register*, 1983.

Butler, Judith, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Londra: Routledge, 1990, 172 s. [*Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi*, çev. Başak Ertür, Metis Yayınları, 2008, 248 s.]

Butler, Judith ve Scott, Joan W. (ed.), *Feminists Theorize the Political*, New York: Routledge, 1992, 485 s.

Cacouault, Marlaine, "Prof... c'est bien pour une femme", *Le Mouvement social*, Temmuz-Eylül 1987, sayı 140, s. 107-119.

Cacouault-Bitaud, Marlaine, "Égalité formelle et différenciation des carrières entre hommes et femmes chez les enseignants du second degré", *La Revue de l'ires*, Kış 1999, sayı 29, s. 95-129.

Cahiers de l'APRE, "Rapports intrafamiliaux et rapports sociaux de sexe", CNRS/IRTTEM, 1986, sayı 5, 59 s.

Cahiers du CEDREF, "Femmes en migration", 2000, sayı 8/9.

Cahiers du GEDISST, 1996, sayı 17, "Principes et enjeux de la parité", 96 s. Callon, Michel (yay. haz.), *Lascienceetses réseaux. Genèse et circulation des faits scientifiques*, Paris: La Découverte / Conseil de l'Europe "Textes à l'appui", 1989, 214 s.

Canel, Annie ve Zachmann, Karin (ed.), "Gaining Access, Crossing Boundaries: Women in Engineering in a Comparative Perspective", *History and Technology*, 1997, cilt 14, sayı 1-2.

Caron, Anita (ed.), *Femmes et pouvoir dans l'Église*, Montréal: VLB, 1991, 254 s. Castel, Robert, *Les métamorphoses de la question sociale: une chronique du salariat*, Paris: Fayard, 1995, 490 s.

Castells, Manuel, *Le pouvoir de l'identité*, Paris: Fayard, 1999, 538 s. [*Kimliğin Gücü*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, 643 s.]

Causse, Michèle, *Contre le sexage*, Paris: Balland, 2000.

Cavarero, Adriana, "Il modelo democratico nell'orizonte della differenza sessuale", *Democrazia e diritto*, 2/1990, 238 s.

Chabaud, Danielle, "Problématiques de sexes dans les recherches sur le travail et la famille", *Sociologie du travail*, 1984, sayı 3/84, s. 346-358.

Chabaud-Rychter, Danielle, "Women Users in the Design Process of a Food Robot: Innovation in a French Domestic Appliance Company", Cynthia Cockburn, Ruza Fürst-Dilic (ed.), *Bringing Technology Home* (Buckingham: Open University Press, 1994) içinde, s. 77-93.

Chabaud-Rychter, Danielle (der.), "Genre et techniques domestiques", *Cahiers du GEDISST*, 1997, sayı 20, 162 s.

Chabaud-Rychter, Danielle; Fougeyrollas-Schwebel, Dominique ve Sonthonnax, Françoise, *Espace et temps du travail domestique*, Paris: La Librairie des Méridiens-Klincksieck "Réponses sociologiques", 1985, 156 s.

Chabot, Jocelyne, "Le syndicalisme féminin chrétien en France de 1899 à 1970", doktora tezi, Université de Paris VIII, 1998.

Chadeau, Ann ve Fouquet, Annie, "Peut-on mesurer le travail domestique?", *Économie et statistique*, 1981, sayı 136, s. 29-42.

Champagne, Patrick, *Faire l'opinion, le nouveau jeu politique*, Paris: Minuit, 1990, 312 s.

Charest, Danielle, "Madonna ou les boucles", Michel Dion (ed.), *Madonna. Érotisme et pouvoir* (Paris: Kimé, 1994) içinde, s. 41-53.

Charlier, Sophie; Ryckman, Hélène ve Coral, Namur, *Rapports de genre et mondialisation des marchés*, Paris: L'Harmattan, 1999, 183 s.

Chazel, François, "Mouvements sociaux", Raymond Boudon (yay. haz.), *Traité de sociologie* (Paris: PUF, 1992) içinde, s. 263-312.

Chenu, Alain, "La descriptibilité statistique des professions", *Sociétés contemporaines*, 1997, sayı 26, s. 109-134.

Choquet, Catherine; Dollfus, Olivier; Le Roy, Étienne ve Vernières, Michel (yay. haz.), *État des savoirs sur le développement*, Paris: Karthala, 1993, 229 s.

Cixous, Hélène ve Clément, Catherine, *La jeune née*, Paris: Union générale d'éditions "Série Féminin futur", 1975, 296 s.

CLEF (Centre lyonnais d'études féministes), *Chronique d'une passion. Le mouvement de libération des femmes à Lyon*, Paris: L'Harmattan, 1989, 272 s.

Cockburn, Cynthia, *Brothers. Male Dominance and Technological Change*, Londra: Pluto Press, 1983, 264 s.

——, *The Space Between Us: Negotiating Gender and National Identities in Conşict*, Londra-New York: Zed Books, 1998, 247 s. [*Mesafeyi Aşmak: Barış Mücadelesinde Kadınlar*, çev. Ebru Kılıç, İletişim Yayınları, 2004, 328 s.]

——, "Les relations internationales ont un genre. Le dialogue social en Europe", *Travail, Genre et Sociétés*, 1999, sayı 2, s. 113-139.

Cockburn, Cynthia ve Ormrod, Susan, *Gender and Technology in the Making*, Londra: Thousand Oaks, Yeni Delhi: Sage, 1993, 185 s.

Codrignani, Giancarla, *Molestie sessuali e "in" certezza del diritto*, Milano: Franco Angeli, 1996, 155 s.

Cohen, Yolande ve Thébaud, Françoise (ed.), *Féminisme et identités nationales. Les processus d'intégration des femmes en politique*, Lyon: CNRS, Programme pluriannuel en sciences humaines Rhône-Alpes, 1998, 306 s.

Colin, Madeleine, *Ce n'est pas d'aujourd'hui... femmes, syndicats, lutte des classes*, Paris: Éd. Sociales, 1975, 248 s.

Collin, Françoise, "Du privé et du public", *Cahiers du GRIF*, 1986a, sayı 33, s. 4767.

——, "Héritage sans testament", *Cahiers du GRIF*, 1986b, sayı 34, s. 81-92.

——, "Le sujet et l'auteur ou lire 'l'autre femme'", *Cahiers du CEDREF*, 1990, sayı 2, s. 9-20.

——, "La Madonna connection", Michel Dion (ed.), *Madonna. Érotisme et pouvoir* (Paris: Kimé, 1994) içinde, s. 34-40.

——, *Le différend des sexes*, Paris: Pleins feux, 1999, 76 s.

Collin, Johanne, "Les femmes dans la profession pharmaceutique au Québec: rupture ou continuité?", *Recherches féministes*, 1992, cilt 5, sayı 2, s. 31-56.

Combes, Danièle ve Devreux, Anne-Marie, "Les droits et les devoirs parentaux ou l'appropriation des enfants", *Recherches féministes*, 1994, cilt 7, sayı 1, s. 43-58.

Combes, Danièle, "Oppression des femmes et solidarités de couple", *Les Temps modernes*, 1989, sayı 513, s. 95-102.

Commaille, Jacques, *Les stratégies des femmes. Travail, famille et politique*, Paris: La Découverte "Textes à l'appui / Série sociologie", 1993, 188 s.

Commaille, Jacques ve Martin, Claude, *Les enjeux politiques de la famille*, Paris: Bayard Éditions, 1998, 199 s.

Concialdi, Pierre ve Ponthieux, Sophie, "L'emploi à bas salaire: les femmes d'abord", *Travail, Genre et Sociétés*, 1999, sayı 1, s. 23-43.

Conseil du statut de la femme (CSF), *Sortir la maternité du laboratoire*, Bibliothèque nationale du Québec, 1988, 423 s.

Corbin, Alain, *Les filles de noce: misère sexuelle et prostitution, XIXe et XXesiècles*, Paris: Aubier-Montaigne "Coll. historique", 1978, 571 s. [Yeniden basımı: Flammarion "Champs", 1982, 494 s.]

Corea, Gena, *The Mother Machine. From Artificial Insemination to Artificial Wombs*, New York: Harper & Row, 1985, 374 s.

Corea, Gena (ed.), *Man Made Women. How New Reproductive Technologies Affect Women*, Bloomington: Indiana University Press, 1987, 109 s.

Coriat, Benjamin, *L'atelier et le robot*, Paris: Christian Bourgois, 1990, 302 s.

Cottereau, Alain, "Usure au travail. Destins masculins et destins féminins dans les cultures ouvrières, en France, au XIXe siècle", *Le mouvement social*, Temmuz-Eylül 1983, sayı 124, s. 71-112.

Coulanges, Fustel de, *La Citéantique*, Paris: Hachette, 1864, 525 s.

Cova, Anne, "Les féministes du passé et l'apologie de la maternité", *Panoramiques*, 1999, sayı 40, s. 14-17.

Cromer, Sylvie (AVFT), *Le harcèlement sexuel. La levée du tabou, 1985-1990*, Paris: La Documentation française, 1994, 228 s.

Dadoy, Mireille, "Le retour au métier", *Revue française des affaires sociales*, 1984, sayı 4, s. 69-104.

Daly, Mary, *Beyond God the Father: Toward a Philosophy of Women's Liberation*, Boston: Beacon Press, 1973, 225 s.

Daune-Richard, Anne-Marie, "Gender Relations and Female Labor: A Consideration of Sociological Categories", Jane Jenson vd (ed.), *Feminization of the Labour Force. Paradoxes and Promises* (New York: Oxford University Press, 1988) içinde, s. 260-275.

Daune-Richard, Anne-Marie ve Devreux, Anne-Marie, "Rapports sociaux de sexe et conceptualisation sociologique", *Recherches féministes*, 1992, cilt 5, sayı 2, s. 7-30.

Dauphin, Cécile vd, "Culture et pouvoir des femmes. Essai d'historiographie", *Annales*, Mart-Nisan 1986, sayı 2, s. 271-293.

Dauphin, Cécile ve Farge, Arlette (yay. haz.), *De la violence et des femmes*, Paris: Albin Michel, 1997, s. 159-184.

Decouşé, André-Clément ve Maruani, Margaret, "Pour une sociologie de l'emploi", *Revue française des affaires sociales*, 1987, sayı 3, s. 7-27.

De Gouges, Olympe, "Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne (1791)", *Écrits politiques 1788-1791* (Paris: Côté-femmes, 1993) içinde, s. 204-215.

Dejours, Christophe, "Adolescence: le masculin entre sexualité et société", *Adolescence*, 1988, sayı 6, s. 89-116.

Del Re, Alisa ve Heinen, Jacqueline (ed.), *Quelle citoyenneté pour les femmes? La crise des États-providence et de la représentation politique en Europe*, Paris: L'Harmattan, 1996, 320 s.

Del Re, Alisa, "Reproducción social y reproducción biológica en la Italia del fin de milenio", *Papers*, 1997, sayı 53, s. 25-36.

Delphy, Christine, "Libération des femmes ou droits corporatistes des mères?", *Nouvelles questions féministes*, 1991a, sayı 16-17-18, s. 93-118. [Yeniden basımı: Christine Delphy (2001) içinde, s. 91-119.]

——, "Penser le genre: quels problèmes?", Marie-Claude Hurtig, Michèle Kail, Hélène Rouch (ed.), *Sexe et genre. De la hiérarchie entre les sexes* (Paris: Éditions du CNRS, 1991b) içinde, s. 89-101. [Yeniden basımı: Christine Delphy (2001) içinde, s. 243-260.]

——, "Égalité, équivalence et équité: la position de l'État français au regard du droit international", *Nouvelles questions féministes*, 1995, cilt 16, sayı 1, s. 5-58.

——, *L'ennemi principal, 1: Économie politique du patriarcat*, Paris: Syllepse "Nouvelles questions féministes", 1998, 293 s.; *2: Penser le genre*, Paris: Syllepse "Nouvelles questions féministes", 2001, 389 s. [*Baş Düşman: Patriyarkanın Ekonomi Politiği*, çev. Handan Öz, Lale Aykent Tunçman, Saf Yayıncılık, 1999, 170 s.]

——, *Les femmes dans les études de stratification* [1977]. [Yeniden basımı: Christine Delphy (1998) içinde.]

Delphy, Christine ve Kergoat, Danièle, "Études et recherches féministes et sur les femmes en sociologie", *Femmes, féminisme et recherches* (Toulouse: AFFER, 1984) içinde, s. 894. [Aralık 1982'de düzenlenen Ulusal Toulouse Konferansının bildirileri.]

Democrazia e Diritto, 1993, sayı 2, 317 s.

Derrida, Jacques, *Points de suspension: entretiens*, Paris: Galilée "La philosophie en effet", 1992, 419 s.

Descolonges, Michèle, *Qu'est-ce qu'un métier?*, Paris: PUF, 1996, 259 s. Desrosières, Alain, *La politique des grands nombres. Histoire de la raison statistique*,

Paris: La Découverte, 1993, 437 s.

Desrosières, Alain ve Thévenot, Laurent, *Les catégories socioprofessionnelles*, Paris: La Découverte "Repères", 1988, 128 s.

Devreux, Anne-Marie, "Sociologie 'généraliste' et sociologie féministe: les rapports sociaux de sexe dans le champ professionnel de la sociologie", *Nouvelles questions féministes*, 1995, cilt 16, sayı 1, s. 83-110.

Dhavernas, Marie-Josèphe, "Bioéthique, avancées scientifiques et reculs politiques",

Futur antérieur, 1990, sayı 3, s. 63-75.

Dhavernas, Odile, *Droits des femmes, pouvoir des hommes*, Paris: Seuil, 1978, 389 s.

Dietz, Mary, "Context is All. Feminism and Theories of Citizenship", Anne Phillips (ed.), *Feminism and Politics* (Oxford: Oxford University Press, 1998) içinde, s. 78-100.

Doniol-Shaw, Ghislaine vd, *Les plans d'égalité professionnelle*, Paris: La Documentation française, 1989, 190 s.

Drogus, Carol Ann, *Women, Religion and Social Change in Brazil's Popular Church*, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1997, 226 s.

Du Tertre, Christian, *Technologie, şexibilité, emploi*, Paris: L'Harmattan, 1989, 333 s. Dubar, Claude ve Tripier, Pierre, *Sociologie des professions*, Paris: Armand Colin,

1998, 256 s.

Dubesset, Mathilde ve Zancarini-Fournel, Michelle, *Parcours de femmes, réalités et représentation, Saint-Étienne 1880-1950*, Lyon: PUL, 1993, 270 s.

Duby, Georges, *Le chevalier, la femme et le prêtre: le mariage dans la France féodale*, Paris: Club français du livre, 1981, 311 s. [*Şövalye, Kadın ve Rahip: Feodal Fransa'da Evlilik*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ayrıntı Yayınları, 1991, 288s.]

Duby, Georges ve Perrot, Michelle (yay. haz.), *Histoire des femmes en Occident. De l'Antiquité à nos jours*, 5 cilt, haz. Pauline Schmitt-Pantel (1. *L'Antiquité*, 591 s.), Christiane Klapisch-Zuber (2. *Le Moyen Âge*, 576 s.), Arlette Farge ve Nathalie Zémon-Davis (3. *L'époque moderne*, 571 s.), Geneviève Fraisse ve Michelle Perrot (4. *Le XIXe siècle*, 640 s.), Françoise Thébaud (5. *Le XXe siècle*, 661 s.), Paris: Plon, 1991-1992. [*Kadınların Tarihi*, çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5 cilt, 2005, 2748 s.]

——, *Femmes et histoire*, Paris: Plon, 1993, 197 s.

Dumontier, Françoise ve Pan Ké Shon, Jean-Louis, "En 13 ans, moins de temps contraints et plus de loisir", *INSEE-Première*, 1999, sayı 675, 4 s.

Dupin, Éric, *Oui, non, sans opinion. 50 ans de sondages IFOP*, Paris: InterÉditions, 1990, 319 s.

Dupoirier, Élisabeth ve Parodi, Jean-Luc (yay. haz.), *Les indicateurs sociopolitiques aujourd'hui*, Paris: L'Harmattan "Logiques politiques", 1997, 364 s.

Durand-Delvigne, Annick, "Jeu du soi et du genre : les effets structurels de la coéducation", *Les Cahiers du Mage*, 1995, sayı 1/95, s. 9-16.

Durand-Delvigne, Annick ve Duru-Bellat, Marie, "Mixité scolaire et construction du genre", Margaret Maruani (yay. haz.), *Les nouvelles frontières de l'inégalité. Hommes et femmes sur le marché du travail* (1998) içinde, s. 83-92.

Duriez, Bruno; Ion, Jacques; Pinçon, Michel**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** ve Pinçon-Charlot, Monique, "Institutions statistiques et nomenclatures socioprofessionnelles. Essai comparatif: Royaume-Uni, Espagne, France", *Revue française de sociologie*, Ocak-Mart 1991, XXXII-1, s. 29-59.

Durkheim, Émile, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris: Librairie Félix Alcan, 1912, 647 s. [*Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, Ataç Yayınları, 2005, 530 s.]

——, *Éducation et sociologie*, Paris: PUF, 1977, 130 s. [İlk basımı: 1922.] Duroux, Françoise, "Des passions et de la compétence politique", *Les Cahiers du*

GRIF, 1992, sayı 46 "Provenances de la pensée, Femmes/Philosophie", s. 103-124.

Duru-Bellat, Marie, "La 'découverte' de la variable sexe et ses implications théoriques dans la sociologie de l'éducation française contemporaine", *Nouvelles questions féministes*, 1994, cilt 15, sayı 1, s. 35-68.

——, "Note de synthèse: filles et garçons à l'école, approches psychologiques et psychosociales. 1. Des scolarités sexuées, reşet de différences d'aptitudes ou de différences d'attitudes?", *Revue française de pédagogie*, 1994, sayı 109, s. 111-143; "2. La construction sociale de la différence entre les sexes", *Revue française de pédagogie*, 1995, sayı 110, s. 75-111.

Dutheil, Catherine ve Loiseau, Dominique, "Petite contribution à la question des femmes dans l'analyse sociologique", *Utinam*, 1997, sayı 24, s. 149-172.

Eisenstein, Zillah, *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, New York-Londra: Monthly Review Press, 1979, 394 s.

Elbaum, Mireille, "Les petits boulots. Plus d'un million d'actifs en 1987", *Économie et statistiques*, 1987, sayı 205, s. 49-58.

Elshtain, Jean, *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought*, Princeton: Princeton University Press, 1981, 378 s.

Ème, Bernard ve Laville, Jean-Louis, *Les petits boulots en question*, Paris: Syros "Alternative", 1988, 231 s.

Engels, Friedrich, *L'origine de la famille, de la propriété privée et de l'État*, Paris: Éd. Sociales, 1974, s. 15-191. [İlk basımı: 1884; *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, çev. Hasan İlhan, Alter Yayınlan, 2009, 232 s.]

Ephesia, *La place des femmes. Les enjeux de l'identité et de l'égalité au regard des sciences sociales*, Paris: La Découverte "Recherches", 1995, 740 s.

Erbès-Seguin, Sabine (yay. haz.), *L'emploi : dissonances et défis*, Paris: L'Harmattan "Logiques sociales", 1994, 327 s.

Erickson, Victoria Lee, *Where Silence speaks. Feminism, Social Theory and Religion*, Minneapolis: Fortress Press, 1993, 219 s.

Esping-Andersen, Gøsta, *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economies*, London: Sage, 1996, 276 s.

Fadermann, Lilian, *Surpassing the Love of Men*, New York: William Morrow & Co., 1981, 496 s.

Farley, Lin, *Sexual Shakedown*, New York: McGraw-Hill, 1978, 228 s.

Faucheux, Hedda ve Neyret, Guy, *Évolution de la pertinence des catégories socioprofessionnelles (CSP)*, Rapport de l'Inspection générale de l'INSEE, Mart 1999, 142 s.

Firestone, Shulamith, *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*, New York: Morrow, 1970, 274 s. [*Cinselliğin Diyalektiği: Kadın Özgürlüğü Davası*, çev. Yurdanur Salman, Payel Yayınları, 1993, 2. basım, 249 s.]

Flipo, Anne ve Hourriez, Jean-Michel, "Recourir à une femme de ménage", *INSEEPremière*, 1995, sayı 411, 4 s.

Fontaine, Jean-Marc, *Mécanismes et politiques de développement économique. Du "big push" à l'ajustement structurel*, Paris: Cujas, 1994, 189 s.

Forest, Louise, "L'école primaire 'mixte': une école pour les filles, une école pour les garçons", Claudine Baudoux, Claude Zaidman (ed.), *Égalité entre les sexes. Mixité et démocratie* (Paris: L'Harmattan, 1992) içinde, s. 41-62.

Forté, Michèle; Niss, Myriam; Rebeuh, Marie-Claude; Trautmann, Jacques ve Triby, Emmanuel, "De la division sexuée au partage du travail?", *Travail et emploi*, 1998, sayı 74, s. 51-62.

Fortino, Sabine, "Le 'plaisir', au cœur des pratiques et stratégies professionnelles féminines?", *Cahiers du GEDISST*, 1995, sayı 14, s. 127-147.

——, "De la ségrégation sexuelle des postes à la mixité au travail: étude d'un processus", *Sociologie du travail*, 1999, cilt 41, sayı 4, s. 363-384.

Foucault, Michel, *La volonté de savoir*, Paris: Gallimard, 1976, 211 s.

——, "Deux essais sur le sujet et le pouvoir", Hubert Dreyfus, Paul Rabinow, *Michel Foucault, un parcours philosophique* (Paris: Gallimard, 1984, 366 s.) içinde.

Fougeyrollas-Schwebel, Dominique, "Le féminisme des années 1970", Christine Fauré (ed.), *Encyclopédie politique et historique des femmes* (Paris: PUF, 1997) içinde, s. 729-770.

——, "De la réclusion au cloisonnement. Travail domestique et salariat", Hervé Defalvard, Véronique Guienne, *Le partage du travail. Bilan et perspectives* (Paris: Desclée de Brouwer, 1998) içinde, s. 157-168.

Fougeyrollas-Schwebel, Dominique; Houel, Annik ve Jaspard, Maryse, "Approche quantitative des violences envers les femmes au travail, quelles analyses privilégier", *Travailler*, 2000, sayı 4, s. 139154.

Fougeyrollas-Schwebel, Dominique ve Jaspard, Maryse, "Critique féministe des statistiques. Jalons pour une confrontation européenne", *Cahiers du GRIF*, 1990, sayı 45, s. 137-147.

Fouque, Antoinette, *Il y a deux sexes: essai de féminologie, 1989-1995*, Paris: Gallimard "Le Débat", 1995, 277 s.

Fouquet, Annie ve Rack, Claude, "Les femmes et les politiques d'emploi", *Travail, Genre et Sociétés*, 1999, sayı 2, s. 47-71.

Fouquet, Catherine ve Knibielher, Yvonne, *Histoire des mères*, Paris: Montalba "Pluriel", 1977. [Yeniden basımı: Paris: Hachette "Pluriel", 1982, 359 s.]

Fox Keller, Evelyn, "Gender and Science: An Update", Evelyn Fox Keller, *Secrets of Life, Secrets of Death. Essays on Language, Gender and Science* (New York-Londra: Routledge, 1992) içinde, s. 15-36.

——, *Refiguring Life: Metaphors of Twentieth Century Biology*, Columbia University Press, 1995, 134 s.

Fraisse, Geneviève, *La raison des femmes*, Paris: Plon, 1992, 294 s.

——, *Les femmes et leur histoire*, Paris: Gallimard "Folio", 1998, 614 s.

Freeman, Jo, *The Politics of Women's Liberation. A Case Study of an Emerging Social Movement and its Relation to the Policy Process*, New York-Londra: David McKay, 1975, 268 s.

Gadrey, Jean ve Gadrey, Nicole, *La gestion des ressources humaines dans les services et le commerce. Flexibilité, diversité, compétitivité*, Paris: L'Harmattan, 1991, 223 s.

Gardey, Delphine, "Perspectives historiques", Margaret Maruani (yay. haz.), *Les nouvelles frontières de l'inégalité. Hommes et femmes sur le marché du travail* (Paris: Mage/La Découverte "Recherches", 1998) içinde, s. 23-38.

——, "Mécaniser l'écriture et photographier la parole. Utopies, monde du bureau et histoires de genre et de techniques", *Annales, histoire, sciences sociales*, Mayıs-Haziran 1999, sayı 3, s. 587-614.

Gardey, Delphine ve Löwy, Ilana (yay. haz.), *L'invention du naturel: les sciences et la fabrication du féminin et du masculin*, Paris: Éd. des Archives contemporaines, 2000, 228 s.

Gaspard, Françoise; Servan-Schreiber, Claude ve Le Gall, Anne, *Au pouvoir citoyennes! Liberté, égalité, parité*, Paris: Seuil, 1992, 184 s.

Gaspard, Françoise ve Khosrokhavar, Farhad, *Le foulard et la République*, Paris: La Découverte, 1995, 213 s.

Gautier, Arlette ve Heinen, Jacqueline (ed.), *Le sexe des politiques sociales*, Paris: Côté-femmes, 1993, 188 s.

Gauvin, Annie, "Le surchômage féminin à la lumière des comparaisons internationales", Margaret Maruani (yay. haz.), *Les nouvelles frontières de l'inégalité. Hommes et femmes sur le marché du travail* (Paris: Mage/La Découverte "Recherches", 1998) içinde, s. 201-212.

Gender and Biology Study Group, "The Importance of Feminist Critique for Contemporary Cell Biology", Nancy Tuana, *Feminism and Science* (Bloomington: Indiana University Press, 1989) içinde, s. 172-187.

Gilligan, Carol, *In a Different Voice*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982, 184 s.

Godelier, Maurice, "Pouvoir et langage. Réşexions sur les paradigmes et les paradoxes de la 'légitimité' des rapports de domination et d'oppression", *Communications*, 1978, cilt 28, s. 21-29.

——, *La production des grands hommes: pouvoir et domination masculine chez les Baruya de Nouvelle-Guinée*, Paris: Fayard, 1982, 370 s. [Yeniden basımı: Fayard, 1996, 389 s.]

——, *L'idéel et le matériel*, Paris: Fayard, 1984, 348 s.

Gordon, Linda (ed.), *Women, the State and Welfare*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1990, 312 s.

Gordon, Linda, "Violence par inceste, États-Unis XIXe siècle", *Projets féministes*, 1992, sayı 1, s. 68-79.

Gotman, Anne, *Hériter*, Paris: PUF "Économie et liberté", 1988, 246 s. Granoff, Wladimir, *La pensée et le féminin*, Paris: Minuit, 1976, 470 s.

Green, Sarah, *Urban Amazons. Lesbian Feminism and beyond in the Gender, Sexuality and Identity Battles of London*, Londra: Macmillan, 1997, 234 s.

Grisendi, Adele, *Giù le mani*, Milano: Mondadori, 1992, 223 s.

Gross, Rita, *Feminism and Religion. An Introduction*, Boston: Beacon Press, 1996, 279 s. Groupe du 6 novembre, *Warriors/Guerrières*, Paris: Nomades' Langues Éditions,

2001, 125 s.

Guichaoua, André ve Goussault, Yves, *Sciences sociales et développement*, Paris: Armand Colin "Cursus", 1993, 190 s.

Guilbert, Madeleine, *Les femmes dans l'organisation syndicale avant la guerre de 1914*, Paris: Éd. du CNRS, 1966, 507 s.

Guiho-Bailly, Marie-Pierre ve Doniol-Shaw, Ghislaine, "Emploi, conditions de travail et santé des employées dans les services", *Les Cahiers du Mage*, 1996, sayı 4, s. 15-33.

Guillaumin, Colette, "Pratique de pouvoir et idée de nature: 1. L'appropriation des femmes", *Questions féministes*, Şubat 1978, sayı 2, s. 5-30.; "2. Le discours de la nature", *Questions féministes*, Mayıs 1978, sayı 3, s. 5-28. [Yeniden basımı: Guillaumin, 1992 içinde.]

——, *Sexe, race et pratique de pouvoir. L'idée de Nature*, Paris: Côté-femmes "Recherches", 1992, 241 s.

Habermas, Jürgen, *Théorie de l'agir communicationnel*, Paris: Fayard [1981] 1987, cilt I, 448 s.; cilt II, 477 s. [*İletişimsel Eylem Kuramı*, çev. Mustafa Tüzel, Kabalcı Yayınevi, 2001, 890 s.]

Haicault, Monique, "La gestion ordinaire de la vie en deux", *Sociologie du travail*, 1984, sayı 3, s. 268-277.

Hall, Stuart, "Gramsci's Relevance for the Study of Race and Ethnicity", *Journal of Communication Inquiry*, 1986, cilt 10, sayı 2, s. 5-27.

Handman, Marie-Elizabeth, "L'enfer et le paradis ? Violence et tyrannie douce en Grèce contemporaine", Cécile Dauphin, Arlette Farge (yay. haz.), *De la violence et des femmes* (Paris: Albin Michel, 1997) içinde, s. 159-184.

Hanmer, Jalna, "Violence et contrôle social", *Questions féministes*, Kasım 1977, sayı 1, s. 69-90.

Haraway, Donna, "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective", *Feminist Studies*, 1988, 14 (3), s. 575-599.

——, "Modest Witness: Feminist Diffractions in Science Studies", Peter Galison, David J. Stump (ed.), *The Disunity of Science: Boundaries, Contexts and Power* (Stanford: Stanford University Press, 1996) içinde, s. 428-525.

Harden Chenut, Helen, "Changements techniques et métiers à maille: la division sexuelle des techniques dans la bonneterie troyenne, 1860-1939", Danielle Chabaud-Rychter, Ghislaine Doniol-Shaw, Helen Harden Chenut, *Division sexuelle des techniques et qualification* (Rapport de recherche CNRS-PIRTTEMGEDISST, 1987) içinde, s. 55-74.

Harding, Sandra, "Rethinking Standpoint Epistemology: What is 'Strong Objectivity'", Evelyn Fox Keller, Helen Longino (ed.), *Feminism and Science* (Oxford University Press, 1996) içinde, s. 235-248.

Hartmann, Heidi, "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism", Lydia Sargent (ed.), *Women and Revolution, a Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism* (Boston: South End Press, 1981) içinde, s. 1-41.

Haut Comité à la Santé publique, *Précarité, santé*, Paris: La Documentation française, 1998, 349 s.

Heinen, Jacqueline ve Matuchniak-Krasuska, Anna, *L'avortement en Pologne: la croix et la bannière*, Paris: L'Harmattan, 1992, 240 s.

Heinen, Jacqueline ve Trat, Josette (der.), "Hommes et femmes dans le mouvement social", *Cahiers du GEDISST*, 1997, sayı 18, 187 s.

Herdt, Gilbert (ed.), *Third Sex, Third Gender. Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*, New York: Zone Books, 1994, 614 s.

Héritier, Françoise, *Masculin/féminin. La pensée de la différence*, Paris: Odile Jacob, 1996, 332 s.

Héritier-Augé, Françoise, "Le sang du guerrier et le sang des femmes. Notes anthropologiques sur le rapport des sexes", *Les Cahiers du GRIF*, 1984, s. 7-21.

Hesse-Biber, Sharlene J. ve Burstein, I., "The Second Sex: Women's Place in Polling Language", *Qualitative Sociology*, Yaz 1981, cilt 4 (2), s. 126-144.

Hetzel, Anne-Marie; Lefèvre, Josette; Mouriaux, René ve Tournier, Maurice, *Le syndicalisme à mots découverts. Dictionnaire des fréquences (1971-1990)*, Paris: Syllepse, 350 s.

Hirata, Helena, "Division sexuelle et internationale du travail", *Paradigmes du travail* (Paris: L'Harmattan "Futur antérieur", 1993, 2. cilt) içinde, s. 27-35.

Hirata, Helena ve Kergoat Danièle, "Rapports sociaux de sexe et psychopathologie du travail", Christophe Dejours (yay. haz.), *Plaisir et souffrance dans le travail*, (Paris, AOCIP, 1988, 2. cilt) içinde, s. 131-163.

——, "La classe ouvrière a deux sexes, dans le dossier 'Y a-t-il encore des classes sociales?', *Politis, la revue*, 1993, sayı 4, s. 55-58.

——, "La division sexuelle du travail revisitée", Margaret Maruani (yay. haz.), *Les nouvelles frontières de l'inégalité. Hommes et femmes sur le marché du travail* (Paris: La Découverte, 1998) içinde, s. 93-104.

Hirata, Helena ve Le Doaré, Hélène (der.), "Les paradoxes de la mondialisation", *Cahiers du GEDISST*, 1998, sayı 21, 188 s.

Hirata, Helena ve Senotier, Danièle (yay. haz.), *Femmes et partage du travail*, Paris: Syros "Alternatives sociologiques", 1996, 281 s.

Houdebine-Gravaud, Anne-Marie, "Femmes/langue/féminisation: une expérience de politique linguistique en France", *Nouvelles questions féministes*, 1999, cilt 20, sayı 1, s. 23-52.

Hrdy, Sarah Blaffer, *Des guenons et des femmes. Essai de sociobiologie*, Paris: Tierce, 1984, 308 s. [İlk basımı ABD'de 1981.]

Huet, Maryse, "La progression de l'activité féminine est-elle irréversible?", *Économie et statistique*, 1982, sayı 145, s. 3-17.

——, "Le travail des femmes dans les sondages d'opinion: un questionnement sous influence", *La mixité du travail, une stratégie pour l'entreprise* (Paris: La Documentation française "Cahiers 'Entreprises'", 1987) içinde, s. 46-50.

Hunt, Lynn (ed.), *The Invention of Pornography*, New York: Zone Books, 1996, 411 s. Hurtado, Aida, *The Color of Privilege. Three Blasphemies on Race and Feminism*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996, 203 s.

Hurtig, Marie-Claude ve Pichevin, Marie-France (ed.), *La Différence des sexes. Questions de psychologie*, Paris: Tierce "Sciences", 1986, 356 s.

Hurtig, Marie-Claude ve Pichevin, Marie-France, "Catégorisation de sexe et perception d'autrui", Marie-Claude Hurtig, Michèle Kail, Hélène Rouch (ed.), *Sexe et genre. De la hiérarchie entre les sexes* (Paris: Éd. du CNRS, 1991) içinde, s. 169-180.

Imbert, Françoise; Ferrand, Michèle ve Marry, Catherine, *L'excellence scolaire: une affaire de famille. Le cas des normaliennes et normaliens scientifiques*, Paris: L'Harmattan, 2000, 210 s.

INSEE-Service des droits des femmes, *Les Femmes*, Paris: INSEE "Contours et caractères", 1995, 220 s.

INSEE, *France, portrait social, 1998-1999*, Paris, 1998, 204 s.

Irigaray, Luce, *Speculum de l'autre femme*, Paris: Minuit "Critique", 1974, 473 s.

——, *Le temps de la différence*, Paris: Librairie générale française "Le Livre de poche", 1989, 123 s.

Jacoby, Eleanor E., "'Le sexe, catégorie sociale', Masculin-féminin", *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1990, sayı 84, s. 16-27.

Jardine, Alice, *Gynesis: configurations de la femme et de la modernité*, Paris: PUF "Perspectives critiques", 1991, 329 s.

Jaspard, Maryse, *La sexualité en France*, Paris: La Découverte, 1997, 124 s. Jenny, Jacques, "Rapports sociaux de sexe et autres rapports de domination soci-

ale: pour une intégration des rapports sociaux fondamentaux", *Cahiers du GEDISST*, 1995, sayı 13, s. 109-130.

Jenson, Jane, "Gender and Reproduction: Or Babies and the State", *Studies in Political Economy*, 1986, sayı 20, s. 9-45.

——, "The Talents of Women, the Skills of Men: Flexible Specialization and Women", Stephen Wood (ed.), *The Transformation of Work?* (Londra: Unwin Hyman, 1989) içinde, s. 141-155.

——, "La citoyenneté à part entière. Peut-elle exister?", Alisa Del Re, Jacqueline Heinen (ed.), *Quelle citoyenneté pour les femmes? La crise des États-providence et de la représentation politique en Europe* (Paris: L'Harmattan, 1996) içinde, s. 25-46.

Jenson, Jane ve Sineau, Mariette (ed.), *Qui doit garder le jeune enfant? Modes d'accueil et travail des mères dans l'Europe en crise*, Paris: LGDJ, 1998, 303 s.

Jetin, Bruno, "La şexibilité du travail en Corée du Sud", *Revue Tiers Monde*, 1998, sayı 154, s. 403-450.

Joekes, Susan, *Women in the World Economy: An INSTRAW Study*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1987, 161 s.

Join-Lambert, Marie-Thérèse vd, *Politiques sociales*, 2. basım, Paris: Presses de Sciences Po et Dalloz, 1997, 717 s.

Jones, Kathleen, *Compassionate Authority*, New York: Routledge, 1993, 265 s. Jonston, Jill, *Lesbian Nation*, New York: Simon & Schuster, 1973, 282 s.

Jordanova, Ludmilla, "Gender and the Historiography of Science", *British Journal of the History of Science*, 1993, sayı 26, s. 469-483.

Joubert, Michel (yay. haz.), *Précarisation, risques et santé*, Paris: INSERM "Questions en santé publique", 2000.

Juteau-Lee, Danielle, "La production de l'ethnicité ou la part réelle de l'idéel", *Sociologie et sociétés*, 1983, cilt 15, sayı 2, s. 39-54.

Juteau, Danielle, *L'ethnicité et ses frontières*, Montréal: Presses de l'Université de Montréal, 1999, 226 s.

Kandel, Liliane, "L'École des femmes et le discours des sciences de l'homme", kolektif, *Les femmes s'entêtent* (Paris: Gallimard "Idées", 1975) içinde, s. 86-128.

Kaplan, Caren; Alarcon, Norma ve Moallem, Minoo (ed.), *Between Woman and Nation. Nationalisms, Transnational Feminisms and the State*, Durham-Londra: Duke University Press, 1999, 407 s.

Katzenstein, Mary Fainsod ve Mueller, Carol McClurg (ed.), *The Women's Movements of the United States and Western Europe: Consciousness, Political Opportunity and Public Policy*, Philadelphia: Temple University Press, 1987, 321 s.

Kaufmann, Jean-Claude, *La trame conjugale. Analyse du couple par son linge*, Paris: Nathan "Essais et recherches", 1992, 216 s.

Kergoat, Danièle, *Les ouvrières*, Paris: Le Sycomore, 1982, 142 s.

——, "Plaidoyer pour une sociologie des rapports sociaux. De l'analyse critique des catégories dominantes à la mise en place d'une nouvelle conceptualisation", kolektif, *Le sexe du travail. Structures familiales et système productif* (Grenoble: PUG, 1984) içinde, s. 207-220.

——, "Le métier", Christophe Dejours (yay. haz.), *Plaisir et souffrance dans le travail* (Éd. de l'AOCIP, 1988, 2. cilt) içinde, s. 191-198.

——, "Les absentes de l'histoire", *Autrement* "Mutations", 1992a, sayı 126, s. 73–83.

——, "La gestion de la mixité dans un mouvement social: le cas de la coordination infirmière", Claudine Baudoux, Claude Zaidman (ed.), *Égalité entre les sexes. Mixité et démocratie* (1992) içinde, s. 261-278.

——, "À propos des rapports sociaux de sexe", *Revue M*, Nisan-Mayıs 1992c, sayı 53-54, s. 16-20.

——, "La division du travail entre les sexes", Jacques Kergoat, Josiane Boutet, Henri Jacot, Danièle Linhart (yay. haz.), *Le monde du travail* (Paris: La Découverte / Syros, 1998) içinde, s. 319-327.

Kergoat, Danièle; Imbert, Françoise; Le Doaré, Hélène ve Senotier, Danièle, *Les infirmières et leur coordination (1988-1989)*, Paris: Lamarre, 1992, 192 s.

Kerr, Anne ve Faulkner, Wendy, "On seeing Brockenspectres: Sex and Gender in Twentieth Century Science", John Krige, Dominique Pestre, *Science in the Twentieth Century* (Londra: Harwood, 1997) içinde, s. 43-60.

Kinsey, Alfred vd, *Le comportement sexuel de l'homme*, Paris: Éd. du Pavois, 1948, 1022 s.

——, *Le comportement sexuel de la femme*, Paris: Amiot-Dumont, 1954, 765 s. Knibielher, Yvonne, *La révolution maternelle. Femmes, maternité, citoyenneté depuis 1945*, Paris: Perrin, 1997, 370 s.

——, *Histoire des mères et de la maternité en Occident*, Paris: PUF "Que sais-je?", 2000, 128 s.

Knijn, Trudie ve Ungerson, Clare (ed.), "Gender and Care Work in Welfare States", *Social Politics. International Studies in Gender, State and Society* özel sayısı, 1997, cilt 4, sayı 3, 124 s.

Kofman, Sarah, *Le respect des femmes: Kant et Rousseau*, Paris: Galilée "Débats", 1982, 156 s.

——, *Lectures de Derrida*, Paris: Galilée "Débats", 1984, 190 s.

kolektif, *Actes du Colloque international de psychodynamique et psychopathologie du travail*, Paris: CNAM, cilt 1, 1997, 302 s.

——, *Évolution des formes d'emploi*, Paris: La Documentation française, 1989, 280

s. [3-4 Kasım 1988'de düzenlenen "Travail et emploi" başlıklı konferansta sunulan bildiriler.]

——, *Home Girls: A Black Feminist Anthology*, New York: Kitchen Table-Women of Color Press, 1983, 377 s.

——, *Le sexe du travail. Structures familiales et système productif*, Grenoble: PUG, 1984, 320 s.

Kristeva, Julia, *Pouvoirs de l'horreur: essai sur l'abjection*, Paris: Seuil "Tel quel", 1980, 247 s. [*Korkunun Güçleri: İğrençlik Üzerine Deneme*, çev. Nilgün Tutal, Ayrıntı Yayınları, 2004, 302.]

——, *Histoires d'amour*, Paris: Denoël, 1983, 358 s.

Laborie, Françoise, "NTR: risques pour la santé des femmes et des enfants", AIDELF, sayı 6, *Les modes de régulation de la reproduction humaine* (Paris: PUF, 1994) içinde, s. 757-777.

Laborie, Françoise vd, *Évolution des droits des femmes. Analyses des discours et pratiques du mouvement associatif féminin*, Paris: GEDISST-CNRS, 1994, 118 s.

Lagrange, Hugues; Lhomond, Brigitte vd, *L'entrée dans la sexualité. Les comportements des jeunes dans le contexte du sida*, Paris: La Découverte, 1997, 431 s.

Lagrave, Rose-Marie, "Une émancipation sous tutelle. Éducation et travail des femmes au XXe siècle", Georges Duby, Michelle Perrot (yay. haz.), *Histoire des femmes en Occident* (1992, cilt 5) içinde, s. 430-461.

Lallement, Michel, *Les gouvernances de l'emploi*, Paris: Desclée de Brouwer, 1999, 252 s.

Lamoureux, Diane, *L'amère patrie*, Montréal: Les Éditions du Remue-ménage, 2001, 181 s.

Langevin, Annette, "Pour une nouvelle réşexion sur les âges de la vie", Catherine Valabrègue vd, *Ces maternités que l'on dit tardives*, Paris: Robert Laffont, 1982, s. 125-215.

Langevin, Annette, "La construction des bornes d'âge", *Revue française des affaires sociales*, Ekim 1997, özel sayı, s. 37-54.

Langevin, Annette ve Cattanéo, Nathalie, *Les retraites des femmes salariées affiliées au régime général, rapport de recherche*, Paris: IRESCO/CNRS, 1999, 168 s.

Laot, Jeannette, *Stratégie pour les femmes*, Paris: Stock, 1977, 250 s.

Laqueur, Thomas, *The Making of Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, Harvard University Press, 1990, 313 s.

Latouche, Serge, *L'occidentalisation du monde*, Paris: La Découverte, 1988, 144 s. [*Dünyanın Batılılaşması*, çev. Temel Keşoğlu, Ayrıntı Yayınlan, 1993, 153 s.]

Latour, Bruno, *La science en action*, Paris: La Découverte "Textes à l'appui", 1989, 450 s.

Lazarsfeld, Pierre; Jahoda, Marie ve Zeisel, Hans, *Les chômeurs de Marienthal*, Paris: Minuit, 1981, 146 s. [İlk basımı: 1931.]

Le Dœuff, Michèle, "Gens de science: essai sur le déni de mixité", *Nouvelles questions féministes*, 1992, cilt 13, sayı 1, s. 5-35.

——, *Le sexe du savoir*, Paris: Aubier, 1998, 378 s.

Le Feuvre, Nicky ve Walters, Patricia, "Égales en droit? La féminisation des professions juridiques en France et en Grande-Bretagne", *Sociétés contemporaines*, 1993, sayı 16, s. 41-62.

Le Quentrec, Yannick, *Employés de bureau et syndicalisme*, Paris: L'Harmattan "Logiques sociales", 1998, 198 s.

Lefaucheur, Nadine, *Rapport à la CEE sur les familles monoparentales en France*, Paris: GRASS/IRESCO, 1988, 75 s.

——, "Maternité, famille, État", Georges Duby, Michelle Perrot (yay. haz.), *Histoire des femmes en Occident* (1992, cilt 5) içinde, s. 411-430.

——, "Mères seules, travail et pauvreté", *Panoramiques*, 1999, sayı 40, s. 152155.

Legardinier, Claudine, *La prostitution*, Toulouse: Milan "Les Essentiels", 1996, 64 s. Leira, Arnlaug, *Welfare States and Working Mothers. The Scandinavian Experience*,

Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 200 s.

Lemel, Yannick, "Les activités domestiques: qui en fait le plus?", *L'Année sociologique*, 1993, cilt 43, s. 235-252.

Lemoine, Christine ve Renard, Ingrid (yay. haz.), *Attirances. Lesbiennes fems, lesbiennes butchs*, Paris: Éditions gaies et lesbiennes, 2001, 416 s.

Lerman, Nina; Palmer Mohun, Arwen ve Oldenziel, Ruth, "Versatile Tools: Gender Analysis and the History of Technology", *Technology and Culture*, Ocak 1997, cilt 38, sayı 1, s. 1-30.

Les Cahiers du GRIF, 1975, sayı 9/10 "Les femmes et les enfants d'abord"; 1977, sayı 17/18 "Mères-femmes"; 1987, sayı 36 "De la parenté à l'eugénisme".

Les Chimères, *Maternité esclave*, Paris: Union générale d'éditions "10/18", 1975, 319 s.

Les Temps modernes, Mayıs 1976, sayı 358 "Petites filles en éducation".

Lévi-Strauss, Claude, *La Famille, Annales de l'Université d'Abidjan*, 1956, F-3 dizisi, fasikül 3, 1971, s. 5-29 [İngilizce aslının ilk basımı: 1956.]

Lewis, Jane, *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*, Londra: Ashgate, 1998, 283 s.

Lhomond, Brigitte, "Mélange des genres et troisième sexe", Marie-Claude Hurtig, Michèle Kail, Hélène Rouch, *Sexe et genre. De la hiérarchie entre les sexes* (Paris: Éd. du CNRS, 1991) içinde, s. 109-114.

——, "D'un antinaturalisme à un a-sociologisme: comment penser les catégories de sexe et la sexualité?", *GRAAT*, 1997, sayı 17, s. 33-37.

Lim, Lin Lean (ed.), *The Sex Sector: The Economic and Social Bases of Prostitution in Southeast Asia*, Cenevre: Bureau international du travail, 1998, 232 s.

Linhart, Danièle ve Maruani, Margaret, "Précarisation et déstabilisation des emplois ouvriers, quelques hypothèses", *Travail et emploi*, 1982, sayı 11, s. 21-40.

Lister, Ruth, *Citizenship, Feminist Perspectives*, Londra: Macmillan, 1997, 284 s. Liszek, Slava, *Marie Guillot, de l'émancipation des femmes à celle du syndicalisme*, Paris: L'Harmattan, 1994, 316 s.

Loiseau, Dominique, *Femmes et militantisme: Saint-Nazaire et sa région 1930-1980*, Paris: L'Harmattan, 1996, 239 s.

Longino, Helen, *Science as Social Knowledge*, Princeton: Princeton University Press, 1990, 262 s.

Lorde, Audre, *Zami: A New Spelling of My Name*, Trumansberg: Crossing Press, 1982, 256 s.

Louis, Marie-Victoire, *Le droit de cuissage en France, 1860-1930*, Paris: Les Éd. Ouvrières, 1994, 319 s.

——, "Le Nouveau Code pénal français", *Projets féministes*, Ekim 1994, sayı 3, s. 40-69.

——, "À propos des violences, de la prostitution, de la traite, de la sexualité", *Chronique féministe*, Mayıs-Haziran 1997, s. 12-21.

MacKinnon, Catharine, *Sexual Harassment of Working Women: A Case of Sex Discrimination*, New Haven: Yale University Press, 1979, 312 s.

——, *Toward a Feminist Theory of the State*, Cambridge: Harvard University Press, 1989, 330 s. [*Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, çev. Sabir Yücesoy, Türkan Yöney, Metis Yayınları, 2003, 361 s.]

MacPherson, Crawford Brough, *La théorie politique de l'individualisme possessif*, Paris: Gallimard, 1971, 345 s.

Manassein, Michel de (yay. haz.), *De l'égalité des sexes*, Paris: CNDP, 1995, 317 s.

Månsson, Sven Axel, *L'homme dans le commerce du sexe*, Lund: Rapport pour l'UNESCO, 1986, 70 s.

Marini, Marcelle, "La place des femmes dans la production culturelle", Georges Duby, Michelle Perrot (yay. haz.), *Histoire des femmes en Occident* (1992, cilt 5) içinde, s. 275-296.

Marques-Pereira, Bérengère (ed.), "Citoyenneté", *Sextant* özel sayısı, 1997, sayı 7, 206 s.

Marry, Catherine, "Femmes ingénieurs: une (ir)résistible ascension?", *Information sur les sciences sociales*, Haziran 1989, cilt 28, sayı 2, s. 291-344.

Marshall, Thomas Humphrey, *Citizenship and Social Class*, Londra: Pluto Press, 1992, 104 s. [*Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, çev. Ayhan Kaya, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, 145 s.]

Martin, Emily, "The Egg and the Sperm: How Science Has Constructed a Romance Based on Stereotypical Male-Female Roles", *Signs*, 1991, sayı 16 (3), s. 485-501.

Martin, Jacqueline, "Politique familiale et travail des femmes mariées en France", *Population*, 1998, sayı 6, s. 1119-1154.

Maruani, Margaret, *Les syndicats à l'épreuve du féminisme*, Paris: Syros, 1979, 271 s. Maruani, Margaret (yay. haz.), *Les nouvelles frontières de l'inégalité. Hommes et femmes sur le marché du travail*, Paris: Mage/La Découverte "Recherches", 1998, 285 s.

Maruani, Margaret, *Travail et emploi des femmes*, Paris: La Découverte "Repères", ilk basımı: 2000, 125 s.; gözden geçirilmiş 2. basımı: 2003, 124 s.

Maruani, Margaret ve Nicole, Chantal, *Au carrefour de la şexibilité. Conditions d'emploi et politiques de gestion de la main-d'œuvre dans le commerce*, Paris: CNAM, 1988, 140 s.

——, *Au labeur des dames. Métiers masculins, emplois féminins*, Paris: Syros-Alternatives, 1989, 191 s.

Maruani, Margaret ve Reynaud, Emmanuèle, *Sociologie de l'emploi*, Paris: La Découverte "Repères", 1993; gözden geçirilmiş 3. basımı: 2001, 122 s.

Marx, Karl, *Le Capital*, I. Kitap, *Œuvres, Économie I* (Paris: NRF "Bibliothèque de la Pléiade", 1965) içinde, 1818 s. [İlk basımı: 1867; *Kapital: Birinci Cilt*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 1997, 5. basım, 784 s.]

Mathieu, Nicole-Claude, "Notes pour une définition sociologique des catégories de sexe", *Épistémologie sociologique*, 1971, sayı 11, s. 19-39, N.-C. Mathieu (1991a) içinde.

——, "Homme-culture et femme-nature", *L'Homme*, 1973, XIII/3, s. 101-113. [Yeniden basımı: N.-C. Mathieu (1991a) içinde, s. 43-61.]

——, "Critiques épistémologiques de la problématique des sexes dans le discours ethno-anthropologique", 1985a, N.-C. Mathieu (1991a) içinde, s. 75-127.

——, "Quand céder n'est pas consentir. Des déterminants matériels et psychiques de la conscience dominée des femmes, et de quelques-unes de leurs interprétations en ethnologie", N.-C. Mathieu (ed.), *L'arraisonnement des femmes. Essais en anthropologie des sexes* (Paris: Éd. de l'EHESS "Les Cahiers de l'Homme", 1985b) içinde, s. 169-245. [Yeniden basımı: Mathieu (1991a) içinde.]

——, "Identité sexuelle/sexuée/de sexe? Trois modes de conceptualisation du rapport entre sexe et genre", Anne-Marie Daune-Richard, Marie-Claude Hurtig, Marie-France Pichevin (ed.), *Catégorisation de sexe et constructions scientifiques* (Aix-en-Provence: Université de Provence "Petite collection CEFUP", 1989) içinde. [Yeniden basımı: N.-C. Mathieu (1991a) içinde.]

——, *L'anatomie politique. Catégorisations et idéologies du sexe*, Paris: Côté-femmes "Recherches", 1991a, 293 s.

——, "Différenciation des sexes" ve "Études féministes et anthropologie", Pierre Bonte, Michel Izard (ed.), *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie* (Paris: PUF, 1991b) içinde, s. 660-664, 275-278.

——, "Dérive du genre / stabilité des sexes", Michel Dion (ed.), *Madonna. Érotisme et pouvoir* (Paris: Kimé, 1994) içinde, s. 54-70.

——, "Bourdieu ou le pouvoir auto-hypnotique de la domination masculine", *Les Temps modernes*, Mayıs-Temmuz 1999, sayı 604, s. 286-324.

McAdam, Doug; Tarrow, Sidney ve Tilly, Charles, "To Map Contentious Politics", *Mobilization*, 1996, sayı 1, s. 17-34.

McIntosh, Mary, "The State and the Oppression of Women", Annette Kuhn, AnnMarie Wolpe (ed.), *Feminism and Materialism* (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1978) içinde, s. 254-289.

Mead, Margaret, *Trois sociétés primitives de Nouvelle-Guinée, livre I, in Mœurs et sexualité en Océanie*, Paris: Plon, 1963, 533 s. [Orijinal basımı: *Sex and Temperament in three Primitive Societies*, 1935.]

——, *L'une et l'autre sexe. Les rôles d'homme et de femme dans la société*, Paris: Gonthier, 1966, 350 s. [Orijinal basımı: *Male and Female*, 1948.]

Memmi, Albert, *L'homme dominé*, Paris: Payot, 1968-1973, 232 s.

Meulders-Klein, Marie-Thérèse ve Théry, Irène (yay. haz.), *Les recompositions familiales aujourd'hui*, Paris: Nathan, 1993, 350 s.

Meynaud, Hélène-Yvonne, "L'absence de mixité dans les entreprises du secteur public français: la construction sociale de l'inégalité professionnelle", Claudine Baudoux, Claude Zaidman (ed.), *Égalité entre les sexes. Mixité et démocratie* (Paris: L'Harmattan, 1992) içinde, s. 107-124.

Meynaud, Hélène-Yvonne ve Duclos, Denis, *Les sondages d'opinion*, Paris: La Découverte "Repères", 1996, 3. basım, 127 s.

Michard, Claire, "Humain/femelle: deux poids deux mesures dans la catégorisation de sexe en français", *Nouvelles questions féministes*, 1999, cilt 20, sayı 1, s. 53-95.

Michel, Andrée, *Les travailleurs algériens en France*, Paris: CNRS, 1955, 239 s.

——, *Sociologie de la famille et du mariage*, Paris: PUF, 1972, 264 s.

——, *Activité professionnelle de la femme et vie conjugale*, Paris: Éd. du CNRS, 1974, 190 s.

Michon, François, "Flexibilité et marché du travail", *Cahiers français* "Flexibilité du travail", Mayıs-Haziran 1987, sayı 231.

Michon, François ve Segrestin, Denis (yay. haz.), *L'emploi, l'entreprise et la société. Débats Économie-Sociologie*, Paris: Economica, 1990, 301 s.

Milkman, Ruth, *Gender and Work: The Dynamics of Job Segregation by Sex during World War II*, Urbana: University of Illinois Press, 1987, 213 s.

Millett, Kate, *La politique du mâle*, Paris: Stock, 1971. [İngilizce aslı: *Sexual Politics*, New York: Avon, 1971, 512 s.; *Cinsel Politika*, çev. Seçkin Selvi, Payel Yayınları, 1987, 2. basım, 519 s.]

Mogrovejo, Norma, *Un amor que se atrevió a decir su nombre. La lucha de las lesbianas y su relación con los movimientos homosexual y feminista en América latina*, Meksiko: Plaza y Valdés, CDAHL, 2000, 397 s.

Mohanty, Chandra; Russo, Ann ve Torres, Lourdes, *Third World Women and the Politics of Feminism*, Bloomington: University of Indiana Press, 1991, 331 s.

Molinier, Pascale, "Autonomie morale subjective et construction de l'identité sexuelle: l'apport de la psychodynamique du travail", *Revue internationale de psychosociologie*, 1997, cilt III, sayı 5, s. 53-62.

——, "Virilité défensive, masculinité créatrice", *Travail, Genre et Sociétés*, 2000, sayı 3, s. 25-44.

Monnier, Viviane, "Violences conjugales, éléments statistiques", *Les Cahiers de la Sécurité intérieure*, 1997, sayı 28, s. 69-73.

Montreynaud, Florence, "La prostitution, un droit de l'homme?", *Le Monde diplomatique. Manière de voir*, Mart-Nisan 1999, sayı 44, s. 19-21.

Moraga, Cherrie ve Anzaldúa, Gloria, *This Bridge Called my Back : Writings by Radical Women of Color*, Watertown, Mass.: Persephone Press, 1981, 261 s. [Yeniden basımı: New York: Kitchen Table-Women of Color Press, 1984.]

Morgan, David, *The Family, Politics and Social Theory*, Londra: Routledge, 1985, 320 s.

Morokvasic, Mirjana, "Les femmes yougoslaves en France et en RFA", *Hommes et migrations*, 1976, sayı 915, s. 12-33.

——, "Roads to Independence. Self-Employed Immigrants and Minority Women in Five European States", *International Migration*, 1991, cilt XXIX, sayı 3, s. 407-420.

Mosconi, Nicole, *La mixité dans l'enseignement secondaire: un faux-semblant?*, Paris: PUF, 1989, 288 s.

——, "Les ambiguïtés de la mixité scolaire", Claudine Baudoux, Claude Zaidman (ed.), *Égalité entre les sexes. Mixité et démocratie* (Paris: L'Harmattan, 1992) içinde, s. 63-75.

——, *Femmes et rapport au savoir. La société, l'école et la division sexuelle des savoirs*, Paris: L'Harmattan, 1994, 362 s.

Mossuz-Lavau, Janine, *Les lois de l'amour: les politiques de la sexualité en France de 1950 à nos jours*, Paris: Payot, 1991, 346 s.

——, *Femmes/hommes pour la parité*, Paris: Presses de Sciences Po, 1998, 128 s. Mouffe, Chantal, "Feminism, Citizenship and Radical Democratic Politics", Judith Butler, Joan Scott (ed.), *Feminists Theorize the Political* (1992) içinde, s. 369-384.

Mouvement français pour le Planning familial (MFPF), *L'ovairedose. Les nouvelles méthodes de procréation*, Paris: Syros, 1989, 322 s.

Mouvement français pour le Planning familial, *Europe & elles. Le droit de choisir*, Paris: MFPF, 1992, 228 s.

Muxel, Anne, *Individu et mémoire familiale*, Paris: Nathan "Essais et recherches", 1996, 230 s.

Nahoum-Grappe, Véronique, "Guerre et différence des sexes: les viols systématiques (ex-Yougoslavie, 1991-1995)", Cécile Dauphin, Arlette Farge (yay. haz.), *De la violence et des femmes* (Paris: Albin Michel, 1997) içinde, s. 159-184.

Naville, Pierre, *L'automation et le travail humain*, Paris: Éd. du CNRS, 1961, 741 s. Neveu, Érik, *Sociologie des mouvements sociaux*, Paris: La Découverte "Repères", 1996, 123 s.

Newman, Karen (ed.), *Progress postponed: Abortion in Europe in the 1990s*, Londra: IPPF, 1993, 173 s.

Nicole-Drancourt, Chantal, *Le labyrinthe de l'insertion*, Paris: La Documentation française, 1991, 407 s.

Noiriel, Gérard, *Le creuset français*, Paris: Seuil, 1988, 425 s.

Nouvelles questions féministes, 1994, cilt 15, sayı 4, "La Parité 'pour'", 90 s.

Nouvelles questions féministes, 1995, cilt 16, sayı 2, "La Parité 'contre'", 140 s.

Novaes, Simone ve Laborie, Françoise, "Parents et médecins face à l'embryon; relations de pouvoir et de décision", Brigitte Feuillet-Le Mintier (yay. haz.), *L'embryon humain. Approche multidisciplinaire* (Paris: Economica, 1996) içinde, s. 185-202.

Oakley, Ann, *Sex, Gender and Society*, Londra: Temple Smith, 1972, 225 s.

Oberschall, Anthony, *Social Conşict and Social Movements*, Englewood: Prentice Hall, 1973, 371 s.

Olson, Mancur, *Logique de l'action collective*, Paris: PUF, 1978, 199 s.

Oudshoorn, Nelly, "Hormones, techniques et corps. L'archéologie des hormones sexuelles (1923-1940)", *Annales, histoire, sciences sociales*, Temmuz-Ekim 1998, sayı 4-5, s. 775-794.

Park, Robert Ezra; Burgess, Ernest W. ve McKenzie, Roderick D., *The City*, Chicago: The University of Chicago Press, 1925, 239 s.

Partisans, Libération des femmes année zéro, 1970, sayı 54-55. [Yeniden basımı: Paris, Librairie François Maspero, 1972, 190 s.]

Pateman, Carole, *The Sexual Contract*, Stanford: Stanford University Press, 1988, 264 s.

Paugam, Serge (yay. haz.), *L'exclusion: l'état des savoirs*, Paris: La Découverte, 1996, 579 s.

Pearson, Ruth, "La mondialisation et les emplois informatisés", *Cahiers du GEDISST*, 1998, sayı 21, s. 59-80.

Pelletier, Madeleine, *L'éducation féministe des filles*, Paris: Syros, 1978, 175 s. [İlk basımı: 1914.]

Percheron, Annick, *La socialisation politique*, Paris: Armand Colin "U", 1994, 226 s.

Perrot, Michelle, "De la nourrice à l'employée... Travaux de femmes dans la France du XIXe siècle", *Le Mouvement social*, Ekim-Aralık 1978, sayı 105, s. 3-10.

——, "Femmes et machinisme au XIXe siècle", *Romantisme*, 1983, sayı 41. [Yeniden basımı: Michelle Perrot (1998) içinde, s. 177-189.]

——, *Les femmes ou les silences de l'Histoire*, Paris: Flammarion, 1998, 491 s. Peyre, Évelyne ve Wiels, Joëlle, "Le sexe biologique et sa relation au sexe social", *Les Temps modernes*, 1997, sayı 593, s. 14-48.

Pharr, Suzanne, *Homophobia: A Weapon of Sexism*, Inverness, CA: Chardon Press, 1988, 91 s.

Pheterson, Gail (ed.), *A Vindication of the Rights of Whores*, Seattle: Seal, 1989, 293 s.

Pheterson, Gail, *The Prostitution Prism*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996, 176 s.

Phillips, Anne (ed.), *Feminism and Politics*, Oxford: Oxford University Press, 1998, 471 s.

Picot, Geneviève, "Les femmes médecins ou l'accès des femmes à une profession traditionnellement masculine", *Cahiers du GEDISST*, 1995, sayı 13, s. 73-84.

——, "Le rapport entre médecin et personnel infirmier à l'hôpital public: continuités et changements", *Cahiers du Genre*, 2000, sayı 26, s. 121-130.

Picq, Françoise, *Libérations des femmes. Les années-mouvement*, Paris: Seuil, 1993, 380 s.

Piège (le) de la parité. Arguments pour un débat, Paris: Hachette, 1999, 253 s.

Pinch, Trevor ve Bijker, Wiebe E., "The Social Construction of Facts and Artifacts: Or How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other", Wiebe E. Bijker, Thomas P. Hughes, Trevor Pinch (ed.), *The Social Construction of Technological Systems* (Cambridge, Mass.-Londra: The MIT Press, 1989) içinde, s. 17-50.

Piore, Michael ve Sabel, Charles, *The Second Industrial Divide. Possibilities for Prosperity*, New York: Basic Books, 1984, 355 s.

Pitch, Tamar, *Un diritto per due. La costruzione giuridica di genere, sesso e sessualità*, Torino: Il Saggiatore, 1998, 281 s.

Pitrou, Agnès, *Vivre sans famille?*, Toulouse: Privat, 1978, 235 s.

Plummer, Kenneth (ed.), *Modern Homosexualities. Fragments of Lesbian and Gay Experience*, Londra-New York: Routledge, 1992, 282 s.

Pollak, Michaël ve Schiltz, Marie-Ange, *Six années d'enquête sur les homoet bisexuels masculins face au sida*, Paris: CNRS-ANRS, 1991, 160 s.

Pollert, Anna, "L'entreprise şexible: réalité ou obsession?", *Sociologie du travail*, 1989, 1/89, s. 75-106.

Poutignat, Philippe ve Streiff-Fenart, Jocelyne, *Théories de l'ethnicité*, Paris: PUF, 1995, 270 s.

Prévost, Johanne ve Messing, Karen, "Quel horaire, *what schedule*? La conciliation travail-famille et l'horaire de travail irrégulier des téléphonistes", Angelo Soares (yay. haz.), *Stratégie de résistance et travail des femmes* (Montréal-Paris: L'Harmattan, 1997) içinde, s. 251-270.

Questions féministes, 1977, sayı 1 "Variations sur des thèmes communs", Giriş, s. 12-16.

Quiminal, Catherine, "Les associations de femmes africaines en France. Nouvelles formes de solidarité et individualisation", *Cahiers du GEDISST*, 1998, sayı 21, s. 111-130.

Raymond, Janice, *Rapport au rapporteur spécial sur la violence contre les femmes*, Cenevre: ONU, 1995, 24 s.

Reproductive and Genetic Engineering. Journal of International Feminist Analysis, New York-Oxford: Pergamon Press. [İlk sayısı: 1988.]

Rich, Adrienne, "La contrainte à l'hétérosexualité et l'existence lesbienne", *Nouvelles questions féministes*, Mart 1981, sayı 1, s. 15-43.

Ricœur, Paul, "Individu et identité personnelle", kolektif, *Sur l'individu* (Paris: Seuil, 1987) içinde, 122 s.

Riot-Sarcey, Michèle (yay. haz.), *Femmes/pouvoirs*, Paris: Kimé, 1993, 154 s. [1920 Mart 1992'de Centre culturel de l'Albigeois'da düzenlenen Albi Konferansında sunulan bildiriler.]

Rogerat, Chantal, *Les questions qui font bouger*, 6. CGT "Femmes salariées d'aujourd'hui" Konferansı, Paris: Antoinette-CGT, 1978, 175 s.

——, "Femmes et syndicalistes. Assimilation ou intégration? La dynamique du compromis", kolektif, *La liberté du travail* (Paris: Syllepse, 1995) içinde, s. 165-183.

Rogerat, Chantal ve Senotier, Danièle, *Le chômage en héritage. Parole de femmes*, Vincennes: GREC, 1994, 246 s.

——, "L'enchaînement des emplois précaires et du chômage. La construction du leurre", Béatrice Appay, Annie Thébaud-Mony, *Précarisation sociale, travail et santé* (1997) içinde, s. 341-355.

Rosado Nunes, Maria José F., "Women, Family and Catholicism in Brazil: The Issue of Power", Sharon K. Houseknecht, Jerry G. Pankhurst, *Family, Religion and Social Change in Diverse Societies* (New York-Oxford: Oxford University Press, 2000) içinde, s. 347-362.

Rosanvallon, Pierre, *La nouvelle question sociale. Repenser l'État-providence*, Paris: Seuil, 1998, 240 s. [*Refah Devletinin Krizi*, çev. Burcu Şahinli, Dost Kitabevi Yayınları, 2004, 158 s.]

Rousseau, Jean-Jacques, *Émile ou de l'éducation*, Paris: Flammarion, 1966, 629 s. [*Emile: Bir Çocuk Büyüyor*, çev. Ülkü Özel Akagündüz, Selis Kitap, 2003, 247 s.]

——, *Œuvres complètes*, cilt III: "Écrits politiques" ve IV: "Émile", Paris: Gallimard "Bibliothèque de la Pléiade", 1985.

Roussel, Louis, *La famille après le mariage des enfants*, Paris: PUF, 1976, 262 s.

Roux, Simone, *Le monde des villes au Moyen Âge, XIe-XVe siècle*, Paris: Hachette, 1994, 190 s.

Rubenstein, Michael, *La dignité de la femme dans le monde du travail. Rapport sur le problème du harcèlement sexuel dans les États membres des Communautés européennes*, Lüksemburg: Office des publications de Communautés européennes, 1987, 161 s.

Rubin, Gayle, "Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of Sexuality", Carol S. Vance (ed.), *Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality* (1984) içinde, s. 267-319.

——, "L'économie politique du sexe : transactions sur les femmes et systèmes de sexe/genre", *Cahiers du CEDREF*, 1999, sayı 7, 82 s. [İngilizce ilk basımı: 1975.]

Ruddick, Sara, *Maternal Thinking*, Boston: Beacon Press, 1989, 291 s.

Sagaert, Martine, "La libre maternité au début du siècle: histoires d'hier, questions d'aujourd'hui", *Nouvelles questions féministes*, 1999, cilt 20, sayı 2, s. 3-54.

Sainsbury, Diane (ed.), *Gendering the Welfare States*, Londra: Sage, 1994, 288 s. Salais, Robert; Baverez, Nicolas ve Reynaud, Bénédicte, *L'invention du chômage*, Paris: PUF, 1986, 267 s.

Samois (kolektif), *Coming to Power. Writings and Graphics on Lesbian S/M*, Berkeley: Samois, 1981.

Saurel-Cubizolles, Marie-Josèphe; Blondel, Béatrice; Lelong, Nathalie ve Romito, Patricia, "Violence conjugale après une naissance", *Chronique féministe*, 1998, sayı 64, s. 15-19.

Saurel-Cubizolles, Marie-Josèphe; Messing, Karen ve Lert, France, "Activité professionnelle et santé des femmes", Marie-Josèphe Saurel-Cubizolles, Béatrice Blondel, *La santé des femmes* (Paris: Flammarion "Médecine-Sciences", 1996) içinde, s. 326-349.

Sayad, Abdelmalek, "Tendances et courants des publications en sciences sociales sur l'immigration en France depuis 1960", *Current Sociology*, Kış 1984, cilt 32, sayı 2, s. 219-303.

Scavone, Lucila, "Invisibilidad social de dolencias profesionales ligadas a la exposición al amianto", *Cuadernos Mujer Salud*, 1997, sayı 2, s. 143-147.

Schnapper, Dominique, *La France de l'intégration. Sociologie de la nation en 1990*, Paris: PUF, 1991, 374 s.

Schumpeter, Joseph, *Les classes sociales en milieu ethnique homogène [1927], republié in Impérialisme et classes sociales*, Paris: Flammarion "Champs", 1984.

Schüssler Fiorenza, Elisabeth, *En mémoire d'Elle. Essai de reconstruction des origines chrétiennes selon la théologie féministe*, Paris: Cerf, 1986, 482 s.

Scott, Joan, *Gender and the Politics of History*, New York: Columbia University Press, 1988a, 242 s.

——, "Genre: une catégorie utile d'analyse historique", *Les Cahiers du GRIF* "Le Genre de l'histoire", 1988b, sayı 37-38, s. 125-153. [*Toplumsal Cinsiyet: Faydalı Bir Tarihsel Analiz Kategorisi*, çev. Aykut Tunç Kılıç, Agora Kitaplığı, 2007, 57 s.]

——, "'L'ouvrière, mot impie, sordide...' Le discours de l'économie politique française sur les ouvrières, 1840-1860", *Actes de la recherche en sciences sociales*, 1990, sayı 83, s. 2-15.

——, *La citoyenne paradoxale. Les féministes françaises et les droits de l'homme*, Paris: Albin Michel "Bibliothèque Histoire", 1998, 287 s.

Sennett, Richard, *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, New York-Londra: W.W. Norton & Co., 1998, 176 s.[*Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*, çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, 2002, 172 s.]

Séverac, Nadège, "Comment évaluer les violences conjugales? L'approche compréhensive", *Les Cahiers de la Sécurité intérieure*, 1997, sayı 28, s. 59-68.

Sharma, Arvind (ed.), *Women in World Religions*, Albany: State University of New York Press, 1987, 302 s.

Siim, Birte, "Genre, pouvoir et démocratie: éléments du débat en Scandinavie", Alisa Del Re, Jacqueline Heinen (ed.), *Quelle citoyenneté pour les femmes? La crise des États-providence et de la représentation politique en Europe* (Paris: L'Harmattan, 1996) içinde, s. 75-95.

Silvera, Rachel, "Femmes et şexibilité du temps", *Mouvements*, Ocak-Şubat 1999, sayı 2, s. 20-26.

Simon, Gildas, *Géodynamique des migrations internationales dans le monde*, Paris: PUF, 1995, 429 s.

Simon, Pierre vd, *Rapport sur le comportement sexuel des Français*, Paris: JulliardCharron, 1972, 353 s.

Singer, Jeanne, "L'immigration en chiffres", *Travail* (Paris) "L'immigré, l'État et le droit", 1985, sayı 7, s. 9-15.

Singly (de), François, *Fortune et infortune de la femme mariée. Sociologie de la vie conjugale*, Paris: PUF, 1987, 229 s.

——, *La famille, l'état des savoirs*, Paris: La Découverte, 1991, 447 s.

Singly (de), François vd (yay. haz.), *La famille en questions. État de la recherche*, Paris: Syros, 1996, 325 s.

Sissa, Giulia, "Philosophies du genre", Georges Duby, Michelle Perrot (yay. haz.), *Histoire des femmes en Occident* (1991, cilt 1) içinde, s. 65-99.

Siwek-Puydesseau, Jeanne, *Le syndicalisme des colsblancs*, Paris: L'Harmattan, 1996, 236 s.

Sohn, Anne-Marie, "Féminisme et syndicalisme, les institutrices de la Fédération unitaire de l'enseignement", yüksek lisans tezi, Université de Paris I, 1973.

Sohn Anne-Marie ve Thélamon, Françoise (yay. haz.), *Une histoire sans les femmes est-elle possible?*, Paris: Plon, 1998, 427 s.

Sollors, Werner, *Beyond Ethnicity. Consent and Descent in American Culture*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1986, 294 s.

Spallone, Pat ve Steinberg, Deborah Lynn (ed.), *Made to Order. The Myth of Reproductive and Genetic Progress*, Oxford-New York: Pergamon Press, 1987, 267 s.

Sparr, Pamela (ed.), *Mortgaging Women's Lives. Feminist Critique of Structural Adjustment*, Londra: Atlantic Highlands; NJ: Zed Books, 1994, 214 s.

Spira, Alfred; Bajos, Nathalie vd, *Les comportements sexuels en France*, Paris: La Documentation française, 1993, 351 s.

Spivak, Gayatri Chakravorty, *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999, 449 s.

Standing, Guy, "Global Feminisation Through Flexible Labour", *World Development*, 1989, cilt 17, sayı 7, s. 1077-1095.

Stanko, Elisabeth, "Keeping Women in and out of Line : Sexual Harassment and Occupational Segregation", Sylvia Walby, *Gender Segregation at Work* (Milton Keynes: Open University Press, 1988) içinde, 280 s.

Star, Susan Leigh, "Power, Technologies and the Phenomenology of Conventions : On being Allergic to Onions", John Law (ed.), *A Sociology of Monsters. Essays on Power, Technology and Domination* (Londra-New York: Routledge, 1991) içinde, s. 26-56.

——, "Craft vs. Commodity, Mess vs. Transcendence: How the Right Tool became the Wrong one in the Case of Taxidermy and Natural History", Adele E. Clarke, Joan H. Fujimura, *The Right Tools for the Job* (Princeton University Press, 1992) içinde, s. 257-286.

Stoetzel, Jean, *Les sondages d'opinion publique*, Paris: Scarabée, 1948, 63 s.

Stoller, Robert J., *Recherches sur l'identité sexuelle, à partir du transsexualisme*, Paris: Gallimard, 1978. [Orijinal basımı: *Sex and Gender*, 1968.]

Tabet, Paola, "Les mains, les outils, les armes", *L'Homme*, 1979, cilt 19, sayı 3-4, s. 5-61. [Yeniden basımı: Paola Tabet (1998) içinde, s. 9-75.]

——, "Fertilité naturelle, reproduction forcée", Nicole-Claude Mathieu (ed.), *L'arraisonnement des femmes. Essais en anthropologie des sexes* (Paris: Éd. de l'EHESS, 1985) içinde, s. 61-146. [Yeniden basımı: Paola Tabet (1998) içinde, s. 77-180.]

——, "Du don au tarif: Les relations sexuelles impliquant une compensation", *Les Temps modernes*, Mayıs 1987, sayı 490, s. 1-53.

——, *La construction sociale de l'inégalité des sexes: des outils et des corps*, Paris: L'Harmattan "Bibliothèque du féminisme", 1998, 206 s.

Taboada, Isabelle, *Femmes et immigrées : insertion des femmes immigrées en France*, Paris: La Documentation française, 1978, 129 s.

Tahon, Marie-Blanche, *La famille désinstituée. Introduction à la sociologie de la famille*, Les Presses de l'Université d'Ottawa "Sciences sociales", 1995, 230 s.

Talahite, Fatiha, "L'emploi des femmes au Maghreb: de l'ajustement au post-ajustement", *Cahiers du GEDISST*, 1998, sayı 21, "Les paradoxes de la mondialisation", s. 35-37.

Tamagne, Florence, *Histoire de l'homosexualité en Europe: Berlin, Londres, Paris, 1919-1939*, Paris: Seuil "L'Univers historique", 2000, 691 s.

Taravella, Louis, *Bibliographie analytique sur les femmes immigrées, 1965-1979*, Paris: CIEMM, 1980, 63 s.

Taylor, Verta ve Wittier, Nancy, "Gender and Social Movements", *Gender and Society*, 1998, cilt 12, sayı 6; 1999, cilt 13, sayı 1.

Terrail, Jean-Pierre, *La dynamique des générations*, Paris: L'Harmattan, 1995, 190 s. Testart, Jacques (yay. haz.), *Le magasin des enfants*, Paris: François Bourin, 1990, 338 s.

Thadani, Giti, *Sakhiyani. Lesbian Desire in Ancient and Modern India*, Londra: Cassell, 1996, 129 s.

Thébaud, Françoise, *Écrire l'histoire des femmes*, Fontenay/Saint-Cloud: ENS Éd., 1998, 226 s.

——, "Les féministes ont-elles raté la maternité?", *Panoramiques*, 1999, sayı 40, s. 18-23.

Thébaud-Mony, Annie, *L'envers des sociétés industrielles*, Paris: L'Harmattan, 1991, 204 s.

——, *ATM. L'industrie nucléaire. Sous-traitance et Servitude*, Paris: INSERM-EDK "Questions en Santé publique", 2000.

Thébaud-Mony, Annie ve Lert, France, "Emploi, travail et santé des femmes: la législation et les recherches face aux mouvements sociaux", *Droit social*, 1982, sayı 12, s. 781-792.

Thélot, Claude, *Tel père, tel fils?*, Paris: Dunod, 1982, 249 s.

Théry, Irène, *Couple, filiation et parenté aujourd'hui*, Paris: Odile Jacob / La Documentation française, 1998, 413 s.

Thibault, Marie-Noëlle, *Les militantes de la CFDT et le féminisme (1964-1982)*, Paris: CNRS-ATP Femmes, 1988, 43 s.

Thomas, William Isaac ve Znaniecki, Florian, *Le paysan polonais en Europe et en Amérique: récit de vie d'un migrant*, Paris: Nathan "Essais et recherches", 1998 [1927], 346 s.

Threlfall, Monica (ed.), *Mapping the Women's Movement: Feminist Politics and Social Transformation in the North*, Londra-New York: Verso, 1996, VII, 312 s.

Tilly, Charles, *From Mobilization to Revolution*, Reading, Mass.: Addison-Wesley Pub. Co., 1978, 349 s.

Timmerman, Grejte ve Alemany, Carme, *Le harcèlement sexuel sur le lieu de travail dans l'Union européenne*, Commission européenne, Direction générale "Emploi, relations industrielles et affaires sociales", 1999, 230 s.

Topalov, Christian, *Naissance du chômeur*, Paris: Albin Michel, 1994, 626 s.

Torns, Teresa, "Chômage et tolérance sociale à l'exclusion", *Les Cahiers du Mage*, 1997, sayı 3/4, s. 47-57.

Touraine, Alain, *La voix et le regard*, Paris: Seuil, 1978, 309 s.

——, *Comment sortir du libéralisme*, Paris: Fayard, 1999, 164 s.

Trat, Josette, "La lutte des assistantes sociales: un mouvement de femmes salariées conjugué au masculin", *Les coordinations de travailleurs dans la confrontation sociale* (Paris: L'Harmattan "Futur antérieur", 1994) içinde, s. 103-140.

Tristan, Flora, *Union ouvrière*, Paris: Des femmes [1843] (1986), 366 s.

Triton, Suzette, "De Radclyffe Hall aux butchs: réşexions sur les lesbiennes masculines", *Espace lesbien*, Ekim 2000, sayı 1 (Toulouse: Bagdam Espace

Éditions), s. 143-168. [13-14 Mayıs 2000'de Toulouse'da düzenlenen Uluslararası Lezbiyen Çalışmaları Konferansında sunulan bildiriler.]

Tuana, Nancy (ed.), *Feminism and Science*, Bloomington: Indiana University Press, 1989, 249 s.

Turcotte, Louise, "L'itinéraire d'un courant politique: le lesbianisme radical au Québec", Irène Demczuk, Frank W. Remiggi, *Sortir de l'ombre. Histoire des communautés gaies et lesbiennes à Montréal de 1950 à 1970* (Montréal: VLB, 1998) içinde, s. 369-398.

Turkle, Sherry, *The Second Self. Computers and the Human Spirit*, New York: Simon & Schuster, 1984, 362 s.

UNESCO/Coalition against Trafficking in Women, *The Penn State Report*, 1991, 40 s. United Nations, *World Survey on the Role of Women in Development. Women in a Changing Global Economy*, New York, 1995, 105 s.

Vacarie, Isabelle, *Stratégie d'emploi des grandes entreprises et droit du travail, in L'Emploi. Enjeux économiques et sociaux*, Paris: François Maspero "Textes à l'appui", 1982, s. 113-121.

Valabrègue, Catherine; Berger-Forestier, Colette ve Langevin, Annette, *Ces maternités que l'on dit tardives, un nouvel itinéraire pour les femmes*, Paris: Robert Laffont, 1982, 224 s.

Vallet, Louis-André, "La mobilité sociale des femmes en France", doktora tezi, Université de Paris IV-Sorbonne, 1991.

Vance, Carol S., "Pleasure and Danger: Toward a Politics of Sexuality", Carol S. Vance (ed.), *Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality* (1984) içinde, s. 9-27.

Vance, Carol S. (ed.), *Pleasure and Danger. Exploring Female Sexuality*, Boston-Londra-Melbourne-Henley: Routledge & Kegan, 1984, 462 s.

Vandelac, Louise, "...Et si le travail tombait enceinte? Essai féministe sur le concept de travail", *Sociologies et sociétés*, Ekim 1981, cilt XIII, sayı 2, s. 67-82.

Vandelac, Louise; Bélisle, Diane; Gauthier, Anne ve Pinard, Yolande, *Du travail et de l'amour. Les dessous de la production domestique*, Montréal: Éd. Saint-Martin "Femmes", 1985, 418 s.

Varikas, Eleni, "Pour avoir oublié les vertus de son sexe. Olympe de Gouges et la critique de l'universalisme abstrait", *Sciences politiques*, 1993, sayı 4-5, s. 17-34.

——, "Sentiment national, genre et ethnicité", *Tumultes*, 1998, sayı 11, s. 87-99.

Verret, Michel, "Statistiques de classes, dans le dossier 'Y a-t-il encore des classes sociales?'", *Politis, la revue*, 1993, sayı 4, s. 39-42.

Vilaine (de), Anne-Marie; Gavarini, Laurence ve Le Coadic, Michèle (yay. haz.), *Maternité en mouvement*, Grenoble: PUG; Montréal: Éd. Saint-Martin, 1986, 244 s.

Voet, Rian, *Feminism and Citizenship*, Londra: Sage, 1998, 182 s.

Vogel, Laurent, *L'organisation de la prévention sur les lieux de travail. Un premier bilan de la directive-cadre communautaire de 1989*, Brüksel: Bureau technique syndical européen pour la santé et la sécurité, 1994, 287 s.

Volkoff, Serge, "Flexibilité du travail ouvrier: une approche chiffrée", *Travail*, 1987, sayı 12.

Wajcman, Judy, *Feminism Confronts Technology*, Cambridge: Polity Press, 1991, 184 s.

Walby, Sylvia, *Patriarchy at Work*, Londra: Polity, 1986, 292 s.

——, *Theorizing Patriarchy*, Londra: Blackwell, 1990, 229 s.

Walkowitz, Judith, *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980, 347 s.

Warner, Lloyd ve Lunt, Paul, *The Social Life of a Modern Community*, New Haven: Yale University Press "Yankee City Series", 1941, cilt I, 460 s.; *The Status System of a Modern Community*, Wesport, Conn.: Greenwood Press "Yankee City Series", cilt II, 1973 [1942], 246 s.

Weber, Max, *Économie et société*, Paris: Plon, 1971, 651 s.

——, *Économie et société*, cilt 1 (Bölüm III: "Les types de domination", s. 285-387), Paris: Plon, 2 cilt, 1971-1995, 409 s., 424 s. [*Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, çev. Özer Ozankaya, İmge Kitabevi Yayınları, 1995, 436 s.]

——, *Sociologie des religions*, Paris: Gallimard "NRF", 1976, 545 s. [İlk basımı: 1920.]

Weinstein, Naomi, *Kinder, Küche, Kirsche, as Scientific Law: Psychology Constructs the Female*, Boston: New England Free Press, 1968. [Yeniden basımı: *Feminism and Psychology*, 1997, sayı 4, s. 450-460.]

Welzer-Lang, Daniel, *Le viol au masculin*, Paris: L'Harmattan, 1988, 253 s.

——, *Les hommes violents*, Paris: Lierre & Coudrier Éd. "Écarts", 1991, 332 s. [Yeniden basımı: Paris, Indigo & Côté-femmes, 1996, 367 s.]

Welzer-Lang, Daniel (yay. haz.), *Nouvelles approches des hommes et des masculinités*, Toulouse: Presses Universitaires du Mirail "Féminin/masculin", 2000, 362 s.

Welzer-Lang, Daniel; Dutey, Pierre ve Dorais, Michel (yay. haz.), "L'homophobie, la face cachée du masculin", *La peur de l'autre en soi, du sexisme à l'homophobie* (Montréal-Paris: VLB/Le Jour, 1994) içinde, s. 13-91.

Welzer-Lang, Daniel ve Filiod, Jean-Paul (yay. haz.), *Des hommes et du masculin*, Aix-en-Provence/Lyon: CEFUP/CREA, Presses Universitaires de Lyon, 1992, 245 s.

White, William Foote, *Street Corner Society*, Chicago: The University of Chicago Press, 1943, 284 s.

Wichterich, Christa, *La femme mondialisée*, Arles: Actes Sud, 1998, 263 s. [Almanca orijinali: 1998; *Küreselleş[tiril]en Kadın: Eşitsizliğin Geleceğinden Raporlar*, çev. Tunç Tayanç, Füsun Tayanç, Türk Sosyal Bilimler Derneği, 2004, 255 s.]

Wieringa, Saskia ve Blackwood, Evelyn (ed.), *Same Sex Relations and Female Desires. Transgender Practices across Cultures*, New York: Columbia University Press, 1999, 348 s.

Wijers, Marjan ve Lap-Chew, Lin, *Trafficking in Women, Forced Labour and Slaverylike Practices in Marriage, Domestic Labour and Prostitution*, Utrecht-Bangkok: Foundation Against Trafficking in Women (STV), 1997, 323 s.

Williams, Fiona, "Genre, ethnicité, race et migrations, ou les défis de la citoyenneté en Europe", *Cahiers du GEDISST*, 1998, sayı 23, s. 29-42.

Wilson, Elizabeth, *Women and the Welfare State*, Londra: Tavistock, 1977, 208 s. Witte (de), Philippe (yay. haz.), *Immigration et intégration. L'état des savoirs*, Paris: La Découverte, 1999, 438 s.

Wittig, Monique, "La pensée straight", *Questions féministes*, 1980, sayı 7, s. 45-53.

——, *La pensée "straight"*, Paris: Balland "Le Rayon/Modernes", 2001, 157 s..

——, "The Mark of Gender" [1985], *The Straight Mind and Other Essays* (Boston: Beacon Press, 1992) içinde, s. 76-89.

Wollstonecraft, Mary, *Défense des droits des femmes*, Paris: Payot, 1976, 256 s. [*Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, çev. Deniz Hakyemez, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, 284 s.]

——, "Vindication of the Rights of Men" [1790], Janet Todd, Marilyn Butler (ed.), *The Works of Mary Wollstonecraft* (Londra: William Pickering, 1989) içinde. Woolf, Virginia, *Trois guinées*, Paris: Des femmes, 1977, 332 s. [Orijinal basımı: *Three Guineas*, 1938.]

——, *Une chambre à soi* (Marin, 1951), yeniden basımı: Paris: Gonthier, 1965. [Orijinal basımı: *A Room of One's Own*, 1929; *Kendine Ait Bir Oda*, çev. Suğra Öncü, İletişim Yayınları, 2008, 8. basım, 127 s.]

Young, Iris, *Justice and the Politics of Difference*, Princeton University Press, 1990, 286 s.

Yuval-Davis, Nira, *Gender and Nation*, Londra: Sage, 1997, 157 s. [*Cinsiyet ve Millet*, çev. Ayşin Bektaş, İletişim Yayınları, 2007, 2. basım, 263 s.]

Zaidman, Claude, "La notion de féminisation: de la description statistique à l'analyse des comportements", Nicole Aubert, Eugène Enriquez, Vincent de Gaulejac (yay. haz.), *Le sexe du pouvoir. Femmes, hommes et pouvoirs dans les organisations* (Paris: Desclée de Brouwer, 1986) içinde, s. 281-289.

——, *La mixité à l'école primaire*, Paris: L'Harmattan, 1996, 238 s.

Zancarini-Fournel, Michèle (ed.), "Protection et politiques sociales en Europe", *Matériaux pour l'histoire de notre temps* özel sayısı, 1999, sayı 53, 64 s.

Zancarini-Fournel, Michèle ve Auslander, Leora (ed.), *Différences des sexes et protection sociale*, Saint-Denis: PUV "Culture et société", 1995, 232 s.

Zarifian, Philippe, *Éloge de la civilité: critique du citoyen moderne*, Paris: L'Harmattan, 1997, 269 s.

Zein Elabdin, Eiman, "Development, Gender and the Environment, Theoretical or Contextual Link? Toward an Institutional Analysis", *Journal of Economic Issues*, Aralık 1996, cilt XXX, sayı 4.

Zemon Davis, Natalie, *Les cultures du peuple: rituels, savoirs et résistances au XVIe siècle*, Paris: Aubier "Collection historique", 1979, 444 s.

Zylberberg-Hocquard, Marie-Hélène, *Féminisme et syndicalisme en France*, Paris: Anthropos, 1978, 326 s.

——, *Femmes et féminisme dans le mouvement ouvrier français*, Paris: Éd. Ouvrières, 1981, 223 s.

AD DİZİNİ

A

Adorno, Theodor W., 153, 156
Affichard, Joëlle, 306
Agacinski, Sylviane, 264
Aguitton, Christophe, 301
Akrich, Madeleine, 103, 290, 291, 292
Alarcon, Norma, 144
Alberts, Bruce, 54, 56
Alemany, Carme, 13, 14, 15, 60, 61
Anderson, Benedict, 140
Anthias, Şoya, 143
Anzaldúa, Gloria, 243
Apfelbaum, Erika, 13, 15, 110, 114
Appay, Béatrice, 14, 15, 129, 199, 205, 208, 210, 293, 294, 295, 297
Arendt, Hannah, 16, 124, 125, 126, 220, 221
Aretino, Pietro, 170
Ariès, Philippe, 40
Aristoteles, 53, 69, 79, 135, 153, 217, 218, 305
Attias-Donfut, Claudine, 228, 230, 232
Auslander, Leora, 208
Auzias, Claire, 254

B

Bachofen, Johann Jakob, 248, 282
Badinter, Élisabeth, 40, 41, 46, 72, 77
Bajos, Nathalie, 67
Barrère-Maurisson, Marie-Agnès, 35
Barrett, Michele, 273
Barry, Kathleen, 164, 167
Battagliola, Françoise, 35, 92
Baudoux, Claudine, 223, 227
Bauer, Otto, 140
Bawin-Legros, Bernadette, 35, 38
Beauvoir, Simone de, 44, 70, 71, 72, 73, 76, 81, 82, 117, 191, 249
Bebel, August, 248, 253
Becker, Gary, 148
Béjin, André, 66
Belotti, Elena G., 118
Berner, Boel, 289, 290
Béroud, Sophie, 299, 301, 304
Bertaux, Daniel, 230, 231
Bertaux-Wiame, Isabelle, 230, 231
Bijker, Wiebe, 290
Bisilliat, Jeanne, 179, 180
Blayo, Chantal, 103
Bleier, Ruth, 48
Bloch, Marc, 282
Blondiaux, Loïc, 267, 270
Bock, Gisela, 41, 137
Bonnet, Marie Jo, 239, 246
Bordeaux, Michèle, 277, 280
Boserup, Esther, 178
Boudon, Raymond, 307
Bouillaguet-Bernard, Patricia, 195, 199
Bourdieu, Pierre, 113, 114, 118, 230, 267, 270, 284
Bourricaud, François, 307
Boyer, Robert, 129, 130, 131

Braidotti, Rosi, 75, 313
Brandt, Allan, 172
Braudel, Fernand, 282
Braverman, Harry, 287
Brenner, Joanna, 273
Bretin, Hélène, 208
Brittan, Arthur, 142
Brubaker, Rogers, 140, 145
Burgess, Ernest, 183
Burstyn, Varda, 273
Butler, Josephine, 164, 170, 171
Butler, Judith, 76, 84, 85, 141, 222, 244, 245, 246
Butler, Marilyn, 156

C

Cacouault, Marlaine, 24, 326, 327, 328
Callon, Michel, 290
Canel, Annie, 288
Castel, Robert, 294, 298
Cattanéo, Nathalie, 13, 16, 25, 204
Causse, Michèle, 242
Cavarero, Adriana, 135, 137
Césaire, Aimé, 111
Chabaud-Rychter, Danielle, 14, 16, 27, 123, 126, 148, 151, 291, 292
Chabot, Jocelyne, 256
Chadeau, Ann, 148, 151
Champagne, Patrick, 267, 270
Charest, Danielle, 85
Chazel, François, 300, 301
Chenu, Alain, 288
Cixous, Hélène, 74, 75
Cockburn, Cynthia, 258, 259, 277, 289, 291, 292
Colin, Madeleine, 20, 22, 71, 180, 256
Collin, Françoise, 13, 16, 45, 77, 85, 138, 221, 222, 232, 281, 313, 314, 328
Collin, Johanne, 328
Combes, Danièle, 35, 37
Commaille, Jacques, 36, 38
Concialdi, Pierre, 204
Condorcet, 316
Corbin, Alain, 164, 170, 174
Corea, Gena, 312, 315
Coriat, Benjamin, 129
Cottereau, Alain, 207, 210
Coulanges, Numa Denis Fustel de, 248, 253
Cova, Anne, 41
Cromer, Sylvie, 61

D

Dadoy, Mireille, 325
Daly, Mary, 108
Dauphin, Cécile, 41, 280, 284, 286
Decouşé, André-Clément, 193
Dejours, Christophe, 210, 213, 216, 325
Del Re, Alisa, 13, 17, 103, 272, 319, 321
Deleuze, Gilles, 74, 75
Delphy, Christine, 14, 17, 34, 44, 82, 87, 91, 92, 96, 133, 138, 147, 151, 251, 253, 306, 309
Demar, Claire, 191
Derrida, Jacques, 16, 74, 75
Descolonges, Michèle, 322, 325
Desrosières, Alain, 306, 309
Deutsch, Hélène, 70
Devreux, Anne-Marie, 13, 17, 37, 98
Dhavernas, Marie-Josèphe, 314
Dhavernas, Odile, 37
Dietz, Mary, 318
Dolto, Françoise, 70
Doniol-Shaw, Ghislaine, 226
Drogus, Carol, 108
Dubar, Claude, 326
Dubesset, Mathilde, 256
Duby, Georges, 40, 41, 42, 46, 158, 187, 191, 192, 282, 283, 284, 331
Dumontier, Françoise, 149
Dupin, Éric, 269
Durand-Delvigne, Annick, 223, 225, 227
Duriez, Bruno, 306, 309
Durkheim, Émile, 106, 115, 182, 282, 327
Duroux, Françoise, 187, 192
Duru-Bellat, Marie, 116, 119, 225, 227, 307

Dutheil, Catherine, 307

E

Eck, Hélène, 42
Eisenstein, Zillah, 250, 273
Elbaum, Mireille, 330, 331
Elshtain, Jean, 318
Ème, Bernard, 330, 331
Engels, Friedrich, 26, 81, 248, 249
Erbès-Seguin, Sabine, 194
Esping-Andersen, Gøsta, 272

F

Fadermann, Lilian, 243
Falquet, Jules, 14, 17
Fanon, Franz, 111
Farge, Arlette, 280
Farley, Lin, 58
Faucheux, Hedda, 308, 309
Fauré, Christine, 18, 162, 284
Febvre, Lucien, 282
Ferrand, Michèle, 288
Fichte, Johann Gottlieb, 70
Firestone, Sulamith, 312
Foote White, William, 183
Forest, Louise, 225
Forté, Michèle, 224, 226, 227
Fortino, Sabine, 14, 18, 224, 227, 325
Foucault, Michel, 64, 67, 111, 114, 187, 188, 190, 192, 273, 282
Fougeyrollas-Schwebel, Dominique, 13, 18, 25, 126, 148, 151, 159, 162, 278, 307
Fouque, Antoinette, 73
Fouquet, Annie, 40, 46, 148, 151, 202
Fouquet, Catherine, 40, 46
Fraisse, Geneviève, 71, 77, 157, 162, 263, 281, 286
Freeman, Jo, 159
Freud, Sigmund, 65, 70
Frigul, Nathalie, 208

G

Gadrey, Jean, 129, 131
Gadrey, Nicole, 129, 131
Gardey, Delphine, 14, 16, 19, 27, 288, 291, 292, 323, 325
Gaspard, Françoise, 185, 260, 261, 265
Gautier, Arlette, 36, 273, 275
Gauvin, Annie, 195, 199
Gavarini, Laurence, 313
Gélis, Jacques, 40
Gilbert, Scott, 53, 88
Gilligan, Carol, 221
Godelier, Maurice, 93, 113, 212
Goethe, Johann Wolfgang von, 231
Gordon, Linda, 272, 275, 279
Gotman, Anne, 229
Gouges, Olympe de, 154, 155, 156, 316
Granoff, Wladimir, 190, 192
Green, Sarah, 24, 242
Grisendi, Adele, 61
Guiho-Bailly, Marie-Pierre, 210
Guilbert, Madeleine, 91, 256, 259
Guillaumin, Colette, 77, 87, 96, 111, 114, 118, 141, 145, 211, 216, 242

H

Habermas, Jürgen, 125
Haicault, Monique, 148, 151
Hall, Stuart, 143
Handman, Marie-Elizabeth, 280
Hanmer, Jalna, 276, 280
Haraway, Donna, 48, 49, 50, 51
Harding, Sandra, 48, 49, 51
Hartmann, Heidi, 250, 253
Hegel, Georg Friedrich, 76, 187, 189, 219
Heidegger, Martin, 75
Heinen, Jacqueline, 14, 19, 36, 100, 104, 272, 273, 275, 303, 304, 319, 321
Héran, François, 307
Héritier, Françoise, 71, 79, 88, 90
Hesse-Biber, Sharlene J., 268, 270
Hetzel, Anne-Marie, 257

Hirata, Helena, 13, 16, 19, 21, 24, 25, 92, 205, 215, 216, 238, 288, 307, 331
Hobbes, Thomas, 69
Horkheimer, Max, 153, 156
Horney, Karen, 70
Houdebine-Gravaud, Anne-Marie, 86
Houel, Annick, 254, 278
Hourriez, Jean-Michel, 150
Hrdy, Sarah Blaffer, 78
Huet, Maryse, 195, 267, 270
Hume, David, 219
Hunt, Lynn, 170
Hurtado, Aida, 113, 114
Hurtig, Marie-Claude, 83, 87, 88

I

Imbert, Françoise, 288, 304
Irigaray, Luce, 70, 74, 75, 77, 135, 138, 221, 264
Isambert-Jamati, Viviane, 91

J

Jacoby, Eleanor E., 119
Jahoda, Marie, 201, 205
Jardine, Alice, 74, 77
Jaspard, Maryse, 66, 278, 307
Jenson, Jane, 126, 130, 131, 272, 275, 319
Jetin, Bruno, 128
Johnson, Virginia, 66
Jones, Kathleen, 221, 222
Jonston, Jill, 242
Jordanova, Ludmilla, 48, 50, 51
Joubert, Michel, 295, 298
Juteau, Danielle, 13, 19, 140, 144, 145

K

Kandel, Liliane, 116
Kant, Emmanuel, 189, 219
Kaplan, Caren, 144
Katzenstein, Mary Fainsod, 160
Kaufmann, Jean-Claude, 149
Kautsky, Karl, 140
Keller, Evelyn Fox, 13, 18, 48, 51
Kergoat, Danièle, 13, 19, 92, 97, 98, 124, 130, 131, 195, 205, 215, 216, 224, 227, 287, 299, 303, 304, 307, 324, 325
Kergoat, Prisca, 14, 20
Kinsey, Alfred, 66
Klein, Melanie, 36, 70
Knibielher, Yvonne, 40, 44, 46, 74
Knijn, Trudie, 275
Kofman, Sarah, 75
Kollontay, Aleksandra, 189
Kristeva, Julia, 44, 70, 74, 75

L

Laborie, Françoise, 13, 14, 20, 103, 279, 291, 292, 313, 314, 315
Labrousse, Ernest, 282
Lacan, Jacques, 70, 74
Lagrange, Hugues, 21, 67
Lagrave, Rose-Marie, 331
Lallement, Michel, 194
Lamoureux, Diane, 14, 20, 26, 220
Langevin, Annette, 35, 92
Laot, Jeannette, 258
Lap-Chew, Lin, 173
Laqueur, Thomas, 53, 63
Latouche, Serge, 233
Latour, Bruno, 290
Laville, Jean-Louis, 330, 331
Law, John, 290
Lazarsfeld, Pierre, 201, 205
Le Dœuff, Michèle, 50
Le Feuvre, Nicky, 328
Le Gall, Anne, 261, 265
Le Play, Frédéric, 282
Lefaucheur, Nadine, 36, 43, 46, 272, 296
Leibniz, Gottfried Wilhem, 135
Leira, Arnlaug, 274
Lemel, Yannick, 151, 307
Lemoine, Christine, 243
Lert, France, 207, 210
Lévi-Strauss, Claude, 89
Lewis, Jane, 274

Lhomond, Brigitte, 13, 21, 67, 84, 239
Lim, Lin Lean, 166, 173, 174
Linhart, Danièle, 293, 298
Liszek, Slava, 255, 258
Locke, John, 133
Loiseau, Dominique, 259, 307
Longino, Helen, 48, 51
Lorde, Audre, 239, 246
Louis, Marie-Victoire, 57, 61, 166, 167, 278, 280, 331
Löwy, Ilana, 13, 22, 291
Lunt, Paul, 139
Lyotard, Jean-François, 74

M

MacKinnon, Catharine, 58, 61, 273
MacPherson, Crawford Brough, 305
Månsson, Sven Axel, 165
Marini, Marcelle, 190, 192
Marry, Catherine, 288, 327, 328
Marshall, Thomas Humphrey, 272, 320
Martin, Emily, 54
Martin, Jacqueline, 36, 37
Maruani, Margaret, 14, 22, 128, 129, 130, 131, 193, 194, 198, 199, 203, 205, 259, 288, 293, 298, 302, 325
Marx, Karl, 17, 121, 126, 300, 309
Masters, William, 66
Mathieu, Nicole-Claude, 13, 22, 46, 72, 79, 80, 82, 83, 85, 88, 89, 96, 98, 111, 112, 113, 114, 211, 214, 216, 239
Matuchniak-Krasuska, Anna, 100, 104
Maynard, Mary, 142
McAdam, Doug, 303
McIntosh, Mary, 273
McKenzie, Roderick, 183
Mead, Margaret, 81
Memmi, Albert, 111
Messing, Karen, 129, 131, 207
Meulders, Danièle, 36, 129, 130, 131
Meulders-Klein, Marie-Thérèse, 36
Meynaud, Hélène Yvonne, 14, 22, 226, 270
Michard, Claire, 86
Michel, Andrée, 17, 24, 33, 34, 67, 91, 111, 114, 120, 128, 180, 184, 192, 205, 216, 226, 280, 282, 290, 295, 298, 304, 307, 309, 321
Michelet, Jules, 187, 282
Michon, François, 129, 193, 199
Milkman, Ruth, 90
Mill, John Stuart, 70
Millett, Kate, 249
Moallem, Minoo, 144
Mogrovejo, Norma, 242
Mohanty, Chandra, 251, 253
Molinier, Pascale, 14, 23, 214, 215, 216
Monnier, Viviane, 279, 280
Montesquieu, 317
Moraga, Cherrie, 243
Morgan, David, 251
Morgan, Lewis Henry, 248, 282
Morokvasic, Mirjana, 184, 186
Mosconi, Nicole, 120, 223, 227
Mossuz-Lavau, Janine, 24, 65, 265
Mouffe, Chantal, 319
Mouriaux, René, 301, 304
Mueller, Carol McClurg, 160
Muxel, Anne, 229, 232

N

Nahoum-Grappe, Véronique, 277, 280
Naville, Pierre, 323
Neveu, Érik, 300, 304
Newman, Karen, 101
Neyret, Guy, 308, 309
Nicole, Chantal, 13, 22, 46, 67, 87, 88, 98, 114, 120, 128, 130, 214, 216, 223, 227, 251, 288, 328, 330, 331
Nietzsche, Friedrich, 219
Noiriel, Gérard, 186
Novaes, Simone, 314, 315

O

Oakley, Ann, 83
Oberschall, Anthony, 300
Oldenziel, Ruth, 289
Olson, Mancur, 300

Ormrod, Susan, 291, 292
Oudshoorn, Nelly, 291
Outin, Jean-Luc, 195, 199

P

Pan Ké Shon, Jean-Louis, 149
Park, Robert, 183
Parsons, Talcott, 33
Passeron, Jean-Claude, 230
Pateman, Carole, 134, 137, 138, 218, 222, 318
Paugam, Serge, 295, 298
Pelletier, Madeleine, 117
Percheron, Annick, 229, 230, 231, 232
Perrot, Michelle, 14, 23, 40, 41, 42, 46, 158, 187, 191, 192, 264, 283, 284, 286, 289, 323, 325, 331
Peyre, Évelyne, 79, 90
Pharr, Suzanne, 242
Pheterson, Gail, 13, 23, 170, 173, 174
Phillips, Anne, 319, 321
Pichevin, Marie-France, 83, 88
Picot, Geneviève, 14, 23, 328
Picq, Françoise, 91, 161, 162, 302, 304
Pinch, Trevor, 290
Piore, Michael, 128
Pitch, Tamar, 103, 104
Pitrou, Agnès, 229, 230, 232
Platon, 16, 69, 153
Pollak, Michaël, 67
Pollert, Anna, 127
Pomata, Gianna, 284
Ponthieux, Sophie, 204
Poutignat, Philippe, 140
Prévost, Johanne, 129, 131
Proudhon, Pierre Joseph, 188, 219

Q

Quiminal, Catherine, 13, 24, 186

R

Rack, Claude, 202
Raymond, Janice, 166, 168
Reich, Wilhelm, 65
Renard, Ingrid, 243
Reynaud, Emmanuèle, 194, 199
Rich, Adrienne, 72, 241, 246
Ricœur, Paul, 191, 282
Riot-Sarcey, Michèle, 14, 24, 188, 192, 284
Roelker, Nancy, 105
Rogerat, Chantal, 14, 24, 198, 199, 203, 205, 257, 258, 259
Rosado Nunes, Maria José F., 13, 25, 108, 109
Rousseau, Jean-Jacques, 41, 70, 133, 154, 156, 189, 218, 219, 254, 317
Roussel, Louis, 230
Roux, Simone, 17, 326
Rubenstein, Michael, 58, 61
Rubin, Gayle, 83, 88, 244
Ruddick, Sara, 221
Russo, Ann, 251, 253

S

Sabel, Charles, 128
Sagaert, Martine, 42
Sainsbury, Diane, 272, 275
Salais, Robert, 200
Saurel-Cubizolles, Marie-Josèphe, 21, 207, 279
Sayad, Abdelmalek, 181, 183
Scavone, Lucila, 210
Schiltz, Marie-Ange, 67
Schnapper, Dominique, 141
Schopenhauer, Arthur, 219
Schumpeter, Joseph, 308
Schüssler Fiorenza, Elisabeth, 108, 109
Scott, Joan W., 53, 77, 95, 98, 222, 286, 319, 321
Segrestin, Denis, 193, 199
Sennett, Richard, 329
Senotier, Danièle, 16, 19, 24, 25, 198, 199, 203, 205, 304, 331
Servan-Schreiber, Claude, 261, 265
Séverac, Nadège, 279

Siim, Birte, 274, 319
Silvera, Rachel, 130, 131
Simon, Gildas, 186
Simon, Pierre, 66
Sineau, Mariette, 272, 275
Singer, Jeanne, 184
Singly, François de, 35, 37, 232
Sissa, Giulia, 69
Siwek-Puydesseau, Jeanne, 257
Sohn, Anne-Marie, 42, 255, 284, 286
Sollors, Werner, 139, 145
Sonthonnax, Françoise, 126, 148, 151
Spallone, Pat, 312, 315
Spinoza, Baruch, 69, 187
Spira, Alfred, 67
Spivak, Gayatri Chakravorty, 237
Stanko, Elisabeth, 58
Star, Susan Leigh, 50, 291
Stein, Lorenz von, 300
Steinberg, Deborah Lynn, 312, 315
Stoetzel, Jean, 266, 367
Stoller, Robert J., 83
Streiff-Fenart, Jocelyne, 140

T

Tabet, Paola, 44, 46, 64, 67, 79, 88, 89, 98, 111, 169, 174, 289, 292
Taboada, Isabelle, 184
Talahite, Fatiha, 14, 25, 237
Tamagne, Şorence, 239
Taravella, Louis, 186
Tarrow, Sidney, 303
Taylor, Verta, 301, 303
Terrail, Jean-Pierre, 14, 25, 231, 232
Tertre, Christian du, 129
Testart, Jacques, 313, 314, 315
Thadani, Giti, 239
Thébaud, Françoise, 14, 16, 26, 42, 129, 162, 199, 205, 208, 210, 286, 293, 294, 295, 297
Thébaud-Mony, Annie, 14, 16, 26, 129, 199, 205, 208, 210, 293, 294, 295, 297
Théry, Irène, 36
Thévenot, Laurent, 306
Thomas, William Isaac, 183
Threlfall, Monica, 161, 162
Tilly, Charles, 300, 303
Timmerman, Grejte, 60, 61
Topalov, Christian, 200, 205
Torns, Teresa, 204, 205
Torres, Lourdes, 251, 253
Touraine, Alain, 300, 301
Trat, Josette, 14, 26, 303, 304
Tripier, Pierre, 326
Tristan, Şora, 155, 156, 309
Triton, Suzette, 243
Tuana, Nancy, 56
Turcotte, Louise, 242
Turkle, Sherry, 290

U

Ungerson, Clare, 272, 275

V

Vacarie, Isabelle, 293
Valabrègue, Catherine, 43
Valéry, Paul, 190
Vallet, Louis-André, 230
Vance, Carol S., 66, 67, 244
Vandelac, Louise, 126, 151, 314
Varikas, Eleni, 13, 16, 26, 144, 145, 156, 264
Verret, Michel, 307
Viennot, Éliane, 262
Vilaine, Anne-Marie de, 44
Vogel, Laurent, 207, 210, 294
Volkoff, Serge, 129

W

Wajcman, Judy, 289, 290, 292
Walby, Sylvia, 130, 131, 251, 253
Walkowitz, Judith, 171, 174
Walters, Patricia, 328
Warner, Lloyd, 139
Weber, Max, 107, 110, 306, 327
Weinstein, Naomi, 111

Welzer-Lang, Daniel, 14, 26, 165, 212, 215, 216, 277, 279, 280
Wiels, Joëlle, 79, 90
Wieringa, Saskia, 244
Wijers, Marjan, 173
Williams, Fiona, 274, 275
Wilson, Élisabeth, 273
Wittier, Nancy, 303
Wittig, Monique, 66, 67, 82, 85, 241, 246
Wollstonecraft, Mary, 154, 156, 189, 316, 318
Woolf, Virginia, 81

Y

Young, Iris, 221, 222, 319
Yuval-Davis, Nira, 143, 145

Z

Zachmann, Karin, 288
Zaidman, Claude, 13, 26, 120, 223, 225, 227, 327, 328
Zancarini-Fournel, Michelle, 207, 208, 256, 272
Zarifian, Philippe, 13, 27, 93
Zemon Davis, Natalie, 105
Znaniecki, Şorian, 183
Zylberberg-Hocquard, Marie-Hélène, 14, 27, 258, 259

"Toplumsal olanın cinsiyetlendirilmesini ve onun etkilerini yöntemsel olarak görünür kıldığı ölçüde bu eserin doğası gereği epistemolojik bir ereği vardır. Aslında, nesnelerin temsilinde ve sözcüklerin, düşüncelerin, düşünce sistemlerinin üretilmesinde etkin olan erkek-merkezliliğin sorgulanması için bir sistematiğe varmanın peşindedir. Bu kitap, hiçbir görüngünün yansız akıllar tarafından şekillendirilmiş olamayacağı fikrini zorunlu hale getirmeyi ummaktadır - bunlar, ekonominin finansa ya da genel olarak iletişimin bilişime dönüşmesi kadar görünürde erkeklerle kadınlar arasındaki ilişkilerden uzak görüngüler olsa bile.

Feminist teori, kişiden kişiye, bir dönemden diğerine gezinirken, yeni kullanımlara ve bazen de farklı disiplinlere göre dönüşen göçebe teorilerdendir. Bu kitap bu yolculuğun rehberi olabilir ama yolculuğun yerine geçemez."

Cinsiyete dayalı işbölümü ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinden lezbiyenliğe, cinsellikten ev emeğine, annelikten istihdama, fuhuştan eşcinselleşmeye, feminist teorinin ve politikanın başvurduğu çeşitli kavramları ele alan bu sözlük, feminist tartışmalar için bir zemin oluşturacak nitelikte. Sözlükte ele alınan kavramlar kısa makalelerde, gerek tarihçeleriyle, gerekse güncel politikadaki uzantıları bakımından inceleniyor. Dolayısıyla *Eleştirel Feminizm Sözlüğü*, feminist teoriye olduğu kadar feminist politikaya da ışık tutuyor.

dipnot yayınları
Selanik Caddesi 82/24 Kızılay - Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 • Faks: (0 312) 419 25 32
dipnotkitabevi@yahoo.com • www.dipnotkitap.com
ISBN-978-605-4878-31-4